153973/39

REGNUM

1938/39

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED

53973

REGNUM

EGYHÁZTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV

1938—1939

BUDAPESTI KIR. ÜGYÉSZSÉG
1939 JÚN. 10.
ÁTVÉTTE

KÖZZÉTESZI:

A MAGYAR KATOLIKUS TÖRTÉNETÍRÓK

MUNKAKÖZÖSSÉGE

EGYETEMI KÖNYVTÁR
FOLYÓIRATOK
SZEGED

Az 1938:XVIII. t. c. 2. § II. bekezdés 2. pontja alapján a törvénybe előírt kötelező beküldés alól felmentést adok.

kir. ügyész

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA

A címlapot Iván Szilárd festőművész tervezte.

Felelős kiadó: Dr. Balanyi György.
Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. Felelős: ifj. Kohl Ferenc.

Kádár Zoltán:

Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája

Pannóniában, az írott források tanusága szerint, már a III. század végén voltak keresztény közösségek, de az egyetemes keresztény kultúrába tulajdonképpen csak a katolicizmus és az arianizmus küzdelmének idején, a IV. században, kapcsolódott be.[1]

Pannónia ebben a században, sajátos földrajzi fekvése folytán, arra a történeti szerepre volt hivatott, hogy a római kultúrát és a római keresztény vallást megőrizze és megvédje, gátat vessen a birodalom szívét, Itáliát, fenyegető néphullámok ellen. Ez a dunai tartomány, a belső széthúzás ellenére, áldozatok árán teljesítette hivatását, hiszen: a népvándorlás idején, de főleg a későbbi századokban történt pusztítások ellenére is, számos emlék tesz tanuságot Pannónia kereszténysége mellett.[2]

Legutóbb a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából Paulovics Istvántól feltárt és közzétett szombathelyi (Savaria) Quirinus bazilika[3] és cella trichora, továbbá a ságvári keresztény római temető kápolnája és sírleletei — mind a IV. századból —, a pécsi hétapszisú kápolna pedig már az V. század elejéről — a hún korszakból — újabb bizonyítékai a virágzó pannóniai keresztény római kultúrának.

[1] A pannóniai kereszténységgel Gyárfás I. T., Badics L., J. Zeiller, W. Kubitschek és Balogh Albin tanulmányai után Nagy Tibor foglalkozott néhány fontos összefoglaló tanulmányában: Az eusebianus reakció és az arianizmus kezdetei Pannóniában. Regnum. I. 1936. skk. 25. U. a. Orthodoxia és eretnekség a pannóniai őskereszténységben. Történetírás. I. 1937. 211. skk. U. a. A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Dissertationes Pannonicae. Ser. II. no. 12. Budapest. 1938. Ő írja meg a Realenzyklopedie für Antike und Christentum-ba Pannónia kereszténységének történetét. Néhány figyelemreméltó megoldási lehetőséget vet fel a pannóniai egyháztörténet kérdéseivel kapcsolatban Henri Leclercq is, a Cabrol-féle Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie-ben Pannonie címszó alatt, XIII. kötet, 1936. 1046. skk. hasábokon.

[2] Nagy Lajos, Pannonia sacra. Szent István Emlékkönyv. Budapest. 1938. I. 31—148. l.

[3] Paulovics, La basilica di S. Quirino nell'antica Savaria. Corvina. N. S. 1938. 219. skk. U. a. Szent Quirinus savarai bazilikájának feltárása. Vasi Szemle. V. 1938. 138. skk.

Sőt, mint Alföldi András kimutatta,[4] ez a pannóniai kereszténység még a hún uralmat is túlélte, hiszen nyomai még a VII. században is megtalálhatók.

A pécsi cella trichora festett függönydíszítése már azt a középkori művészetben is továbbélő, késő-római stílust tükrözi, amely a római Sta Maria Antiqua hasonló, VIII. századi freskóin is látható. Igy hát Pannóniában az antik kultúra folytonossága egészen a középkori keresztény művészetig követhető, mint erre legutóbb Gerevich Tibor is utalt.[4a]

Ámde hogyan kapcsolódnak ezek a pannóniai keresztény emlékek a klasszikus és provinciális antik kultúrához, mi a szerepük a keresztény művészet képtípusainak, jelképeinek kialakulásában, miként illeszkednek a további fejlődés keretébe — ezeket a kérdéseket szeretné ez a dolgozat megvilágítani.

Apostolok

Pannónia ókeresztény emlékei közt a legismertebb, az összes dunai tartományok művészeti emlékei közt páratlanul álló pécsi «cubiculum», vagy amint Ejnar Dyggve megállapította, vértanu sírkápolnája, mauzoleum, illetve keresztény héroon.[5]

Ez a mauzoleum nemcsak építészeti szempontból jelentős, hanem tartalmilag és ikonográfiailag is különös figyelmet érdemelnek a falait díszítő és az antik héroszkultusz építészeti és díszítőformáinak folytatását képező freskók.[6] Az északi falon szarkofág számára szolgáló négyszögű nyílás («fenestella»)[7] fölött a koszorúba foglalt Krisztus monogramm látható, ettől jobbra Péter, balra Pál apostolok helyezkednek el. A tunikába és palliumba öltözött apostolok a monogramm felé mutatnak, másik kezében mindkettő irattekercset tartott, de ez ma már

[4] Alföldi, Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin. 1926. II. 115. skk. U. a. Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. Eurasia Septentrionalis Antiqua. IX. 1934. 285. skk. U. a. A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában. Szent István Emlékkönyv. 1938. I. 151. skk. U. a. Trace del Cristianesimo nell'epoca delle Grandi Migrazioni in Ungheria. (Quaderni dell' Impero. Roma e le provincie. II.) Ist. di Studi Romani. 1938. XVI.

[4a] Gerevich T., Magyarország művészeti emlékei. I. Magyarország románkori emlékei. Budapest. 1938. passim, főleg 14. l.

[5] E. Dyggve, Das Mausoleum in Pécs. Pannonia könyvtár. 3. Pécs, 1935.

[6] A mauzoleum freskóinak irodalmát l. Nagy L., Pannonia sacra. 36—37. ll. alatti jegyzetekben.

[7] E. Dyggve véleménye szerint, i. m. 10. sk.

csak Pál apostol kezében látszik, Péteré elmosódott. A kompozíciót fönt fűzérdísz szegélyezi.[8] (1. kép.)

Már Henszlmann Imre[9] és Giovanni Battista de Rossi[10] megállapították, hogy ez a jelenet az örökéletet, illetve a feltámadást ἀνάστασις jelképezi.

A képtípus eredetére vonatkozóan, Dyggve alapvető megállapításait megelőzően, a kutatók — Josef Strzygowski-t kivéve, aki a ravennai Galla Placidia egyik mozaikjával hasonlította össze — a katakombák művészeti emlékei közt keresték a hasonló ábrázolásokat.

Ámde a jelenet megértéséhez fontos, hogy a Nagy Konstantin korával kezdődő «triumfális» keresztény művészettel való összefüggést is megtaláljuk.

A Krisztus-monogramm körüli rozetták, bár kissé kezdetleges módon, csillagokat ábrázolnak. Ehhez a kompozícióhoz közeli analógia a nápolyi San Giovanni in Fonte kupolamozaikja, ahol a csillagok közt tündöklő ☧ alakú Krisztus-monogrammot égi kéz koszorúzza meg.[11]

A római San Callisto katakomba egyik IV. századi arcosoliumában az íven kisebb csillagok közt egy nagy, koszorúba foglalt csillag tündököl, alatta a loculus feletti félköralakú teret pedig a pécsihez hasonló típusú Krisztus-monogramm díszíti.[12]

[8] J. Koller, Prolegomena in historia episcopatus Quinque ecclesiarum. Posonii. 1804. XI. tábla. Henszlmann I., A pécsi ó-keresztyén sírkamra. Monumenta Hungariae Archeologica. II. kötet. I. rész. Pest. 1873., színes tábla. U. a. Die altchristliche Grabkammer in Fünfkirchen. Mitt. der Zentralkomission. XVIII. 1873. I. tábla. Szőnyi O., A pécsi őskeresztény sírkamra. Budapest. 1907. 3. tábla. U. a. A pécsi ó-keresztény temető, sírkamrái és kápolnája. Magyar Művészet. V. 1929. 539. lapon levő kép. — Nagy L., I ricordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria. Atti del III. Congresso Internazionale di Archeologia Christiana. Ravenna, 25—30. settembre 1932. Roma. 1934. 300 l., 6. ábra. U. a. Pannonia sacra. 1938. 4. kép.

[9] Henszlmann, Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 76. l.

[10] G. B. De Rossi, Bullettino di archeologia cristiana. V. 1874. 152. l.

[11] J. Wilpert, Die römische Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis zum XIII. Jahrhundert. Freibourg im Breisgau. 1916. III. 29. tábla. — Ámbár a Garrucci által, a baptisterium keletkezésének idejére felemlített adatok közt egy sincs az V. századnál korábbi időből, R. Garrucci, Storia dell'arte cristiana. Prato. 1873—1880. IV. 80. l. Wilpert, i. m. I. 244. skk., mégis a IV. század II. felére helyezi a mozaik készítésének idejét. — A monogramm késői típusa is inkább az V. századra vall. V. ö. Nagy L. véleményét a tácfövenypusztai szentélykorlát hasonló monogrammjáról: Pannonia sacra. 61. l.

[12] V. ö. H. Leclercq, *Astres* címszó, Dict. d'arch. chrét. II. 3005. skk. hasábok ; Callixtus katakomba freskója ; id. h. 1047. ábra.

A ravennai Galla Placidia mauzoleum (V. század) és a San Appollinare Nuovo,[13] továbbá a casaranellói basilika[14] VI. századi mozaikján pedig a megváltó Kereszt ragyog a csillagos égen. A csillagok közt megjelenő kereszt a Világmegváltó Krisztus kozmikus győzelmének sajátos jelképes kifejezése, ezt a jelentést a San Appollinare Nuovo mozaikján a feliratok is hangsúlyozzák.

A pécsi freskón ettől a győzelmi szimbólumtól elválaszthatatlan a két apostol rámutató alakja.

A képtípus ikonográfiai előzményeit vizsgálva, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy ez a kompozíció az első három század keresztény művészetében, a tulajdonképpeni őskeresztény művészetben, teljesen ismeretlen. Legfeljebb a római SS. Pietro e Marcellino katakomba csillagra mutató mágusai hasonlíthatók hozzá.[15] Inkább csak a IV. század folyamán jelennek meg először olyan ábrázolások, amelyek a pécsi *Anastasis* jelenettel formailag kapcsolatba hozhatók. A pécsi freskóval kapcsolatban már Henszlmann is utalt egy IV. századi aranybetétes pohárfenék, ú. n. fondo d'oro ábrázolására, ezen a Krisztus-monogrammra mutató két apostol homloknézetben áll.[15a]

Ennél még hiányzik a pécsi apostolok annyira jellegzetes, felemelt karral rámutató mozdulata, de ismeretes olyan arany pohárdísz, amelyen a két apostol, oldalnézetben ülve, a koszorúba foglalt monogramm felé mutat,[16] vagy ahol az egyik apostol előrenyujtott karral tartja a Megváltó jelképét,[17] sőt előkerült egy olyan arany pohártöredék is, amelyen mindkettő felemelt karral mutat feléje.[18]

[13] Galla Placidia: R. Garrucci, Storia dell'arte cristiana. IV. 229. tábla. San Appollinare Nuovo, Garrucci. id. m. IV. tábla. F. J. Dölger, IXΘYC. I. 260. l. 31. ábra. IV. 198. tábla. L. ábra. Drágakövekkel díszített kereszt, közepén Krisztus mellképpel; a kereszt felett: I (ησοῦς) X (ριστὸς) Θ (εοῦ) Υ (ἱος) C (ωτῆρ) Jézus Krisztus, Isten fia, Megváltó felirattal, alatta pedig SALUS MUNDI (világ üdvössége) olvasható.

A ravennai mozaikok nagyszerű kiadása: C. Ricci, Tavole storiche dei mosaici di Ravenna. Roma, 1930 ssk.

[14] J. Wilpert, Mosaiken u. Malereien. III. 108. tábla.

[15] J. Wilpert, Ein Zyklus christologischer Gemälde aus der Katakombe der heiligen Petrus und Marcellinus. Freiburg im Breisgau. 1891. I., III. táblák.

[15a] Henszlmann, Mon. Hung. Arch. 1873. 141. l. 20. ábra. Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 1873. 73. l. 12. ábra. U. ez a darab: Garrucci, Storia dell'arte cristiana. III. 180. tábla. 3. kép.

[16] Garrucci, i. m. III. 181. tábla. 4. kép.

[17] Garrucci, i. m. III. 180. tábla. 3. kép.

[18] Garrucci, i. h. 9. kép.

Egy, a Vatikánban őrzött, bronz lámpafogantyún is szerepel hasonló jelenet,[19] de a római[20] és a galliai szarkofágokon sem ritka ez a szimbolikus képtípus. De talán legfontosabb az a galliai, La Manosqueból származó szarkofág, melyen a koszorúbazárt Krisztus-monogrammra mutató Péter és Pál feje felett a nap és a hold, a mellettük álló öt-öt apostol felett pedig a csillagok látszanak.[21] (2. kép.)

Ámde hiába kerestük a pécsi freskókompozíció hasonmását a késői katakombafestészetben vagy a keresztény antik mozaikokon! Az ókeresztény festészetben legfeljebb csak a Krisztus-jelvényekkel díszített császári trónra, vagy magára a Megváltóra mutató Péter és Pál képtípusa, esetleg a Ss. Pietro e Marcellino katakomba említett mágus-jelenete hasonlítható hozzá. Igaz, hogy a külső, formai különbségek ellenére is, mély tartalmi kapcsolat fűzi a pécsi Anastasis jelenetet ezekhez az emlékekhez. Így például a római Sta Maria Maggiore III. Xystus pápa idejében (432—440) készült diadalív mozaikján a két apostol drágakövekkel ékes trónra mutat.[22]

Csakhogy ezen a keresztény győzelmi jeleneten nem előrelendült karral mutatnak az apostolok Krisztus hatalmának jelképe felé, s így itt a kompozíció is lazábbá vált. Ellenben a ravennai Galla Placidia mauzóleum (424—450), már Strzygowskitól is analógiaként idézett mozaikján világosan szembe-

[19] Ezen, az egykori Gori-gyüjteményből a vatikáni Museo Sacro-ba került lámpadíszen könyvtekercset tartó két apostol oldalnézetben áll, s az A és Ω-val díszített Krisztusmonogramm felé mutat. Garrucci, id. m. VI. 471. tábla. 2. kép. N. Kondakoff, Revue archéologique. XVIII. évf. 1877. I. köt. 368. l. feltámadás szimbólumot lát benne; l. még H. Leclercq, in Dict. d'arch. chrét. VIII. 6735. ábra, 120. hasáb. Kormeghatározást egyik kutató sem ad; az A és az Ω jelenléte miatt nem lehet korábbi a IV. század II. felénél.

[20] P. o. E. Josi, Rilievi archeologici sugli scavi di S. Sebastiano. Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1932. 326. l. Nagy L. is hivatkozik erre a pécsi freskóval kapcsolatban; Pannonia sacra. 133. sk.

[21] A nap, a hold s a hét bolygó az antik Aion-fogalomnak tipikus kifejezései l. Alföldi A., Hermes LXV. 1930. 369. skk, a keresztény művészetbe való átöröklődésükre v. ö. p. o. L. Bréhier, L'art chrétien. Paris. 1927. passim, főleg 78. skk. La Manosque-i szarkofág: l. E. Le Blant, Les sarcophages chrétiens de la Gaule. Paris. 1886. L. tábla, 1. kép. — G. Wilpert, I sarcofagi cristiani antichi. Roma. 1929—1936. II. köt. CLXXXII. tábla, 6. kép.

[22] Wilpert, Mosaiken u. Malereien. I. 57. sk. (a Krisztustrónról), III. 70—72. táblák. V. ö. A. Alföldi, Insignien und Tracht der römischen Kaiser. Römische Mittheilungen. L. 1935. 127. skk. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. Paris. 1936. 215. l. XXXIII., XXXIV. táblák, XXXV. tábla, 1. kép.

tűnik ez a jellegzetes mozdulat, itt azonban a Krisztus-monogramm hiányzik, helyét kagylódísz foglalja el.[23] Csak az I. Paschal pápa idejéből (817—824) származó római Sta Prassede Zeno-kápolnájának egyik mozaikján jelenik meg így a két glóriás apostol, a ragyogó mennyei trón felé tárva karját (ú. n. ἑτιμασία jelenet[24]. (3. kép.)

A római SS. Pietro e Marcellino katakomba egyik freskóján (IV. század vége vagy V. század eleje) az apostolfejedelmek a trónusán ülő Krisztus felé mutatnak.[25]

A Krisztus-monogrammra mutató ülő apostolok képtípusához hasonlítható a római Sta Pudenziana apszisz (IV. század vége, vagy V. század eleje) mozaikja. Sajátos és mély szimbolikus jelleget nyer ez a képtípus az antiochiai kelyhen, ezen a mennyei paradicsomot jelképező szőlőindák közt — karosszékben — pihenő apostolok a kiterjesztett szárnyú sas fölött trónoló Megváltóra mutatnak.[26]

Mindezek a közelebbi és távolabbi analógiák, a pécsi freskóhoz hasonlóan, a halálon is diadalmaskodó Krisztust, a Királyok Királyát, az Uraknak Urát dicsőítik. A pécsi freskó, a keresztény héroszkultusz formaadásával felmagasztalt sír felett, a halál legyőzésének gondolatát fejezi ki: a vértanu, aki életét adta Krisztusért, Őáltala legyőzte a halált, övé a diadalmas örök élet.[27]

A fenti tartalmi és tipológiai összefüggések alapján feltehetjük, hogy a pécsi Anastasis-freskó valószínűleg a IV. század

[23] Wilpert, i. m. III. 50. tábla. Strzygowski, Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Österreich-Ungarn. Wien. 1896. 56. sk.

[24] Wilpert, i. m. 115. tábla. A két utóbbi mozaik stíluskritikai összehasonlítását l. Gy. Gombosi. Il più antico ciclo di mosaici di San Marco c. tanulmányában, Dedalo. XIII. 1933. giunio. 329. l.

[25] Wilpert, Pitture delle catacombe romane = Malerei der Katakomben Roms. 1903. 252. tábla. Az albanoi Cimitero di Sta Maria della Stella egyik freskóján, Garrucci, Storia dell'arte cristiana. II. 89. tábla, és a római SS. Cosma e Damiano VI. századi apsziszmozaikján, Wilpert, Mosaiken u. Malereien. III. 102. tábla. Péter visszafordulva mutat az álló Krisztusra.

[26] Sta Pudenziana: Wilpert, i. m. III. 42—44. táblák. Az antiochiai kehely ikonográfiájával behatóan foglalkozott G. de Jerphanion, Le calice d'Antioche. Orientalia Christiana. VII. Roma. n. 27. agosto-settembre 1926. Chapitre III. 72. skk.

[27] A halál legyőzésének gondolata az ókeresztény hitvallásokban (symbolumokban) a IV. század II. felében jelenik meg; Pannóniában már a III. század végén felbukkan Victorinus poetovioi püspök symbolumában (4. articulus: *morte devicta)*, l. Nagy T., Orthodoxia és eretnekség. Történetírás. I. 1937. 133. sk.

második felében, leginkább Damasus pápa (366—384) idejében készülhetett.[28]

A keresztény triumfális művészettel összefüggésben áll a többi pannóniai apostolábrázolás is. Igy a két példányban fennmaradt dunapentelei ládavereten (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum; Mainz, Centralmuseum), medaillonba foglalva, Krisztus-monogramm alatt a két apostolfejedelemnek felirattal megnevezett mellképe többször ismétlődik. Ebben a képtípusban Erich Becker és Nagy Lajos a keresztény Róma jelképét látják.[29] (5. kép.)

Az apostolfejedelmek medaillonba foglalt szembenéző portréi, mint erre Carlo Cecchelli rámutatott, a római császármellképes pénzek és érmek hasonló képtípusából vezethetők le.[30]

A dunapentelei ládaveret és «lipsanothéka»[31] apostolmellképei művészi kivitel dolgában meg sem közelítik a Domitilla katakombából előkerült klasszikus ízlésű, bronzkorongdíszítő apostolfejeket[32] (4. kép), de a vonalvezetésük mégis valamivel finomabb, mint egy másik, ugyancsak római, de szögletes vonalú, durva kivitelű kis bronzkorongnak (6. kép),

[28] Henszlmann, Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 1873. 82. l. a IV. század közepére, Szőnyi, Magy. Műv. V. 1929. a 330—340 közti időkre helyezte a «cubiculum» és a freskók keletkezésének idejét. Ez a véleménye Dyggve-nek is, Das Mausoleum in Pécs. 1935. 12. l. Eitelberger, Damasus vagy Xystus (II. Xystus?!) korára gondolt (idézi Henszlmann, i. h. 76. l.) Strzygowski, Kunstgesch. Charakterbilder. 1893. 56. sk. a Galla Placidia hasonló mozaikjával összevetve az V. századi eredet mellett tört lánzsát.

[29] E. Becker, Zu den am Rhein, in Trier und in Vermand gefundenen altchristlichen Bronzereliefs. Byz. neugr. Jahrb. IV. 1923. 90. l. Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 309. l. 16. ábra. U. a. Pannonia sacra. 1938. 18. és 84. képek. 1398. l. Irodalmukat l. C. Cecchelli, Iconografia dei Papi. I. San Pietro. Roma, 1937. 65. l. 29. jegyzet.

[30] C. Cecchelli, i. m. 41. — l.-on összehasonlítja Marcus Aurelius és Lucius Verus egyik érmével. — A szembenéző apostolfejedelmek mellképei a «fondo d'oro»-kon is gyakran megjelennek, legtöbbször a két apostol feje fölé koszorút tartó gyermek alakjával. P. o. Garrucci, Storia dell'arte cristiana. III. 181. tábla 1—6. kép. Ez utóbbi típus, mint Alföldi András beigazolta, ugyancsak a császárábrázolásokból vezethető le, l. Laureae Aquincenses. 1. 1938. 325. l. LVIII. tábla, 2., 3. ábrák.

[31] G. Supka, Frühchristliche Kätschenbeschläge aus Ungarn. Römische Quartalschrift. XXVII. 1913. 191. l. V. kép. — Sajnos ez a fontos darab, főleg a mellképes medaillon, már majdnem teljesen elpusztult.

[32] Vatikán, Museo Sacro. Cecchelli, i. m. II. tábla, 1. ábra; szerinte a III. sz. elejéről.

vagy a Sta Agnèse katakombából származó rokonának hasonló képmásai.[33]

Egy ószőnyi agyagmécsest a tizenkét apostol mellképe díszít, a lámpácska közepén (az ú. n. discus-on) pedig a stilizált konstantini Krisztus-monogramm foglal helyet.[34] Ez utóbbi provinciális mása a római Museo Nazionale keresztény gyüjteményében (egykor a Museo Kircheriano-ban) őrzött agyagmécsesnek.[35] Mindkét mécses a IV. század végén készülhetett. Ikonográfiailag, miniatűr formában, a triumfális keresztény mozaikok képszerkesztésmódját utánozzák ; a bazilikák diadalívét gyakran díszíti a tizenkét apostol mellképe.

Igy tehát minden pannóniai apostolábrázolás — bizonyos szempontból — a keresztény római győzelmi gondolat kifejezője.

Mellképek

A pécsi mauzóleum freskóciklusán, a dongaboltozaton a Krisztus-monogramm körül, virágok, galambok és pávák közt négy medaillonba zárt mellkép foglal helyet[36], Ejnar Dyggve szerint ezek a mellképek tartalmi összefüggésben állnak az *Anastasis*-jelenettel, mert ugyancsak a hérosz-kultusz formáiba öltöztetett keresztény sírkultuszra vonatkoznak.[37] A kiváló dán kutató fejtegetéseiből kiindulva, ezeket a klasszikus antik és a korai keresztény művészet rokon emlékei közé illesztjük, hogy a tipológiai hasonlóságon kívül az ábrázolás módjának tartalmi összefüggéseit is megállapíthassuk.

A hellenisztikus dekorativ festészetben inkább csak kedvelt díszítő motívum a medaillonba foglalt mellkép, mintsem valószerűségre törekvő portréábrázolás. Ellenben már valószínűleg meghatározott személyt akart megörökíteni a britanniai Brignorból származó az a mozaik, amelyen egy bájos leány-

[33] Cecchelli, i. m. III. tábla. 3. ábra. Vatikán. Museo Sacro. IV. század eleje. Bronzkorong a Sta. Agnèse-ből : Armellini, Röm. Quart. II. 1888. 130. skk. V. tábla, 1. kép.

[34] Nagy L., Pannonia sacra. 85. l. és 51. kép. Iványi D., A pannoniai mécsesek. (Die pannonische Lampen.) Diss. Pann. ser. II. no. 2. 1936. 106. l. (990. sz..) LXXVIII. tábla, 1. kép.

[35] Garrucci, Storia dell'arte cristiana. VI. 473. tábla, 1. kép.

[36] Henszlmann, Mon. Hung. Arch. II. köt. I. rész. 1873. színes tábla. U. a. Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 1873. I. tábla. Szőnyi, A pécsi őskeresztény sírkamara. 1907. 10. képtábla. 33. ábra. U. a. Magy. Műv. V. 1929. 540., 548. l. látható képek. Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 301. l., 6. ábra. U. a. Pannonia sacra. 39. l. 7. kép.

[37] Dyggve, Das Mausoleum in Pécs. 1935. 13. sk.

fej, a pécsi freskóhoz hasonlóan, — *imago clipeata*-ban — pávák és virágfüzérek közt látható.[38]

Ezek a medaillonba zárt portréfestmények valójában csak a sírművészetben nyernek fontosságot az egyén kultusza szempontjából, azonban itt már a portrészerűség hangsúlyozásában a római szellem hatása érvényesül.[39] Dyggve a keresztény «hérosz» (martyr) mellkép tipológiáját a hellenisztikus héroonok falprotóméiból vezeti le a kalydoni, delosi héroonra vagy a spalatói Diocletianus-mauzoleumra hivatkozva.[40]

Azonban a pécsi portréfreskók előzményeit inkább a klasszikus római festészet hagyományait folytató katakombafestészetben találjuk meg, hiszen a római földalatti ókeresztény temetők freskói is örökítették meg keresztény héroszokat. Igy a Cimitero di Thrasone a S. Saturnino egyik sírkamarájában a halott férfi koszorúba foglalt födetlen mellképe mellett két múzsa áll, fölötte az arcosoliumon győzelmi quadriga, glóbuszon álló sas, egyszóval mindmegannyi császári triumfális jelkép.[41]

[38] S. Reinach, Répertoire de Peintures Grecques et Romaines. Paris. 1922. 335. l., 21. ábra. Az «imago clipeata»-ról összefoglalólag : J. Bolten, Die Imago clipeata. Stud. z. Gesch. u. Kultur des Altertums. XXI. 1. Paderborn. 1937.

[39] A portré jelentőségéről a római festészetben l. P. Marconi, La pittura dei romani. Roma. 1929. cap. VI. : Il ritratto. 51. skk. Természetesen medaillonába zárt portrészerű mellképekkel már a pompeji-i festészetben is találkozunk : p. o. Marconi, i. m. 64. ábra (Pompeji), 63. ábra (Herculaneum). Az *imago clipeata*-ba foglalt portré a római síremlékeken. — Pannoniában is — nagyon gyakori, a szarkofágok oldalán is gyakran megjelenik az elhúnyt medaillonba zárt mellképe. Jellemző, hogy ezt a mellképtípust szentek ábrázolásával kapcsolatban a bizánci liturgikus iparművészet is sokszor alkalmazza kódexek, elefántcsontdomborművek, ötvöstárgyak díszítésére.

[40] Dyggve—F. Poulsen—K. Rhomaios, Das Heroon von Kalydon. Köbenhavn. 1934. 73., 405. ll., 96. l., 104. ábra ; 407. l., 129. ábra. Dyggve, Das Mausoleum in Pécs. 1935. 13. l. A klasszikus forma keresztény kori továbbélését igazolja egy, Münchenben őrzött, elefántcsonttáblácska : ezen Krisztus mauzoleumszerű sírjának felső, köralapú kis épületén *imago clipeata*-ba a falon, árkádos oszlopok közt foglalt mellképek láthatók, H. Peirce—R. Tyler, L'art byzantin. Paris. 1932. I. 68. l. ; 96. tábla.

[41] Garrucci, Storia dell'arte cristiana. II. 68. tábla, 7. kép. 72. skk., közli Aringhi adatát, utóbbi szerint a Numerianus császár (283—284) alatt vértanuhalált halt Claudius tribunus és 72 katonája volt itt eltemetve. Wilpert, Pitture delle catacombe = Malerei der Katakomben. II. 480. tábla, a IV. század elejére helyezi a freskó korát. A halott és triumfátor jelvényeinek összefüggésére l. Brelich A., A triumphator. Műhely (Ergasterion). I. 1937. 62. skk., főként. 107. skk. Imago clipeata az ókeresztény emlékeken l. Bolten, Imago Clipetata. 1937. főleg 112. skk.

A késői katakombafestészetből fennmaradt, a nápolyi S. Genarro felső emeletén, Heleusinus felirattal megnevezett, mellkép, koszorúba foglalva, füzérdíszek közt, egy arcosolium közepén.[42]

A kereszténykori antik mozaikművészet legtökéletesebb portrémellképeit a római Sta Constanza-mauzolium őrizte meg[43] ezek a portrék Konstantinát, Nagy Konstantin leányát, és ennek férjét, Hannibalianust örökítették meg. Nem foglalkozhatunk az V—VII. századi ravennai mozaik, a római és az egyiptomi freskó-mellképekkel, csak a keresztény «hérosz» (szent és vértanu) kultusszal kapcsolatos legfontosabb ilyen emlékeket sorolhatjuk fel.

Különös és szinte magábanálló emléke a keresztény-antik művészetnek a milánói S. Ambrogio S. Vittorio kápolnájának mozaikja az V. század I. feléből: a szent kezében keresztszerű tárgyat tart, homlokát égi kéz koszorúzza meg, — a mellkép az évszakok attributumaival díszített koszorúba van zárva (ez éppen Szent Viktor!).[44]

A római S. Clemente egyik mozaikján a templom adományozói (donátorok) a pártfogó szent hatalmas méretű medaillon-mellképe körül állnak.[45]

A számos bizánci és bizantinizáló mozaik vagy freskó-mellkép közt a phokisi Szent Lukács-kripta XI. századi freskói tizenhét szent köralakú keretbe helyezett mellképével[46] vagy

[42] Garrucci, id. m. 102. tábla. 1. ábra.

[43] Wilpert, Mosaiken u. Malereien. III. 6. tábla. H. Peirce—R. Tyler, L'art byzantin. I. 1932. 23. tábla. (Hannibalianus képmása.)

[44] Alföldi András figyelmeztet rá, hogy a négy évszak ábrázolása az antik Aion- és aranykor szimbolikának velejárója. A fentihez hasonló Aion szimbolium látható a Palazzo Barberini egyik antik szarkofágján, ahol a benne eltemetett házaspár pajzskeretes mellképét a zodiakus jelei díszítik, l. Mrs A. Strong, Apotheosis and After Life. London. 1915. 228. l. XXXII. tábla.

Milano, S. Ambrogio: Wilpert, Mosaiken u. Malereien. III. 3. tábla. 1. kép. Hasonló kompozició a párizsi Bearn gyüjtemény consuláris diptychonján (V. század vége) látható, csakhogy itt az égi kéz hiányzik, a jobb kéz mappát, a bal pedig keresztben végződő sceptrumot tart, R. Delbrueck, Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler. (Stud. z. Spätant. Kunstgesch. 2.) Berlin—Leipzig. 1929. 173. l. 1. kép., 41. tábla. Az égi kéz a császárszimbolikában és a keresztény emlékeken, l. A. Alföldi. Röm. Mitt. L. 1935. 560. skk. 6. ábra (a szilágysomlyói lelet egyik medaillonja) A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. 1936. 113. skk.

[45] Wilpert, Mosaiken u. Malereien. III. 241. tábla. (XI—XII. század fordulója.)

[46] G. Sotiriou, Peintures murales byzantines du XIe siècle dans la crypte de Saint Luc. Actes du IIIe Congrès International d'Études

a monrealei dóm XII. századi diadalívmozaikja, apostolok, evangelisták, szentek mellképmedaillonjaival, a keresztény eszmények tiszteletének sajátos és fölemelő megnyilvánulásai.[47]

A pécsi portréfreskók tipológiájának kultikus jelentőségével kapcsolatban röviden utalunk még az antik festészetnek egy páratlanul érdekes emlékére: ez a palmyrai «zsidó» családi sírbolt, melynek freskóin a halottak *imago clipeata*-ba foglalt mellképeit glóbuszon álló Nikék (Victoriák) tartják.[48]

A kompozíció «pogány» rokonait Louis Bréhier a tyrusi és a sidoni sziklasírok falfestményeiben látja[49] míg a ravennai római triumfális keresztény mozaikokkal és a konzuláris diptychonok hasonló képtípusaival Strzygowski utalt[50]. A koszorúba foglalt köralakú mellképet tartó szárnyas alak egy V. századi kopt tunikát is díszít; ez utóbbi példa arra mutat, hogy a hérosz-kultusznak ez a sajátos művészi kifejezése mennyire általános a késöantik emlékeken.[51]

Természetes, hogy ez a kompozíció nemcsak az antik hérosz és a keresztény császár, hanem a diadalmas Krisztus ábrázolásai közt is fellelhető. Igy a római Sta Prassede Zenókápolnájának egyik mozaikján (IX. század eleje) négy, glóbuszon álló Victoria, helyesebben angyal tartja Krisztus mellképét.[52]

A lateráni Capella Sancta Sanctorum mennyezetén is négy angyal tartja Krisztus mellképét, de ezen, a III. Honorius pápa idejében (1216—1227) készült mozaikon az angyalok lába alatt nincsen glóbusz.[53]

byzantines. Athènes. 1932. 2—4. képek. Ezekre a freskókra Dyggve is hivatkozott, Das Mausoleum in Pécs. 1936. 14. l.

[47] Monreáli mozaik: C. Diehl, La peinture byzantin. Paris. 1933. XXXVIII. tábla.

[48] J. Strzygowski, Eine Grabanlage in Palmyra vom Jahre 259. ca. und ihre Gemälde. Orient oder Rom. Leipzig. 1901. 11. skk. I. tábla; 15. l., 2. kép.

[49] L. Bréhier, L'art chrétien. Paris. 1928. 19. l. Tyrus: Syria, I. 1920. 147. l. Sidon: Syria, III. 1922. 17. l. — V. ö. még a mainzi oktogont díszítő hasonló kompoziciót, továbbá egy adaliai préselőminta ábrázolását; utóbbi l.: W. v. Jenny, Prähistorische Zeitschrift. XXIV. 1933. 293. skk; továbbá a szarkofágok rokontípusait.

[50] Strzygowski, i. m. 26. skk., 8—10. képeket; l. még Dict. d'arch. chrét. II. 633—637. ábrák. (Strzygowski művei nyomán.)

[51] H. Peirce—R. Tyler, L'art byzantin. I. 1932. 171—172. táblák.

[52] Strzygowski, i. m. 28. l., 8. ábra.

[53] Wilpert, Mosaiken u. Malereien. III. 120. tábla. Az assisi-i San Francesco templom egyik boltcikkelyében Krisztus mellképét két, glóbuszon álló angyal tartja.

Dyggve a pécsi portréfestményekkel foglalkozva, megemlíti a héroszszerűen ábrázolt Krisztus-Pantokrator köralakú mellképeit is, így a XII. századi palermói Capella Palatina és a konstantinápolyi Fetije Djami falfestményeit is.[54]

Ha ehhez a hosszú sorhoz még hozzáillesszük a feldebrői altemplom XI. századi *Majestas Domini* jelenetének kettőskeretű *imago clipeata*-ba zárt Krisztus mellképét, vagy a kappadóciai Taghar-i sziklatemplom apsziszfreskóját, melyen a glóriás Megváltó hatalmas, köralakba foglalt mellképe mellett az apsziszt szegélyező boltíven az Istenanya és a szentek mellképei sorakoznak fel, — a lehetőséghez képest eléggé megrajzoltuk azt a típuskört, ahová formában és elgondolásban a pécsi freskómellképek tartozhatnak.[55]

Dyggve nehány rövid, de lényegbevágó megjegyzése ilyen széles távlatokat nyit a pécsi keresztény héroon portréfestményeinek megértéséhez. A Britanniatól Kappadóciáig, a derűs, dekoratív hellenisztikus-római «pogány» művészetből a komor és fenséges középkori Pantokrátor ábrázolásig vezetnek az összefüggés szálai. Ha pontosabban akarjuk megjelölni a tárgyalt pécsi freskók stílustörténeti helyét, akkor figyelembe kell vennünk, hogy itt a mellképek üde színfoltokkal, könnyedén megfestett növénydíszek és madárkák közé illeszkednek be, így tehát még a római sírfestészetben és a katakombák freskóiban is továbbélő ú. n. «pompeji» stílusokkal tartanak rokonságot.[56]

[54] Dyggve, Das Mausoleum in Pécs. 1935. 14. l. — Megjegyzendő, hogy a medaillonba foglalt Krisztus-mellkép már a késői katakombafestészetből is ismeretes, így p. o. a Coemeterium maiusból, a Pretestatoból, vagy a Domitillából is ; a legkorábbi Krisztus-Pantokrator mellkép a római San Paolo fuori le mura-ban (V. század eleje) látható ; l. még Bolten, Imago clipeata. 1937. 97. skk.

[55] Feldebrő : Gerevich T., Magyarország művészeti emlékei. I. Magyarország románkori emlékei. 1938. CXXXVI. tábla, felső kép. Taghar : L. Bréhier, L'art chrétien. 1928. 156. l., 7. ábra. A kappadóciai freskókat G. de Jerphanion dolgozta fel ikonográfiai szempontból : Le rôle de la Syrie dans l'iconographie chrétienne. Mélanges de l'Université de Beyrouth. VIII. 1922. 354. skk. c. tanulmányában.

[56] V. ö. Nagy L., Die römisch-pannonische dekorative Malerei Röm. Mitt. XLI. 1926. 118. skk. U. a. Pannonia sacra. 132. sk. — A klasszikus és keresztény antik sírfestészetben a természeti környezetnek nemcsak díszítő, de szimbolikus jellege is van. A már idézett II. századi tyrusi és sidoni sziklasírok freskóin, kertben, fák, virágok között vannak a halottak mellképei. A viruló természet a túlvilági elysiumi boldogságot, a keresztény művészetben a mennyei paradicsomot jelképezi. V. ö. p. o. a Callixtus-katakomba egyik freskóját, virágok, madarak közt «orans» halottakkal, vagy Perpetua látomását a rózsákkal teli

Ámde ezt a friss természetábrázolást nemcsak a freskókon, de a mozaikokon is megtaláljuk. Kitűnő példa erre éppen a római Sta Constanza-mausoleum mozaikja, ott a portrémellképek a pécsi mauzóleum freskóihoz hasonlóan, teljesen beleolvadnak dekoratív természeti környezetbe, nem úgy, mint az aquileiai bazilika padlómozaikján, ahol a portrékat ágakon üldögélő madarak geometrikus keretbe foglalva választják el egymástól.[57]

A pécsi mellképekhez stílusban nagyon közelálló római Ciriaca-katakomba IV. századi portrémozaikján pedig hiányzik a dekoratív háttér.[58]

A pécsi portréfreskókról, minthogy semmi egykorú irodalmi vagy feliratos bizonyíték nem maradt fenn, így nem tudhatjuk, hogy kiket örökítettek meg. Bizonyosan nem ideálfejek, hanem élet után készült arcképek.[59] Valószínű, hogy helyi szenteket vagy vértanukat ábrázoltak, de ezt egyháztörténeti adatokkal nem tudjuk bizonyítani, minthogy a Dyggvétől feltételezett kultusztovábbélést sem sikerült kimutatni.[60] Sőt még azt sem tudjuk, hogy a majdnem teljesen elpusztult másik két medaillonban férfi vagy női mellkép volt-e.[61] A fennmaradt két portrészerű női mellkép sajátos sapkaszerű fejdíszében Henszlmann pannoniai divatot lát.[62]

Valószínűleg ugyancsak Pécsről származik egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött IV. századi aranyozott bronz császárportré, mely korábban a pécsi Horváth-gyüjteményben

mennyei *viridarium*ról. (Pass. Perp. et Felicitatis. ed. Robinson. 1891.) A pécsi freskón szereplő páva is valószínűen halhatatlanságszimbólum. L. Henszlmann irodalmi adatait, Mon. Hung. Arch. II. köt. I. rész. 1873. 157. sk. H. Lother, Der Pfau in der altchristlichen Kunst. Augsburg. 1929.

[57] C. Cecchelli, Gli edifici ed i mosaici paleocristiani nella zona della basilica di Aqulieia. (Estr. La Basilica di Aquileia.) Bologna. 1933. XXXI—XXXVI. táblák. — V. ö. Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 301. l. U. a. Pannonia sacra. 133. l.

[58] Dict. d'arch. chrét. III. 3498. — XII. 8464. ábra. 50. skk. hasábok. A hasonlóságot már Henszlmann is észrevette, Mon. Hung. Arch. II. köt. I. rész. 1873. a 155. l. jegyzete. U. a. Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 1873. 76. sk.

[59] Szőnyi, A pécsi őskeresztény sírkamara. 1908. 72. l. tagadja a portrészerűséget.

[60] Dyggve, Das Mausoleum in Pécs. 1935. 16. skk.

[61] Ha feltételeznénk, hogy a sírkamrát építő donátorokról van szó, akik a vértanu mellé *(ad sanctos)* temetkeztek, akkor minden valószínűség szerint női mellképek voltak ebben is. Csakhogy a fenti adatok után ez nem valószínű.

[62] Henszlmann, Mon. Hung. Arch. II. köt. I. rész. 1873. 155. l. U. a. Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 1873. 76. l. — V. ö. Szőnyi, A pécsi őskeresztény sírkamara. 1908. 33. ábra.

volt. Megtárgyaljuk ezt is, mert keresztény császár képmása. A fiatal császár babérkoszorúba foglalt mellképe, a fején kettős gyöngydiadémmal, Hekler Antal megállapítása szerint[63] bronz- vagy ezüsttál díszéül szolgált, mint embléma. Kit ábrázolt ez a remek portré? Honnan került Pannoniába? Ebben a kérdésben a vélemények megoszlanak, Hekler Antal szerint I. Constans császár fiatalkori portréja, 335—340 közt készült s Itáliából hozták Pannoniába.[64]

Ezt a megállapítást fogadja el Nagy Lajos is,[65] míg Richard Delbrueck a későrómai császárportrékról szóló alapvető munkájában, II. Valentinianus 388 körül keletkezett képmásának tartja, amely valószínűleg Thessalonikéban készült, mint szerinte Theodosius missoriuma, s I. Theodosius császárnak Maximus elleni 388-as hadjárata alkalmával került Pannoniába.[66]

Az ikonográfiai meghatározás illetően hasonló véleményem van Hayford Peirce és Royall Tyler is; nézetük szerint II. Valentinanus vagy inkább féltestvérének Gratianusnak 375 körül készült portréjával állunk szemben.[67]

Bármennyire is meggyőzően hatnak Delbrueck fejtegetései, mégsem hallgathatjuk el az ellenérveket sem. Mindenekelőtt Theodosius ezüstpajzsával történt egybevetés éppen az ellenkező véleményt igazolja: ott a kezdetlegesen megmintázott fejeket szinte lenyomja az erősen dekoratív diadém;[68] ezzel szemben a pécsi mellkép sokkal életszerűbb, a dekoráció fínom összhangban áll a portréval, egyáltalán nem teng túl. Az utóbbi tényre azért is rá kell mutatnunk, mert H. Peirce és R. Tyler a díszítő elemek túltengését látták a pécsi császármellképen és éppen emiatt helyezték korát a IV. század végére. A vállakat borító, majdnem síma katonai köpenyen nyoma sincs a díszek aprólékos részletezésének, mint az általuk analógiaként bemutatott Gratianus aranyon vagy főleg Theodosius misszoriu-

[63] Hekler A., Római bronzemlékek a Nemzeti Múzeumban. Archaeologiai Értesítő. Új folyam XXXII. 1913. 217. l.

[64] Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról. 3—4. ábrák. Hekler A., Arch. Ért. U. f. XXXIII. 1913. 214. skk. 2. kép. U. a. Görög és római arcképszobrászat. Budapest. 1913. XLVI. sk. 29. ábra. Újabban inkább II. Constantius portréjának tartja.

[65] Nagy L., Pannonia sacra. 39. l.; 9. kép.

[66] R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs. (Stud. z. Spätant. Kunstgesch. 3.) Berlin—Leipzig. 1933. 198. sk. 93. tábla.

[67] H. Peirce—R. Tyler, L'art byzantin. I. 1932. 51. l. 50/*a*. tábla.

[68] A Theodosius missorium császáralakjaira l. Peirce—Tyler, L'art byzantin. I. 1932. 37. táblán közölt részletfelvételeket.

mán. A köpenyt átfogó fibula alakja is sokkal egyszerűbb típust mutat, mint a szilágysomlyói kincsben vagy a Theodosius pajzson található hasonló fibulák.[69]

Éppen ezért semmiesetre sem származik a pécsi császárportré ugyanabból a művészi körből, ahonnan a Theodosius-missorium, de Trierből sem, ahol az említett Gratianus-arany készült, ellenkezőleg, minden valószínűség szerint Itáliából, Rómából vagy Aquileiából került hozzánk.

Az ikonográfiai meghatározás a késő antik portrék sematizáló és leegyszerűsítő iránya folytán, általában igen nehéz, a mi esetünkben külön akadályt jelent, hogy egészen fiatal, 15—18 éves, császár portréjáról van szó. Éppen ezért nem tudjuk bizonyosan, hogy ez az Itáliában készült mellkép kit ábrázolt; valószínűleg a Constantinus-dinasztia valamelyik tagját örökítette meg.[70]

Ikonográfiailag sokkal könnyebben meghatározható az a jobbranéző, energikus császárképmás, amely a Pázmány-egyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének tulajdonát képező szentendrei ládavereten egy kis medaillonban látható — ez Nagy Konstantinnak a 320 körül vert pénzeit díszítő portréjával egyezik.[71]

Delbrueck a római Wollmann-gyüjtemény egyik, ú. n. afrikai típusú, mécsesét díszítő mellképet Nagy Konstantin feleségének, Faustának (307—326) tulajdonítja. Ugyanez a mellkép ékíti a M. Nemzeti Múzeum egyik, ismeretlen lakhelyű, ezideig közzé nem tett, mécsesét is, amely valószínűleg Pannoniában került elő. (9. kép.)[72] A mécses szélét szegélyező körkörös

[69] L. Hekler A. véleményét, Arch. Ért. U. f. XXXIII. 1913. 212. l. — A fibula alakjával N. Bêlaev foglalkozott, Fibel in Byzanz. Seminarium Kondakovianum. III. 1929. 109. l., 12. tábla.

[70] Igy a múzeum katalógusa szerint is: «minden valószínűség szerint a Constantinus-dinasztia egyik tagját *(Constans* vagy *II. Constantius)* ábrázolja». Vezető a régészeti gyüjteménybe. Budapest. 1938. 65. l. 108. kép.

[71] Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 308. l.; U. a. Keresztény római ládaveretek Szentendréről = Gli ornamenti di bronzo di una casetta romana trovata a Szentendre. Pannonia könyvtár. 19. Pécs. 1936. 4. kép. Pannonia sacra. 69. l. 35. kép.

[72] Vezető a régészeti gyüjteménybe. 1938. 67. l. (VI. terem. 1. szekrény, a császárkultusz emlékei közt.) V. ö. R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts. 1933. 167. sk., 68/*A*. tábla, a Wollman gyüjtemény mécsese 325/326. készült. — Erdélyi Gizella szíves figyelmeztetése szerint a Notizie dei Scavi. 1936. 72. sk., 4. ábra. (Scalea, Regione III) van egy hasonló mellképmédaillonnal díszített terrakotta edény közzétéve, itt azonban nincs említés arról, hogy ez császárnő portréja volna.

és háromszögalakú díszek közt egy másik Fausta-mellképes mécsesről, de főleg a későrómai érmekről és consuláris diptychonokról ismert «missilia» levelek díszítik.[73] A IV. század végén készülhetett egy ismeretlen, de valószínűleg pannoniai lelhelyű, kocsidíszként használt, császárnőt ábrázoló bronzmellkép (a M. Nemzeti Múzeumban); ezen a gyöngysoros diadémmal gazdagon díszített hajviselet, a keblen nyugvó, köpenybe burkolt jobbkéz, a trieri későrómai ezüstmellképpel mutat közeli rokonságot, — mint erre Erdélyi Gizella is utalt — a vele egykorú polgárdi tripúsz díszítményeivel kapcsolatosan.[74] Ez a pannóniai császárnőmellkép, ha nem is éri el művészi kivitelben a trieri portré finomságát, mégis messze felülmúlja azokat, a típusban hozzá közelálló korabizánci bronzsúlyokat, amelyekben Delbrueck Galla Placidia (450), Licinia Eudoxia (460) császárnők, főleg pedig Marcianus császár feleségének, Aelia Pulcherianak (415—453) képmásait sejti.[75]

A sirmiumi verdében készült krásznai aranyrúdon (jelenleg a M. Nemzeti Múzeumban) három későrómai császár, valószínűleg Theodosius, Valentinianus és Gratianus miniatür mellképei láthatók homloknézetben.[76]

A pécsi portréfreskókon és a császárképmásokon kívül a hasonló kereszténykori római emlékek közt még a M. Nemzeti Múzeumban őrzött dunaszekcsői (Lugio) arany pohárbetét házaspár-mellképe érdemel figyelmet (7. kép). Ez utóbbival részletesen foglalkozott közzétevője Nagy Lajos.[77] A mellképek

[73] V. ö. Alföldi A., A pannóniai őskereszténységnek néhány numizmatikai vonatkozású emléke. Numizmatikai Közlöny. XXX—XXXI. 1931—1932. 4. l.

[74] Erdélyi G., A polgárdi ezüst tripúsz. Arch. Ért. U. f. XLV. 1931. 16. l. A mellképet először Hampel József tette közzé, Arch. Ért. R. f. XIV. 162. l. XXVI. tábla. — A Nemzeti Múzeum őriz még egy IV. századvégi, ugyancsak kocsidíszként használt katonaköpenyes császárnőmellképet. Mindkettő kocsitemetkezésből kerülhetett elő, a keresztény korban továbbélő halott — triumphator — császár gondolatkörrel függ össze. V. ö. fent a Thrason katakomba hasonló jelentésű freskóábrázolásait! A katonaköpenyes császárnő megértéséhez l. Alföldi, Röm. Mitt. L. 1935. 66. l. — A trieri mellképre. L. Delbrueck, Porträts byzantinischer Kaiserinnen. Röm. Mitt. XXXVIII. 1913. 329. l. 9. kép. — A polgárdi tripúsz stiláris és motívumbeli kapcsolataira a keresztény-antik művészettel. L. még Alföldi, Num. Közl. XXX—XXXI. 1931—1932. 5. sk.

[75] Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts. 1933. 229. skk. 76. kép. 122. tábla.

[76] Leírását l. Nagy L., Pannonia sacra. 103. l. (korábbi irodalommal).

[77] Nagy L., Theologiai Szemle. V. 1929. 158. skk. U. a. Atti del III. Congr. di Arch. Crist. 1934. 303. l.; 9. kép. U. a. Pannonia sacra.

készítőjét csak a külsőségek, a dekoratív részletek érdekelték, az egyén ábrázolására nem is volt képes. Éppen ezért itt portrészerűségre való törekvésről szó sem lehetett. Szembetűnik ez azonnal, ha — egyrészt a Carlo Albizzatitól ismertetett, szerinte III. századi aranybetétes poharak kitűnő portréihoz hasonlítjuk[78] — másrészt pedig, hogyha a számos IV. századi házaspármellképes *fondo d'oro*-val vetjük össze (8. kép)[79], hiszen például a British Museumban, Orfitus és felesége, Constantia aranypoharán, csaknem ugyanaz a női képmás látható, mint ami a dunaszekcsőin.[80] A dunaszekcsői aranypohár keletkezésének idejét talán a női mellkép hajviselete, vagy méginkább mindkét kép stílusa dönti el. Az apró fürtökbe csavart, s az arcot is kétoldalt keretező haj, nemcsak a *fondo d'oro*-k női arcképein általánosan divatos hajviseletet, hanem hasonló hajviselettel a későantik portrészobrokon is találkozunk, így például a koppenhágai Ny Carlsberg Glyptothek egyik márványportréján[81] vagy a római Museo Torlonia egyik női mellképén; ez utóbbi korát Delbrueck a IV. század közepére teszi.[82] Az aquileiai bazilika két, 345 körül készült, női mozaik mellképét is, a fejeket a dunaszekcsőihez hasonló hajviselet koszorúzza.[83] A borotvált-arcú fiatal férfi gazdagon díszített *toga contabulata*-ja, dekoratív felfogásában már Theodosius-missorium császárjainak

42. skk. 11. kép. A férfi vállán levő fibula alakjával N. Bêlaev foglalkozott. Sem. Kond. III. 1929. 111. l.; 81. l. 19. kép.

[78] C. Albizzati, Vetri dorati del terzo secolo D. Cr. Röm. Mitt. XXIX. 1914. 240. skk.; 1—4. ábrák.

[79] P. o. Garrucci, Storia dell'arte cristiana. III. 188. tábla. 7. ábra; 196. tábla 2., 7. ábrák; 197. tábla, 5. ábra; 198. tábla, 2., 3., 5. ábrák; 199. tábla, 1., 9. ábrák stb.

[80] V. ö. O. M. Dalton, Catalogue of the early cristian antiquities in the British Museum. London. 1901. 119. sk. XXIX. tábla, 608. sz. A két mellkép közt Hercules alakja. (A feliraton szereplő *in nomine Herculis Acerentio felices bibatis* feliratot v. ö. a dunaszekcsői pohár *Semper gaudeatis in nomine Dei* köriratával. V. ö. F. Pfister, Herakles und Christus. Archiv f. Religionswissenschaft. XXXIV. 43. skk. A kereszténykori Herakleskultuszra a szentendrei ládaveret Constantinus-Herakles ábrázolásával kapcsolatban még visszatérünk.) Ez a British Museumban őrzött aranypohár Heinrich Vopel szerint, Die altchristlichen Goldgläser. (J. Fickers Arch. Stud. V.) Leipzig. 1899. 90. l. a IV. század elején készült. — Megjegyzendő, hogy ez a pohár férfialakja ruhája sokkal egyszerűbb, nem annyira dekoratív, mint a dunaszekcsői férfimellképé!

[81] Delbrueck, Röm. Mitt. XXVIII. 1913. 2. ábra.

[82] Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts. 1933. 49. l.; 51. l. 20. ábra.

[83] C. Cecchelli, Gli edifici ed i mosaici paleocristiani nella zona della basilica di Aquileia. 1933. XXVII. tábla (Basilica sud, I. campata).

díszes ornátusára emlékeztet, ezért stílusbelileg alig lehet IV. század közepénél korábbi.

Két, Zágrábból származó, árucsomagzáró ólompecsét előlapján, *Maxini*, illetve *Maximini* feliratok alatt egy-egy férfimellkép, a hátoldalon pedig Krisztus-monogramm látható;[84] egy carnuntumi kis bronzlemezen pedig három mellkép látható, az egyik fölött *in Deo vivas* felirat áll.[85]

A zágrábi múzeumban őrzött — valószínűleg IV. századi ezüstgyűrűn VALERI ET PROCL IVN (?) körirat alatt homloknézetben római házaspár és gyermekének arcképe látható (10 kép). A hasonló típusú római családi arcképcsoportnak legművészibb emlékei: Septimius Severus családjának Berlinben őrzött portréfestménye és a bresciai *fondo d'oro*-t díszítő mellképek.[85a]

A) Ószövetségi jelenetek

1. Ádám és Éva.

A pannóniai kereszténykori római portrék után az ókeresztény emlékeken elsősorban ládavereteken szereplő bibliai jelenetek ikonográfiáját tárgyaljuk. Az ószövetségi szentírásból vett ábrázolások közül először a pécsi mauzóleum *Ádám és Éva* jelenetéről kell megemlékeznünk. Sajnos, erről csak nagyon keveset mondhatunk, minthogy ez a freskó majdnem teljesen elpusztult, ma már csak Éva feje látható.[86]

Ez valószínűleg a katakombafestészetben általános típust követte, középen a tudás fája, jobbra Ádám, balra Éva, mindketten ruhátlanul, vagy levélkoszorú övvel; a fára, — a legtöbb ábrázoláson, — a kígyó kúszik fel.[87]

Lényegtelen változtatásokkal ugyanez a kompozíció jelenik meg az ókeresztény szarkofágokon és az iparművészetben is, sőt a gótikus katedrálisok domborművein is (p. o. Amiens, északi kapu, 1225), — tájképi háttérrel kibővülve továbbél még a barokk művészetben is.

[84] Alföldi, Num. Közl. XXX—XXXI. 1931—1932. 6. skk. 4. kép. 1., 2. Nagy L., Pannonia sacra. 106. l.; 68. kép. 1., 2.

[85] Nagy L., Pannonia sacra. 99. l.

[85a] Septimius család mellképei (Berlin, Kaiser Friedrich Museum): K. A. Neugebauer, Die Familie des Septimius Severus. Die Antike. XII. 1936. 155. skk. 10—11. tábla. Bresciai *fondo d'oro:* F. de Mély, Aréthuse. III. 1926. 1. skk. I—II. tábla. H. Peirce, i. h. IV. 1927. 1. skk. XXII. tábla. 6. kép. V. ö. C. Albizzati, Röm. Mitt. XXIX. 1914. 240. skk. 1—4. ábrák.

[86] Szőnyi, Magy. Műv. V. 1929. 540. l. alsó kép.

[87] Wilpert, Malerei der Katakomben. = Pitture delle catacombe. II. 70. tábla, 2. kép; 93., 101. táblák; 166. tábla, 1. kép; 171., 186. táblák; 197. tábla, 2. kép; 227. tábla; 240. tábla, 1. kép.

2. Noé a bárkában.

A «cubiculum» nyugati falán levő Noé freskó is majdnem teljesen elpusztult.[88] Koller József leírása szerint Noé «*columbam ex arca emmittens aut reducem excipiens*» volt itt ábrázolva, mint a IV. században a római SS. Pietro e Marcellino-katakomba egyik falfestményén.[89]

3. Izsák feláldozása.

A pannóniai ókeresztény ládavereteken megjelenik Izsák feláldozásának jelenete. A Császár községből (Komárom m.) való, a M. Nemzeti Múzeumban őrzött scriniumveret egyik médaillonjában, középen tógába öltözve áll Ábrahám, fölemelt jobbkarjában kardot tarthatott (ez ma már nem látszik), balfelé fordul, ahol az Úrtól küldött bárány áll, — jobbra, égő oltár előtt Izsák térdel, fölötte égi kéz ; a képet baloldalról befelé hajló fácska zárja le (19. kép).[90] Jellemző, hogy a ládaveret készítője sokkal inkább a kompozíció teljességére és zártságára törekedett, mint a tartalmi hűségre. Igy történhetett meg, hogy az Úr keze nem a bárány fölé került, hanem a másik oldalra s így az ég felé néző Ábrahám alakja kissé értelmetlenné vált. A kép-

[88] Szőnyi, A pécsi őskeresztény sírkamara. 1907. 8. képtábla. 59. skk. Noé, Izsák feláldozása, Dániel az oroszlánok közt és Jónás ábrázolásai az ókeresztény sírművészetben — a kutatók többségének véleménye szerint — az örök haláltól (a kárhozattól) való megszabadulást jelképezi. Ennek a feltevésnek bizonyítására főleg a haldoklóért mondott imádság, a «*Commendatio animae*» hasonló kitételeire hivatkoznak. A «*Commendatio animae*»-val utoljára Paul Styger foglalkozott behatóan. Die altchristliche Grabeskunst. München. 1927. c. művében (21. skk. és 198. l.). Styger itt is (főleg 73. sk.) és a «Die römische Katakomben. Berlin. 1933.» c. művében is (az utolsó l.-n) tagadja ezeknek a jeleneteknek jelképes jelentését, szerinte ezek egyszerű bibliaillusztrációk. — Természetesen a készítő mesteremberek sokszor csakugyan nem is sejthették az ábrázolás jelképes értelmét, mindazonáltal a típusok keletkezésekor okvetlenül szerepet játszott a szimbolikus értelmezés. — V. ö. még Artner Edgár bírálatát P. Styger utóbbi könyvéről : «A római katakombakutatás mai állása» c. tanulmányában, Theologia. I. 1934. 69. skk. — A pannóniai példák nem annyira dogmatikai szempontból, mint inkább vallástörténetileg jelentősek : a pogány-keresztény szinkretizmus megértéséhez nyujtanak fontos adatokat.

[89] J. Koller, Prolegomena. 1804. 31. l. — Noé a bárkában : korai ábrázolás p. o. Priscilla katakombából (II. század), Wilpert, Malerei der Katakomben = Pitture delle catacombe, 16. tábla. — SS. Pietro e Marcellino (IV. század) : Styger, Die altchristliche Grabeskunst. 1927. 12. kép.

[90] G. Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. I. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 54. kép.

típus eredetét kutatva megállapítható, hogy mind a római katakombák festményeinek, mind az ókeresztény szarkofágoknak Ábrahám áldozatát bemutató jeleneteitől eltér. A szarkofágok rokon képtípusaitól abban különbözik, hogy azokon egymás mellett sohasem jelennek meg az egyes alakok, hanem a bárány mindig Ábrahám mögött áll. Ez a látszólag lényegtelen különbség azért fontos, mert «keleti» emlékeken a szobrászatban is gyakran előfordul, hogy az alakok egymás mellett sorakoznak fel, így a kyprosi Lapethosból származó márványcsészén[91] a dura-europosi zsinagóga festményén pedig egymás fölött jelennek meg.[92]

Ámde nemcsak az alakok térbeli elrendezésének módja kapcsolja a keleti emlékekhez a császári ládaveretnek ezt a jelenetét, hanem még egy motívumbeli sajátság is: a ruhátlanul ábrázolt Izsák. Így jelenik meg Izsák a berlini Kaiser Friedrich Muzeum Trier környékéről származó elefántcsontszelencéjén (pyxis), melyet Delbrueck egy, Ábrahám áldozatát ábrázoló, alexandriai eredetű elefántcsontfaragvánnyal összevetve, Galliában dolgozó alexandriai elefántcsontfaragók munkájának tart.[93] Rómában az aranybetétes poharak ábrázolásain általánosan elterjedt ez a típus, egy római katakombából előkerült kerek bronzlapon pedig a szóbanforgó császári scriniummédaillonhoz egészen hasonló kompozíció látható.[94]

[91] Dict. d'arch. chrét. III. 3470. ábra. A kyprosi csészén bárány helyett kos szerepel. Ennek a sajátos ábrázolásnak az antik kosáldozattal (kriobolion) való összefüggésére l. Ἀ Ὀρλάνδος, Τεμάχια τράπεξῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλιου Κρήτης. Byz. neugr. Jahrb. VI. 1927—1928. 160. skk. 3—4. ábrák.

[92] M. Rostovtzeff—A. R. Bellinger—O. Hopkins and C. B. Welles, The Excavations of Dura Europos. New-Haven. 1936. XLVIII. tábla. V. ö. G. Wodtke, Malereien der Synagoge von Dura und ihre Parallelen in der christlichen Kunst. Zeitschrift f. neutest. Wissenschaft. XXXIV. 51. skk.

[93] R. Delbrueck, Die Consulardiptychen. 1929. 161. l. 4. jegyzet; 2. ábra. H. Peirce—R. Tyler, L'art byzantin. I. 1932. 98. tábla. — Alexandriai elefántcsontfaragvány ruhátlan Izsák alakjával: O. Wulff, Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen.[2] Berlin. 1909. III. köt. I. rész. XX. tábla, 428.

[94] A berlini pyxisen és a *fondo d'oro*kon a keleti Izsák-típus mellett a nyugati képszerkesztésmód is érvényre jut (t. i. a bárány Ábrahám mögött áll) p. o.: Garrucci, Storia dell'arte cristiana. III. 169. tábla, 4. ábra; 171. tábla, 2. ábra; 172. tábla, 8. ábra. — Ezekkel szemben a loculuszáró bronzlapocska képtípusa (Dict. d'arch. chrét. VII. 5986. ábra) csak annyiban tér el pannoniai analogiájától, hogy azon Izsák hátrafordítja fejét (az égi kéz nem látszik, mert a lemez felső része letörött). — V. ö. még a berlini Deutsches Arch. Inst. gyüjteményének

A császári scriniumlemezzel egykorú egy aquilelai ezüstkanál, melybe keleti szokás szerint Izsák alakja van bevésve ruhátlanul ; [95] ; ez a típus folytatódik az V. század keresztény emlékein[96], sőt újra felbukkan Itáliában a XIII. századi freskófestészetben[97] és a reneszánsz plasztikában Lorenzo Ghiberti és Filippo Brunelleschi domborművein (Firenze, Bargello és Battistero).[97a]

A ruhátlan Izsák típusának keletkezési helyét, Wilhelm Neuss nyomán, a «syro-alexandriai» művészeti körhöz tartozónak véljük.[98] A kevés fennmaradt keleti keresztény emlék nem dönti el határozottan az alexandriai vagy a szíriai eredetet. Minthogy ezt a keleti típust az itáliai római iparművészet is átvette, éppen ezért ez a típus valószínűleg Itáliából, talán Aquileja közvetítésével került Pannoniába.[99]

Az egyik dunapentelei ládavereten Nagy Lajos egy erősen elpatinásodott domborműrészletben, Izsák feláldozásának jelenetét ismerte fel,[100] míg Supka Géza véleménye szerint itt a saruoldó Mózes van ábrázolva.[101] Az alakok annyira elmosódtak, hogy az ábrázolás ikonográfiáját nem lehet pontosan megállapítani.

ókeresztény ezüsttálát : G. B. De Rossi, Bull. di arch. crist. IV. 1879 XI. tábla, IV. ábra, továbbá a bolognai elefántcsonttégely Izsák-jelenetét, l. alább 169. jegyzetet ; gnosztikus gemma : Garrucci, i. m. 492. tábla, 11. kép.

[95] Garrucci, Storia dell'arte cristiana. VI. 462. tábla, 6. kép.

[96] P. o. a Boulogne-sur-Mer-ből származó vésett poháron, l. Bréhier, L'art chrétien. 1928. 29. ábra, a nap és a hold közt Krisztus-monogrammal, *Vivas in Deo* felirattal ; hasonló pohár ismeretes Trierből is, Garrucci, Storia dell'arte cristiana. VI. 463. tábla, 2. kép.

[97] L. az assisibeli San Francesco templom egyik freskóját, mely R. van Marle szerint Jacopo Torriti iskolájának műve.

[97a] A Bargello-ban őrzött pályamunkák 1401-ben készültek a firenzei San Giovanni keresztelőtemplom (Battistero) kapujának díszítésére. Sajnos, a pályázaton szereplő többi művész, köztük Donatello és Quercia pályaműveiről csak Giorgio Vasari rövid megjegyzéseiből tudunk.

[98] W. Neuss, Ikonographische Studien . . . Die Schale aus der Sammlung Disch. Zeitschr. f. christ. Kunst. XXIX. 1916. 72. skk. ; a British Museum kölni üvegcsészéjének ruhátlan Izsák-ábrázolásáról írt fejtegetéseit v. ö. Dict. d'arch. chrét. *Isaac* címszó VII. 1553. skk. hasábokkal. — Láng Nándor véleménye szerint (Károlyi Árpád emlékkönyv. Budapest. 1933. 333. l.) a császári ládaveret vizsgált képtípusa Szíriából származik.

[99] A ládaveret Dániel-jelenete is a rómavárosi típust mutatja, sőt a tanító Krisztus sajátos kompozíciója is jórészt innen vezethető le. L. alább.

[100] Nagy L., Pannonia sacra. 56. l ; 19. kép.

[101] Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. 182. 1. ; II. kép.

4. Mózes vízfakasztása.

Mózes vízfakasztásának jelenetét öt pannóniai ládaveretről ismerjük. A két azonos típusú dunapentelei ládavereten, a sziklából feltörő víz csavartvonalban van ábrázolva, a szikla fölött a Krisztus-monogramm jelenik meg, a csodatevő vesszőt *(virga thaumaturga)* tartó Mózes lábánál vizet szürcsölő kis alak látszik, — a jelenetet jobbról fácska szegélyezi[102]. A vízfakasztás történetének korai ábrázolásain, a II—III. századi katakombafestészetben, Mózes mellett sohasem szerepel mellékalak, csak a IV. században, a S. Callisto katakomba («Cripta delle pecorelle»-ben) és a Coemeterium Theclae freskóin.[103] Ezzel szemben a szarkofágokon majdnem mindig két, — sőt a lateráni 119-en hátrom, — vízből hörpintő alak szerepel Mózes mellett. Jellemző, hogy éppen a lateráni 117-es számú szarkofágon, amelyik stílusában is legjobban megőrizte a klasszikus hagyományokat, látható a szakálltalan Krisztus-Mózes mellett egy térdelve ivó ifjú.[104] A bonni múzeum egyik ládaveretén a csavarvonalban folyó forrás mellett ugyancsak egy alak szerepel[105] épúgy, mint a M. Nemzeti Múzeum másik dunapentelei scriniumlemezén,[106] a British Múzeum egyik aranydíszes poharán[107] vagy egy firenzei bronzlámpa fogantyúdíszén.[108]

A firenzei bronzmécsest díszítő vízfakasztási jelenet Mózséhez hasonlít a carnuntumi múzeumnak egyik kisbronza, mely

[102] W. F. Volbach, Metallarbeiten des christlichen Kultes in der Spätantike und im frühen Mittelalter. (Kataloge d. Röm.-Germ. Central-Museums) Mainz. 1921. II—III. táblák. Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Christ. 1934. 309. l.; 17. ábra. U. a. Pannonia sacra. 18. kép.

[103] S. Callisto : Wilpert, Malerei der Katakomben — Pitture delle catacombe. 237. tábla, 2. kép. Coem. Theclae : Wilpert, i. m. 234. tábla, 3. kép.

[104] L. v. Sybel, Christliche Antike. II. 1909. 83. kép. A kevésszámú kivétel közé tartozik még a Cimitero di Sta Agnèse-ből előkerült egyik szarkofág is : Garrucci, Storia dell'arte cristiana. V. 375. tábla. 1. kép.

[105] Volbach, Metallarbeiten. IV. tábla, 9. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 39. kép.

[106] Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. II. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 19. kép.

[107] Garrucci, Storia dell'arte cristiana. III. 172. tábla, 9. kép. O. M. Dalton, Catalogue of the early cristian antiquities in the British Museum. 1901. 112. l. 617. sz.

[108] Garrucci, i. m. VI. 468. tábla, 62 kép. P. Toesca, Storia dell'arte italiana. I. Il Medioevo. Torino. 1927. 49. ábra.

szintén egy ilyen kompozícióhoz tartozhatott (11. kép).[109] Az ókeresztény bronzmécseseken gyakran találkozunk biblikus tárgyú szoborcsoportokkal, ilyen a lugasban pihenő Jónás, a hajóban álló Péter és Pál, a halászó apostolok, vagy a már említett jelképes képtípus : a Krisztus-monogramm felé forduló apostolfejedelmek. Ezek a jelenetek legtöbbször még a hellenisztikus életképek kifejezésmódját követik, de stílusuk és főleg tartalmi jelentésük egészen más. Ennek az ókeresztény kisplasztikai műfajnak egyik érdekes és jelentős emléke ez a carnuntumi Mózes (vagy esetleg «Paulus?») is, mely nemcsak ruházetében, de egész művészi felfogásában a IV. századra utal, stílusbelileg talán leginkább egy Berlinben őrzött, Szent Pétert ábrázoló bronzszobrocskára emlékeztet (12. kép).[109a] A bokáig érő palliumba öltözött öreg furcsa mosolyú kissé szemita jellegű arcán kétosztatú szakállal, egész lényében, művészi igazmondásában, keleties koraközépkori formaszemlélet tükröződik.

Neuss a müngersdorfi üvegcsészének, a fentiekhez hasonló Mózes-jelenetét tárgyalva, hangsúlyozza, hogy a mellékalak jelenléte az egyszerűségre törekvő római művészet felfogással szemben, a gazdagabb keleti típusra jellemző.[110] Csakhogy a vízfakasztás történetének két, vagy több mellékalakos ábrázolása az igazi keleti típus. Ezzel szemben az egy mellékalakos kompozíció, mint a lateráni 174-es szarkofág bizonyítja, talán éppen a klasszikus felfogás visszahatása a keleti formaalkotásra, illetőleg — a mi esetünkben, a mindent leegyszerűsítő primitív provinciális művészet megnyilatkozása. — A kisárpási láda-

[109] A carnuntumi szobrocskát a katalógus «pedagógus»-nak nevezi : W. Kubitschek — S. Frankfurter, Führer durch Carnuntum. 1923. 87. l. (I. em. bal épületszárny, I. terem, XI. tárló.) Keresztény mivoltára először Alföldi professzor utalt, Bibliographia Pannonica. 1938. 30. l.

[109a] Lámpadíszek, Jónás : Garucci, i. m. VI. 471. tábla, 2. ábra. Hajóban álló Péter és Pál (Firenze, Museo Archeologico) : Garrucci, i. m. 469. tábla, 1. kép. C. Cecchelli, Iconografia dei Papi. I. San Pietro. 1937. 7. l. — Halászó apostolok : Garrucci, i. m. 467. tábla, 1. kép. — Petrus (Berlin, Kaiser Friedrich-Museum) : Garrucci, i. h. 3. kép. O. Wulff, Beschr. d. Bildw. aus christl. Epochen.[2] III. köt. I. rész. XXXIII. tábla, 717. Cecchelli, i. m. V. tábla. — Petrus és Paulus Krisztus-monogramm mellett : l. fönt 19. jegyzet. — Figyelemreméltó még az a néhány bronzszobrocska is, amelyek egy *Dominus legem dat* kompozíciához tartozhattak, Garucci véleménye szerint ezek is lámpadíszül szolgálhattak, i. m. 103. sk., 468. tábla, 8. kép.

[110] Neuss, Ikonographische Studien . . . 3. Die blaue Schale aus Müngersdorf. Zeitschr. f. christl. Kunst. XXIX. 1916. 20. l ; 3. ábra. J. Sauer, Frühchristliche Funde in Deutschland aus letzten 25 Jahren. Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 176. sk. ; 4. kép.

veret egyik töredékén, mely valószínűleg szintén a vízfakasztás jelenetét ábrázolja, hiányzik a mellékalak, eredetileg talán rajta volt, de később letört. A négyszögű, tojásfüzérrel díszített, keretbe foglalt jeleneten fönt a Krisztus-monogramm látható, mint az egyik dunapentelei ládaveret hasonló ábrázolásán; a szakálltalan, balkezében könyvtekercset tartó Mózes, semmiben sem különbözik a λόγος szimbólumot tartó csodatevő Krisztustól.[111]

5. Dániel az oroszlánok közt.

Az oroszlánok közt álló, imádkozó Dániel jelenete az ókeresztény ikonográfia egyik legváltozatosabb és legérdekesebb képtípusa. A bibliai szövegtől eltérően a prófétát nem hét, hanem általában csak két oroszlán közt ábrázolják.[112] A két oroszlán közt homloknézetben álló «orans» alak ősi voltát egy keleti stílusú koragörög vázakép is bizonyítja.[113] A frigiai sipkát, nadrágot, esetleg hosszú köpenyt viselő «orans» Dániel a kisázsiai, egyiptomi, északafrikai és a keleti kapcsolatokat mutató ravennai, művészetben megjelenő típusa a hasonló viseletű és kéztartású kisázsiai-szíriai Attis vagy a csuklyás «orans» egyiptomi Harpokrates ábrázolásokkal azonos kultúrkörből származik.[114] Ez a ruhás típus a legkorábbi katakombafreskók

[111] A ládaveretnek ezt a jelenetét Nagy Lajos tette közzé: Pannonia sacra. 90. sk.; 55. kép. — Mózes vízfakasztása még egy erősen oxidált dunapentelei ládaverettöredéken is előfordul, l. Supka, Röm. Quart. XXVI. 1913. III. kép.

[112] Dániel ábrázolásaira összefoglalóan: H. Leclercq, in Dict d'arch. chrét. IV. 221. skk. hasáb, 3580—3592. ábra. Ikonográfiai kérdések, keleti, nyugati típus: Neuss, Ikonographische Studien. Zeitschrift f. christ. Kunst. XXVII. 1915. 109. skk. J. Strzygowski, Der algierische Danielkamm. Oriens Christianus. N. S. I. 1911. 85. skk. (perizómás típus kisázsiai-szíriai eredete). G. Stuhlfauth, Der algierische Danielkamm und der Berliner Danielstoff. Byz.-neugr. Jahrb. II. 1921. 413. skk. (A Dániel-típusok beható vizsgálata, az algíri szövet, Strzygowskival szemben, helyi eredetű.) A pannóniai ábrázolások ikonográfiáját Nagy L. tárgyalta: Keresztény-római ládaveretek Szentendréről. 1936. 6. sk. U. a. Pannonia sacra. 70. skk.

[113] C. Zervos, L'art en Grèce. Paris-Athènes. 1934. 55. tábla. (A Kr. e. VII. században készült beotiai stílű amphorán az «orans» istennő ruháján hal látható, v. ö. F. J. Dölger, IXΘYC. I. 132. skk.) Két orszlánnal küzdő, homloknézetben álló férfialak a korai etruszk emlékekről is ismeretes: P. Ducati, Storia dell'arte etrusca. Firenze. 1927. II. 30. tábla, 100. kép. (Tomba Regolini-Galassi di Cerveteri.) Az oroszlánokkal küzdő hős a babyloni Gilgames-ábrázolásokra vezethető vissza.

[114] Imádkozó Dániel hosszú köpenyben, fején frigiai sapkával, két oroszlán közt: Lapethos (Kypros)-ból, Dict. d. arch. chrét. IV.

Dániel-ábrázolásain is általános; néhány későrómai, itáliai, számos galliai és germániai keresztény emléken a próféta az ú. n. «perzsa» viselet helyett római módra ujjas tunikát ölt. Talán az északafrikai Dániel-ábrázolások a legváltozatosabbak, ahol sokszor csak preizómával övezve, néha pedig egészen ruhátlanul jelenik meg a próféta. Az utóbbi típust Neuss a hellenisztikus héroszábrázolásokhoz hasonlítja, itt azonban Dániel inkább a keresztény hérosszal, vagyis az arénába, az oroszlánok közé vetett vértanuval van azonosítva.[115] Egy afrikai, Hadjeb el Aïounból származó, márványlap koszorút (vagy inkább karikát?) tartó Dániel alakja világosan utal ennek a ruhátlan típusnak agonisztikus eredetére.[116]

Az antik hérosz és a keresztény martyr, az *athleta Christi*, művészi elképzelései találkoznak ebben a típusban, mely Rómában az összes szarkofágokon, a katakombák festményein a II. század végétől az ismert ládavereteken általános, de a többi nyugati emléken is gyakori. Dániel történetének ez az agonisztikus keresztény felfogása magyarázza meg azt, hogy idők változtával, a római San Clemente románkori freskóján, a próféta az «üdvösség fegyverzetébe» (*armatura Dei*, Paul. Ad. Ephes.

3470. ábra; Djemila (antik Cuiculum, Északafrika)-ból, Garrucci, Storia dell'arte cristiana. VI. 427. tábla, 1. kép.; Ravennából, Garrucci, i. m. V. 233. tábla, 3. kép. Venturi, Storia dell'arte italiana. I. Milano. 1901. 194. ábra. A. C. Soper, in The Art Bulletin. XX. 1938. 39. ábra. — Hasonló viseletben — «orans» tartásban, csuklyás ingben — ábrázolják néha Harpokratest is, l. p. o. Oroszlán Z., Az O. M. Szépművészeti Múzeum antik terrakotta gyüjteménye. Budapest. 1930. 69. l. 50. sz. — Hasonló viseletű, de hosszúnadrágos «orans». Attis l. J. Leipoldt, Die Religionen in der Umwelt des Urchristentums. (Bilderatlas z. Religionsgesch. 9—11. Lief.) Leipzig—Erlangen. 1926. 141. kép.

[115] V. ö. H. Leclercq, *ad bestias* címszó in Dict. d'arch. chrét. I. 449. skk. hasábok. L. v. Sybel, Christliche Antike. I. 1906. 211. l.

[116] Hadjeb el Aïoun: Dict. d'arch. chrét. IV. 3592. ábra. — A vértanueszmény agonisztikus vonatkozásait l. G. B. De Rossi, Secchia di piombo trovata nella Reggenza di Tunisi. Bullettino di arch. crist. V. 1867. n°. 6. 77. skk. (V. §), ezen a tuniszi vödrön a krisztushívő mint győztes gladiátor jelenik meg; l. még egy gladiátorábrázolásos *fondo d'oro*-t (*Stratonice bene vicisti vade in Aurelia pie zeses* körirattal): Dalton, Catloque of the early cristian antiquities in the British Museum. 1901. XXVIII. tábla, 603. sz. V. ö. Tertullianus, *De spectaculis*, cap. XIX.: *gladiatores innocentes in ludum veniunt, ut publicae voluptatis hostiae fiant.* (CSEL. XX. 20.) — Oroszlánokkal küzdő *bestiarius* ókeresztény szarkofágon, E. Le Blant, Les sarcophages chrétiens de la Gaule. 1886. XIX. tábla. Összefoglalólag: V. Chapot, Réprésentation de gladiateurs et de combats d'amphitéâtre dans les monuments chrétiens. Bulletin des Antiquaires de France. 1922. 125. skk.

6, 13.) öltözött keresztény lovagként jelenik meg az oroszlánok között.[117]

A pannóniai scriniumveretek, az összes többi ládaverettel együtt, a római hérosz-athléta Dániel-típust követik. Aránylag a legklasszikusabb pannóniai Dániel-ábrázolás a szentendrei ládaveret egyik medaillonjában látható, ezen a próféta meztelen nyúlánk athléta teste derékban keskeny szallaggal van átkötve, mellette szembefordulva ül a két oroszlán (15. kép).[118] Az «orans» alak lába alatt az oroszlánverem aljának kövei is láthatók. Feltűnő, hogy a test arányaihoz képest a fej túlságosan nagy. A bonni múzeum ládavereteinek a szentendreihez hasonló Dániel-típusain a formák erőteljesebbek, a fej és a törzs aránya harmónikusabb ;[119] a pannóniai Dániel-ábrázolások közt a császári veret hasonlít leginkább hozzá, csakhogy itt a próféta széttárt karral imádkozik,[120] lábai alatt pedig csak néhány vízszintes vonal jelzi a talajt.[121] A pannóniai Dániel-ábrázolások közt a legkezdetlegesebb azon a dunapentelei scriniumvereten látható, melynek egyik példányát Mainzban, a másikat pedig a M. Nemzeti Múzeumban őrzik. Itt is, — mint a szentendrei vereten, — az «orans» próféta jobbra fordul, fejénél kétoldalt Krisztus-monogramm látható, lábainál a két szembeforduló oroszlán; a képmező széleit egy-egy fácska szegélyezi.[122] Első látásra szembeszökik ezen az ábrázoláson a próféta alakjának kirívó aránytalansága. A fej csaknem egyötödét teszi ki a test hosszának, az égfelé emelt karok még a lábaknál is hosszabbnak látszanak. Ehhez a dunapentelei Dániel-típushoz hasonlóan, a

[117] Wilpert, Mosaiken u. Malereien. IV. 239. tábla, 3. kép. (A freskó szerinte a XI—XII. század fordulóján készült.)

[118] Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 307. l., 15. ábra. U. a. Keresztény római ládaveretek Szentendréről. — Gli ornamenti di bronzo di una casetta romana trovata a Szentendre. 1936. 3. kép. U. a. Pannonia sacra. 35. kép.

[119] Bonni múzeum ládaveretei: 1. Volbach, Metallarbiten. IV. tábla, 9. kép. Neuss, Die Anfänge des Christentums im Rheinlande. (Rheinische Neujahrsblätter, 2.) Bonn. 1933. 30. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 39. kép. — 2. Danicourt, Rev. arch. VII. 1886. 91. l., 19. ábra. Nagy L., Pannonia sacra. 38. kép. (Vermandból.)

[120] Ezt a kéztartást Tertullianus, *Liber de oratione*, cap. XIX. így magyarázza: *Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus e Dominica passione modulatum, et orantes confitemur in Christo.* (Migne, Patr. lat. I. 1169—1170. hasáb.)

[121] Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. I. kép. — Nagy L., Pannonia sacra. 53. kép.

[122] Volbach, Metallarbeiten, I. tábla. Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 307. l., 16. ábra. U. a. Pannonia sacra. 18. kép.

törzshöz képest óriási «orans» karokkal jelenik meg a próféta a vatikáni Gabinetto Numismatico egyik ezüstkorongján.[123]

6. Jónás a lugasban.

Nemcsak a pannóniai, de az egyetemes ókeresztény művészetben is különösen jelentős a pécsi mauzóelum Jónás-freskója[124] A festményt készítő provinciális mesterember három jelenetet: 1. a prófétát tengerbe vetik, 2. a «cet» partraveti Jónást, 3. a próféta lugasban pihen, — egy képbe sűrítve adott elő; így a hajó orrán álló, tengerbezuhanó Jónás felett már ott van a repkényinda, a lugas jelzésére, mely csodálatos megmenekülése után árnyékba borította a pihenő prófétát.[125] Ez a leegyszerűsítés a Jónás-ábrázolások közt páratlan, a hajó orrán sajátos ferde testtartásban álló próféta típusához talán csak a newyorki Metropolitain múzeumban őrzött, s Tharsosból származó szobrocska hasonlítható. de ennél, töredékes volta miatt, nem lehet megállapítani, hogy a próféta feje fölött ott volt-e a lugast helyettesítő inda.[126] Érdekes egy, a római Sta Agnèseből előkerült szarkofág leegyszerűsített Jónás-jelenete is: ezen a κῆτος szájából előmászó próféta a lugast jelző indába kapaszkodik.[127] A pécsi Jónás-freskó másik érdekessége az, hogy a szokásos lopótökkel *(cucurbita)* befuttatott lugas helyett, itt repkény *(hedera)* inda fut végig a próféta feje fölött. Látszólag lényegtelen, de ebben az esetben talán van némi fontossága annak, hogy miért festett a pécsi freskók készítője borostyánt a szokásos lopótök helyett? Ez a kérdés már Henszlmannt is foglalkoztatta, aki ezt az ábrázolást Szent Jeromos biblia-

[123] Nuovo Bull. di arch. crist. I. 1895. I. tábla, 3. ábra.

[124] Jónás történetének ábrázolása az egyedüli az ószövetségből vett «szimbolikus képtípusok» közt, melynek jelképi jelentését maga az Üdvözítő magyarázta meg, saját feltámadására vonatkoztatva: ὥσπερ γὰρ ἦν Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας, οὕτως ἔσται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς γῆς τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας. (Sicut enim fuit Ionas in ventre ceti tribus diebus, et tribus noctibus; sic erit filius hominis in corde terrae tribus diebus et tribus noctibus. Matth. 12. 40—41.) Joggal írhatta Tertullianus, Lib. de pudicitia, cap. X.: *Jonas . . . exemplum . . . est Dominicae passionis.* (CSEL. XX. 239.)

[125] Henszlmann, Mon. Hung. Arch. II. köt. I. rész. 1873. U. a. Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 1873. II. tábla. Szőnyi, A pécsi őskeresztény sírkamara. 1907. 7. képtábla. Nagy L., Pannonia sacra. 38. és 113. ll.

[126] Tharsosi szobor: Dict. d'arch. chrét. VII. 6287. ábra. A Jónás-ábrázolásokról általában l. H. Leclercq, *Jonas* címszó alatt, i. h. 2572. skk. hasábok.

[127] Dict. d'arch. chrét. VII. 6297. ábra.

fordításával hozta kapcsolatba.[128] Ámde itt a pécsi mauzóleumban a lugasban nyugvó Jónás feltétlenül egy ugyanilyen Bacchus-ábrázolás folytatása s így nagyon is érthető a repkény! Annál is inkább, mert a keresztény szimbolikában a bacchikus képtípusok átvétele igen nagy szerepet játszott.[129]

Az egyik dunapentelei ládavereten a *cucurbita*-lugasban pihen a próféta, mellette a «cet» feje látszik. Ez az ikonográfiai típus: az egyik kezét feje fölé emelő, ruhátlan, lugasban fekvő alak a katakombák freskóin s a keresztény antik szarkofágokon általános, de az alvó antik istenábrázolások közt is léptennyomon találhatunk hasonló típuskat. Főleg az alvó Endymion, de méginkább a szőlőlugasban szunnyadó Dionysos típusára gondolunk, elsősorban a párizsi Louvre egyik Campana-domborművének alvó Bacchusára, — az itt megjelenített Bacchustípusnak szinte másolata a pihenő Jónás jelenete.[130]

[128] Henszlmann, Mon. Hung. Arch. II. köt. I. rész. 1873. 134. sk. U. a. Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 1873. 65. l. — A kérdés ismertetését és irodalmát l. még H. Leclercq, Dict. d'arch. chrét. VII. 2617. skk. — Röviden összefoglalva: az eredeti zsidó szövegben szereplő *kikajon* szót a görög fordítás készítője κολοκυνθή-vel ültette át a septuaginta-ba; ez a szó latinul *cucurbita* (lopótök). Szent Jeromos az eredeti *kikajon* szót fordította latinra, ez szerinte a borostyán (lat. *hedera)* héber neve. — A fordításból heves irodalmi harc támadt, melyben Szent Ágoston is résztvett s az ellenkező vélemény mellett tört lándzsát. H. Leclercq nézete szerint Szent Jeromos fordítása volt a helyesebb.

[129] Ókeresztény mécseseken a *cucurbita*-lugasban ülő Jónás körül a mécses szélét gyakran díszítik szívalakú borostyánlevelek, p. o.: Dalton, Catalogue of the early cristian antiquities in the British Museum. 1901. 140. l. 718. sz., XXXII. tábla. — A borostyánlevél keresztény szimbolikus jelentésére csak egy példát említünk: feliratos kőtöredék Antiumból, SPES IN DEO mondat felett szívalakú borostyánlevél két pálmaággal, Bull. di arch. crist. VII. 81. l., 4. ábra. A klasszikus antik és az egyiptomi sírművészetben gyakran szereplő borostyán szimbolikus jelentéshez még csak Tertullianusnak egy adatára hivatkozhatunk, *De corona*, cap. VII. Migne, Patr. lat. I. 85. hasáb. — Természetesen sem a mécseseken, sem a fenti freskón megjelenő borostyándísz keresztény jelképes jelentését nem lehet kétségtelen adatokkal bizonyítani.

[130] Dunapentelei ládaveret: Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. II. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 19. kép. — A pihenő Jónás képtípusának hellenisztikus gyökereiről: L. v. Sybel, Christliche Antike. I. 1906. 217. l. Ezzel szemben Wilpert s nyomán Szőnyi, A pécsi őskeresztény sírkamara, 1907, 74. l., hangsúlyozzák, hogy Jónás «nem az alvó Endymion». — Hát ha nem Endymion, akkor *tipológiailag* (!) mindenesetre az alvó Dionysos, — *cucurbita* lugasban!) (Lényegesen fontos kivétel: pécsi freskó.) — Campana-terrakotta: S. Reinach, Répertoire des reliefs Grecques et Romaines. Paris. 1912. I. 256. l., 3. ábra. — Érdekes, hogy Henszlmann, Mitt. d. Zentralkomm. XVIII. 1873. 66. l., a pécsi freskó ruhátlan Jónás-típusát Apollo Anapaumenos-hoz hasonlítja.

Jónás próféta csodálatos történetét a korabizánci művészet ritkán ábrázolja, az olasz művészetben a románkori emlékeken, később pedig a quattrocento reliefeken elevenedik meg.

B) Újszövetségi jelenetek

1. A háromkirályok imádása.

A pannóniai ókeresztény művészetnek az Evangéliumból vett jelenetei sorát a Madonna és az isteni Gyermek előtt hódoló három király pécsi freskója nyitja meg.[131] A napkeleti bölcsek itt is — mint az ókeresztény művészetben általában — frigiai sipkás, nadrágot és köpenyt viselő perzsa mágusok alakjában jelennek meg. Ezt a képtípust, a keleti elemekkel átszőtt római triumfális művészetből vette át a kereszténység az új aranykort hozó megváltó Gyermek dicsőítésére.[132] A pannóniai freskón a napkeleti bölcsek baloldalról közelednek Mária felé, a típusnak ez a változata látható a S. Callisto katakomba falfestményén is.[133] A Szűzanya komoly és határozott arcvonásai, művészi felfogásban már inkább a Domitilla és a Priscilla katakombák Madonna-freskóira vagy a Coemeterium Maius orans nőalakjára (Madonna?) emlékeztetnek.[134] Ez a jelenet gyönyörűen egészíti

[131] Henszlmann, Mon. Hung. Arch. II. kötet, I. rész. 1873. színes tábla. — U. a. Mitt. der Zentralkomm. XVIII. 1873. II. tábla. Madonna : Szőnyi. A pécsi őskeresztény sírkamara. 1907. 9. képtábla. U. a. Magy. Műv. V. 1929. 547. lapon. levő kép. Nagy L., Pannonia sacra. 6. kép.

[132] L. : Franz Cumont nagyszerű tanulányát : L'adoration des mages et l'art triomphal de Rome. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Ser. III. Memorie. III. 1932. 81. skk. L. még G. de Jerphanion, L'ambon de Salonique, l'arc de Galère et l'ambon de Thèbes. i. h. 107. skk. A három király imádásának ábrázolásaira az olasz művészetben : A. Venturi, La Madone. Paris. é. n. Chapitre IX. L'adoration des Mages. 249. skk. A jelenetnek a császárkultusszal, a triumfális gondolatkörrel való kapcsolatát érdekesen világítja meg Claudianusnak egyik verssora : *Te Persae cecinere magi.* Panegyricus de IV. cons. Honorii. ann. 145. 398. sor. ed. Birt. 1892.) itt a mágusoknak a Megváltó születését hirdető énekét az új consuli évében lépő császárra vonatkoztatja. V. ö. T. Waldapfel I. Pásztori Magyar Vergilius. Budapest. 1938. 87. l. — A mágusok imádásának keleti vallásos hátterére ; l. : J. Bidez—F. Cumont, Les mages hellénisés. Paris. 1938. (Keresztény vonatkozások főként II. köt. 117. skk.)

[133] Wilpert, Malerei der Katakomben = Pitture delle catacombe. 144. tábla. 1. kép.

[134] Domitilla : Wilpert, i. m. 239. tábla. J. de Wit, Spätrömische Bildnismalerei. Berlin. 1938. 14. tábla, 3. kép. — Priscilla : Wilpert, i. m. 81. tábla. Coem. maius : Wilpert, i. m. 207., 208—209. táblák. J. de Wit, i. m. 39. tábla, 1. kép. V. ö. még Wit, i. m. 41—42. tábla. (Thrason katakomba.)

ki a pécsi falfestmények triumfális képciklusát, s előhangja azoknak a középkori, reneszánsz és barokk Madonna-kompozícióknak, ahol a három keleti király hódolatának jelenlétében a művészet formában és színben a legragyogóbbat alkotta az Istenanya és a gyermek Jézus dicsőítésére.[135]

2. A Jó Pásztor.

A Megváltó ábrázolásai közt a legkedveltebb pannóniai típus a Jó Pásztor, vállán az eltévedt báránnyal. A *Pastor Bonus* alakjával ötízben találkozunk a pannóniai keresztény emlékek között.[136] A típus gyakoriságát talán az magyarázza, hogy a pásztoréletnek az antik művészetből átvett új, keresztény jelentést nyert ábrázolása közelállt az egyszerű, provinciális «művész» lelkéhez.[137]

A legegyszerűbb ikonográfiai típust a három dunapentelei ládaveret mutatja, ezek közül kettőn a vállán bárányt tartó Jó Pásztor mellett két egyenes fácska áll[138], míg a harmadikon Krisztus mellett kétoldalt egy-egy jobbralépő, fejét az isteni Pásztor felé visszafordító bárány látható, ezt a jelenetet két befelé hajló fa zárja le.[139]

Ez a kissé zsánerszerű kifejezésmód mély tartalmi jelentést nyer egy carnuntumi ókeresztény gemmán is. Az aranyozott bronzgyűrű onyx-achát kövében a Jó Pásztor áll, hátán báránnyal, mellette jobbra-balra tőle elforduló bárányok állnak ; a jelenetet baloldalt magasba nyúló fa zárja le, melynek a Megváltó fölé nyúló ágán galamb üldögél ; a kőbe kétoldal X és I betűk vannak bevésve.[140] Ez a típus a katakombák freskóin és a

[135] A Madonna-ábrázolásokra általában — Venturi idézett remekművén kívül — l. még : A Muñoz, L'iconographia della Madonna, Firenze. 1904. — N. Kondakov, Ikonographia Bogomateri. Petrograd. 1914.

[136] A pécsi mauzóleum feltételezett Jó Pásztor freskója annyira töredékes, hogy ikonográfiai szempontból — sajnos — teljesen figyelmen kívül kell hagynunk. L. : Nagy L., Pannonia sacra. 38. l.

[137] A típus eredetére l. : A. M. Veyries, Les figures criophores dans l'art grec, l'art gréco-romain et l'art chrétien. Bibl. des écoles françaises d'Athènes et de Rome. XXXIX. Paris. 1884. — R. Reitzenstein, Poimandres. Berlin—Leipzig. 1904. — R. Eisler, Orphisch-dionysische Mysteriengedanken in der christlichen Antike. Vorträge der Bibliothek Wartburg. II. Vortr. (1922—1925.) II. Teil. Berlin. 1925. (Az utóbbi két mű természetesen provinciális szempontból kevésbé használható.)

[138] Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. II. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 19. kép. — Dunapentelei töredékes veret : Supka. i. h. III. kép.

[139] Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 16. ábra. U. a. Pannonia sacra. 21. kép.

[140] Nagy L., Pannonia sacra, 62. kép. 99. l.

1. A pécsi «cubiculum» (mauzóleum) északi falának freskója.

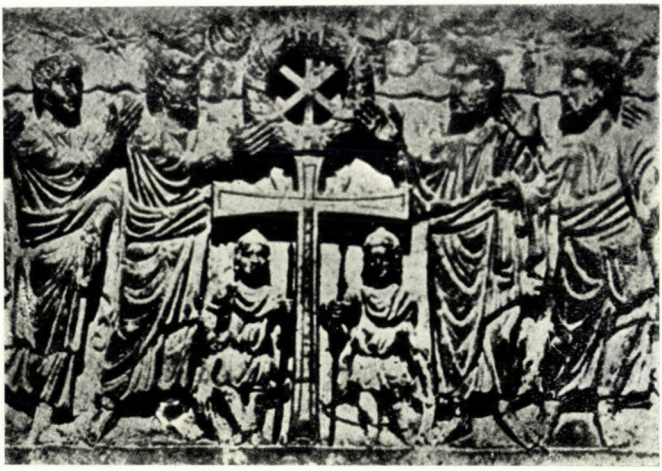

2. Szarkofág La Manosque-ból.

3. Mozaik, Róma, Sta Prassede, Zénó-kápolna.

4. Medaillon. (Róma, Vatikáni Múzeum.)

6. Medaillon. (Róma, Vatikáni Múzeum.)

5. Dunapentelei ládaveret részlete.

7. Aranydíszes pohárfenék Dunaszekcsőről. (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.)

8. Aranydíszes pohárfenék Rómából. (London, British Múzeum.)

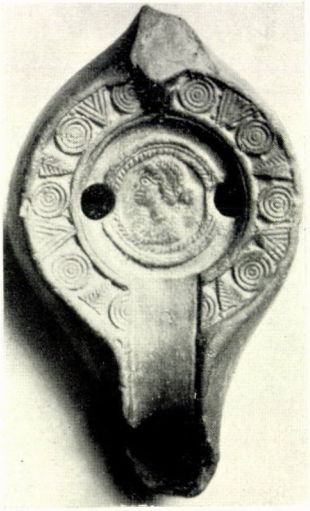

9. Agyagmécses. (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.)

10. Ezüstgyűrű részlete. (Zágráb, Horvát Nemzeti Múzeum.)

11. Mózes (?) bronzszobrocskája, Carnuntumból.

12. Péter apostol bronzszobrocskája. (Berlin, Kaiser Friedrich Múzeum.)

szarkofágon is megtalálható, az IXΘYC felirattal pedig az ókeresztény gemmákon is gyakran megjelenik.[141] Hasonló Jó Pásztor ábrázolás egy dáciai gemmán is látható, csakhogy itt a fán nincsen galamb.[142]

A lateráni múzeum egyik szarkofágjának domborművén a Jó Pásztort a thrák *Orpheus* helyettesíti. Ez a «békéltető lantos» az ókeresztény művészetben másutt is megjelenik, így az egyik dunapentelei ládavereten Krisztus-monogramm és galamb közt szerepel, körülötte helyezkednek el egymás felett, köralakban, a zenét megbűvölten hallgató állatok.[144] Hasonló kompozíció főleg a római mozaikokon gyakori, de a keresztény művészetben is találkozunk vele.[145] Nemcsak tárgyban, de némileg képszerkesztésben is hasonlít a dunapentelei scrinium-medaillonhoz, az ugyanott előkerült Orpheus-relief. Bár Georgiana Goddard King ebben is *Logos*-jelképet lát, ennek a domborműnek keresztény voltát nem tudjuk igazolni.[146] Igazán Λόγος jelképet csak a római Viale Manzoni földalatti sírkamrájának könyvet tartó pásztor alakjában láthatunk. Ez a legelésző nyája fölött a hegy csúcsán ülő pásztor, ez csakugyan a Λόγος-ποιμήν, hiszen ebben

[141] Ezekkel legújabban F. J. Dölger az IXΘYC c. művének V. kötetében foglalkozott, főleg 50. §. Der Fisch mit Hirtenbildern auf Gemmen. 305. skk. továbbá 52. §. Die Zusammenstellung von Fisch und Vogel auf Gemmen. 320. skk. (V. ö. IXΘYC. I. 8. és 9. §§. 327. skk.) A galamb szimbolkus jelentésére összefoglalóan : F. Sühling, Die Taube als religiöses Symbol im christlichen Altertum. 1930.

[142] A gemmát a M. N. Múzeumban őrzik. M. N. Múzeum, M. Történeti Múzeum. Régészeti gyüjtemény. VI. terem. 13. szekrény; a carnuntumi gemmához analógiaként megemlíti Nagy L., Pannonia sacra. 99. l.

[143] O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst. Handbuch der Kunstwissenschaft. 1914. 65. l.

[144] Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. II. kép. — Nagy L., Pannonia sacra. 19. kép.

[145] Orpheus-ábrázolások az antik festészetben : S. Reinach, Répertoire de Peintures Grecques et Romaines. Paris. 1922. 199—204, 403—404. ll.) Ő a katakombák és a jeruzsálemi bazilika Orpheus-jeleneteit is bemutatja. (V. ö. Africa Italiana. VI. 1935. 119. skk. 12. skk. ábra. Fontos keresztény analógiák a fenti Orpheus-kompozícióhoz : az athéni bizánci múzeum egyik IV. századi sírkődíszén : Röm. Quart. IV. 1890. VI. tábla, vagy a bobbioi elefántcsonttégelyen : N. Bull. di arch. crist. III. 1897. I. táblán is láthatók. Orpheus keresztény jelentésére és ábrázolásaira összefoglalólag : H. Leclercq *Orphée* címszó, in Dict. d'arch. chrét. XII. 2735. skk. hasábok.

[146] G. G. King, Some reliefs at Budapest. American Journal of Archeology. XXXVII. l., XVI. tábla. 1. kép. — A dombormű ikonográfiai analógiáit l. Oroszlán Z., Mithológiai és szimbólikus képtípusok a pannoniai síremlékeken. Budapest. 1918.

a szimbolikus jelenetben a Jó Pásztor, a Krisztus-Orpheus és a hegyibeszéd ábrázolásai olvadnak eggyé.[147]

3. A hegyi beszéd.

A Viale Manzoni sírkamrájának freskója talán az egyetlen ismert ábrázolása a hegyibeszéd jelenetének az ókeresztény festészetben. Sőt a szarkofágplasztikában is csak egyetlenegyszer fordul elő ez a jelenet, a római Museo Nazionale Romano egyik keresztény szarkofágján.[148] Mindkettőtől meglepő eltérést mutatnak a Császár községben talált ládaveret és a pölöskei tőrhüvely hegyibeszéd ábrázolásai. Mindkét pannóniai bronzvereten Krisztus hatalmas alakja oldalnézetben ül, előtte állanak a nála jóval kisebb hallgatók, a császári vereten előtte hét, mögötte egy, a pölöskei bronzlemezen pedig előtte két alak áll (20. kép); a császári scrinium medaillonjában (19. kép) fönt még a Krisztus-monogramm is megjelenik.[149] Igy tehát ezek a pannóniai képtípusok lényegesen különböznek nemcsak a rómavárosiaktól, hanem a tanító Krisztus többi ábrázolásától is.[150]

Ez a pannóniai ábrázolásmód leginkább az ítélkező, a követeket fogadó vagy a senatusban trónszékén ülő császár ábrázolásaira emlékeztet, csakhogy ezeken a császári szék mindig magas pódiumra van helyezve.[151]

[147] C. Cecchelli, Ipogei eretici, sincretistici: I. Ipogeo degli Aureli. Roma. 1922. Wilpert, Le pitture dell'ipogeo di Aurelio Felicissimo presso il Viale Manzoni in Roma. Atti della Pont. Acc. Rom. di Arch. III. Memorie. vol. I. part. II. Miscellanea di G. B. De Rossi. II. 1922. 24. skk. XII—XIII. tábla. Δόγος-ποιμήν: Dölger. IXΘYC. I. 137. l. jegyzet, továbbá R. Reitzenstein és R. Eisler említett műveit.

[148] Garrucci, Storia dell'arte cristiana. IV. 404. tábla, 1. kép. (Ezt a szarkofágot azelőtt a Museo Kircherianoban őrizték.)

[149] Császári ládaveret: Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. 168. sk., II. kép. Supka Géza ezt a jelenetet a hegyibeszéd ábrázolására magyarázta, Hampellel szemben, aki ebben a testvéreit fogadó egyiptomi Józsefet látta, Arch. Ért. U. f. XII. 1902. 39. l., 17. kép. — Supka nézetéhez csatlakozott Nagy Lajos is, Pannonia sacra. 140. l. 85. kép.

[150] A tanító Krisztus ábrázolásaira: J. Kollwitz, Christus als Lehrer und die Gesetzesübergabe an Petrus in der konstantinischen Kunst. Röm. Quart. XLIV. 1936. 43. skk.

A szarkofágokon gyakran szereplő, oldalnézetben ülő Krisztus-pedagógus képtípusa is egészen más. V. ö. H. U. v. Schönebeck, Die christlichen Paradeisos-sarkophage. Rivista di Archeologia Cristiana. XIV. 1937. 289. skk.

[151] P. o. egy kompozícióban hasonló jeleneten, Vitellius (uralkodott 69-ben) bronzérmén, M. Bernhart, Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit. Halle (Saale) 1926. 83. tábla 11. Ez a császár apját ábrázolja censori hivatalának gyakorlása közben.

Ámde a római Via Appia antica-n, a San Sebastiano bazilika alatt, egyik újabban felfedezett sírkamara III. század elején készült freskóján, mely valószínűleg a túlvilági ítéletet ábrázolja, a bíró — császárköpenyes markánsarcú római férfi — alacsony széken ülve mond ítéletet.[152] (21. kép.)

Minden jel arra mutat, hogy itt a halott fölött bíráskodó Krisztus-császárról van szó — ez Wirth véleménye is — csak az a meglepő, hogy a magas pódium itt hiányzik! Pedig még a Szentírás is az Ítéletről szólva *tribunal Christi*-ről (βήματος τοῦ Χριστοῦ II. Cor. 5, 10.) beszél.[153] Mégis itt ezen a római freskón az örök Bíró közelebb kerül a halandó emberhez, ebben az új kifejezésben — úgylátszik — az Ítéletnek egy sajátos «népi», keresztény római elképzelése nyilvánul meg. A Krisztus-császárt nem járulékos attributumok, nem a magas pódium, hanem maga az *egyénisége* emeli ki. Igy most már jobban megértjük a szóbanforgó pannóniai ábrázolások formai kialakulását is, megértjük azt is, hogy miért ábrázolta a római freskófestő épúgy, mint a pannóniai «iparművész» Krisztus császárszerű alakját méreteiben is nagyobbra a körülöttelevőknél. Nem is az Olajfák hegyéhez kötődik ez a szemlélet, hanem egészen elvontan Krisztus tanító tevékenységét szemlélteti.

4. A kánai menyegző.

Krisztus legelső csodáját, a víznek borráváltoztatását, a kánai menyegzőn, az egyik dunapentelei ládaveret jeleníti meg. A Megváltó fölött mindkét oldalt a Krisztus-monogramm látható, tőle jobbra-balra három-három edény van a földre helyezve, mint ahogyan ez a kánai csoda ókeresztény ábrázolásain, a katakombák freskóin és a szarkofágszobrászatban általános.[154]

[152] F. Wirth, Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis ans Ende des dritten Jahrhunderts. Berlin. 1934. 49*a*. kép. 190. l.

[153] Erre hivatkozva L. v. Sybel a római Coemeterium Hermetis pódiumon ülő, könyvtekercset tartó Krisztusában nem a Tanítót, hanem az Ítélőt látja, szemben G. B. De Rossi és F. X. Kraus véleményével. — Sybel, Christliche Antike. I. 1906. 271. l. Hasonló nézeten volt már Wilpert is, aki a freskó korát a IV. század második felébe helyezte. Malerei der Katakomben = Pitture delle catacombe. 247. tábla.

[154] Volbach, Metallarbeiten. II—III. táblák. Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 309. l., 17. ábra. U. a. Pannonia sacra. 18. kép. A kánai csoda ókeresztény ábrázolásaira összefoglalólag H. Leclercq, *Cana* (Miracle de) címszó, in Dict. d'arch. chrét. II. 1802. skk. hasábok. 1985. skk. ábrák.

5. A kenyér csodálatos szaporítása.

Ikonográfiai szempontból igen érdekes a szentendrei ládaveret kenyérszaporítási jelenete. Itt Krisztus balkezében könyvtekercset tart, jobbjával az egyik kenyérkosár felé mutat.[155] (16. kép.) Feltűnő, hogy a Csodatevőtől jobbra két, balra pedig egy, tehát mindössze csak három kenyérkosár szerepel, holott az Evangélium az első kenyérszaporításnál öt (Mt. 14, 17 ; Mk. 6, 8 ; Lk. 9, 13 ; Jn. 6, 9.), a másodiknál pedig hét (Mt. 15, 34.) kenyérről szól. Itt is egy sajátosan leegyszerűsített provinciális ízlésű képtípussal van dolgunk. A talpas «karos» kosarak alakja is elüt az ókeresztény ikonográfiában megszokott típusoktól, sokkal inkább a hasonló modern formákra emlékeztet. Különösen jellegzetes a Megváltó alakjának furcsa aránytalansága : a gyermekies testalkattal szemben a feltűnően nagy fej szinte lenyomja a törzset. Nem valószínű, hogy a pannóniai «művész» a gyermek Krisztust akarta ábrázolni, hiszen az aránytalanul nagy fej a ládaveret többi alakjára is jellemző, — láttuk ezt már a Dániel-típusnál is. Ez a formai sajátság inkább a ládaveret készítőjének primitív «stilusára» jellemző ! A veretet díszítő medaillonok alakjai közül csak a Constantinus-Jupiter mutatja a klasszikus arányokat, ez utóbbi azonban a keresztény jelenetektől függetlenül, némi változtatással egy Kr. e. V. századi mintára — a pheidiasi Zeus-típusra — utal. [156]

Talán a csodálatos kenyérszaporítás jelenetét láthatjuk kezdetleges módon leegyszerűsítve a szekszárdi szarkofág fedelének előoldalán a két akroterionban is. Az akroterionokban a hosszúfürtű, fiatal Krisztus köpenyes mellképe mellett egy kenyérkosár áll.[157] Véleményünk szerint a pannon szobrász inkább a Megváltót és az eucharisztiát jelző kosarat faragta itt ki, nem pedig egy határozott bibliai jelenetet. Hasonló képtípus : a *cista eucharistica*-t vállán tartó fiatal Krisztus alakja más szarkofágon is megjelenik, sőt a VI. századi palesztinai Djerash-ban a Szent Kozma- és Damján-templom padlómozaikját is

[155] Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 307. l., 15. ábra. U. a. Keresztény-római ládaveretek Szentendréről. (Gli ornamenti di una casetta romana trovata a Szentendre.) 1936. 3. kép. U. a. Pannonia sacra. 34. kép.

[156] Nagy L., Ker.-róm. ládaveretek Szentendréről. 16. l. ; 4. kép. — U. a. Pannonia sacra. 75. l. ; 35. kép.

[157] Nagy L., Pannonia sacra. 14. kép., 48. sk. (A korábbi irodalom megemlítésével.)

díszíti egy hasonló alak. (Az utóbbi mellett egy görögnyelvű könyörgés is olvasható.)[158]

6. A vak meggyógyítása.

A vakonszületett meggyógyításának jelenete kétízben fordul elő a pannóniai keresztény emlékeken, mégpedig két dunapentelei ládavereten ; itt Krisztus ujjával megérinti a tőle jobbra álló, térdet hajtó vak ember szemét.[159] Ennek az evangéliumi jelenetnek művészeti ábrázolásával leggyakrabban (mintegy 50 alkalommal) a IV. századi római és a galliai szarkofágokon találkozunk : ezeken a vakonszületett a Megváltó mellett álló, kisgyermek alakjában jelenik meg ; ez a képtípus tehát egészen más, mint a dunapentelei. Az V—VI. században az iparművészeti emlékeken, főleg az elefántcsontfaragványokon, gyakori ez a bibliai kép ; ekkor már eltűnik a Gyógyító és a meggyógyított közti nagyságbeli különbség, a hierarchiát csak a vak ember térdhajtása jelzi.[160]

A fenti dunapentelei ábrázolás tehát a késői típust mutatja, legközelebbi analógiáját a bonni múzeum egyik ládaveretén találhatjuk meg, ez utóbbi főleg finomabb kivitelében különbözik pannóniai rokonától.[161]

7. Lázár feltámasztása.

Lázár feltámasztása nemcsak a pannóniai ládavereteken, de az ókeresztény művészetben általában, az Evangéliumtól eltérő módon van ábrázolva. A szent szöveg szerint Lázár holt-

[158] Szarkofág : Wilpert, I sarcofagi cristiani antichi. I. köt. XLI. tábla. 1. kép. Djerashi bazilika : H. Peirce —R.Tyler, L'art byzantin. II. 1934. 126. tábla.

[159] Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. II. kép. 182. l. Ő itt Krisztus megkeresztelését látja. — Nagy L., szerint ez a vak meggyógyítását ábrázolja, Nagy L., Pannonia sacra. 56. l. ; 19. kép. — L. még : Supka i. h. III. kép, erősen oxidált).

[160] P. o. az Andrews diptychonon : Delbrueck, Die Consulardiptychen. 1929. 70. tábla — vagy az ú. n. Szent Lupicinus diptychonon, Peirce-Tyler, L'art byzantin. II. 1934. 165. tábla. Néha ez a térdhajtás is hiányzik, p. o. a muranoi diptychonon, Peirce—Tyler. i. m. II. 169. tábla. — A fenti képtípus rövid ikonográfiai tárgyalását adja H. Leclercq a Dict. d'arch chrét. I. kötetében, *Aveugles* (Miracle des) címszó alatt, 3230. skk. hasábok, 1154. skk. ábrák, továbbá színes tábla a 3264—3265. hasábok közt (sinopei evangéliariumból a jerichói vakok meggyógyításának jelenete).

[161] Ez a bonni veret a Rajnából került felszínre. Volbach, Metallarbeiten. IV. tábla, 9. kép. — Nagy L., Pannonia sacra. 39. kép. — Hasonló típus már a katakombafestészetben is megjelent : Coem. Domitillae. Cubiculum. III (csak A. Bosio rajzából ismeretes).

teste barlangba vágott sírba volt helyezve : ἦν δὲ σπήλαιον (erat autem spelunca. Joan. 11, 38.), lábán és kezén pólyával volt átkötözve. δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις, καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο (ligatus pedes et manus institis, et facies illius sudario erat ligata. Joan. 11, 44.)

Ezzel szemben Lázár az ókeresztény művészetben általában lépcsős *aedicula*-ban jelenik meg, s egész teste *múmia*ként van bepólyázva, — a szöveggel ellentétben csak az arca marad mindig födetlen.

Ennek a különleges ábrázolásmódnak a magyarázatánál Leclercq az aediculát a heroonhoz hasonlítja, az oromzatot díszítő koszorúban pedig Wilpert az örök boldogság győzelmi jelképét látja.[162] Ámde az antik héroszkultuszból átvett formák *ebben az esetben* még nem magyarázzák meg teljesen ezt a sajátos képtípust ! Mert azt a tényt, hogy *Lázár* majdnem mindig *mint aediculában álló múmia* jelenik meg, ezt sem a szentírási szöveggel, de még a hellenisztikus héroszkultusz formáinak átvételével sem lehet megmagyarázni. Ellenben nem lehetett véletlen «elnézés», hogy a XVIII. századi Dulaure és Rubany francia kutatók Lázár aediculáját összetévesztették Isis szentélyével, mert valóban ez a képtípus nem a szentírási szöveg egyszerű megjelenítése, hanem — úgylátszik — egy hellenisztikus-egyiptomi kultikus képtípusnak, az aediculában álló «halott» Osirisnek, esetleg Isisnek új jelentéssel a keresztény művészetbe való átültetése.[163]

Tekintve, hogy Osiris a császárkori egyiptomi vallásban *a halott*, tehát κατ'ἐξοχήν *a múmia*, aki azonban új életet nyer, a pogány egyiptomi és a keresztény római ábrázolás közt bizonyos tartalmi összefüggés is volt. Vajjon a pogány egyiptomi vagy római Osiris-hívőből lett keresztény művész nem érzett-e némi hasonlóságot Osiris, aki *semper sepelitur, in vivido quaeritur et cum gaudio invenitur (Tertull. Adv. Marc.* lib. cap. XIII. Migne, Patr. Lat. II. 261. hasáb) és Lázár, a *praecipuum exemplum*

[162] V. ö. H. Leclercq, *Lazare* címszó. Dict. d'arch. chrét. VIII. 2099. skk. (főleg 2013.) hasábok. G. Wilpert, I sarcofagi cristiani antichi. III. 20. l.

[163] Dulaure, Description de l'Auvergne. Paris, 1789. 201. sk. — Rubany, Le voyageur français. XXXI. Paris. 1790. 343. (Véleményüket — sajnos — csak L. Bréhier, L'art chrtéien. Paris. 1927. művéből ismerem. 6. l.) Dobrovits Aladár szíves közlése szerint a császárkorból valóban ismeretes aediculában álló Osiris-mumiaszobor ábrázolása. — A római kori egyiptomi szepulchrális festményeken a halott néha az Osiris-mumia és a sakálfejű Anubis között áll. S. Reinach. Rép. de Peint. Grecques et Romaines. 1922. 245. l., 5. és 6. ábrák.

resurrectionis (Tertull. De resurr. carnis cap. LIII. Migne, l. c. 873. hasáb.) között, azaz az újjászületés és a feltámadás közt?[164] A képtípusnak az egyiptomi vallásos művészetből való átvételét valószínűvé teszi az is, hogy az Osiris-vallás a császárkori Rómában is számos hívőre talált, tehát valószínűleg az első pogány-keresztény művészek — az aediculás Lázár-típus megalkotói — közt is lehettek ennek a misztérium-vallásnak egykori követői.[165] Különben is az ókeresztény ikonográfia az egyiptomi vallásos művészetből más típusokat is átvett; kitűnő bizonyíték erre például az afrikai Sbetilában talált márványcsésze domborműve (Tunis, Musée Bardo). Ezen Noé és Jónás ábrázolásai mellett egyik oldalt az aediculában álló Lázár-múmia látható, másik oldalt Illés mennybemenetelének jelenetében a négy lótól égbevitt szekér teljesen a kerekeken gördülő Nap-bárka típusát mutatja.[166]

Ez az afrikai dombormű egyúttal átvezet a Lázár-ábrázolások tipológiájának egy másik fontos kérdéséhez, — amely már a pannóniai emlékeket is közvetlen közelről érinti —, milyen változásokon ment keresztül ez a különleges képtípus az idők folyamán a Birodalom egyes tartományainak keresztény művészetében? Mert ezen a sbetilai Lázár-típuson az aedicula más alakban látható mint a rómavárosi emlékeken. Rómában a katakombák freskóin és a szarkofágok domborművein egyaránt *mindig* a klasszikus, *háromszögű* oromzattal lezárt kis szentély jelenik meg, továbbá ez a típus látható a galliai szarkofágokon is, s hogy még néhány példát említsünk, a bresciai lipsanothékán, a vermandi poháron az egyik ottani ládavereten stb.[167]

[164] Dobrovits A. szerint, — A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez. Klny. Egyet. Phil. Közl. — ugyan: Osiris nem támad fel!... az Osiris-mystes is «meghal» a beavatáskor, hogy *örök* életre ébredjen. (23. l.) Ámde Lázár feltámasztása a keresztény elképzelés szerint is elsősorban az «örök életre ébredés»-t jelképezi!

[165] Jellemző, hogy Isisnek tisztelete még a IV. századi keresztény császárok alatt is mint hivatalos kultusz virágzik! L.: Alföldi A., Isis-szertartások Rómőban a negyedik század keresztény császárai alatt. (A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth century.) Diss. Pann. Ser. II. no. 7. Budapest. 1937.

[166] Sbetilai márványcsésze: Dict. d'arch. chrét. VI. 5622. ábra. *Helios* címszó alatt. Nap-bárka, p. o. Dattari. Nummi. Augg. Alexandrini. Cairo. 1901. II. köt. XXVIII. tábla, 3557.; XXX. tábla, 1158. — További átvételekre v. ö. J. v. Schlosser, Heidinische Elemente in der christlichen Kunst des Altertums Präludien. Berlin. 1927. 38. sk. — L. még alább a szombathelyi keresztény mécseseket is.

[167] Bresciai lipsanothéka: J. Kollwitz, Die Lipsanothek von Brescia. Stud. z. Spätant. Kunstgesch. 7. Vermandi pohár: Dict.

A VI. századtól kezdve legtöbbször már oszlopokon vagy falakon nyugvó háromszögű tetővel fedett kőládasírban *áll* a Lázár-múmia, így például a ravennai S. Apollinare nuovo VI. századi mozaikján, a Boethius-diptychon VIII. századi miniatúráján, egy IX. századi Strasbourgban őrzött elefántcsonttáblán, számos bizánci vagy bizantinizáló emléken, így a vathopédii monostor steatitreliefjén a XIV. századból, sőt még a német románkori festészetben is, a Reichenau-Oberzell-i Georgskirche egyik freskóján.[168]

Ezekkel az aediculatípusokkal szemben a sbetilai reliefen, egy antinoëi fésűn, a lyciai Laodikéban előkerült domborművön, két pannóniai, továbbá a bonni és a másik vermandi scriniumon, a trieri Paulinus-szarkofág ezüstveretén, egy ravennai szarkofág márványdomborművén, számos elefántcsontfaragványon Lázár múmiája *félkörívben záródó aediculában áll.*[169]

d'arch. chrét. III. 3334, ábra. Vermandi ládaveret: Rev. arch. VII. 1886. 91. l., 19. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 38. kép. A British Museum egyik kis aranydíszes ókeresztény üvegén csak a finoman megrajzolt miniatür aediculában álló Lázár-múmia látható, Krisztus alakja egyáltalán nem szerepel! L.: Dalton, Catalogue of the early christian antiquities in the British Museum. London. 1901. XXXI. tábla, 624. kép.

[168] S. Appolinare nuovo: Garrucci, Storia dell'arte cristiana. IV. 249. tábla, 1. kép. C. Ricci, Tavole storiche dei mosaici di Ravenna. Fasc. IV. S. Appolinare nuovo — Boethius-diptychon: Wilpert, Mosaiken u. Malereien. IV. 297. tábla. — Strasbourgi elefántcsonttábla (Mus. Hohenlohe.): Dict. d'arch. chrét. VIII. 7010. ábra — Vathopédii stearitrelief: L. Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantins. Paris. 1936. XX. tábla. — Reichenau—Oberzell, freskó: K. Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst. Freiburg im Br. 1920. I. 183. kép. — Talán a VI. századi rossanoi kódex Lázár-jelenetének miniaturáján jelenik meg először *barlang*ban Lázár! L.: A. Muñoz, Il codice purpureo di Rossano e il fragmento sinopense. Roma. 1907. Peirce—Tyler, L'art byzantin. II. 1934. 148—149. táblák. — Ámde Lázárt még a barlangban is múmiaként ábrázolják, nemcsak a bizánci művészetben, hanem még Giotto is (Padova, Capella Scrovegni. 1303—1306 közt), sőt Fra Angelico is! (Táblakép, Firenze, Accademia, 1450 körül.) Az ókeresztény képtípus véglegesen a barokk ikonográfiában tűnik el. (V. ö., p. o. a XVI. századi Tintoretto Lázár feltámasztását ábrázoló festményét, Rothermere gyüjteményében.)

[169] *Példák a félkörívesLázár-aediculára:* Antinoëi fésű: Röm. Quart. XII. 1898. I. tábla, 2. ábra. — Dombormű a lyciai Laodikéból: Dict. d'arch. chrét. VIII. 6992. ábra. Bonni múzeum ládaverete: Volbach, Metallarbeiten. IV. tábla, 2. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 39. kép. Trieri szarkofág: Volbach. i. h. 85. kép. Nagy L., i. m. 40. kép.— Ravennai szarkofág: A. Venturi, Storia dell'arte italiana. Milano. I. 1901. 280. l. — Bolognai elefántcsonttégely (pyxis): Dict. d'arch. chrét. VIII. 7008. ábra. A lyciai Laodikéból származó márványcsészén s a bolognai pyxisen Izsák feláldozásának jelenete is ábrázolva van, mind-

Már az adatok puszta felsorolásánál is azonnal szembetűnik, hogy az előbbi «klasszikus» nyugati formával szemben ez utóbbi inkább a *keleti* típus.[170] Most már csak az a kérdés, hogyan illeszkednek be a pannóniai ládaveretek Lázár-ábrázolásai ebbe a «keleti» formakörbe, illetőleg a keleti és a keleti hatást mutató keresztény emlékek közé? Az egyik pannóniai ládavereten, amely Dunapenteléről került a Magyar Nemzeti Múzeumba, Krisztus megérinti Lázár fejét csodatevő vesszejével, aki múmiaként bepólyázva, trapézalakú talapzaton, hosszú patkóalakú vében zárva, homloknézetben áll.[171] Ez a típus úgyszólván alig különbözik a bonni múzeum egyik ládaveretének feltámasztási jelenetétől.[172] Ikonográfiai szempontból a dunapenteleinél sokkal érdekesebb annak a ládaveretnek Lázár-jelenete, amely 1938 augusztus havában a ságvári ókeresztény temető egyik sírjából került felszínre.[173] (13. kép.) Ezen a töredéken a Megváltó övvel átkötött, bokáig érő ujjas tunikába van öltözve, jobbkezében hosszú, vastag kötélszerű tárgyat tart, baljában levő hajlott bottal megérinti a kis, félkörívben záródó aediculát, melyben az Úr felé fordulva áll a kis múmia ; a jelenet fölött jobbról Krisztus-monogramm, balról pedig csillag látható. Az ábrázolás a maga egészében leginkább a trieri Paulinus-szarkofág veretét díszítő Lázár-jelenethez hasonlít.[174] A pannóniai helyi művészet meg-

kettőn Izsák ruhátlanul jelenik meg, tehát a jellegzetes keleti típust követi. (L. fönt.) Páratlanul érdekes a kölni Niessen-gyüjtemény ládaverettöredéke, ezen Lázárt félköríves aediculában álló ruhátlan nőalak helyettesíti : Neuss, Die Anfänge des Christentums im Rheinlande.[2] 1933. 36. kép.

[170] Természetesen a két aediculatípus közt «átmeneti» alakok is előfordulnak. Ezeknél : 1. az aedicula kívül háromszögű záródású, belül ellenben félköríves, p. o. egy fondo d'oro-n, Garrucci, Storia dell'arte cristiana, III. 177. 7. kép. 2. Kívül félköríves, belül egyenes, p. o. a bivoi ezüstszelencén, Monuments et Mémoires Piot. XIII. 1906. XIX. tábla. 3. Az aedicula lezárása trapézalakban megtörik. p. o. a muranoi diptychon Lázár-jelenetén. Peirce—Tyler, L'art byzantin. II. 1934. 165. tábla. Természetesen más változat is előfordulhat.

[171] Supka, Röm. Quart. XXVII. 1913. II. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 40. kép.

[172] Volbach, Mettalarbeiten, IV. tábla, 9. kép. Nagy L., Pannonia sacra. 39. kép.

[173] A lelet Radnóti Aladár ásatásából került elő, aki a ládaveret egyéb töredékét (néhány állatfrizszerű díszítéssel ékesített bronzlemezkét), továbbá a scriniummal együtt talált, a Constantinus-dinasztia idejéből származó bronzpénzeket, az egész sírmező leletanyagával együtt a közel jövőben közzéteszi. A keresztény ábrázolással az ő szíves engedelmével foglalkozunk.

[174] Volbach, i. h. 85. kép. — Nagy L., Pannonia sacra. 40. kép.

értése céljából tanulságos a két kompozíció egybevetése. A pannóniai ládavereten fönt a csillag talán még a helyi kelta asztrális szimbolika továbbélése[175]; maga a Krisztus-monogramm is provinciális változatban jelenik meg: az X egyik szára fönt egybeolvad a P görbületével. A Megváltó alakjának arányai és ruházata is helyi ízlésre vall, — szemben a trieri verettel — sokkal inkább a kisárpási ládaveret Krisztus-Mózesére emlékeztet[176], csakhogy a ságvári Krisztuson nincsen köpeny, másik kezében, könyv helyett, pedig azt a bizonyos meghatározhatatlan tárgyat tartja; a rokon trieri szarkofágon sem könyvet tart a Megváltó, hanem hosszú köpenyének leomló redőit fogja fel.[177] Jellegzetes a kis aedicula alakja is, ez bizonyos mértékben hasonlít ugyan a Paulinius szarkofág Lázár-aediculájához, csakhogy ott a félkörívű homlokzatot csavart oszlopok támasztják alá; hasonló típust a pannóniai iparművészeti emlékeken, például egy Sol-jeles ezüst ládavereten, vagy az ú. n. thrák ólomtáblácskákon is láthatunk.[178] Természetesen néha ilyen csavart oszlop a római szarkofágok Lázár-aediculáját is díszíti, csakhogy ott *mindig* háromszögű oromzat alatt.[179]

A ságvári ládavereten ennek az aedicula-típusnak kisebb, egyszerűbb, formailag kissé nehézkesebb változata szerepel. Nehéz eldönteni, hogy ez a helyi átfogalmazásban megjelenő típus pontosabban honnan ered, vajjon az alexandriai vagy inkább a szíriai művészetből kölcsönözték-e a veretek készítői?[180]

[175] V. ö. Nagy L., Asztrális szimbolumok a pannóniai bennszülött lakosság síremlékein. Pannonia-Könyvtár. 6. Pécs. 1935.

[176] Nagy L., Pannonia sacra. 55. kép.

[177] A trieri szarkofág Krisztusának ezt a ruhamotivumát v. ö. az említett hasonló ravennai ábrázolással. Venturi, Storia dell'arte italiana. I. 1901. 268. l.

[178] Sol-jelenetes ládaveret először közzétéve: László Gy., A kunágotai lelet bizánci aranylemezei. Arch. Ért. U. f. LI. 1938. IV. tábla, 1. kép.

A thrák ólomtáblácskákkal legutóbb D. Tudor foglalkozott, I cavalieri danubiani. Ephemeris dacoromana. VII. 1937. 189. skk. V. ö. még: G. J. Kazarow, Denkmäler der thrakischen Reitergotten in Bulgarien. 1938. Diss. Pann. ser. II. no. 14.

[179] Ez utóbbiakat pompás felvételekben mutatja be A. Coburn Soper, The Latin Style on Cristian Sarcophagi of the Fourth Century. The Art Bulletin. XIX. 1927. p. o. 22., 35., 35. ábrák.

[180] A trieri Paulinus szarkofág szíriai erdete mellett foglalt állást F. J. Dölger, IXΘYC. I. 1910. 8. §. 228. skk. (Korábbi irodalom: Schaffhausen és mások eredményeinek felhasználával.) A csavart vonalas«dísz szíriai eredetét Volbach is hangsúlyozta, Merallarbeiten. 6. l. Drexler trieri szarkofág frizdekorációját az alexandiai művészetből vezeti le, Bonner Jahrbücher, CXVIII. 1909. 204. l. — Megjegyzendő, hogy a

Mindkettő mellett számos érv sorolható fel, a kérdést teljes bizonyossággal márcsak azért sem lehet eldönteni, mert — mint említettük — itt a keleti formáknak sajátos helyi változatáról van szó.[181] Mindenesetre a trieri szarkofág díszítményeiből nem vezethetjük le ezt a típust, minthogy azok a IV. század II. felében keletkeztek,[182] tehát fiatalabbak a ságvári ládaveretnél, hiszen ez utóbbival a Constantinus-dinasztia érmei kerültek elő.

8. A naimi ifju feltámasztása (?)

Különös figyelmet érdemel a szentendrei ládaveret feltámasztási jelenete, amelyen Krisztus egy aedicula nélküli múmiát érint meg botjával. Nagy Lajos szerint ebben a jelenetben *Jairus leányának*, vagy a *naimi özvegy fiának* feltámasztását kell látnunk, semmint Lázárét.[183] (15. kép.)

Jairus leányának feltámasztását nagyon ritkán jeleníti meg az ókeresztény művészet, a falfestmények között a Priscilla katakombában a Glabriusok sírkamrájának falát díszítő freskó az egyetlen ilyen ábrázolás. A szarkofágplasztikában is mindössze három emléken fordul elő ez a jelenet: egy a lateráni múzeumban őrzött római s két arlesi szarkofágon.[184] Mindhárom

trieri ezüstveret finom, naturalisztikus frizdekorációjával szemben a ságvári «frízdíszítés» erősen provinciális «ízlésű». A ládaveret díszítőelemeire vonatkozó irodalom beható kritikai tárgyalását l.: Nagy L., Keresztény-római ládaveretek Szentendréről. 1936. 19. skk. U. a. Pannonia sacra. 139. skk.

[181] A dunapentelei ládaveret aediculatipusánál *talán* feltételezhetjük az ázsiai eredetét, hiszen Intercisában szír kereskedők is voltak, sőt szír csapat *(cohors miliaria Hemesenorum sagittariorum equitata civium Romanorum)* is állomásozott l. Paulovics I., A dunapentelei római telep (Intercisa) (Die römische Ansiedlung von Dunapentele) Archaeologica Hungarica. II. Budapest. 1927. 35. l. (S. 102.) V. ö. Nagy L., Pannonia sacra. 54., 139. ll. (További irodalommal.) Fontos, hogy e csapat még a III. században is Szíriából kapta az utánpótlást. L. G. Cantacuzeno, Musée Belge. XXXI. 1927., 157. skk. — Az említett ravennai szarkofág félköríves aediculajának típusa ugyancsak szíriai eredetű lehet. Ravenna kapcsolataira a szíriai keresztény művészettel: J. Strzygowski, L'ancien art chrétien de Syrie. Paris. 1936. passim. A ravennai keresztény közösség szír alapításáról, a pannoniai püspökök antiochiai összeköttetéseiről: Nagy T., A pannoniai keresztség története a római védőrendszer összeolásáig. Diss. Pann. Ser. II. no. 12.

[182] Pontos kormeghatározását l. Volbach, Metallarbeiten. 86. sk.

[183] Nagy L., Keresztény római ládaveretek Szentendréről. (Gli ornamenti di bronzo di una casetta romana trovata a Szentendre.) Pann. Könyvt. 19. Pécs. 1936. 4. l.; 2. kép. — U. a. Pannonia sacra. 68. l.; 33. kép.

[184] A képtípusra összefoglalólag: H. Leclercq, (La fille de) *Jaire.*, in Dict. d'arch. chrét. VII. 2121. skk. hasábok.

dombormű, a bresciai lipsanothéka hasonló jelenetével együtt[185], ugyanazt az ikonográfiai típust mutatja : Jairus leánya könnyű tunikában öltözve, hátrafésült hajjal(!) fekszik az ágyon, Krisztus megfogja a kezét és gyöngéden felemeli.

Ez az ikonográfiai típus a kevésszámú ismeretes Jairus-jeleneten annyira egyöntetű, hogy szinte kizárja egy olyan lényegesen eltérő, «leegyszerűsített» ábrázolást, mint amilyen a szentendrei vereté, ahol — Nagy L. szerint — egy női kinézésű múmia (!) látható.[186] Különben is a lateráni 116-os szarkofágon Jairus leányának feltámasztása mellett egy másik, aedicula nélküli, feltámadás is előfordul, ez pedig semmiesetre sem lehet ugyanannak a jelenetnek egy másik változata.[188]

Ellenben nagyon valószínű Nagy Lajos másik feltevése, hogy itt esetleg a naimi özvegy fiának feltámasztása van ábrázolva, hiszen például az egyik lateráni szarkofágon a szentendrei típushoz hasonló formában jelenik meg (14. kép), ugyanott az aediculában álló Lázár-múmia is látható.[189] Ámbár feltételezhető az is, hogy a szentendrei vereten, néhány *fondo d'oro*-kon és a SS. Pietro e Marcellino katakomba egyik freskóján aedicula nélkül megjelenő, álló múmiához hasonlóan itt is egy ilyen leegyszerűsített Lázár-ábrázolással állunk szemben,[190] hivatkozva a ládavereten szereplő másik leegyszerűsített jelenetre, t. i. a kenyérszaporításra. Minthogy azonban a másik két pannóniai ládaveret Lázár-jelenetén, — melyek pedig művészileg mögötte maradnak a szentendreinek —, a szokásos aediculás kompozíció jelenik meg, feltételezhető, hogy az utóbbi mégis a naimi ifjú feltámasztását ábrázolja.

[185] A bresciai lipsanothéka ikonográfiáját l. : J. Kollwitz, Die Lipsanothek von Brescia. Stud. z. Spätant. Kunstgesch. 7.

[186] A nőies kinézésű Lázár mumiákhoz az ú. n. «Lazara»-khoz fűzött romantikus feltevéseket Paul Styger oszlatta szét : Die altchristliche Grabeskunst. München. 1927. 41. l. Ilyen «nőies mumia» — mint ő is mondja — a naimi ifjú ábrázolásai közt is található ! V. ö. még fent. 169. jegyzet.

[188] Laterán, 116. szarkofág : O. Marucchi, I monumenti del Museo Cristiano Pio-Lateranense. Milano. 1911. XVII. tábla, 4. kép.

[189] A. Coburn Soper, The Art Bulletin. XIX. 1937. 15. ; 5. ábra.V. ö. egy arlesi szarkofággal, melyen a naimi ifjú múmiája párnán nyugszik. L. v. Sybel, Christliche Antike. II. 1909. 27. kép.

[190] Fondo d'oro : Garrucci, Storia dell'arte cristiana. III. 171. tábla, 2. kép ; 177. tábla, 6. kép ; 177. tábla, 4., 8. képek. — SS. Pietro e Marcellino : Wilpert, Malerei der Katakomben = Pitture delle catacombe. 93. tábla. (Szerinte III. század II. fele.)

9. *Az Eucharistia.*

Az Üdvözítő legnagyobb és legtitokzatosabb csodájára két IV. századi pannóniai keresztény emlék utal. A szekszárdi szarkofág fedelén az ifjú Megváltó mellképe mellett levő kenyérkosár, mint azt már megbeszéltük — valószínűleg az Eucharistiát jelképezi ; ugyanott a keskeny oldalakat díszítő akroterionokban a kenyérkosár s a delfin — az utóbbi mint az ἰχθύς szimboluma — is szerepelnek.[191] Ezek a jelképek, a kenyérkosár és a hal, a szombathelyi (savariai) Szent Quirinus bazilika IV. század közepén készült padlómozaikján is megjelennek.[192] Hasonló ábrázolások közt a S. Callisto katakombában Lucina sírboltjának falára festett eucharisztikus kosár és hal szimbolikus képtípusa a legismertebb.[193] Ennek a jelképes ábrázolásnak a megértéséhez megemlítjük még a palesztinai Et-Tabga bazilikának a szombathelyivel egykorú mozaikját, melyen két hal között kosárban, kereszttel megjelölt kenyerek láthatók.[194] Az Eucharisztia győzelmi jellegét az aquilleia bazilika mozaikján a kosarak, illetve kelyhek közt álló koszorút tartó Victoria hangsúlyozza.[195]

* * *

A Krisztust jelképező ἰχθύς, a Székesfehérváron előkerült, valószínűleg Tácfövenypusztáról (Herculia) származó szentélykorlátpilléren is fellelhető. Ez a pillér — mint a közepét díszítő

[191] L. fent ! Nagy L., Pannonia sacra. 14—16. képek. V. ö. F. J. Dölger, *IXΘYC.* IV. Die Fisch-Denkmäler in der frühchristlichen Plastik, Malerei und Kleinkunst. A delfinre : H. Leclercq, *Dauphin.* címszó alatt in Dict. d'arch. chrét. IV. 283. skk. hasábok.

[192] Paulovics I., Szent Quirinus savariai bazilikájának feltárása. Vasi Szemle. V. 1938. 7. kép (eucharisztikus kosár), 9. kép (halak). U. a. La basilica di S. Quirino nell'antica Savaria (Szombathely). Corvina. N. S. I. 1938. 3. sz. 3. fig. (Cesta eucaristica), 4. fig. (Pesci). A *cista eucharistica*-ra : H. Leclercq, *Ciste* címszó in Dict. d'arch. chrét. III. 1779. hasábok, 2979. (színes tábla : Lucinakripta), 2980. skk. ábra.

[193] Wilpert, Malerei der Katakomben = Pitture delle catacombe. 27. tábla, 1. kép és 28. tábla. V. ö. P. Styger, Die altchristliche Grabeskunst. 1929. 47. sk. Cecchelli, Gli edifici ed i mosaici paleocristiani nella zona della basilica di Aquileia. 1933. 265. l.

[194] A. E. Mader, Die Ausgrabung der Basilika der Brotvermehrung und ihrer Mosaiken. Bei Et-Tabga am See Genesareth. Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 4—5. ábrák. 513. sk. V. ö. F. J. Dölger, Antike und Christentum. I. 1929. 1. skk. II. skk. táblák.

[195] Cecchelli, i. m. 265. sk. XL. tábla. (Basilica Teodoriana sud.)

Krisztus-monogramm típusából Nagy Lajos megállapította — a 400-as éveknél korábban nem keletkezhetett.[196]

A késői korhatározást megerősíti a pillér hátsó oldalát díszítő motívum is. Az egymásba kapcsolódó, hatszirmú rozettasor — minden egyes szirom közepén kifúrt gömböcskékkel —, az V. századi emlékeken gyakori (17. kép). Bár egyszerűbb formában már a korábbi afrikai római mozaikokon is megjelenik,[197] de leginkább mégis a későrómai-korabizánci,[198] továbbá a népvándorláskori gót és longobárd emlékeken fordul elő.[199]

A pannóniai emlékek között egy carnuntumi csontfaragványon találjuk meg ennek a motívumnak pontos analógiáját, hasonló díszítmény látható a szalacskai niellós övvereten is.[200] A hatszirmú rozetta, mint önálló motívum, egy nyugatpannóniai oltárkövön is megjelenik,[201] hasonló később, más antik díszítménnyel együtt még — a magyar románkori művészetben is felbukkan, erről a székesfehérvári bazilika padlómozaikjai is tanuskodnak.[202]

A pillér előlapján két delfin közt a halhatatlanságot jelképező (?) pávatoll tűnik elő, mellette hal, alatta tengeri rák és csiga, jobbszélen pedig egy polyp (Octopus vulgaris). Egyszóval itt a nyüzsgő állatokkal teli tenger van megjelenítve, kissé leegyszerűsített formában. Hasonló jelenet nemcsak a klasszikus antik művészetből ismeretes,[203] de a keresztény emlékeken, így

[196] Nagy L., Pannonia sacra. 61. l. 26. kép. — Gerevich Tibor véleménye szerint (Magyarország művészeti emlékei. I. Magyarország románkori emlékei. Budapest. 1938. 8., l. és a 9. l.-on levő kép.) ez a pillér az V. század II. felében vagy a VI. század elején keletkezett.

[197] P. o. a zliteni mozaikon, S. Aurigemma, I mosaici di Zliten. Roma—Milano. 1926. 54—55. ll. levő képek.

[198] A bizánci fémművességben p. o. a chausei (Aisne) ezüstkincs egyik tálján, számos márványon az athéni bizánci múzeumban (Alföldi András szíves közlése) . . . stb.

[199] P. o. a kalischi csatton ; E. Beninger, Der westgotisch-alanische Zug. 46. ábra. Longobárd relief Rómából (VIII—IX. század) : O. Wulff, Beschr. d. Bildwerke aus christl. Epochen.[2] III. köt. II. rész. XII. tábla. 1952.

[200] Csontfaragvány : Carnuntum, Museum. I. em. I. tárló. — Szalacskai övveret : Hekler A., Arch. Ért. U. f. XXX. 1910. 7. ábra.

[201] Egy badeni oltáron : E. Wagner, Fundstatten und Funden. II. 21. l., 19. ábra. A motívum gyakoriságára jellemző, hogy az elefántcsontdiptychonokon, a consulok ruháján is ilyen díszítményeket látunk. P. o. Felix-én, Delbrueck, Die Consulardiptychen. 1929. 3. tábla.

[202] Gerevich T., Magyarország művészeti emlékei. I. 1938. 49. sk., közli erről Villard d'Honnecourt pontos rajzát is.

[203] L. : S. Reinach, Rép. de Peint. Grecques et Romains. 1922. 370. skk. V. ö. 275. l. : 1., 2.

az aquileiai Theodorus bazilika (313—320) padlómozaikján is előfordul, ez utóbbiakat behatóan tárgyalta Carlo Cecchelli, rámutatva a krétai előzményekre és az afrikai mozaikokkal való összefüggéseire.[204] Cecchelli alapos fejtegetései fölöslegessé teszik, hogy mi az összes hasonló emlékeket felsoroljuk, éppen ezért csak néhányra utalunk. Igy egy badalóniai mozaik (a barcelónai múzeumban) két átellenes szögletében két-két delfin egy-egy polypot fog közre, tehát ez az ábrázolás képszerkesztésmódjában rokon a pannóniaival.[205] A tuniszi El-Moussatban egy ókeresztény bazilika padlómozaikján (18. kép), középen koszorúba foglalva két páva a kráterből felszökő forrásból iszik, a koszorú körül halak, polypok s egyéb tengeri állatok úszkálnak. Hasonló tengeri fauna díszíti az egyik Kherbet-Guidraban előkerült keresztény mozaikot is.[206] A római S. Clemente egyik XI. és XII. századfordulóján készült freskóján a szent sírja fölött emelkedő oltárt veszi körül a hullámzó tenger, melyben halak, polypok evickélnek.[207] Hasonló «tengeri jelenet» a korabizánci ötvösműveken is előfordul.[208]

A tácfövenypusztai szentélykorlátpilléren a Krisztus-monogramm alatt álló életfa keleti, valószínűleg ázsiai eredetű. A teurniai bazilika mozaikján az életfán üldögélő madarak, — más változatban —, de ugyanazt a gondolatot fejezik ki : mindkettő talán a megváltást, a mennyei paradicsomot jelképezte.[209]

[204] Cecchelli, Gli edifici ed i mosaici paleocristiani nella zona della basilica di Aquileia. 1933. 139. sk., 199. sk. ; 201. tábla, 1., 2. képek ; 202. tábla, 1. kép.

[205] H. Peirce—R. Tyler, L'art byzantin. I. 1932. 58. sk. (400 körüli évekből) 68*a*. tábla. A két delfin között, ill. alatt levő polyp képtípusa szimbolikus jelentésű is lehet — mint Nagy Lajos feltételezi — azonban ezt szövegadatokkal egyáltalán nem tudjuk bizonyítani.

[206] El-Moussat : L. Poinssot—R. Lantier, L'Archéologie chrétienne en Tunisie. (1920—1932.) Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 395. l. 5. ábra. (A koszorúba foglalt kép : halhatatlanságszimbólum ; megértéséhez a fenti fejtegetések és irodalmi utalásokon kívül, l. p. o. Ján. 4., 10—14., továbbá A. Dieterich, Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuendeckten Petrusapokalypse. Leipzig. 1893. 96. skk.) Kherbet—Guidra : Dict. d'arch. chrét. VIII. 6802. ábra.

[207] Wilpert, Mosaiken u. Malereien. IV. 241. tábla.

[208] L. Matzulewitsch, Byzantinische Antike. Berlin—Leipzig. 1929. 7. kép ; 20—21. táblák. A pogány és keresztény emlékeken szereplő *fauna aquatica*-ról l. a VIII. fejezetet : Das Leben im Nildelta. 64. skk.

[209] Teurniai mozaik : R. Egger, Ausgrabungen im Kränten. Jahreshefte d. Österr. Arch. Instituts. XIII. 1910. Beiblatt. 84. ábra. — Életfa galambokkal később a malaja-perecsepinai avarkori keresztény csészén is fellelhető : Materialy po archeologje Rossij. Petrograd. 1914.

Afrikába visz az utunk akkor is, ha a szombathelyi Menas-ampolna keletkezési helyét fel akarjuk kutatni. Az útirány Egyiptomból Dél-Itáliába vezet, ahonnan a cataniai Licodia Eubea-ból a szombathelyi ampolnának pontos ikonográfiai mását ismerjük, onnan Észak-Itálián, Aquileián keresztül, — ahol szintén került elő egy ilyen ampolna — érünk el Savariába.[210] Itálián keresztül jutott el ez a sajátos forma északra és nyugat felé, Kölnbe és Trierbe, keletre pedig a dalmáciai Makarskába.[210a] A konstantinápolyi Menas-ampolna valószínűleg közvetlenül Egyiptomból került oda.[211]

A Menas-ábrázolások legklasszikusabb típusa a milánói elefántcsonttáblán látható, ezen a vértanu a szentély előtt áll, mellette, fejét fölemelve, két teve térdel.[212] Az egyiptomi katonamártír vértanuságát a British Múzeum egyik elefántcsont-pyxise jeleníti meg.[213]

A pannóniai Menas-ampolna ikonográfiai vizsgálatánál megállapítható, hogy ez jellegzetesen a IV. századi típust mutatja : az orans szent katonaköpenyes alakja plasztikusan domborodik ki, felette kétoldalt egy-egy rozetta, lent pedig egy-egy fekvő teve látható, az egész kompozíciót gyöngysorszerű apró gömböcskékből álló kör övezi. Az V. századi ampolnákon a vértanu alakja vonalasabbá válik, a rozetták eltűnnek, a gyöngysorszerű keret helyére görög felirat kerül.[214]

Röviden megemlítjük, hogy azok a szombathelyi keresztény agyaglámpások is, amelyek a kereszténytörténeti irodalom-

V. tábla, 7. *c—d)* képek. — Megjegyzendő, hogy Itáliában ez a keleti jelkép már az etruszk sírszimbolikában is megjelenik, így egy salettai (Bologna mellett) sírkövön is : Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. II. 51. tábla. Az életfamotívum eredetére és keresztény jelentésére : Gerevich T., Magyarország művészeti emlékei. I. 1938. 157. sk.

[210] Licodia Eubea : N. Bull. di arch. crist. III. 1892. 1. ábra. Aquileia : G. Brusin, Guida di Aquileia. 1929. 217. sk. — Savaria : Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 305. l., 12. ábra. U. a. Pannonia sacra. 96. l., 60. kép. A Menasábrázolásokra összefoglalólag : H. Leclercq, *Menas*, in Dict. d'arch. chrét. XI. 324. skk. A Menasampolnákra : C. M. Kaufmann, Ikonographie der Menasampullen. Cairo. 1910.

[210a] Köln, Trier : W. Neuss, Die Anfänge des Christentums im Rheinlande.[2] 1933. 37., 54., 88. ll. Makarska : Dict. d'arch. chrét. XI. 394. sk. hasábok. 7985. ábra.

[211] Garrucci, Storia dell'arte cristiana. VI. 435. tábla, 4. kép.

[212] Delbrueck, Die Consulardiptychen. 1929. 11. kép.

[213] Peirce—Tyler, L'art byzantin. II. 1934. 9. tábla, *a—c)* képek.

[214] V. ö. C. M. Kaufmann idézett művét, továbbá u. a., Menas und Horus-Harpokrates. Oriens Cristianus. N. S. I. 1911. 88. skk. ; 1. ábra (IV. századi típus), 2. ábra (V. századi típus).

13. Részlet a ságvári ládaveretről. (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.)

14. Részlet egy lateráni szarkofágról.

15—16. Részletek a szentendrei ládaveretről. (Budapest, Egyetem, Művészettörténeti és Kereszténvrégészeti intézet.)

17. Korlátpillér Tácfövenypusztáról. (Székesfehérvári Múzeum.)

18. Mozaik, El Moussat, bazilika.

19. Részlet a császári (Komárom m.) ládaveretről. (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.)

20. Részlet a pölöskei tőrhüvelyről. (Sopron, Városi Múzeum.)

21—22. Freskók, a római San Sebastiano katakombából.

ban — sajátos alakjuk miatt — a «békamécses» elnevezést kapták — szintén egyiptomi eredetűek.[215]

Mind a Menas-ampolna, mind a mécsesek Egyiptomban készültek s így a helyi, pannóniai műipar szempontjából nincsen különösebb jelentőségük, annál fontosabbak az Egyiptommal való vallási és kereskedelmi kapcsolatok miatt.

Rendkívül fontos, hogy nemcsak a pannóniai keresztény, hanem még a pogány emlékek is kapcsolatba hozhatók az itáliai keresztény művészettel, mint ezt az aquileiai bazilika mozaikjai bizonyítják. A kakas és a teknősbéka harcát ábrázoló szimbolikus képtípusra gondolunk, melyről Rudolf Egger kitűnő tanulmányában bebizonyította, hogy az a Fény és a Sötétség, az Egyház és az eretnekségek küzdelmét jelképezi.[216] Ennek a furcsa agonisztikus képtípusnak legközelebbi rokona a pannóniai művészetből ismeretes, a poetoviói (Pettau-Ptuj) ú. n. első Mithras-szentély fogadalmi oltárkövéről; itt már a küzdelem eredménye látható: a teknős hátán ül büszkén a győztes kakas[217] A hazai római emlékanyaghoz fűzi a fenti keresztény jelenetet a nagyszebeni Bruckenthal-múzeumban őrzött Hekaté-szobor is, melynek domborművén Hermes mellett fönt kakas, lent teknős,

[215] Iványi D., A pannoniai mécsesek. (Die pannonische Lampen.) Diss. Pann. Ser. II. no. 2. Budapest. 1936. XIV. típus, 108. l. 1024—1025. sz. XLI. tábla, 7. és 11. képek. Ismerünk még néhány hasonló, pontos lelhelynélküli, de Pannoniában talált darabot: Iványi, i. m. 108. l. 1026. (Pécs környékéről), 1027.; XLI. tábla, 10., 11. (Egy kiadatlan darabot a M. N. Múzeum raktárában is őriznek.) — Figyelemreméltó, hogy ilyen mécsesek Itálián és Pannonián kívül csak Marseilleból (az római Massilia) ismertes, ez utóbbit l.: Dict. d'arch. chrét. X. 2991. hasáb, 7784. ábra. A típus megértéséhez: Philastrius bresciai püspök említi a ranarum cultores-eket. (Liber de haeresibus. XI. cap. Migne. Patr. lat. XII. 1124.) Ezekről a Batrachitae néven ismert eretnekségekről a Codex Theodosianus, I., V., 5., is megemlékezik. Feltevés szerint a békamécsesek is ezekkel az eretnekekkel hozhatók kapcsolatba, akik az egyiptomi Heket istennőnek, a születésnek és a megújuló élet (ἀναβίωσις) kifejezőjének kultuszát alakították át kereszténnyé, a halhatatlanság és a feltámadás jelképévé. — Mindezekre összefoglalólag l.: H. Leclercq, *Grenouille* címszó in Dict. d'arch. chrét. VI. 810. skk. hasábok. A tudatos jelképi átvételt és az eretnek jelleget tagadja C. M. Kaufmann, Archäologische Miszellen aus Ägypten. II. Oriens Cristianus. N. S. III. 1913. 301. l.

[216] R. Egger, Ein altchristliches Kampfsymbol. Fünfundzwanzig Jahre römisch-germanische Kommission. Berlin—Leipzig. 1930. 97. skk. — V. ö. C. Cecchelli, Gli edifici ed i mosaici paleocristiani nella zona della basilica di Aquileia. 1933. 176. sk., 266. skk., XVIII. tábla. (Basilica nord, campata IV.), XXV. tábla (Basilica sud, campata I.)

[217] Egger, i. m. 98. skk. 6. ábra. M. Abramić, Führer durch Poetovio. 1925. 167. sk. no 232.

középen pedig egy ló áll.[218] Itt is éppenúgy, mint a M. N. Múzeum, valószínűleg pannóniai vagy dáciai lelhelyű, teknősbékát tartó bronzszobrocskáján, ezek az állatszimbólumok arra a Hermesre utalnak, aki az Ég (αἰθήρ) és a Föld (χθών) között a végső Cél (τέλος) felé vezeti a lelkeket.[219] Hermes a lelkek kalauza (ψυχοπομπός), gyakran megjelenik az antik kultúrában, irodalomban, művészetben egyaránt. Nem sorolhatjuk fel mindazokat az adatokat, melyek Hermesnek, illetőleg Merkurnak a Léttel való mély összefüggésére utalnak, Homérosztól Horatiuson keresztül Macrobiusig, a délitáliai archaikus terrakottadomborművektől az V. századi attikai vázaképeken keresztül a római, ú. n. Tomba dei Nasonii freskóciklusáig, — mindössze csak néhány keresztény összefüggésre utalhatunk.

Emlékezetbe idézzük a Pretestato-katakomba Vibia-sírkamarájának falfestményeit, mert ezeken nemcsak a klasszikus antik és a keleti vallások kifejezésformái találkoznak, de talán a keresztény túlvilág-elképzelés is kifejeződik, hiszen Vincentius Sabazios-pap feleségét csak az alvilági bírák trónusáig kíséri el a *Mercurius nuntius*, a mennyei lakomára már az *Angelus bonus* vezeti be![220] Megjegyzendő, hogy a pannoniai Sabazios kultuszban is szereplő fogadalmi tárgyakon, az áldó vagy segítséget nyujtó Égi Kéz-en bacchikus szimbólumok mellett Merkúr jelképei, a kos és teknősbéka is fellelhetők, sőt néha magának az istenségnek a mellképe is megjelenik.[221] Ha meg-

[218] Egger, i. m. 100. l. 8. jegyzet. — Petersen, Der Reliefschmuck der Hekate von Hermanstadt. Archeologisch-epigraphische Mitteilungen. V. 1881. 193. skk. I—II. táblák. — A ló a sírszimbolikában már a kisázsiai ionoknál, sőt az etruszkoknál is szerepel. (P. o. egy felsinai sírkövön, Kerényi professzor figyelmeztetése.) Lóalakú sírmécsesekről: R. Noll. Statuettenlampen in Pferdegestalt. Pannonia. 1937. 313. skk. A keresztény sírszimbolikában a lónak kifejezetten agonisztikus jellege van.

[219] Hermes—Toth teknősbékával: Hekler, Hermes—Toth szobrocskák a Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. U. f. XXVIII. 1908. 189. skk. U. a. Jahreshefte d. öst. Arch. Inst. 1908. 236. skk. Gemma caduceus-szal és teknősbékával: O. Brendel, Novus Mercurius. Röm. Mitt. L. 1935. 258. l. — V. ö. még u. o. K. Scott, Mercury on the Bologna Altar. *i. h.* 223. skk. Mindkét tanulmány Kerényi K., De teletis Mercurialibus. Egy. Phil. Közl. XLVII. 1923. 158. skk. eredményeire támaszkodik.

[220] R. Garrucci, Storia dell'arte cristiana. VI. 454. tábla. Wilpert, Malerei der Katakomben = Pitture delle catacombe. 132. tábla.

[221] A M. N. Múzeum Sabazios-kezeinek irodalmát l. Vezető a régészeti gyüjteménybe. 1938. 127. l., 41. jegyzet. Merkur, Bacchus mellképével és szimbólumaival díszített bronzkéz a helvetiai Aventicumból (Avenches): Egger, Ein altchristliches Kampfsymbol. 25.

gondoljuk, hogy egy «Michael» feliratú gnosztikus gemmán az arkangyal helyett Merkúr jelenik meg a kakassal, nem lesz annyira meglepő az aquileiai szimbólikus mozaik antik alvilági vonatkozása sem.[222] Sőt még a vizsgált agonisztikus jelenet melletti képmezőben álló kos is, — *Cyriace vibas* (sic.!) — túlvilági jellegű felirattal, — a Merkúr-szimbolikával hozható összefüggésbe. A kos, az alvilági isteneknek felajánlott áldozati állat, itt magának a legtökéletesebb életadó áldozatnak, a Megváltónak jelképévé válik.[223] Igy válnak eggyé a világosság és a sötétség, az élet és a halál, antik és keleti jelképei a keresztény művészet szimbolikájával, az aquileiai bazilika mozaikjainak pannoniai pogány kapcsolatait vizsgálva !

Az aquileiai bazilika jelenetének szimbolikus értelmezése tehát helytáll. Azonban Carlo Cecchelli figyelmeztet az északi és a déli bazilikában levő ábrázolás formai és technikai különbségeire is, másrészt pedig bebizonyítja, hogy mindkettő stílusbelileg (sőt az északi bazilikáját tartalmilag is !) szervesen beleillik saját környezetébe.[224] Ezért tehát nem valószínű Rudolf Eggernek az a másik feltevése, hogy a két jelképes jelenet az orthodoxia és az arianizmus küzdelmének idején készült betoldás,[225] mindazonáltal bizonyosan az Egyház igazsága és az eretnekségek tévelygései, a Jó és Rossz, az Erény és a Bűn, a Fény és az Árny örök harcát jelentik.

* * *

Jahre röm.-germ. Kom. Bericht. 102. l. ; 9. kép. — Összefoglalólag : Schaefer, *Sabazios*. in Pauly—Wissowa, Realencyklopädie. I. A. 2. 1920. 548. skk., főleg 550. skk. V. ö. Láng N., A Magyar Nemzeti Múzeum Juppiter Dolichenus keze. Károlyi Árpád emlékkönyv. Budapest. 1933. 328. skk. Itt említjük meg, hogy egy Divoša-ban (Zágráb közelében) előkerült ú. n. thrák ólomtáblácskán V. Hoffiller a kakas mellett, az egyik alakban egy teknőst vél felfedezni. (Vjesnik. N. S. VIII. 1905. 29. ábra. V. ö. Egger, i. m. 100. l., 8. jegyzet.) Azonban D. Tudor sem a fenti táblácska, sem az állatszimbólumok összefoglaló tárgyalásánál nem tesz erről az állatról említést. (Eph. dacorom. VII. 1937. 332. sk. 93. sz. v. ö. 262. sk.) Tudor határozottan állítja, hogy a táblácskákon szereplő állatok az elemeket jelképzik, így a kakas a levegő szimbóluma. Bár ezt a véleményt fenti fejtegetések is alátámasztják, állítása mégis kissé merész.

[222] Gnosztikus gemma : Dict. d'arch. chrét. I. 1659. ábra. *Anges* címszó alatt.

[223] Carlo Cecchelli (Gli edifici ed i mosaici . . . della basilica di Aquileia. 145. skk. és főleg 270. skk.) a *Cyriace vibas* felirat alatt álló kost Krisztusra értelmezi s rámutat a mellette levő agonisztikus jelenettel való összefüggésére. — V. ö. még a kosvívős Hermes-típus keresztény vonatkozásait : fönt 137. jegyzet ; kosáldozat (κριόβολιον) : 91. jegyzet.

[224] Cecchelli, i. m. 269. skk.

[225] Egger, i. m. 105. sk.

Ime, mennyi szál fűzi össze hazánk római kori emlékeit a birodalom keresztény művészetével. A pannóniai keresztény művészet elsősorban természetesen az Itáliában virágzó keresztény művészi kultúrával tart kapcsolatot, mint ezt az ikonográfiai típusok egyrésze, főként az apostolfejedelmek médaillonba foglalt mellképei, a pécsi *Anastasis*-freskó, a Dániel-ábrázolások vagy a tanító Krisztus jelenetei bizonyítják.

Az itáliai kapcsolatok mellett igen fontos a keleti keresztény művészet hatása. Honnan jöttek ezek a keleti hatások, ezt — nem beszélve az afrikai importról — egyelőre pontosan nem lehet megállapítani. Hiszen például a ruhátlan Izsák tipusa, ez a sajátosan keleti ábrázolásmód, inkább Róma közvetítésével, mint közvetlen Keletről, vált ismeretessé a pannóniai ládaveret készítője előtt. Csak a pannóniai Lázár-ábrázolások sajátos aediculáját nem sikerült megtalálnunk a VI. századi római keresztény emlékek között. Itt valóban a keleti keresztény művészet hatása érvényesült, de hogy a Pannóniában megfordult számos keleti nép közül melyik hozta magával ezt a típust, ezt még nem tudhatjuk, minthogy a IV. században itt élő keleti népelemeknek pontos földrajzi elterjedését sem ismerjük. Legfeljebb az egyik dunapentelei ládaveret Lázár-ábrázolásánál lehetne megkockáztatni a szíriai eredetet. Intercisában, mint említettük, szír csapat, sőt szír telep is volt. A szétszórt, kevés számú keleti keresztény emlékanyag sem elegendő a keleti típusok topografiájának pontos megállapításához. Bár valószínű az a feltevés, hogy «Pannóniában is a kereszténység elsősorban a hellenizmushoz közelálló rétegek közt vert gyökeret»,[226] azonban még ez a megállapítás sem döntheti el a IV. századi keresztény művészeink ethnikumát. Őszintén szólva, ez a kérdés művészeti szempontból talán nem is döntő fontosságú, mert hiszen éppen a ságvári ládaveret «keleti» típusú keresztény jelenete (13. kép) mutat rá legmeggyőzőbben arra a tagadhatatlan tényre, hogy *a pannóniai keresztény művészet mind a Nyugatról, mind a Keletről átvett ikonográfiai típusokat a saját felfogása szerint átalakította, s így egy helyi keresztény művészetet alakított ki.* Erre a pannóniai keresztény művészetre nem annyira a pogány és a keresztény jelenetek egymásmelletti ábrázolása, vagy az antik apotropaionok átvétele jellemző, hanem sokkal inkább a keresztény ikonográfia típusainak helyi átfogalmazása. Sőt egy lépéssel tovább is mehetünk, megállapíthattjuk azt, hogy a pannóniai mesterember

[226] Nagy T., A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Diss. Pann. ser. II. no. 12. I. fejezet 30. l.

nemcsak leegyszerűsíti a képtípusokat, mint ezt a szentendrei ládaveret kenyérszaporítás-jelenetén, vagy a pécsi Jónás-freskón láttuk, nem elégedik meg azzal sem, hogy szinte észrevétlenül «becsempészi» a helyi pogány művészet elemeit a keresztény kifejezésformába, hanem, ami ezeknél sokkal fontosabb : *a helyi ízlés szerint új, keresztény típusokat alakít ki.* A pannóniai provinciális művészet rusztikus Krisztusa, ez a sajátos helyi típus, minden átvétellel szemben is, határozottan mutatja ennek a művészetnek önállóságát. Jellegzetes példa erre a kisárpási ládaveret Krisztus-Mózese, vagy a ságvári scriniumlemez csodatevő Megváltója, de figyelemreméltó az is, hogy a pécsi mauzóleum női szentjeinek viselete is pannóniai divatot árul el.

Lényeges, hogy a pannóniai művész a keresztény jelenetek keretein belül úgyszólván a legparányibb helyet is kihasználja, az alakok közti felületeket Krisztus-monogrammal vagy csillaggal tölti ki. Jellemző példa rá a két példányban fennmaradt, egyik dunapentelei ládaveret (Mainz, Centralmuseum, Budapest, M. Nemzeti Múzeum) Dániel-ábrázolása : itt a próféta feje és az ég felé emelt karjai közé szorít be egy-egy Krisztus-monogrammot. De ez a primitív *horror vacui*, mégis leginkább a Császár községben talált ládavereten, Izsák feláldozásának jelenetében érvényesül. A motívumok önkényes, erőszakoltan szkématikus elrendezése már a tartalmi kifejezésnek is rovására megy (21. kép). Mindez természetesen a császárkori kifinomult hellenisztikus műízléssel merőben ellentétes primitív sajátság. Kétségtelen : a pannóniai ládavereteken szereplő keresztény jelenetek az egyszerű népi művészetből fakadnak, részben új típusokat alakítanak ki, részben az átvett antik elemeket megfosztják klasszikus alakjuktól, primitív kompozícióba illesztik őket, s így — talán akaratlanul is — egy új művészet kialakulásának előmunkálatait végzik el. Éppen ezért ez a pannóniai keresztény művészet, — talán méginkább, mint az itáliai — sok klasszikus vonást őriz meg, egészében, *főleg a térkitöltés módjában*, már a népvándorláskori és a koraközépkori keresztény iparművészettel mutat rokonságot.[227]

[227] V. ö. F. A. v. Scheltema, *Horror vacui* címszót in Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, V. 392. skk. A horror vacui szerény nézetünk szerint minden idők primitív művészetének közös sajátsága. A késő-antik, provinciális művészet és a középkor kapcsolatának sokatvitatott kérdését, L. Courajod, A. Riegl, F. Wickhoff eredményeinek kritikai felhasználásával finom érzékkel boncolgatja : Julius Schlosser, Zur Genesis der mittelalterlichen Kunstanschauung c. rövid tanulmányában : Präludien. 1927. 180. skk.

Természetesen másképpen kell megítélnünk a pécsi *Anastasis*-freskó művészeti jelentőségét, mert ez a római triumfális művészet hagyományait folytató koraközépkori keresztény mozaikfestészet, vagy az V. századi ravennai Galla Placida, a római S. Prassede Zeno-kápolnájának IX. századi emlékeivel köti össze.[228] Sajátosan kapcsolódik az egyetemes művészeti emlékanyagban a Császár községből származó ládaveret és a pölöskei tőrhüvely hegyibeszéd-jelenetének képtípusa: a hatalmas, császárszerű ülő Krisztus-ábrázolásával. Itt már a «klasszikus» római előzmények is egy mélyreható formai, sőt világnézeti változással függnek össze. Említettük, hogy a római Via Appia-n a S. Sebastiano alatt feltárt egyik sírkamara ítélkező Krisztusa, a császári és a pölöskei veretek szóbanforgó képtípusaihoz hasonlóan, nem járulékos attributumaival, hanem helyzeténél fogva emelkedik ki. Ugyanabban a római sírkamarában, egy másik freskón, a mennybe emelkedő Krisztus-Imperator, aránylag óriási méreteivel kimagaslaik az alatta álló szikár alakok közül (22. kép).[229]

Rómában a III. század elején antik köntösben, az egyén és a tömeg viszonyának megörökítése egészen új, a klasszikus felfogással merőben ellentétes művészi kifejezésben jelenik meg. Ez az új forma Itáliában a keresztény ókorban még nem tudhatott általánossá válni, hiszen ott erősen élt az antik kultúra

[228] Gerevich Tibor (Magyarország művészeti emlékei. I. 1938. 8. l.) lehetőnek tartja, hogy a szombathelyi ókeresztény sírkőről (CIL. III. 4222. Diehl, Inscr. lat. crist. vet. 670.) ismert Launio és Secundinus vándorfestők készítették a pécsi «cubiculum» freskóit is. Bár ezt a feltevést nem tudjuk bizonyítani, mégis joggal feltételezhető, hogy a mauzóleum díszítésében *idegen* művészek is közreműködhettek. Az említett freskó legalább is ezt bizonyítaná, míg a Jónás-jelenet okvetlenül helyi mesterműve. Vagy inkább idegen mesterekről és helyi tanítványaikról lehet szó?

[229] F. Wirth, Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis ans Ende des dritten Jahrhunderts. 1934. 190. l.; 40*a*. kép. Pirro Marconi szerint ez a freskó a II. század II. felében készült, tárgya: Il discorso di un capitano. (La pittura dei romani. 1929. 104. sk. 143. kép.) (A datáláshoz v. ö. A. v. Gerken véleményét is H. Lietzmannál, Petrus und Paulus in Rom.[2] 1927.) — Hasonló jelenet később egy Liverpoolban őrzött elefántcsonttáblán is megjelenik: Dict. d'arch. chrét. VII. 621. ábra. Fontos, hogy az ókeresztény írók közt először Tertullianus nevezi Krisztust *imperator*-nak: *Bonum militem Christo imperatori suo praestat, qui tam plene ab Apostolo armatus, tuba persecutionis audita, diem deseri persecutionis? (Liber de fuga in persecutione.* cap. X. Migne, Patr. lat. II. 112. hasáb.) V. ö. A. Harnack, Militia Christi. Tübingen. 1905. 108. l. A Tertullianus-utáni erre vonatkozó ókeresztény irodalmat l. Harnack, i. m. 41. l. 2. jegyzet.

hagyománya. Éppen ezért az új művészeti forma inkább a provinciákban talált termékeny talajra, mert ott az antik csak «elrontott» formákban valósulhatott meg, s így nem győzhette le a népvándorláskor népeinek előretörő, friss művészi kultúráját.

Ennek a ténynek a megértéséhez nagyon tanulságos az az ikonográfiai összehasonlítás, amelyet Richard Hamann egy karolingkori elefántcsonttáblácska és itáliai ókeresztény analógiája közt tesz. Mindkettő a szent sírhoz járuló asszonyokat ábrázolja, mindkettő klasszikus motívumokat használ fel, ámde az itáliai ókeresztény táblácskán az alakok finoman összehangolt arányai a klasszikus harmóniát tükrözik, ezzel szemben a karoling faragványon az ülő angyal alakja, a mellette álló asszonyokéhoz képest, óriási méretekre nő.[230] A művészi szemlélet, a képszerkesztésmód tehát lényegében itt is ugyanaz, mint a megbeszélt pannoniai típusokon. Ez az irányzat — mint Mrs Strong beigazolta — már az itáliai római művészetben megindul, ahol az Imperator lassanként az ábrázolások formai és szellemi központjába kerül, a teljességhez azonban Északon a francia és a német középkori katedrálisok oromzatán érkezik el, ahol mindennek központja, éltetője a diadalmas Krisztus, a *Majestas Domini* lesz.[231]

A fenti fejtegetések alátámasztására röviden utalunk még a pannoniai keresztény emlékeken szereplő, császárkultusszal kapcsolatos jeleneteknek keresztény vonatkozásaira.

A dunapentelei ládaveretek közt különös figyelmet érdemel az a kis töredék, amelyen *Vivas, vincas* felirat alatt a vadászó császár látható. Hasonló képtípus gyakran megjelenik a későantik szarkofágokon, ahol a misztikus vadászat ábrázolásában a császárkultsuz formáit az elhúnyt dicsőítésére használják fel.[232] Egy másik dunapentelei ládavereten is fellelhetők

[230] R. Hamann, Geschichte der Kunst.[2] Berlin. 1935. 222. l.; 7. ábra (IV. századi ókeresztény), 229. ábra (karoling). Jellegzetes a sírépületek különbsége is: az egyik a klasszikus (v. ö. fent 40. jegyzet), a másik a «barbár» architekturá stílusában készült.

[231] Mrs. A. Strong, Apotheosis and After Life. London. 1915. II. fej. Centralised composition in Roman, Mediaeval and Christian Art contrasted. 33. skk., főleg 109. skk. v. ö. Alföldi, Röm. Mitt. L. 1935. 155. skk.

[232] Nagy L., Pannonia sacra. 60. l., 25. kép (hivatkozik G. Rodenwaldt fejtegetéseire, Eine spätantike Kunstströmung in Rom. Röm. Mitt. XXXVI—XXXVII. 1921—22. 87. skk.) A császárkultusszal való kapcsolatra l. még A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. 1936. 58. skk., 133. skk. Szepulchrális vonatkozások: G. Rodenwaldt, Zur Kunstgeschichte der Jahre 220 bis 270. Jahrbuch d. deutsch. arch. Inst.

a császárkultuszra vonatkozó képtípusok, így — többek közt — a császár diadalmas bevonulása, az *Adventus*, is megvan itt örökítve.[233] Ez utóbbi, formában és tartalomban egyaránt a Jeruzsálembe diadalmenetben bevonuló Krisztus-ábrázolásához kapcsolódik, a római Viale Manzoni földalatti sírkamarájának freskóján pedig a mennyei Jeruzsálembe bevonuló megdicsőült jelenetében, mélyértelmű túlvilági jelentést nyer.[234]

Szembetűnik, hogy még a kereszténykorban is mennyire elválaszthatatlan volt a római császárkultusz az antik vallástól, ezt nemcsak a IV. századi szentendrei ládavereten az Isis tiszteletére rendezett, — az újévi császárfogadalmakkal kapcsolatos — flotta parádé ábrázolása bizonyítja,[235] hanem erre

LI. 1936. 88. skk. H. U. v. Schoenebeck, Die christliche Sarkophagplastik unter Konstantin. Röm. Mitt. LI. 1936. 238. l. A képtípussal v. ö. még Dalton, Catalogue of the early christian antiquities in the British Museum. 1901. IV. tábla, 252. kép. 39. sk. — *Vivas, vincas* feliratot tart egy kis elefántcsont angyal, amely a S. Callisto katakombából került elő l. Dict. d'arch. chrét. VII. 6017. ábra, 1926. sk. hasábok.

[233] Nagy L., Atti del III. Congr. Int. di Arch. Crist. 1934. 309. sk. ; 16. kép. U. a. Pannonia sacra. 57. sk. ; 21. kép. U. ezen a ládavereten, ennek egy másik medaillonjában a császár Constantinopolist jelképező falkoronás nőalaknak, globuszon álló Victoriát nyujt át ; a császár feje fölé a sisakos *Virtus* koszorút tart. A Constantinopolis mögött álló nőalak *esetleg* Victoriára is értelmezhető, bár a jobbkezében tartott tárgy inkább lándzsa mint pálmaág, a leeresztett baljával pedig pajzsot tarthatott, éppen ezért *Róma* megszemélyesítésére is gondolhatunk. A kompozició magvát képező Niké-átadás jelenetére v. ö. p. o. Nagy Konstantin egyik aranyérmét F. Gnecchi, I medaglioni romani. Milano. 1912. I. 7. tábla, 16. *Salus et spes rei publicae* felirattal. — Az *Adventus*-jelenethez hasonló képtípus főleg a III. század II. felében és a IV. század elején vert római pénzeken gyakori, de előfordul a kontorniátokon is. (P. o. egy Constans mellképével díszített kontorniáton : Sabatier, Médailles contorniates. Paris. 1860. XVIII. tábla, 12.), sőt a Szt. Pétervár-i Ermitage-ban őrzött IV. századi ezüsttálon is : Grabar, i. m. XVII. tábla, 2. kép.

[234] A császári *Adventus* keresztény vonatkozásairól l. : Grabar, i. m. 234. skk. — Aureliusok sírja (a Viale Manzoni alatt) : C. Cecchelli, Ipogei eretici e sincretistici. I. Roma. 1922. Wilpert, Miscellanea G. B. De Rossi. Atti del Pont. Acc. Rom. di Arch. ser. III. Memorie. vol. I. part. II. 1922. 36. skk. XX. tábla. (szerinte : Trionfo di Epifane).

[235] Nagy L., Keresztény római ládaveretek Szentendréről (Gli ornamenti di bronzo di una casetta romana trovata a Szentendre.) 1936. 12. sk. 5. kép. (V. ö. a 13., 14. számú éremképekkel.) U. a. Pannonia sacra. 76. sk. 36. kép. Az ábrázolás megértéséhez : Alföldi A., Isisszertartások Rómában a negyedik század keresztény császárai alatt. (A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth century.) Diss. Pann. ser. II. no. 7. 1937. főleg 36. skk. (a *navigium Isidis* és császárfogadalmak összefüggéséről) XI. tábla, 1., 3. — A ládavereten szereplő többi, császárkultuszra vonatkozó ábrázolásról már

utal egy már VII. századi (!) korongos fibulán a kezében pálmaágat tartó, sasszárnyakon égbeszálló Krisztus-császár típusa is.[236]

Végül egy-két szót az örökké uralkodó Imperator és sötétség hatalmát legyőző Krisztus-ábrázolásának kapcsolatáról. Egy, a sirmiumi verdében készült — I. Valentinianus (364—375) bronzpénznek hátlapján a PERPETUITAS IMPERII felirat és az álló császár pajzsát díszítő napszimbolum, a swastika, mind a császár örökkévaló, isteni jellegét hangsúlyozzák. Az Imperatornak ezt a földöntúli hatalmát a föléje nyúló, pártfogó Égi Kéz biztosítja.[237]

röviden szóltunk, ezúttal mégcsak a Herculessel kapcsolatban, Eugenie Strongnak az igeli Herakles-apotheosis ábrázoláshoz fűzött fejtegetéseire utalunk : Apotheosis and After Life. 1915. 226. skk. XXX. tábla. (V. ö. F. Pfister, Herakles und Christus. 43. skk., továbbá fent a 80. jegyzetet!)

[236] Alföldi, A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában. Szent István Emlékkönyv. I. 155. sk. (korábbi irodalommal). V. ö. G. de Jerphanion : l'aigle symbolise la résurrection du fidèle ou celle de Jésus Christ. (Le calice d'Antioche. Orientalia Christiana. VII. no. 27. aug.—sept. 1926. 142. sk.) a sasszimbolumra vonatkozó legfontosabb irodalom feldolgozásával.

[237] A rendkívül érdekes pénzzel talán más alkalommal bővebben foglalkozhatunk. Egyelőre csak néhány adatot sorolhatunk fel a keresztény emlékeken szereplő swastika jelképre vonatkozóan. Ez a szimbolum számos feliraton szerepel legtöbbször horgany vagy Krisztusmonogramm mellett. L. p. o. Diehl, Inscr. lat. christ. vet. I. 2011., 2319. II. 2504., 2507A., 2708., 2723., 3316., 3758. etc. Rivista di arch. crist. I. 1924. 18. ábra. V., 1928. 45. ábra. Dölger, IXΘYC. IV. 223., 224., 226. táblák (feliratok), 153. (mécses). Szerinte ez itt exorcisztikus jelkép (v. ö. Antike u. Christentum. I. 1929. 233. sk., 299. sk. IV. 1933. 61. skk.) A keresztény művészetben megjelenő swastikaszimbolumról összefoglalólag : G. B. de Rossi, L'immagine del pastor buono scoperta nel cimitero sotto il bosco degli Arvali. Bull. di arch. crist. VI. 1868. 87. skk. L. Bréhier, L'art chrétien. 1929. 31., 33. ll. H. U. v. Schönebeck, Der Mailänder Sarkophag und seine Nachfolge. Studi di Antichità Cristiana. 10. Città del Vaticano. 1935. 37. skk. Gyakori a korabizánci művészetben is, a mozaikokon épúgy, mint az iparművészeti tárgyakon (főleg szöveteken) l. p. o. Peirce—Tyler, L'art byzantin. I. 1932. 44*b*., 182*a*. táblák ; II. 1934. 22*b*., 120—121. táblák. Jellemző, hogy az ókeresztény emlékeken a lovak combján is megjelenik, mint agonisztikus szimbolum : Dict. d'arch. chrét. I. 2766. ábra (agyagmécsesen), Röm. Quart. XXIX. 1915. 1. tábla (bronzlámpa fogantyúján, a két ló közt pálma !). — A későantik császárkultusz szoláris vonatkozásait l. p. o. H. P. L'Orange, Sol Invictus Imperator. Ein Beitrag zur Apotheose. Symbolae Osloenses. fasc. XIV. 1935. 86. skk. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. 1936. 104. skk. A császár uralmát párfogoló Égi Kéz, mint a *Rex Regnantium* jelképe : Grabar, i. m. 113. skk. Az «Aeternitas» és «Diuturnitas Romae» keresztény vonatkozásairól : Cecchelli, Cristianesimo ed impero. (Estratto dalla rivista «Roma». 1938—XVI. fasc. febbraio.) 12. skk.

Krisztus kozmikus győzelmét fejezi ki az a jelenet, amelyen a Megváltó a sötétség hatalmait jelképező apsziszt és baziliszkust, illetve oroszlánt és kígyót tiporja le. Ez a típus is formailag a későrómai császár-ábrázolásokban gyökerezik, onnan vette át a kereszténynyrómai művészet s ennek közvetítésével Északon a karoling, Keleten pedig a bizánci művészi kultúra.[238] A római-nyugati és a bizánci-keleti művészet és világszemlélet olvad eggyé a bűn jelképeit letaposó Krisztus alakjában a magyar koronázási palástón[239] ahol a Megváltó örök diadalát a felirat is hangsúlyozza, mondván :

HOSTIBVS EN XPISTUS PROSTRATIS EMICAT ALTUS.

[238] A képtípus eredetére, jelentésére vonatkozóan l. p. o. H. Leclercq, *Basilisc* címszó in Dict. d'arch. chrét. II. 511. skk. hasábok. 1390. skk. ábrák. Bréhier, i. m. 74., 239., 313. ll. Grabar, i. m. 43. skk., 129., 237. skk. V. ö. Cecchelli, S. Maria del Sole e i Mitrei del Campidoglio. Studi e Documenti sulla Roma sacra. I. 1938. 157. skk., főleg 164. l. 4. jegyzet (a numizmatikai analogiák felsorolásával).

[239] Gerevich T., Magyarország művészeti emlékei. I. 1938. 248. l., CCLXIV. tábla.

Waczulik Margit:

Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában.

«Szűz Mária légies, törékeny szűzi alakja sohasem volt csendes, homályos dómok finom faragványa csupán. Ott sodródott ő is a szellemi és lelki élet zajos és forgatagos templomterein és várudvaraiban, akárcsak Fia, Jézus Krisztus . . . Mária nemcsak költészet. Mária a kereszténység mindig küzdelmes, sokszor véres és komor válságos életének is vezére, erőt, lelkesedést, bátorságot inspiráló, verítéket letörlő, utolsó halálhörgést felfogó, nagy Géniusza is . . .» (Jánosi József: Mária. 12—13. l.)

Szűz Mária tisztelete természetes velejárója a katolikus hitéletnek. Azóta, amióta a keresztről az «Ime, a te anyád» elhangzott, ott él képe a hívek szívében. Ez a kép azonban koronként változik. Amint az emberi kéz készítette Madonnaképek időnként mások, ugyanígy változik a belső, a lélekben hordott kép is, hiszen ennek vetülete a kőből, fából faragott falra vagy vászonra festett. A gót kor minden fájdalommal együttérző lelkébe pl. a Fájdalmas Anya képe vésődött bele a legjobban, viszont a reneszánsz a gyermekére mosolygó, boldog Istenanyát szerette látni az élet derűs oldala iránti érzéke következtében. A barokk érzelmi beállítottsága a Fájdalmas Szűz felé fordult nagy szeretettel, hatalomkultusza pedig a csillagkoronás, napba öltözött, diadalmas asszonyt látta, aki sarka alá tapossa a kígyó fejét.

E koronként változó képek nem ismeretlenek a magyarság lelke előtt sem. De vajjon teljesen egyforma-e minden európai katolikus nemzet lelkében ez a kép? Mutat-e a magyarság alkotta kép, a magyarság hódolata a Szűz Anya iránt egyéni, a többiekétől eltérő vonásokat? Gyakran hallhatjuk, hogy Szűz Mária országa vagyunk, nézzük, hogyan lettünk azzá, hogyan lett nemzeti szentünkké, Magyarország Nagyasszonyává a Boldogságos Szűz és milyen tisztelettel vette körül nemzete. A Beata Maria Virgo-tól nagy út vezet a «Régi nagy pátrónánk»-hoz s ez az út egyúttal azt is jelzi, hogyan fogadta be, hogyan dolgozta fel a magyar lélek a kereszténységet, hogyan

vált sajátjává a tőle idegen papoktól hirdetett vallás, hogyan vitt egyéni, új színt az egyház lelki közösségébe. Ez a tanulmány egyelőre az út első szakaszát óhajtja megvilágítani.

* * *

A mai ember, még ha nem is katolikus, nehezen tudja magát beleélni abba, milyen idegen világ lehetett a X.—XI. század magyarjának a nyugati katolicizmusé, milyen nehéz és nagy fordulat volt számukra kereszténnyé válni, a keresztény hit tanításai szerint élni. Nem mindenkinek adatott meg, hogy ennyire át tudjon idomulni lelkében.[1] Szélesebb rétegektől, sőt tömegektől nem lehetett ezt várni, hosszú időbe telik, amíg a magyarság lelke átalakul Mária-tisztelő katolikussá és további századok munkája lesz, hogy Boldogasszony katonájává váljék és nemzeti színezetet kapjon Mária-tisztelete. *Népi vallásosság*ról kereszténységünk első századában szó sem lehet, hiszen a felső, művelt rétegekben is hosszabb időbe telik a kereszténység meggyökeresedése. Ahhoz, hogy mélyebb rétegekbe is eljusson a keresztény hit bensőbb átélése, ahhoz még kevés a száz év, főleg a térítés eszközeinek kezdetlegessége miatt.

Ezek meggondolása után természetesnek látszik, hogy csak egyes kiválóbb egyéniségek esetében figyelhetjük meg a Szűz Anya iránti tiszteletet. Náluk is nehéz lesz belátni lelkükbe, megrajzolni azt, amit Brémond az igazi egyháztörténet céljaként így jelöl meg: «a szentek lelki életének története, olyan értelemben fogva fel a szenteket, amint azt az apostolok tették».[2] A román kor embere ugyanis nem beszélt annyit lelkivilágáról, mint a modern, nem ismerte a gondolatok és érzelmek olyanfokú írásbeli objektivitását, mint az újkori. Különben is Középeurópa neofita még. A lelkekben van még valami a nemrég levetett pogányságból, de ott ég már a hit ujoncainak buzgalma is. Kissé komor és merev ez a vallásosság, határozottan érződik rajta az ujság, kevés benne az egyéni szín, még nem volt idő arra, hogy külön utak alakuljanak ki. A román különben is inkább tipizált, mint egyénített. A románkori irodalom csak annyira világítja meg az egyén képét, amennyire ez kifejezője valamilyen ideáltípusnak. Képzőművészete is típusokat ábrázol egyének helyett, a legendák szentjei sem

[1] Barta I.: Középkorvégi művelődésünk és a külföldi egyetemek. Regnum. 1937. 97—98. l.

[2] «L'histoire intime des saints, en donnant à ce nom de saint le sens que lui donnent des apôtres.» Brémond Henri: Histoire littéraire du sentiment religieux en France. Paris, 1928. I. 237. l.

emberek többé, hanem exemplumok, az érték jelképei.[3] Mégis rekonstruálható ezekből a hiányos vonásokból is valamelyest a kor több vezéralakjának lelki élete, illetőleg ennek minket érdeklő oldala : tiszteletük a Szűz Anya iránt.

Az első igazi keresztény Magyarországon, egyben különös tisztelője a Boldogságos Szűznek : *Szent István király*. A Legenda Maior, az életére vonatkozó legjobb és legrégibb, még szentté-avatása előtt megírt forrásmunka elmondja, hogy mikor éjszaka titokban és ismeretlenül járt alamizsnát osztani a szent király s ebben az útjában bántalom érte, örvendezve adott otthon könnyek között hálát a Szűz Anyának, hiszen azt látta, hogy ezzel ki van jelölve az örök boldogságra. Imájában azt mondja, ha valamelyik ellensége tette volna ezt vele, a Szűz Anya segítségével állna rajta bosszút.[4] Igaz, ezeket a szavakat a legenda írója adja Szent István szájára, de a mögötte meghúzódó valóságot nincs okunk kétségbevonni. Ebben a beállításban is azt látjuk már, hogy Szent István személyes pártfogójának, védőjének tekinti a Szűz Anyát. Erre mutat az is, hogy az ő tiszteletére szentelte családi egyházát és temetkezőhelyét, az ország legfényesebb templomát Székesfehérvárott, az ország főszékesegyházát Esztergomban, a győri székesegyházat, a pécsváradi bencés és a veszprémvölgyi apácamonostort.[5]

A legenda más adatokkal is megerősíti ezt a Mária-tiszteletet. Fontosabb harcai előtt szentek közbenjárását kéri a győzelemhez. Mikor Koppányék ellen megy, Szűz Mária, Szent Márton és Szent György segítik a küzdelemben.[6] A Konrád császár serege ellen vívott küzdelem előtt pedig a legenda elbeszélése szerint Szűz Máriának panaszolja el sérelmeit. Imájában azt mondja, ha úgy tetszik a világ úrnőjének, hogy a kereszténység új hajtása elpusztuljon, történjék meg, de ne

[3] Váczy P. : Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs. 1935. 86. l. és u. a. : A középkor története. Budapest, (1936.) Egyetemes történet 2. 429. l.

[4] Varju Elemér : Legendae Sancti Regis Stephani. Budapest, 1928. 12—13. l.

[5] Scriptores rerum Hungaricarum I. Budapest, 1937. 322. l. — Galla F. : A clunyi reform hatása Magyarországon. Budapest, 1931. 58—59. l. — Nincs eldöntve, hogy a váci püspökséget és székesegyházat ugyancsak Szent István alapította-e a Szűz Anya tiszteletére, vagy pedig I. Géza. V. ö. : Gerevich T. : Magyarországi művészet Szent István korában. Budapest. 1938. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 3. köt. 91. l.

[6] Varju id. m. 7. l. — Bécsi Képes Krónika, Scriptores I. 313. l. Az utóbbi csak Szent Mártont említi.

tudják be a király hanyagságának. Ha ugyanis a pásztor bűnös, lakoljon, de óvja meg az ártatlan bárányokat. Imája után Mária mintegy megvigasztalja s így bizakodó lélekkel megy a harcba. A csata azonban elmarad, a német sereg váratlanul visszavonul. Szent István pedig hálát ad Krisztusnak és a Szűz Anyának.

Itt jegyzi meg a legenda írója, hogy a király állandó könyörgésekkel ajánlotta magát és országa gondját a Boldogságos Szűznek. Más helyütt is emliti a legenda, hogy magát és országát a Szent Szűz oltalma alá helyezte és a fehérvári templomot is azért szentelte az ő tiszteletére, hogy «maiorem ipsius defensionis misericordiam» érjen el.[7] Az *országfelajánlást* a legrészletesebben Szent István Kálmán király korabeli életírója, *Hartvik* mondja el. Elbeszélése szerint a szent király élete utolsó perceiben maga köré gyüjtötte az egyházi és világi előkelőket, üdvös tanácsokat adott nekik, hűségre intette őket utóda és a keresztény vallás iránt, majd pedig imával fordult a Szűz Anyához és oltalmába ajánlotta Magyarországot.[8]

Ezt az eseményt a Legenda Maior, Hartvik forrása nem meséli el. Tárgyalja ugyan Szent István halálát, de csak addig tart elbeszélése, míg a király a hit megőrzésére inti alattvalóit. Kérdés, befejezett-e ilyen formájában a Legenda Maior, vagy csonkán maradt-e ránk s ebben az esetben tartalmazta-e a teljes Hartviknál található elbeszélést. Annyi kétségtelen, hogy nem szokásos legendabefejezés a következő: «. . . azután atyailag intette őket, hogy őrizzék meg az igaz hitet». Ennek alapján könnyen feltételezhetnők, hogy a legenda ránk maradt formájában csonka. A nehézség csupán abban van, hogy a legenda összes ránkmaradt másolata így végződik. Varju elveti Erdélyi Lászlónak azt a nézetét, hogy egy véletlenül csonkán másolt kódex okozta azt, hogy a róla másolt kódexek szintén csonkán őrizték meg a Legenda Maiort. Ez csak a heiligenkreuzi és az állítólag róla másolt lilienfeldi kéziratra állhat. Nem állhat azonban a melkire, mert ennek olyan nagyok eltérései a heiligenkreuzitól, hogy nem másolhatták erről. Az

[7] Ugyanott 15. l. «. . . cuius se cum regni provisione tutamini precibus assiduis commendavit» és 10—11. l. «. . . per votum et oblationem semet cum regno suo sub tutela perpetue virginis dei genetricis Marie precibus assiduis conferens . . . Et ut maiorem ipsius defensionis misericordiam consequi valeret, in ipsa regalis sedis civitate, que dicitur alba, sub laude et titulo virginis eiusdem perpetue famosam et grandem basilicam opere mirifico . . . construere coepit.»

[8] Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Edidit S. L. Endlicher. Sangalli. 1849. 185—186. l.

ezeknél jóval régibb és velük kapcsolatban nem lévő Ernst-kódex pedig szintén így végződik.[9] A szöveg végére illesztett Explicit-nek is van némi bizonyító ereje, legalább is arra nézve, hogy az Ernst-kódex írója sem ismert többet a Legenda Maiorból, mint mi. Ha tehát elfogadjuk Varju véleményét és a Legenda Maiort nem tartjuk csonkának, akkor Hartvik betoldásának kell tartanunk azt a jelenetet, amikor Szent István felajánlja országát a Szűz Anyának.

Az előbb említettek alapján azonban, azt hisszük, nincs nagy fontossága éppen ennek az egy jelenetnek. Mint láttuk, a legenda több helyütt említi, hogy Szent István király uralkodása nehéz helyzeteiben a Szűz Anyát hívta segítségül, az ő oltalmába ajánlotta országát. A legenda tanusága szerint a Boldogságos Szűzet különösen tisztelte, így érthető, hogy nehézségei közepette hozzá fordult. Szent István Mária-kultusza beleilleszkedik saját korába. Ennek emberei, főleg pedig a clunyiek különösen tisztelték a Szűz Anyát, mint az Irgalmasság Anyját. Kihez is fordulhatott volna inkább, mint a Mater misericordiae-hez, kitől várhatott volna inkább meghallgatást!

Kik nevelték bele Szent Istvánba ezt a nagy ragaszkodást a Boldogságos Szűz iránt? A hagyomány szerint nevelője és — modern kifejezést használva — lelki vezetője *Szent Adalbert* volt. Gyakran neki tulajdonítják a fejedelmi család megkeresztelését és a magyarok megtérítésének oroszlánrészét. A valóság azonban az, hogy Szent Adalbert foglalkozott ugyan a magyarok megtérítésével, 995-ben néhány tanítványa kíséretében meg is fordult Géza udvarában, tevékenysége azonban rövid és alkalomszerű volt és szűkebb körre szorítkozott. Már a cseh vallási viszonyok sem engedhették meg, hogy a magyarokkal hosszasabban foglalkozzék. Szent Adalbert működése kétségtelenül hagyott nyomokat Magyarországon. Valószínűleg ő bérmálta az ifjú Szent Istvánt és bizonyára kiváló egyénisége sem maradt hatástalan a jövendő fejedelemre.

Szent István tisztelettel és kegyelettel gondolt vissza rá, emellett szól az, hogy az ő tiszteletére szentelte Szűz Máriáé mellett az esztergomi székesegyházat, Brewnowból és Meseritzből menekült társainak pedig munkát adott a térítésben.[10] A szent püspök tanításai nem lehettek tehát hatástalanok Szent Istvánra, így bizonyára jó példát adott Mária-tiszteleté-

[9] «. . . denide monuit eos paterne fidem orthodoxam servare.» Varju id. m. 86—87. l.

[10] Galla id. m. 50—51. l.

vel is. Szent Adalbertről mindkét életírója, Canaparius és Querfurti Brunó is megjegyzik, nem sokkal halála után írt Vitá-jukban, hogy gyermekkorában a Boldogságos Szűz segítségével gyógyult fel súlyos betegségéből és szülei ekkor ajánlották fel Istennek. Ugyancsak mindkét író elmondja, hogy Szent Adalbertnek álmában a Boldogságos Szűz adta tudtára közelgő vértanuhalálát.[11] Ezek ugyan általános legendai vonások, de csak olyan szentébe kerülhetnek be, akit életében a Boldogságos Szűz különös tisztelőjének ismertek. Megerősíti ezeket az adatokat az is, hogy Rómából hazájába visszatérve Szűz Mária, Szent Benedek, Szent Bonifác és Szent Elek tiszteletére szentelte fel a brewnowi monostort.[12]

Lehetett némi hatása Szent Istvánra *Szent Wolfgang*nak is, aki 972-ben járt Magyarországon, nem maradt azonban sokáig itt, egyénisége nem tette térítőmunkára alkalmassá. Regensburgi püspök lett s ő irányította Gizellának, a későbbi magyar királynénak nevelését. Igy a fiatal királyné és környezete is az ő eszmevilágát hozta magával Magyarországra Szent Wolfgang pedig buzgó tisztelője volt a Boldogságos Szűznek. Tudjuk róla, hogy napi ájtatosságai között szerepelt a Boldogságos Szűz zsolozsmája is.[13]

Fontos megismernünk *Szent Gellért* hatását is Szent Istvánra. Az eddig említettek közül eggyel sem volt a szent király annyira benső viszonyban, eggyel sem volt annyi ideig együtt s egyik életében sem látjuk olyan erőteljesen, minden buzgóságuk ellenére sem, a Szűz Anya iránti tiszteletet, mint Szent Gellértében.

A szent püspök életére vonatkozó adatokat nagyobb legendájából vesszük ;[14] ennek szerzőjét Katona, Kerékgyártó, Ortvay, Karácsonyi, Zoltványi és Balogh kortársnak tartják. Juhász annyiban módosítja ezt a felfogást, hogy a Legenda Maior ma ismert alakja át van szőve későbbi interpolációkkal és így egyes aprólékos részleteiben nem hiteles. Ez főleg az utolsó két fejezetre áll.[15] Szent Gellért Mária-tiszteletéről mondottak azonban annyira beleillenek kora vallásos életébe, hogy itt nincs okunk későbbi betoldásra gondolni.

[11] Acta Sanctorum. Ápr. 3. 181. és 189. l. 187., 189. l.
[12] Hóman B.—Szekfű Gy. : Magyar történet. 3. kiad. 1., 173. l.
[13] Galla id. m. 39—40. 42—43. 54. l.
[14] Szent Gellért legendája. Endlicher id. m. kiadásában.
[15] Juhász K. : Das Tschanad-Temesvárer Bistum im frühen Mittelalter. 1030—1307. Münster in Westfalen. 1930. Deutschtum und Ausland. 30—31., 7—15. l.

A legendából megtudjuk, hogy gyermekkori súlyos betegségéből a Szent Szűz közbenjárására gyógyul fel ő is, mint Szent Adalbert, őt is ekkor szentelik szülei Istennek. Mint olasz szerzetes buzgó tisztelője lehetett a Szűz Anyának, hiszen szentföldi útjáról azzal akarja szerzetestársa, Rasina, elriasztani, hogy itt füle hallatára fogják a zsidók a Boldogságos Szűzet becsmérelni és ezt semmiképen sem lesz üdvös hallania. Magyarországon első beszédét a Szűz Anyáról mondja, a «Mulier amicta sole»-t (Jel. könyve) választva alapszövegül. Püspöki székhelyén lévő Szent György-templomban oltárt emel a Boldogságos Szűz tiszteletére, állandóan tömjént éget előtte s két meglett férfit bíz meg azzal, hogy a füstölőre ügyeljenek, éjjel-nappal ki ne fogyjon belőle a tömjén. Minden szombaton és Nagyboldogasszony napján elmondta itt a szent püspök a Szűz Anya tiszteletére rendelt zsolozsmákat és ezeken a napokon még a szokottnál is több alamizsnát juttatott szegényeinek, matutinum és vespera után pedig körmenetben vonult a Boldogságos Szűz oltárához.[16] A szombati zsolozsma nem ismeretlen a kor Mária-tisztelői előtt és olyan körökben, kiknek vallásos szelleme rokon Szent Gellértével. Odo, clunyi apát vezette már be a monostorokban azt a szokást, hogy ádvent, karácsony, nagyböjt, húsvét és pünkösd kivételével minden szombaton elmondják a Boldogságos Szűz officiumát.[17]

Szent Gellértnek volt alkalma közelebbi kapcsolatokba kerülni a clunyi szellemmel, hiszen a római Szent Bonifác-monostorban, hol hosszabb ideig tartózkodott, ez a szellem volt otthon.[18] Clunyi gondolkozását nemcsak Mária-tisztelete mutatja, hanem szigorú szerzetesi szellemtől áthatott élete s a kanonokjaitól megkövetelt kemény fegyelem is. Ilyen szellemű Mária-tiszteletére vall az is, hogy temetkezőhelyül monostort építtetett a Szűz Anya tiszteletére. A legendaíró azt is feljegyzi, hogy a Szűz Anya kedvéért szívesen megbocsátott mindenkinek. Ha udvarának valamelyik bűnös cselédje a Szűz Anya nevében kért bocsánatot tőle, az Irgalmasság Anyja említésére könnyek között bocsátott meg, sőt maga kért alázatosságában bocsánatot a bűnöstől.[19]

[16] Endlicher id. m. 209., 213., 221—2. l.

[17] Beissel St.: Geschichte der Verehrung Marias im Mittelalter. Freiburg, 1919. 310. l.

[18] Galla id. m. 68—69. l.

[19] V. ö. Endlicher id. m. 225., 231., 222. l. . . . pro nomine matris Christi ab eo indulgentiam postulasset, audito nomine matris misericordiae, mox perfusus lacrimis eius peticionibus annuebat, et ueluti ip se esset reus, ita a reo veniam postulabat.

Irodalmi munkásságának ránk maradt darabja, a Deliberationes, is tanuskodik az Isten Anyja iránti tiszteletéről. Különösen szűzességét dicsőíti, individua atque incorrupta virgo-nak nevezi, Gedeon gyapjához és a Rorate coeli Üdvözítőt termő földjéhez hasonlítja. Azt mondja, amint a hajó útja nem hagy nyomot maga után a tengerben, olyan érintetlen az Isten Anyjának szűzessége.[20] Sansovino szerint volt Szent Gellértnek egy De laudibus Beatae Mariae Virginis liber unus c. munkája is, erről azonban semmit sem tudunk.[21]

Élete utolsó évében is van szerepe a Szűz Anya iránti tiszteletének. 1041-ben a korban szokásos ír böjtölési rendszer szerint három napi böjtre visszavonult, majd ennek eltelte után, hallgatva a maga állította oltárhoz ment és sokáig imádkozott sírva előre kijelölt sírhelyénél. Majd papjainak megjövendölte a magyarságra váró nehéz megpróbáltatásokat.[22]

Vértanuságát a Bécsi Képes Krónikába foglalt Gesta tanusága szerint álomlátás előzte meg, a Boldogságos Szűz ölén ülő kis Jézus maga áldoztatta meg őt és vértanutársait.[23]

Kortársai előtt bizonyára nem volt ismeretlen tisztelete a Szűz Anya iránt. Lehet, hogy ennek az eredménye a vértanusága előtti álomlátásról szóló hagyomány. Addig is, míg holttestét püspöki székhelyére vihették, a Szűz Anya tiszteletére szentelt pesti egyházban temették el. A zavaros idők elmúltával a maga építtette temetkezőhelyre szállították holttestét. A kanonokok szerették volna ugyan a székesegyházban eltemetni, de a legenda szerint a szent püspök tudtukra adta, hogy Szűz Mária-monostorában akar nyugodni, nem bírták letenni koporsóját a székesegyházban, a monostorban pedig annyira ránehezedett vivőire, hogy akarva-nem akarva is le kellett tenniök. Az ilyen ú. n. Fahrtwunder nem ritka legendákban, vagy búcsújáróhelyek történetében, itt a szent püspök Mária-tiszteletének ismeretségére mutat.[24]

Ezekután talán nem elhamarkodott az a feltevés, hogy Szent Gellért lehetett leginkább Szent István tanítómestere a

[20] S. Gerardi Episcopi Chanadiensis scripta et acta. Albaecarolinae. 1790. 211., 221., 211—212., 273. l.

[21] Karácsonyi J. : Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. Budapest, 1887. 285. l.

[22] Mihályi E. : Szent István élete és műve. 1—2. köt. Budapest, (1938.) I. 146. l.

[23] Scriptores I. 340. l.

[24] Endlicher id. m. 230—232. l. A Fahrtwunder-ekről lásd Kriss R. Die religiöse Volkskunde Altbayerns. Baden bei Wien, 1933. c. könyvében az ilyen című fejezetet.

Szűz Anya tiszteletében.[25] A szent király Mária-kultuszának clunyi jellege is részben bizonyára Szent Gellérttől ered.

Szent Istvánnak voltak azonban közvetlen kapcsolatai is Clunyvel. Ő is, mint sógora, II. vagy Szent Henrik, imaszövetséget kötött a szent hírében álló *Odilo* clunyi apáttal és ajándékot is küldött a monostornak. Fennmaradt Szent Odilonak egy Szent Istvánhoz írott levele is. Tudjuk, hogy egyik tanítványa a szent király kérésére Magyarországra jött és itt fontosabb egyházi méltóságot töltött be.[26] Ez is bizonyára mestere eszmevilágát terjesztette Magyarországon.

Szent Odilo pedig, nem sokkal halála után készült életirata tanusága szerint buzgó tisztelője volt a Boldogságos Szűznek. Szokása volt, hogy a Theophilus-legenda alapján az Irgalmasság Anyjának nevezze Szűz Máriát.[27] Irodalmi hagyatéka is tanusítja tiszteletét a Szűz Anya iránt. Fennmaradt tizenöt beszédéből négyben foglalkozik vele. Leginkább szűzességéről elmélkedik mély alázattal és hódolattal. Egyik beszéde végén szinte himnuszba csap át, a Szűz Anya iránti szeretete áttöri a beszéd értelmi jellegét, lírává lesz. Irt egy himnuszt is Szűz Máriához.[28] Kora is Mária-tisztelőnek ismerte a szent apátot, az ő legendája is tartalmazza azt a Szent Adalbertnél és Szent Gellértnél látott vonást, hogy a Szűz Anya közbenjárására gyógyult meg gyermekkorában egy súlyos betegségből s ekkor szentelte Istennek életét.[29]

Bonipert, pécsi püspök és papja, Hilduin is kapcsolatban állottak valakivel, aki a Mária-tisztelet clunyi szellemű megerősödésében fontos szerepet töltött be. Ez *Fulbert*, chartres-i püspök. Tudjuk róla, hogy himnuszokat írt a Szűz Anyához, székesegyházát az ő tiszteletére szentelte s előmozdította a keletről nemrég behozott Szűz Mária születésnapjának megülését.[30]

[25] Karácsonyi id. m. 145. l.

[26] Galla id. m. 16., 62. l. és Mihályi id. m. I. 181—182. l.

[27] Theophilusról, a megtért rablóról, azt mondja legendája, hogy megtérése után életét a legszigorúbb vezeklésben töltötte. A derekára kötött vezeklőöv le sem került róla, annyira, hogy belenőtt húsába. A Szűz Anya, az Irgalmasság Anyja, megkönyörült rajta, pártfogásába vette. Tőle tudta meg Theophilus, hogy elérkezett boldog halálának órája. A Mater misericordiae tiszteletet általában ez a legenda terjesztette. Beissel id. m. 97—99. l.

[28] Migne : Patrologia Latina 142. köt. 991—1035. columnákon, 1028. columnán, 1035—1036. columnákon.

[29] Acta Sanctorum Januarii I. 70—71. l.

[30] Galla id. m. 74—76. l.

Mindezekből azt látjuk, hogy Szent Istvánnak a Mária-tiszteletben clunyi szellemben dolgozó papok voltak a tanítómesterei. Az ő hatásukat látjuk a királynak más szentek iránti tiszteletében is, így Szent Mártonéban, Szent Györgyében, Szent Móricéban.[31]

Cluny hatása alatt áll Szent Istvánnak szintén a bizalmasabb köréhez tartozó *Szent Mór* is. Az ő lelki élete már a clunyi mozgalom magyar hajtásának a virága, őt már Pannonhalma nevelte a clunyi fegyelmet kiválóan megtartó szerzetessé. Mária-tiszteletére nézve határozott adatunk nincs. Ő írta Szent Zoerard legendáját.[32] Ebben találkozunk ugyan a Theophilus-legenda húsba benőtt vezeklőövének (itt catena-nak) motívumával, de minden Mária-tiszteletre való vonatkozás nélkül.[33]

* * *

Szent István halála után nehéz idők következnek a magyar kereszténységre, mélyebb lelki életet élő, bensőségesebben keresztény emberrel pedig I. Gézáig nem is találkozunk. A Szűz Anya tiszteletére vonatkozó adatunk nem sok van, néhány az ő tiszteletére szentelt monostorról tudunk csak. Róla nevezte el Aba Sámuel a sári apátságot, I. Endre a Szűz Anyáról és Szent Ányosról a tihanyi apátságot,[34] és IV. Béla tanusága szerint I. Béla a kolozsmonostori apátságot.[35] A monostoroknak Szűz Máriáról való elnevezése azonban magában nem sokat jelent, egyedül ez az adat nagyon is külsőséges, az elnevezés oka épúgy lehet tisztelet, mint mások utánzása, vagy véletlen.[36]

I. Gézát mély lelkiéletet élő embernek ismerjük meg, az ő alakjában is megvan a pius rex ideáljának sok vonása.[37] Ezek mellett többet mondanak Mária-tiszteletéről egyházi alapításai is, mint az előbb említetteknél. A garamszentbenedeki apátságot az alapítólevél tanusága szerint „ad laudem dei et sancte Marie virginis, sanctique Benedicti . . ." alapította.[38] A Bécsi Képes

[31] Ugyanott. 55—56. l.

[32] Vargha Damján csak feltételezi Mária-tiszteletét. Mit tudunk Maurusról? Szent Mór emlékkönyv. Pécs. 1936. 33—34. l. és u. a.: Maurus a magyar irodalomban. Ugyanott.

[33] Endlicher id. m. 50. l.

[34] Galla id. m. 91. l.

[35] Sörös Pongrác: Az elenyészett bencés apátságok. Budapest. 1912. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. 12., 69. l.

[36] V. ö. Veit L. A.: Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter. Freiburg in Breisgau. 1936. 32. l.

[37] Scriptores I. 403. l.

[38] Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. 53. l.

Krónikába foglalt Gesta tanusága szerint ő alapította a váci székesegyházat is, mégpedig hálából a mogyoródi győzelemért. A csatát Szent László látomása előzi meg, melyben egy angyal megkoronázza Gézát. Amikor a templom feállítására kerül a sor, egy agancsán világító gyertyákat viselő szarvas mutatja meg nekik a helyet. Szent László úgy magyarázza a csodás jelenséget, hogy angyal jelent meg nekik, nem szarvas, az égő gyertyák szárnyának fénylő tollai.[39] Templomok, kegyhelyek történetében egyáltalán nem szokatlan, hogy jósló állatok jelölik ki helyüket. A szarvas is elő szokott fordulni ilyen germán mondákban, világító aganccsal is. [40] Előfordul a nyugateurópai Placidus-Eustachius történetében is és innen került át Solymossy szerint a dunántúli regősök verses mondókáiba.[41] Arra is gondolhatunk, hogy a mi csodaszarvasunk hatása alatt keletkezett ez a monda, lehet azonban, hogy ennek magának a kialakulásában is keresztény hatások szerepeltek.[42]

I. Géza és testvére, *László*, megint a clunyi irányzat neveltjei. A lengyel udvarban eltöltött fiatal éveik nagy hatással voltak későbbi életükre. Itt a clunyi szellem nagy német terjesztőjének, Poppo apátnak, gondolatvilága volt otthon, amit még Szent László nagyanyja, Richiza királyné honosított meg.[43] Szent István korában a clunyi reform aszketikus, monasztikus törekvései értek el Magyarországra Szent Gellért, Szent Mór és Szent Imre vallásos életében, most, a század végefelé, elérkezik az, amiért Cluny dolgozott: a szerzetesi szellemnek a világra való hatása, a pius rex, a transzcendens világból való koronáért munkálkodó király ideáljának kialakítása, nálunk I. Gézáé és Szent Lászlóé, hogy Kálmán királyban teljesen diadalt üljön a clunyi szellemből fakadt gregorianus irányzat.[44]

Szent László sokat tett a vallásos élet fellendítéséért s bőven adakozott egyházi alapításokra. Ezek nagy része Szűz Mária-tiszteletére van szentelve, így a hagyomány szerint angyali útmutatásra a váradi püspökség és székesegyház,[45]

[39] Scriptores I. 394—395. l.

[40] Kriss id. m. 90. l.

[41] Solymossy S.: A magyar ősvallás. Magyar Szemle. 1932. 107. l.

[42] Hóman B.: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Budapest, 1925. 65. l.

[43] Galla id. m. 99—101. l.

[44] Brackmann A.: Die politische Wirkung der kluniazensischen Bewegung. Hist. Zschr. 1929.

[45] Bunyitay V.: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad. 1883—1884. 1—3. köt. 3. köt. 17—18. l. A hagyományt lásd: Scriptores I. 416. l.

a zágrábi püspökség,[46] a Szent Jobbról elnevezett apátság egyháza,[47] és a nagytapolcsányi monostor.[48] Mária-tisztelete valószínűleg éppen úgy clunyi hatásra fejlődött, mint a másik két kedves szentje iránti. Ezek Szent Egyed, kiről a Saint-Gillesből telepített somogyvári családi apátságát nevezte el és Szent Márton, kit a mogyoródi csatában segítségül hívott[49] s kinek ünnepéről, mint Pannóniában született szentéről is, a szabolcsi zsinaton helybenhagyta, hogy három napig tartson. (Ugyanakkor Szent István ünnepe csak egy napig tart!)

Ugyanez a zsinat három Mária-ünnepet rendelt el: Gyertyaszentelőt, Nagyboldogasszonyt és a Fulbert-kezdeményezte Kisasszony napját. Ez megfelel a korabeli általános nyugati szokásoknak is,[50] csak a Gyümölcsoltó hiányzik nálunk, pedig ez az egyik legfontosabb ünnep volt nyugaton. A Mária-ünnepek igen kis részét alkotják az év ünnepeinek, harminchét közül három a Mária-tiszteletére rendelt.

Mint már az előbbiekben említettük, a Szent István korában megindult fejlődés *Kálmán király idejében* bontakozik ki teljes egészében. A nemrég még új hit az ő idejében annyira megszilárdul, hogy törvénykönyve előszavában ezzel indokolja meg Albericus a szigorú intézkedések enyhítését: . . . méltatlan dolog lenne, . . . ha a hitnek szabad akaratból szolgáló katonáját a törvény félelme kényszerítené, hiszen őt már a halál sem tántoríthatja el a megismert igazság megvallásától».[51] Kálmán király uralkodása a clunyi, illetve gregorianus irány teljes diadalát is jelenti, eddig egyik királyunk sem kapcsolódott ilyen szorosan a Szentszékhez, mint Kálmán.

Fejlődés betetőzését jelenti kora azért is, mert ekkor alakul ki teljesen a Szent Istvánról szóló hagyomány, a századokon keresztül olyan nagy hatású Hartvik-legenda formájában. Ez a mi szempontunkból is jelentős. Mint már a fentebb Szent Istvánról írt részben láttuk, a szent király Mária-tiszteletére vonat-

[46] Balogh A. F.: Beatissima Virgo Maria qua regina et patrona Hungariorum. Agriae. 1872. I. 76. l.

[47] Bunyitay V. id. m. 2. köt. 323—324. l.

[48] Sörös id. m. 177—178. l.

[49] Galla id. m. 101—102. l. és Scriptores I. 389. l.

[50] Beissel id. m. 304. l. Szent László első decretumában. Endlicher id. m. 332. l. Az egykorú liturgia Mária-ünnepeire: Kühár Flóris sajtó alatt lévő értekezése, melyet, sajnos, már nem használhattam fel.

[51] «Indignum esse . . . si iam spontaneum fidei militem legalis poenae timor torqueret, quem nec ipsa mors ab agnitae iam confessionis veritate absterrere potuisset.» A magyar történet kútfőinek kézikönyve. 105. l.

kozó adatokat Hartvik kikerekíti, pregnánsabbá teszi. Már az elsőnek megírt életiratban is nem egy helyen nyomára akadunk annak, hogy Szent István országát a Szűz Anya oltalmába ajánlotta, de mellékesebb, kisebb feltűnést keltő megjegyzésekben. Hartvik azonban hatásos jelenetet alakít és hogy még nagyobb súlyt adjon, a halálos ágyán, az ország egyházi és világi előkelői előtt ajánltatja fel a királlyal az országot a Boldogságos Szűznek.

Az országfelajánlás tradíciójának ez a lényegében igaz, de kikerekített jelenet lett az alapja századokon keresztül. A maga korában Szent István Mária-tisztelete nem volt s nem is lehetett egyéb, mint a buzgó hívő egyéni hódolata az Isten Anyja iránt, a nagy munkára vállalkozott keresztény lélek erőforrás keresése az Irgalom Anyjánál. A legendát hallva, kora sem látott többet ebben. Az utókor azonban más utakon járt, a nemzeti érzés határozottabbá válásával kapcsolatban nemzeti jelentőséget tulajdonított Szent István Mária-tiszteletének s ennek alapján alakította ki a XVIII. századra olyan jellemző Regnum Marianum-gondolatot is.

* * *

A XI. század Mária-tiszteletének gyökereit az eddigiekben mindig nyugaton, főleg a clunyi irányban kerestük. Ez természetes is, hiszen a magyarság megtérítésében, ennek a szellemében dolgozó papok vitték a legfontosabb szerepet, Szent István, Szent László, Kálmán udvarában ez a szellem volt otthon.

Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy a *keleti egyház*nak is volt hatása az Árpád-kor lelki és szellemi életére. A görög térítés, ha szórványos is volt, már a VII—VIII. században megindult, Szent Cirill és Metód is megfordultak a magyarok között. A Bizánccal való kapcsolatok nem szüntek meg a Kárpátok medencéjében sem, Bulcsu és Gyula ott keresztelkedtek meg, s hoztak magukkal egy Hierotesz nevű szerzetest, hogy az megtérítse a magyarokat. Szent István anyja is görög keresztény volt. Szent István korában Ajtony a hagyomány szerint bolgár földön keresztelkedett meg és tartományában keresztény szerzeteseket és papokat telepített. Marosvárt görög monostor is volt, lakói helyébe jöttek Szent Gellért bencései, azok pedig Oroszlámosba kerültek.[52]

Ezen kívül még egy görög templomra gyanakodhatunk

[52] Hóman B.—Szekfű Gy. id. m. 164—166. l. és Juhász id. m. 28., 56—57. l.

Ajtony országrészében, a szegedi Szent Demeter-templomra, éppen neve alapján, de a feltevés ellen szól Sebestyén Károly nézete, mely szerint építését a XII. századra tehetjük. Voltak azonban Krajnyák Gábor szerint bazilita monostorok Visegrádon és Szávaszentdemeteren, apácamonostorok a biharmegyei Tormován, Tihanyban és a Veszprémvölgyben.[53] A veszprémvölgyi alapítólevél is kétségtelen bizonysága a görög kapcsolatoknak. Az oklevél záradékában lévő poena spiritualis Szűz Máriára vonatkozó része szóról-szóra egyezik a görög szertartási könyvekben többször előforduló szöveggel.[54] Nekünk azért is érdekes ez a rész, mert Szűz Máriát *δεσποίνα*-nak, azaz dominának, úrnőnek nevezi. Fehér Géza még több kapcsolatra utal a bolgárok egyházával. Szerinte Szávaszentdemeter görög püspöki templom emlékét őrzi nevében, a székely rovásírásban pedig tizenhárom régi rovásjegy mellett két glagol- és három cirillbetűt találunk.[55]

Egyházi életünk is mutat egyezéseket a görög viszonyokkal. Az 1092-i szabolcsi zsinat és az 1104-i első esztergomi zsinat a papi nőtlenség ügyében a görög álláspontot van,[56] a szabolcsi zsinat a görög böjti fegyelmet rendeli el.[57] Görög kapcsolatokra mutat a Szent Korona alsó része is.[58] Látjuk tehát, hogy a XI. század egész folyamán volt kapcsolata a magyarságnak a bizánci egyházzal és kultúrával s tudjuk, hogy ezek a kapcsolatok a XII. században sem szüntek meg.[59]

Nekünk azért is fontos ez, mert a görög egyházban igen régi és a középkor első felében elterjedtebb a Szűz Anya tisztelete, mint nyugaton, Mária-ünnepeik száma lényegesen több. Csaknem minden Mária-ünnep keletről veszi eredetét. Igen sok

[53] Krajnyák G. : Szent István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai. Századok. 1926. 505. l.

[54] «. . . *ενδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καί ἀειπαρθένου Μαρίας* . . .» Krajnyák id. m. 501—502. l.

[55] Fehér G. : A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok. 1927. Ugyanott Deér József bírálata.

[56] Galla id. m. 113—118. l. Juhász id. m. 319—321. l.

[57] Endlicher id. m. 331. l. — Schwartz G. : Initia religionis Christanae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Halae Magdeb. 1740. 69. l.

[58] Moravcsik G. : A magyar Szent Korona görög feliratai. E. Phil. K. 1935. Főleg 153—157. l.

[59] Jakubovich Emil Zalán Menyhértnek Árpád-kori vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kézirattáraiban c. munkájáról szóló ismertetésében vázlatosan összeállítja ezeket. Magy. Könyvszemle 1927. — Pozsonyi Zoltán : Árpád-kor és kelet. Szeged. 1938. Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 43—52. l. és 106—116. l.

templomot szenteltek a Szűz Anya tiszteletére, sok a Mária-kép és a róla szóló ének. Az ikonosztázon, a képoltáron, az egyik oldalon Krisztus, a másikon Szűz Mária képe látható.[60] Nem tartjuk lehetetlennek, hogy ez az erős Mária-tisztelet is hatott a magyarságra. Ebben az időben még nem tudatos Nyugat-Európában a nyugati és a keleti egyház közötti ellentét, még kevésbbé a neofita Magyarországon. A bazilita-rend pl. egész Európában el volt terjedve, megtaláljuk őket Spanyolországban, Németországban, még a XI. század elején is új apátságaik alakultak Itáliában.[61] Szent Lászlónak Saint-Gilles-lel voltak kapcsolatai, lelkiéletében clunyi elvek voltak az irányadók s mégis görög módra tartatja a nagyböjtöt! A XI. század magyarja nem látott különbséget nyugati és keleti keresztény, nyugati és keleti ritus között. Mind a két egyház hívei szomszédaink voltak, természetes, hogy mind a kettőnek vallásos szokásai hatottak ránk.

* * *

Az előzőkben azt írtuk, hogy főleg kiemelkedőbb egyéniségek vallásos életébe lesz alkalmunk beletekinteni, szélesebb rétegek vallásosságáról ebben a korban kevés mondanivalónk lesz. Van azonban mégis Szent István Legenda Maiorjának és Szent Gellért idézett életiratának egy-egy megjegyzése, amely arra enged következtetni, hogy Szűz Mária tisztelete *szélesebb rétegek*ben is jelentkezett. A megjegyzéseket természetesen inkább a legendák keletkezése korára kell vonatkoztatnunk. A Gellért-legenda szerint a magyarok nem emlegetik nevén az Isten Anyját, hanem *domina*-nak hívják, Szent István király pedig a Boldogságos Szűz családjának nevezte Magyarországot.[62] Ennek az utóbbi kijelentésnek kevésbbé van okunk jelentőséget tulajdonítani, ez igen könnyen lehet későbbi betoldás, hiszen sanctus rex-ként emlegeti Szent Istvánt. A kijelentés első részét megerősíti azonban a XI. század végéről származó Legenda Maior, mely szerint: «... Mária mennybemenetelének ünnepét ... nevének említése nélkül nyelvükön királyné *(regina)* napjának hívják»...[63] Szűz Mária elnevezésére kialakult tehát a XI. század végére egy külön, sajátos elnevezés, amit latinul

[60] Szémán I.: A Boldogságos Szűz Mária tisztelete a görög egyházban. Budapest, 1908. Szendrei J.: Vallás és művészet. Budapest, 1928. Katolikus kultúrkönyvtár 7., 40. l.

[61] Krajnyák id. m. 505. l.

[62] Endlicher id. m. 222. l.

[63] «... festivitas assumptionis ... virginis sine additamento proprii nominis ipsorum lingua regine dies vocitetur.» Varju id. m. 107. l.

dominával, reginával adnak vissza. Ez mindenesetre bizonyság arra, hogy szélesebb rétegek előtt volt ismert a Szűz Anya. De nem is lehetett ismeretlen és idegen a Boldogságos Szűz olyan nép számára, melynek Szent Gellért hirdette a keresztény hitet és Szent István mutatta a keresztény élet jó példáját.

Honnan származik azonban ez a domina, regina elnevezés? A nyugati egyházból? A Salve, Regina kezdetű ima ismert volt a X. századtól már, eredeti szövegében: Salve regina misericordiae volt, de maga a regina megszólítás, nyugaton is még csak ekkortájt kezd elterjedni.[64] Vagy a görög szertartás δεσποίνα-ja alakította ki? Az is lehet, hogy mindkét megszólítás hatott a magyarra, hiszen a jelentésük nagyjában egyezik, különösen akkor lesz ez szembetűnő, ha meggondoljuk, hogy a régi magyar nyelvben az asszony szó egyaránt jelentett úrnőt és királynét is.[65] Szűz Mária első magyarnyelvű említése a Halotti Könyörgésben szintén: Zent achsin Maria.

Még egy eldöntésre váró kérdés marad: hatottak-e a magyarság Mária-tiszteletére *régi pogány vallási hagyományok?* Erre is nehéz a felelet, a magyarok ősvallásáról ugyanis igen keveset tudunk. Annyi kétségtelen, hogy majdnem mindegyik ugor népnél találunk egy női szellemet, akinek szerepköre hasonló ahhoz, melyet ma a magyar népi vallásosság a Boldogasszonynak, Nagyboldogasszonynak vagy Kisboldogasszonynak nevezett Szűz Máriának, vagy Szent Annának tulajdonít.[66] A XI. századból rendelkezésünkre álló adatok azonban nem adnak még elégséges alapot arra, hogy következtetéseket vonhassunk, mikor történt meg a keresztény és pogány elemek egymásrahatása. Elsősorban az etnográfiától várhatunk segítséget ennek a kérdésnek a megvilágításához. Lehet, hogy már ebben a korban kezdik meg az ugor szellemasszony vonásait és szerepkörét átvinni az Isten Anyjára, mint ahogyan kereszténnyé lesz a pogány vérségi idoneitásban való hit, monostoralapítássá, dusnokrendszerré, kalendás társulattá a pogány halotti kultusz és a román építészet díszítőelemévé a pogánykori perzsa-szasszanida stílusú fémművesség pálmaleveles ékítménye.[67]

[64] Beissel id. m. 122—123. l.

[65] De villa ahchyn, Oxuntelke stb. Lásd: Magy. oklevélszótár 35. hasáb.

[66] Karjalainen K. F.: Die Religion der Jugra-Völker. Übers. v. O. Hackman. Porvoo. 1921. F(olklore) F(ellows) Communications 41., 52—53. l. Kálmány Lajos: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. Budapest, 1885. pass.

[67] Deér József: Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie. Szeged. 1934. Galla id. m. 94. l. Gerevich id. m. 83. l.

Bónis György:

Első törvényeink sorsa és az egyházi menedékjog

I. Szent István, Szent László és Kálmán királyaink terjedelmes dekrétumai méltán keltik fel a jogtörténet érdeklődését. Felépítésük, nyelvük, fogalmi gazdagságuk, szerkesztési eljárásaik, jellemző büntetéseik gazdag anyagot nyujtanak koruk jogi felfogásának megismeréséhez. Valóban, a középkori névtelen másolók, kiknek kezemunkája a szövegeket fenntartotta, a régi magyar jogtudósok, kiket jogunk multja először érdekelt tudományosan, a modern történetírók, akik a magyar kultúra idegen gyökérszálait bogozgatták, mindig kellő figyelemmel fordultak első uralkodóink törvényei felé. Mintha csak éppen jogtörténeti irodalmunk nem tudna Szegedi, Frank és Hajnik példáját követve lépést tartani a nyugati tudománnyal, ezek a becses emlékeink nem kapták meg azt a feldolgozást, amelyet korszerű jogi és történeti műveltségünk lehetővé tesz. Csak Szent István dekrétumával foglalkozott több kiváló forráskritikai tanulmány, a többiek összefoglaló jogi méltatásban talán Szlemenics óta nem részesültek, mintha csak még mindig egy középkori szerzetesház armáriumában szunnyadnának.[1] Nem remélhetjük ugyan korai törvényeink jelentését közelebbről megvilágító okleveles anyag felszínre kerülését, hiszen az írásbeliség éppen annakidején szünetelt. «De a tudományos haladás nem függ csupán új anyag esetleges felmerülésétől, hanem történhetik az már ismert anyagnak újból való átgondolása, új gondolatokon alapuló csoportosítása útján is. Ily átcsoportosításra, vagy ha úgy tetszik, ‚átértékelésre', a magyar jogtörténetnek szüksége van, arra régen megérett.»[2] Hajnik Imre kora klasszikus árpádkori jogtörténetét írta meg, de azóta több, mint hatvan év telt el ; ma már újabb szempontokat is érvényesítenünk kell.[3]

[1] *Szlemenics* Pál : Törvényeink története, országunk keletkeztétől az Árpádok kihaltáig. Buda, 1845. (A magyar tudós társaság évkönyvei. 6. köt. 2. Értekezések, 65—227.) Ezentúl a kötetszámot római, a lapszámot arab, a jegyzetet zárójelben arabszám jelöli.

[2] *Eckhart* Ferenc : Jog és alkotmánytörténet. (A magyar történetírás új útjai. Budapest, 1931.) 281.

[3] *Hajnik* Imre : Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Budapest, 1872.

Az újszempontú jogtörténethez ez a tanulmány azzal kíván hozzájárulni, hogy első törvényeinket nem elszigetelten, önálló jogforrás-mivoltukban vizsgálja, hanem egymásra való hatásuk, kapcsolataik kérdésére iparkodik egy meghatározott jogintézmény kapcsán világot vetni. Az adatok kis mennyisége nem engedi meg, hogy a törvények «hatásáról» beszéljünk, inkább ezek «sorsáról» lehet csak szó. Ez a sors két nézőpontból lehet tanulságos számunkra.

A mult században, a törvényalkotás virágkorában a jogtörténetben is szerették érvényesíteni a pozitivista törvényfogalmat : a jog az állam parancsa volt, hatályosságát nem is vonták kétségbe, gyakorlati elterjedésének kérdése fel sem merült. Ez a történetellenes visszavetítés nem egyedülálló magyar jelenség ; az angol jogtörténészek oldalakat szentelnek a modern államról mintázott Austin-féle jogfogalom történeti alkalmatlanságának kimutatására, annyira döntő befolyással volt ez a meghatározás az angol jogi gondolkozásra.[4] Ma már tudjuk, hogy a középkori törvény nem az egyedüli és nem is a legfőbb jogforrás ; csak ott fejez ki élő jogot, ahol a szokás nem cáfolt rá. Többször megismételt törvény nem állandóan érvényesülő jogelvet, hanem esetleg a jogpolitikai törekvés hatástalanságát jelzi az ellenkező erősebb jogszokással szemben.[5] Ezért nem közömbös ránk nézve, hogy azok a törvények, amelyekkel foglalkozunk, szerepelnek-e az utódok jogalkotásában kifejezett idézés formájában. Azt olvassuk a régi magyar törvényekről, hogy hatályuk megszűnt a törvényhozó király halálával és csak a szokásjog tarthatta fenn intézkedéseiket.[6] Ilyen esetben idézésnek nem volna értelme, ha tehát hivatkozások történnek előző uralkodók jogszabályaira, a trónváltozással történő megszakadások helyett a magyar *tételes jog folytonosságát* kell megállapítanunk. Igy a jogszabályok kapcsolatai a régi magyar törvényfogalom megismeréséhez fognak támpontokat nyujtani.

Ha a törvények között nem is találunk összefüggést formailag, tartalmilag sokszor észre lehet venni, hogy egyik jogalkotó a másik művét folytatja, a módosításokkal nem szünteti meg az intézmény fennállását. Ilyenkor a sokkal nehezebben el-

[4] *Maitland*, F. W. : The constitutional history of England. Cambridge, 1926. 528 sk. *Jenks*, Edward : Law and politics in the Middle Ages. London, 1898. 1 sk.

[5] *Eckhart* 286.

[6] *Illés* József: Bevezetés a magyar jog történetébe. Budapest, 1930. 93.

dönthető materiális kérdés, a *jogintézmények folytonosságának* problémája áll előttünk. Ezt csak úgy közelíthetjük meg, ha olyan intézményt veszünk vizsgálat alá, amelyre több jogszabályban találunk rendelkezéseket, amelyet lehetőleg a külföldi jogok is ismernek és ezért összehasonlítás útján megértését lehetővé teszik. Ez a tanulmány az egyházi menedékjog, a ius asyli korai magyar fejlődését akarja kutatni, hogy Szent István ezen újításának pályafutásán keresztül a formai és tartalmi kontinuitás felvetett kérdéseire legalább egy vonatkozásban választ adhasson.

II. A menedékjog általában bizonyos személyek vagy helyek kiváltsága, melynek értelmében a jogközösség védelmét nélkülözőknek feltételek mellett egy időre jogvédelmet nyujthatnak.[7] Ez az intézmény már az állami életet megelőzően minden primitív népnél megtalálható. Minthogy a menedékjog alapjában mindig valamilyen hatalmas személy védelme : istenségé, papé, királyé, főnöké, érvényesülése és az egyes népeknél való kifejlődése azok vallásos meggyőződésétől és jogi berendezkedésétől függ. Ezek a tényezők fejlesztik, sorvasztják, bővítik vagy korlátozzák e jog terjedelmét, aszerint, hogy a hatalom súlypontja az egyházi vagy világi oldalon van-e : ennélfogva az asylum kérdése kezdettől fogva a két tényező képviselőinek, Egyháznak és államnak harcát teszi szükségessé.

Az asylum gyökere az a vallásos tisztelet, amellyel a primitív népek istenségeiket és fejedelmeiket körülveszik. Nem képzelhető el, hogy valaki erőszakosságot kövessen el ezeknek a hatalmaknak a jelenlétében, vagyis az istenség templomában, vagy a király szemeláttára anélkül, hogy haragjukat és bosszújukat magára ne vonná. A durva erőszak megtorpant a szent helyek küszöbénél : a bűncselekményekért üldözőbe vett tettes, az ura kegyetlen bánásmódjától megszökött rabszolga és a támadásokkal szemben védtelen idegen ott biztonságot találhatott. Érthető, hogy a menedékhelyek már a törvényes szabályozás megjelenése előtt megvoltak, azokat az első írott jogok már nem bevezetik, csak korlátozzák, alkalmazásukat körülírják.

A menedékjog intézménye tehát eredetében valamilyen üldözést tételez fel. Legfontosabb megnyilvánulásában, a bűntettesnek nyujtott oltalomban ez annyit jelent, hogy az asylum természeténél fogva a magánbosszú korába tartozik, annak ki-

[7] *Siebold*, Martin : Das Asylrecht der römischen Kirche mit bes. Ber. seiner Entwicklung auf germanischem Boden. Münster i. W., 1930. (Universitas-Archiv, Hist. Abt. 4. H.) 3. A menedékjog primitív jogi alapjaira nézve őt követem : u. o. 3—6.

egészítő és mérsékelő eleme.[8] A modern jog meghatározottságának és méltányosságának feltételezése lehetővé teszi, hogy a kánonjog mérséklő hatása háttérbe szoruljon. A primitív, sőt a középkori jognak is hiányoznak ezek a tulajdonságai, lényeges korrektívumokra szorul. Igaz ugyan, hogy a bosszú a primitív kor nélkülözhetetlen jogintézménye,[9] amely megfelel a kezdetleges emberi jogérzék kielégítésének és pótolja a közhatalmi bíráskodás hiányát, de természetes érzelmi, anyagi és vallásos rúgói folytán megítélésében alanyi, hatásában kiszámíthatatlan. Olyan esetben, ha a magánbosszú folyamán kiszabott megtorlás nem áll arányban az okozott sérelemmel, a bosszú érvényesülésének gátat kell vetni. Erre pedig legalkalmasabb a menedékhely felkeresése, ahol az istenség jelenlétéhez kapcsolódó vallási képzetek az erőszakos cselekedetnek útját állják. A menedékjog intézménye tehát a magánbosszú kiegészítő része, de egyúttal egy lépés annak kizárása felé : a sértett és sértő egyezkedését (jóvátételi rendszer) vagy a közhatalmi büntetőigény érvényesítését (állami büntetőjog) teszi lehetővé.[10]

Hatásában a menedékjog jótétemény az emberiségre nézve, fejlődésének egyik jelentős tényezője, de egyúttal káros következmények okozója is. A szerencsétleneknek nyujtott oltalom céltudatos kihasználása ugyanis a büntető igazságszolgáltatás meghiúsítását eredményezi. Ezért tapasztaljuk, hogy az asylum eredeti alapjainak kihalásával és az állami hatalom megerősödésével a korrektívumokat immár nem tűrő büntetőjog az intézmény korlátozására, sőt teljes kiküszöbölésére törekszik. Az európai jogtörténet tanulságos példákat nyujt erre a többévszázados folyamatra.[11] Pedig itt a menedékjogot a primitív emberi ösztönön kívül az Egyház tekintélye is támogatta.

Az Egyház menedékjoga részint az ősrégi pogány felfogásból, részint a keresztény felebaráti szeretet érvényesítéséből alakult ki. Vitatták, hogy a keresztény asylum csak a pogány templomok különleges jogi védelmének átvétele, vagy egy-

[8] *Loehr*, Max : Das Asylwesen im Alten Testament. Halle (Saale), 1930. (Schriften der Königsberger Gelehrten Ges. Geisteswiss. Kl. 7. Jahr. 3. H.) 177.

[9] *Fuld*, Ludwig cikke (Das Asylrecht im Altertum und Mittelalter, Zsr. f. vergl. Rechtswiss. 1887.) nyomán *Hadik* Béla (A bosszú mint jogvédelmi eszköz, Budapest, 1932. Angyal szem. kiadv. 22. sz. 82.) a menedékjog bizonyos formáját a magyar törzsszervezetben is feltételezi, hiszen itt is a bosszú rendszere érvényesült.

[10] *Siebold* i. h.

[11] U. o. *Loehr* 177—178. A korlátozásokra l. alább, a visszaélésre Nagy Lajos oklevelét, alább 59. jz.

szerűen a keresztény császárok világi törvényhozásának a következménye ; de ezek mind nem magyarázzák meg az intézmény új formáját, bár keletkezésénél szerepük volt. Természetes, hogy a pogány templomoknak kijáró szakrális jelleget Constantinus után az állam a keresztény egyházaktól sem tagadhatta meg ; erre hivatkoztak is a zsinatok. De a keresztény menedékjog sajátos vonását a halálraítélt bűnösökért való közbelépés, a püspököktől megkívánt intercessio adta meg. Az elítélt lelkének megmentésére kötelessége volt a püspöknek a világi hatóságnál a halálbüntetés ellen szót emelni, s ezt a kötelességet a római birodalom főpapjai olyan mértékben gyakorolták, hogy császári konstitúciók próbálták ellenük a büntető igazságszolgáltatás menetének zavartalanságát biztosítani. Mégis olyan nagy volt az egyházi befolyás a római jognak ebben a korszakában, hogy az intercessio gyakorlatát a menedékjoggal kapcsolatban elismerték és szabályozták. Nyilván akkor volt az elítéltnek legtöbb reménye a közbelépésre, ha ügyét közvetlenül a püspök tudomására hozhatta, vagyis ha valamilyen módon sikerült a templomba menekülnie. Ez a pogány képzetekhez kapcsolódó helyi sérthetetlenség és a keresztény szereteten alapuló közbelépés azután a zsinatok végzéseiben összekapcsolódott, mígnem szabálynak fogták fel, hogy az intercessio, mint kötelesség, a szent helyre való menekülés jogi következménye : a menekülőt «loci reverentia et intercessione» kell védeni. A pogány kultusz negatív, a keresztény hit pozitív elemét adta az újjáalakított intézménynek.[12]

A római birodalomban kialakult menedékjog szerint az üldözött a püspök közbelépésére megmenekült büntetésétől, vagy legalább is enyhébben bűnhődött tettéért. A germán népek a rómaival szöges ellentétben álló felfogást hoztak magukkal ősi hazájukból : a germán szentély a legmagasabb béke helye volt, ezért az ott elkövetett erőszakosság épúgy beszennyezte, mint bármilyen bűntettes jelenléte. Az izlandi mondák tanusága szerint az ártatlan és védtelen embert oltalmazó különleges béke nem terjedt ki arra, aki már bűnnel mocskolta be magát ; az istenség jelenléte egyenesen megkövetelte, hogy az ilyet eltávolítsák, sőt talán meg is ölhették a helyszínen. Ennek a két ellenkező felfogásnak a küzdelméből alakult ki a meroving birodalom átmeneti jellegű asylum-joga, mely már nem rendelte alá a menekültet a püspök egyházi fegyelmi hatóságának, hanem

[12] *Siebold* 34—43. Az idézet : orange-i zs. 441, c. 5. u. o. 40. Intercessio mint eredet már : *Hinschius*, P. : Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland, IV. Bd, Berlin, 1888. 381.

kiszolgáltatta a világi hatalomnak azzal a feltétellel, hogy haláltól és testcsonkító büntetéstől megszabadul. A germanizmus teljes diadalát azután a karolingok jogalkotásában érte el. Itt a menekültet csak addig védte az Egyház, amíg a bíróság elé nem kellett állnia ; a papság feltétel nélkül köteles volt őt kiszolgáltatni, az elítélteket pedig a menedékjog egyáltalán nem oltalmazta.[13] A magánbosszú ellen még ekkor is védett a templom, de ennek szerepe a királyi hatalom erősödésével mindinkább visszaszorult. A germán jogi felfogáson kívül a rendezettebb büntetőbíráskodásban kell látnunk a menedékjog megszorításának másik okát.

III. Szent István fellépésekor az Egyház még mindig változatlanul hangoztatta a menedékjog teljességéhez való igényét, a frank állam utódai pedig az állami beavatkozás jegyében álló asylum-szabályozást kaptak örökül, de újabb jogot a karolingok óta alig alkottak.[14] Kérdés, melyik elgondolás volt első királyunk és utódai menedékjogi rendelkezéseinek alapja.

A keresztény menedékjog gyökere az istenháza szentsége és a vallásos meggyőződés. Mindkettőt megtaláljuk, igen erős hangsúllyal, Szent István szellemi hagyatékában. De annak ellenére, hogy még a templomban beszélgetőket is szigorúan büntette (I. 19.), az egyházi asylumot kifejezetten sehol sem ismerte el. Fennállására csak II. törvénykönyvének egyetlen cikkéből következtethetünk, ez a Corpus Jurisban a II. 51., a régebbi szöveg összefüggésébe beállítva a II. 17. fejezet.

De conspiratione regis et regni.

Si quis in regem aut in regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad ecclesiam. Et si quis contra regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anatematizetur et omnium fidelium communione privetur. Et si quis huiusmodi aliquem noverit et probare valens non indicaverit, predicte subiaceat dampnationi. Item si servus seniorem, si miles suum comitem interfecerit.[15]

[13] *Siebold* 66—67, 122—123. A germán templom jellege vitás, l. az irodalmat u. o. V. ö. *Brunner*, Heinrich—*Schwerin*, Claudius Freiherr von : Deutsche Rechtsgeschichte II., 2. Aufl. Leipzig, 1928. 791.

[14] *Hinschius* IV. 387.

[15] A szöveg *Bartoniek* Emma hasonmáskiadásából : Szent István törvényeinek XII. századi kézirata. Budapest, 1935. A variánsokra és a számozásra, valamint a későbbi jogforrásokra *Závodszky* Levente : A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék : a törvények szövege.) Budapest, 1904. c. munkáját követem.

Ennek a caputnak a szövegéhez van néhány megjegyzésünk. Az «Et si quis . . .» kezdetű két mondat szószerint megfelel a Kálmán korában tartott második esztergomi zsinat 2. és 3. kánonjának, csak azok «Ut si quis . . .» kezdettel adják ugyanezt a szabályt. Máshelyütt fejtettük ki bővebben, hogy a mi törvényünkkel és minden korabeli jogalkotással szemben érvényesült másolói önkény, a novellák hozzáfűzésének, sőt a tárgyilag hasonló intézkedések beszúrásának elterjedt szokása interpolációra enged következtetni : az idézett szöveg tényállásbeli különbözősége, a későbbi előfordulás természetes egysége a környező szöveggel, a kiközösítés félénk alkalmazása első törvényünkben és a részesség tanának finom kidolgozása a kifogásolt részben mind későbbi eredetre, a zsinati végzésekből történt, tárgy szerinti kiegészítésére vallanak.[16] Ugyanez a művelet okozhatta azt is, hogy az utolsó mondat, amely nyilván fejezetünkhöz tartozik, a szolgák tanuságáról szóló előző fejezethez íródott.[17] Tárgyunkat most csak annyiban érinti ez, hogy a menedékjogból kizártakhoz az uragyilkos vitézt és szolgát is hozzá kell vennünk.

Tartalmára nézve ez a rövid rendelkezés igen keveset mond nekünk. A királya és országa ellen összeesküvő alattvaló, az ura, ill. ispánja vérével beszennyezett szolga, ill. vitéz nem részesül az egyházi menedékhely oltalmában. Az elvekre nézve azonban már módunkban van két következtetést levonni.

Azzal, hogy a törvényhozó csak negatíve szabályozza az intézményt, csak kizárja a védelemből az arra méltatlanokat, nemcsak a kánoni szabályokat ismeri el a világi jogban is,[18] hanem a valóságos gyakorlatot is bizonyítja. Annak az elméletnek, amely a keresztény asylumot császári törvényekre vezeti vissza, legjobb cáfolata az első római asylum-törvény, I. Theodosius császár 392-i rendelete ; ez kirekeszti az államadósokat a menedékjogból, s egyúttal bizonyítja az intézmény fennállását.[19] Szent István törvénye sem csak az egyházjog magyarországi érvényének hallgatólagos elismerése, ami keresztény országban nem is lehetett másként,[20] hanem a menedékhely

[16] Ld. *tőlem*: Szent István törvényének önállósága. Századok, 1938.

[17] Igy *Závodszky* 156. XVII. cap. (11.) Újabban *Holub* József : Szent István Emlékkönyv. (Budapest, 1938.) II. 93.

[18] *Serédi* Jusztinián : Szent István törvényei a római joggal és az egykorú kánonjoggal összehasonlítva. Budapesti Szemle, 1938: 278.

[19] *Siebold* 42, 29.

[20] Pusztán világi jogi szempontból a törvény delegálja az egyházjogot : Regnum, 1936. 306. A középkor jogfelfogása azonban az utóbbinak érvényét nem innen vezeti le, azt már természetesnek tartja.

intézményének pár évtizedes gyakorlatát is közli velünk, hiszen a második könyv a szent király utolsó évtizedeiből származik. Hogy az egyházba menekülttel mi történt, azt nem árulja el ez a törvény. Mégis a püspököknek a bíráskodás területén juttatott szerepből kiindulva nem lehet kétséges, hogy az újonnan megkeresztelt magyarságnál az egyház épületének megbecsülésére és népszerűsítésére törekvő jogintézmény teljesen az egyházi követelményeknek megfelelő formában kelt életre. A korai magyar menedékjog közelebb állott a római felfogáshoz, mint a germánhoz. Erre a feltevésre bizonyítékaink is vannak.

Szent Gellért legendája több közbelépés emlékét őrizte meg. Akárcsak a kereszténység első püspökei, a fiatal magyar vallás első vértanuja is könnyek között lépett közbe a királynál, *valahányszor* egyik-másik fiát bűncselekményeikért az igazság vesszejével akarta sujtani. Mikor egy «nemes» súlyos tettel vádolva állott a király ítélete előtt, és társainak nagy sokasága sem tudott kegyelmet kieszközölni, ezt Szent Gellért egymaga megnyerte.[21] Ez az ókeresztény ízű intercessio nemcsak emlékeztet a római birodalomban érvényesült menedékjogra, de a büntetés enyhítésével lényegében is ahhoz jár közel. Még jellemzőbb egy másik eset, melyben a szent püspök nem is működött közre. Csanád ispán parancsára a bitófa felé vezettek egy megkötözött embert, ez azonban kiszakítva magát az őrök kezéből, a boldogságos Szűz monostorába futott és így megmenekült. Az őrök üldözőbe vették, de csak a monostor ajtajáig jöttek, s itt a legenda szerint ezt mondották neki: «Jól vagyon dolgod, rókácska, ki a vesztőhelynek tőrvetéséből kimenekedtél és te bőröddel együtt, melyet lenyúznak rólad, verembe beléptél». A nép között nagy nevetés támadt, de a menekült az egyház harangozója lett élete fogytáig.[22]

[21] Vita S. Gerardi 14.: . . . «quocies aliquos filios suos, quos genuerat, beatus rex Stephanus virga equitatis pro scelere voluisset corripere, hos pater zelo pietatis et misericordie lacrimis defendebat.» 15.: «Factum est autem postquam venisset ad regem . . . cum quidam nobilis gravi scelere apud regem accusatus fuisset et multitudo mobilium ei veniam impetrare nullatenus potuisset, iste solus obtinuit.» *Endlicher*, Stephanus: Rerum Ungaricarum Monumenta Arpadiana. St. Gallen, 1849. 223, 224.

[22] A lényeges részek: «Accidit autem eo tempore quod Chanadinus comes haberet quendam vinctum, qui pro reatu suo ad patibulum duceretur, qui evadens manus eorum qui ipsum vinctum ducebant in monasterium beate virginis insiliens evasit. Qui eum velociter subsequentes usque ad ostium monasterii venerunt . . . Idem vero vinctus datus est monasterio pro pulsatore cunctis diebus vite sue.» U. o. 225. Az idézet *Tormay* Cecilia: Kis magyar legendárium. Budapest, 1930. 109. lapról; az ő kifejezéseit a szövegben is felhasználtam.

A XI. század néhány más adatot is nyujt a valóban érvényesült menedékjog megismeréséhez. 1075-ben Géza biztosította a garamszentbenedeki apátságnak a hozzá menekülő vagy kószáló emberek és barmok tulajdonát. Ha ez az oklevél formulás részein kívül is megbízható, értékes megoldást ad nekünk a tettes egyházi szolgasága kialakulásának kérdéséhez. Noha az oklevelet mint asylum adományozását szokták emlegetni, az elsősorban az egyházi birtok gyarapítását szolgálja, hiszen László törvényei mutatják, hogy a vagyonbiztonság megrendülésekor milyen fontos volt a kóbor állatok, a szökevény szolgák összegyüjtése. Ebből a bizonyára jelentős ajándékozásból azután a menedékjogot élvezőre az a következés hárult, hogy az oltalmat nyujtó egyház szolgálatába kellett állnia, mint a Gellért-legenda harangozójának.[23] Mindenesetre a század menedékjogáról annyit megtudunk az eddig felsorolt adatokból, hogy menedékhely az egyház, többnyire monostor is, ami az egyetemes kánonjogban még nem általános;[24] hogy az üldözők megtorpannak a szent hely bejáratánál, a tettes pedig az egyház szolgája lesz. Szent László hivatkozása alapján Balics egy számunkra ismeretlen asylum-törvényt tételezett fel, mely szerinte a szászok részére adott kapitulárénak felelt meg és a bűnösnek élete és tagjai sértetlenségét biztosította, de a károsult kielégítését követelte meg.[25] Ilyen feltevésre nincs szükség, de a karoling törvényhozásnak ez a római felfogáshoz legközelebb álló emléke[26] éppen olyan jó analógiának, mint a Lex Baiuvariorum szentírási helyre épített asylum-indokolása : «Nulla sit culpa tam

[23] Szöveg : *Fejér* György : Codex diplomaticus . . . I. 438. Kritika : *Szentpétery* Imre : Regesta . . . I. 20. sz. Asylumként *Knauz* nyomán : A pannonhalmi Szent Benedekrend története. Budapest, 1902—1916. XII. 95. A kóbor jószágra Szent László. III. 13.

[24] *Hinschius*. IV. 393.

[25] Capitulare de partibus Saxonie : 775—790, c. 2. «Si quis confugium fecerit in ecclesiam, nullus eum de ecclesia per violentiam expellere presumat, sed pacem habeat usquedum ad placitum presentetur et propter honorem dei sanctorumque ecclesie ipsius reverentiam concedatur ei vita et omnia membra. Emendet autem causam, in quantum potuerit et ei fuerit iudicatum . . .» *Balics* Lajos : A római katholikus Egyház története Magyarországon. Budapest. II/2., 1890. 523 (1). Itt *Bartal* felfogására is hivatkozik (I. 348.) az ismeretlen menedékjogi törvényre nézve. De már *Endlicher* felismerte, hogy az alább említendő idézés Szent István tolvajokról szóló intézkedését hívja fel, nem pedig külön asylumjogra céloz. (Die Gesetze des heiligen Stephan. Wien, 1849. 21.)

[26] *Siebold* 108. Az idézett rész éppen kivétel az egyébként germán elveket érvényesítő karoling menedékjogban.

gravis, ut vita non concedatur propter timorem dei et reverentia sanctorum»[27] . . .

A másik következtetés a csirájában bontakozó magyar büntetőjogra vonatkozik. A menedékjog elismerése szükséges volt olyan körülmények között, melyekben a magánbosszú érvényesülése veszélyeztethette a bűncselekmény tárgyilagos elbírálását. Ha a jogalkotó ebből a védelemből kirekesztett egy tettes-kategóriát, úgy ezzel a tett legsúlyosabb megítéléséről tett bizonyságot. Bízvást elmondhatjuk XI. századi büntetőjogunkról, melynek gyakorlatáról, sajnos, olyan keveset tudunk, hogy értékrendszerének legmagasabb helye a hűségnek, helytelenítésének legsúlyosabb mértéke a hűtlenségnek jutott. A karoling birodalomban a király elleni hűtlenség köre egyre jobban kiterjedt; olyan sok cselekményt foglaltak ez alá a különösen megvetett törvényes fogalom alá, hogy az érte kijáró fej- és jószágvesztést is enyhíteni kellett. A frank birodalomból normann közvetítéssel átvette ezt a bűncselekményt az angol királyság is, és itt ugyanaz a kiterjesztés lett a sorsa ennek a leggyűlöletesebb, «specifikusan hűbéri» bűncselekménynek; a királyi bíróságok fikciókkal vontak újabb és újabb eseteket a hűtlenség körébe.[28] Ha a mi nota infidelitatisunk nagyméretű terjeszkedésére gondolunk, az analógia készen áll előttünk; de korán volna Szent István törvényében keresni ennek első megnyilatkozását. A hűség, hűtlenség különösebb hangsúlyozása csak a serviens regis fogalomkörével együtt jelenik meg XIII. századi okleveleinkben, a terminus technicus pedig még később állandósul. Ha tagadhatatlan is a nota infidelitatis egyeduralmának — legalább névbeli — hűbéri eredete, ez a koraközépkori értékítélet még a nemrég letelepedett katonanép természetes hűségfogalmából és a keresztény királynak, mint Isten helyettesének járó alattvalói ragaszkodásból tevődik össze. De ha a hűbériség alkotó elemei között a Gefolgschaft, a družina magyar megfelelőjét keressük, meg kell azt látnunk abban a magánjogi kapcsolatban, amely a szabad vitézt ispánjához, a szolgaembert urához (senior!) köti, s amelynek megsértését a magyar jog épúgy elítéli, mint a közjogi jellegű alattvalói hűség megszegését.[29]

[27] Tit. I. 7. *Beyerle*, Konrad ed. München, 1926. 36. V. ö. *Hohenlohe*, Konstantin: Das Kirchenrecht der Lex Bajuvariorum. Wien, 1932. 39—42.

[28] *His*, Rudolf: Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina. (Below—Meinecke: Handbuch, 3. Abt.) München—Berlin, 1928. 116. *Maitland* 110.

[29] A serviens-fogalomkörre s a hűség okleveles említéseire l. *Váczy* Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon.

Fel kell tűnnie annak a ténynek, hogy ezt a nagyfokú helytelenítést jogunk nem közvetlen szankcionálással, hanem közvetve, az egyházi menedékjogból való kizárással fejezi ki. Ennek az eljárásnak az előzményei Justinianusig mennek vissza. Elődeinek fiskális érdekű menedékjog-korlátozásai után ő rekesztette ki a gyilkosokat, házasságtörőket és szűzek meggyalázóit azzal az indokolással, hogy nem a sértők, hanem a megsértettek szorulnak védelemre. A karoling törvényhozás kizárta az asylumból ugyancsak a gyilkosokat és a halálraítélteket. Az angolszászoknál Edgar (959—963) kimondta, hogy a nyilvánvaló tolvaj és urának árulója hiába keresi fel a menedékhelyet. A szomszédgyilkosra pedig az egyik spanyol fuero jelentette ki a kizárást.[30] Van tehát példa a menedékhely korlátozására bűncselekmények szerint már jóval azelőtt, hogy a rendezettebb viszonyok közé jutott nyugati államok megkezdték az egyházi menedékjog megszűkítését.[31] Szent István intézkedésének célzata így világossá lesz előttünk : nem a későbbi egyházellenes politikai irányzat diktálta a menedékjog megszorítását, hanem ellenkezőleg, az Egyháznak a büntető igazságszolgáltatásban más alkalommal is igénybe vett közreműködését állította be itt is a törvényes felsőbbség ellen forduló veszélyes elemek leküzdésére. A száz évvel későbbi zsinaton azután a papság már maga ajánlotta fel a király ellen fondorkodó kiközösítését, amit összefüggésénél fogva az eredeti szöveghez fűzött egy kegyeletes interpolátor.

IV. A menedékjog leggazdagabb tételesjogi szabályozását Szent László törvényeiben kapta. Feltűnő, hogy mindkét dekrétumban, ahol az egyházba menekülésről szó van, csak a fur büntetését enyhítik. De meggondolva, hogy Szent László II. dekrétuma túlnyomórészben a lopással foglalkozik, s erről a III-ban is több intézkedés van, a menedékhelyet élvezők körét nem szabad csupán a tolvajra szorítanunk. Ez a szabályozás nem jelent kirekesztést a többi bűntettesekkel szemben : a középkori jogok törvényes fogalmai rendszerint csak példálódzást (exemplificatio) foglalnak magukban, a sablonos esetet tekintik, de a többit sem zárják ki. Unius positio non est alterius exclusio ! Szent Lászlónak a somogyvári apátság számára

Budapest, 1932. 43—45 és jegyzetek. Hűtlenségi ítéletek állandósulása : *Hajnik* Imre : A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899. 388. A vitézek hűbéri jellege : *Eckhart* 313.

[30] *Siebold* 52, 80, 111, 118.

[31] *Hinschius*. IV. 395 és köv. V. ö. 58. jz.

1091-ben kiadott oklevele, melynek legfeljebb csak ránkmaradt formája kifogásolható, törvényein túlmenőleg egészen általános kifejezésekkel minden szorongatott embernek életében-halálában biztos menedékévé teszi az Egyház előcsarnokát, ahol a menekülő testi épsége, sőt vagyona is biztonságban van.[32] III. Ince 1198-ban a magyar érsekekhez és püspökökhöz panaszos hangú figyelmeztetést intéz az Egyház helyi immunitásának helyreállítása végett és ebben megemlíti, hogy hajdan Magyarországon még a nyilvános útonállót is úgy oltalmazta a templom, mintha ártatlan lenne.[33] Az egyetemes egyházjog a publicus latro számára már nem ismerte el az asylum hatását, ezért tűnt fel a magyar gyakorlat a pápának.[34] A XIII. századból ránkmaradt adatok alapján is bízvást állíthatjuk, hogy személyi tekintetben a Szent László idejében részletesen szabályozott menedékjog a hűtlenség kivételével minden nagyobb bűncselekmény tettesére kiterjedt. Az értékskála alsó határán, a tyúktolvajnál már ismét nem olvasunk menedékhely miatti könnyítésről.[35]

Menedékhely Szent László szerint a templom, a királyi kúria és a püspök jelenléte. Amint a személyi kör tágabb volt az egyetemesnél, a területi kiterjedés is kezdettől fogva szélesebbnek indult; mint már Szent Gellért idejében, most is a monostor asylumjogáról olvasunk a somogyvári oklevélben, sőt ott már a templom atriuma van mint refugium megjelölve.[36]

Tudjuk, hogy az asylum fogalmához nélkülözhetetlen

[32] «Atrium autem eiusdem ecclesie, ad quod omnes tam in vita, quam in morte, qualibet necessitate circumventi, sicut ad securum refugium confugere debent, christianissimus rex taliter consecrari fecit, ut omnes illuc pro tutamine fugientes, tam corporis, quam anime solamina reperiant, et sui vel suarum rerum preiudicium non sentiant.» A megsértő «legem patrie persolvat in undecuplum». *Fejér* I. 469. Kritika: *Szentpétery*: Regesta. I. 24. sz. Említve Pannonhalmi rendtörténet. XII. 150. *Villányi* Szaniszló: Győri adalékok a menhelyek történetéhez. (A győri bencés gimn. értesítője 1877/78.) Győr, 1878. 24.

[33] *Fejér.* II. 331—332. L. alább 49. jz. Id. *Balics.* II/2. 523 (7).

[34] C. 6. C. XVII. q. 4.; C. 6. X. de immun. eccl. III. 49 (publici latrones et nocturni depopulatores agrorum kivétele). *Hinschius.* IV. 387.

[35] Szent László. II. 12.

[36] U. o. II. 1.: «... Placuit quoque ut ipse fur, nisi ceciderit in ecclesiam, suspendatur et omnis facultas eius depereat. Et si inprudencia eius, qui ceperat eum, evaserit in ecclesiam vel in curiam regis vel ad pedes episcoporum, careat, qui non cavit, vendicacione furti ...» II. 2.: «Si servus fur inventus fuerit, non possit precio commutari nasus eius, nisi ceciderit in ecclesiam vel in curiam regis vel ad pedes episcopi; et si ceciderit, careat custos eius vindicacione furti ...» *Závodszky* 166—167. — A somogyvári oklevelet l. fent 32. jz.

valamilyen üldöző, legyen az a bosszút lihegő sértett, vagy a közhatalom erre hivatott orgánuma. A menedékjog a bosszú kiegészítő intézménye, éppen ezért a megerősödő államhatalom rendszerint ellenségesen lép fel vele szemben. Milyen üldözésre lehet Szent László törvényeiből következtetni? Nézzük a kérdést a károsult oldaláról. Ha a tettes a templomba vagy más menedékhelyre fut, az egyházi vagyon gyarapszik, de a lopott jószág értékének megtérítése már igen kétes lesz. Pedig ezt a visszaadást Szent László néhol kifejezetten előírja (III. 5.), sőt ha a tolvaj szolgát felakasztják, szükségesnek tartja megmagyarázni, miért nem fizet kártérítést a szolga gazdája: a kár megoszlik, mert az úr elveszti szolgáját, a károsult elveszti jószágát.[37] Ha tehát a tolvajt a károsultnak sikerül elfognia, természetes érdeke, hogy az menedékhelyre ne juthasson. Ha mégis sikerül megszöknie, a törvény többhelyütt intézkedik, hogy «aki nem vigyázott», «aki rábeszélte», «akinek tolvaja volt», veszítse el a neki járó jóvátételi összeget: careat vendicacione furti. Csak akkor nem esik el a károsult a kielégítéstől, ha az asylum felkeresése rögtön a tett elkövetése után, a tettes elfogása és megkötözése előtt történt. Ilyen esetben ugyanis nem terheli gondatlanság, amely a kártérítés kizárásának kimondott indoka. Lehet-e ilyen rendszer mellett magánbosszú érvényesülésére gondolnunk? Szükséges-e az amúgyis éber meglopottat anyagi szankcióval szorítani arra, hogy a tolvajt elmenekülni ne engedje? Nem, Szent László szabályozása már az állami büntetőigény érvényesülését tükrözteti. Aki a tolvajt elfogja, a bíró elé vezeti, akár jogosan, akár jogtalanul cselekedett. Magánbosszút már senki sem áll rajta.[38] Váczy Péter ügyesen csoportosította Szent István büntető rendelkezéseit a házratörésről, gyujtogatásról, kardrántásról, hogy ebből a magánbosszú kiveszésére következtessen. Mint a meroving

[37] U. o. II. 12.: «... Domino servi detrimentum sit in servo suspenso, domino vero rerum perditarum detrimentum sit in rebus perditis». *Závodszky* 169.

[38] Fenti 36. jz., azonkívül: Szent László III. 4.: «... Ille autem, cuius suasione evasit, parte sua cereat». III. 5.: «Servus autem, qui furatus fuerit et ad ecclesiam fugerit, domino suo reddatur, et cuius consilio fugit, det ecclesie duas pensas. Et si liber furtum fecerit, sed neque captus, neque ligatus in ecclesiam fugerit, ipse similiter sit servus ecclesie, et *cuius erat fur*, parte sua non careat». *Závodszky* 174—5. Ha az előbbi részek vonatkozhatnak másra is, mint sértettre, s ez a másik a feljelentő díjától eshetik el szökés esetén (II. 4.), a vendicacio kifejezés és az utolsó idézet kétségtelenné teszik, hogy a fogoly őre rendszerint maga a károsult.

törvényhozásban, nálunk is a bosszú megnyilvánulásait tilalmazta a jogalkotó, hogy az intézményt aláássa.[39] Nincs okunk kételkedni benne : a törzsi vérbosszú kiirtása Szent Istvánnak olyan jól sikerült, hogy már félszázaddal később ilyen mértékben helyettesíthette azt az állami bíráskodás.

Ha az üldözés már nem magánosoktól, hanem az államhatalom szerveitől indul ki, az asylum intézményének belső indokoltsága megrendül. Célja ilyenkor már nem az, hogy boldog-boldogtalant oltalmába vegyen és ezzel az igazságszolgáltatást hátráltassa, hanem hogy a világi hatóságnak esetleg elhamarkodott, gyanú vagy közvád alapján tett intézkedései meggondolására módot adjon, a valóban bűnöst azonban könyörtelenül kiszolgáltassa. Ha a hagyományokhoz jobban ragaszkodott az egyházi szokás, mint a büntetőjog állapota szükségessé tette, rendszerint konfliktusba jutott az állammal. Királyaink kiváló megoldást találtak e nehézségre, főleg Kálmán minden szempontból kielégítő asylum-törvényében. Nézzük, mi volt Szent László és Kálmán álláspontja a menedékhely felkeresésének következményei tárgyában, ami voltaképen a kérdés súlypontja.

Nem könnyű feladat rendszerbe foglalni a tárgyunkra vonatkozó rendelkezéseket. Két réteget különböztetünk meg : a megingott közbiztonság gyors helyreállítására törekvő, időrendben első II. dekrétum csak röviden állapítja meg a lopás drákói büntetését és a menedékjog folytán szükséges enyhítéseket, míg a III. dekrétum körülbelül tíz évvel később, nyugodtabb időben már részletes szabályozást ad. Az első rendezés szerint szabad és szolga egyaránt egyik szemével fizet a visszaadáson kívül a szárnyas eltulajdonításáért, itt asylumról nincs szó. Ugyancsak egységesen bűnhődik ennél nagyobb értékű lopásnál szabad és szolga tettenérés esetén kötél általi halállal, menedékhelyre futás következtében csak megvakítással. Ha nem érték tetten, a szabad tolvaj akasztófán hal meg, vele együtt pusztulnak javai, de ha szent helyre fut, a haláltól menekül ; a szolgának orrát vágják le, ezt asylum közbejöttével megválthatja, de második esetben akasztófára jut. Ámbár a szöveg kifejezetten nem említi, a tettes tíz éven felüli gyermekeinek szolgaságra vetéséből és a menekülést lehetővé tevő kezesnek a tettessel *együtt* idegenbe való eladásából arra következtethetünk, hogy a szabad embert lopása még asylum esetén is szolgasorba süllyeszti, s ez a szégyenbélyeg (mondhatnánk :

[39] *His* 59, 60. *Váczy* Péter : Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935. 25—29.

nota infamiae) kiterjed a bűnpártolóra, sőt az ártatlan családtagokra is.[40]

A későbbi szabályozás már sokkal átgondoltabb és csak a menedékjoggal foglalkozik. Feltehetjük, hogy a lopás büntetése már átment a gyakorlatba, azt külön megemlíteni nem is kellett. A szabad *fur* annak az Egyháznak lesz a szolgája, amelybe menekült ; mint az előbb a kezes, most a templom papja felelős személyéért. Ha szabadonbocsátja, ő maga lesz helyette az Egyház szolgája, az eredeti bűntettest pedig idegenbe kell eladni, ha visszatér, megvakítani. A szolga lopás elkövetése és menedékhelyre futás után visszakerül urához, de a bűnpártoló két penzát ad a befogadó Egyháznak ; ha még elfogatás előtt sikerült a menedékhelyre jutnia, ura egy penzán megváltja és amellett a dolgot visszaadja gazdájának, ha pedig nagy értéke miatt megtéríteni nem tudná, a szolgát átadja az Egyháznak és az egy penzát is megfizeti. (Azt várnánk, hogy a szolga a károsulté lesz ebben az esetben !)[41]

A III. dekrétum szabályozásának újdonsága ezenkívül még az is, hogy felveti a menekülő ártatlanságának kérdését. Eddig a jogtételek enyhítették a büntetést tekintet nélkül arra, hogy a gyanúsított valóban fur volt-e ; a menekülés ténye felért a bűnösség beismerésével, de a büntetést mérsékelte is, szerencse, nem ártatlanság következtében. Ez a dekrétum viszont már számol azzal az esettel, ha a tolvajság gyanújába esett menekülők ártatlanságukat hangoztatnák. Ilyenkor istenítéletnek kell őket alávetni. Siker esetén (ezt nem szükséges kimondani) megszabadulnak, balsiker esetén úgy bűnhődnek, mintha nem jöttek volna a menedékhelyre. Ha pedig (alkalmasint a próba előtt közvetlenül) mégis bevallják bűnösségüket, *Szent István törvénye szerint* ítéltetnek meg.[42] Lényeges az eltérés az eddigi menedékjoggal szemben : a bűnösség kérdése felmerül, de csak akkor, ha a menekülő kívánja és szemmelláthatólag a befogadó Egyház papjának az elbírálása az irányadó. Az egyházi büntetőjogra jellemző javító célzat is felismer-

[40] Szent László. II. 1, 2, 12. (Részben fent 36. jz.) Nota infamiae kifejezést még a condicionarius állására is használják 1326-ban. *Knauz—Dedek* : Monumenta ecclesiae Strigoniensis. III. Strigonii, 1924. 136. sz. V. ö. Szent István. I. 28. : «Ut liberi suam custodiant libertatem incontaminatam.»

[41] Szent László. III. 4, 5.

[42] U. o. III. 17. : «Si qui fures, servi vel liberi ad ecclesiam subintraverint et se innocentes esse proclamaverint, iudicio probentur. Quod si rei apparuerint, quasi qui ecclesiam non intrassent, iudicentur ; si vero culpam confessi fuerint, lege beati Stephani discuciantur».

hető abban az újításban, amely a bűnösnek is kedvezményt ad, ha vallomást tesz ; talán joggal tételezzük fel itt, hogy a bűnös ember megtisztította lelkét a gyónásban és így először a megbántott Istennel békült ki, hogy azután földi bírája elé álljon.[43] Sajátságos törvényszerkesztési eljárás az is, hogy enyhítésnek a régi, kevésbbé szigorú intézkedés hatályát tartja fenn a jogalkotó a kedvezményt élvező számára. Ez a régi törvény — Szent István II. 6., 7. caputja — első esetben eladást, második esetben csonkítást szabott ki, de ezeket meg lehetett váltani, csak harmadik esetben járt a cselekményért halál. A szolga pedig két esetben csonkítással bűnhödött, harmadik esetben ugyancsak halállal. A reá való hivatkozás azonban ennél többet is elárul nekünk.

Szent István büntetési rendszere már elmúlt félévszázados, törvényének szankciói talán már feledésbe merültek. László király most mégis rá hivatkozik, mégpedig jogunkban először. Ebben az idézésben alkalmasint a rohamosan terjedő szentkirálykultusznak is része volt, amelynek a III. dekrétumot csak évekkel megelőző szenttéavatás is hatalmas lökést adott. Hatályát vesztett, az uralkodó halálával multba süllyedt jogszabályt mégsem idézne a törvény, még hozzá ismert voltát feltételező módon, ha azt nem tartaná még élő jognak, melyet egy esetre (a bűnvallomásra) kell és lehet korlátozni. Hogy a lex posterior derogat priori elve érvényesül, ezen nem kell csodálkoznunk. De mai jogunkban — a törvényerejű szokásjogot most nem nézve — természetesnek találjuk, hogy *sola* lex posterior derogat priori. A törvényt hatályon kívül kell helyezni, vagy a hozzátartozó életviszonyoknak kell megszünniök, hogy érvényessége véget érjen. Első törvényeinknél, ha szórványosan is, megtaláljuk az írott jogok egymásrautalását, ezt az alaki folytonosságot. Megváltozott viszonyok, új szabályozás sejtetik ugyan, hogy az eredeti törvényhozásnak csak egy kis töredéke maradt fenn változatlanul, s azt is csak a megerősítő szokásjog tartotta életben. Szent László III. 8, 17. mégis idézi Szent Istvánt, Kálmán I. 1, 15, 20 hivatkozik adományaira, az első esztergomi zsinat Kálmán alatt hivatkozik Szent Lász-

[43] *Hohenlohe*, Konstantin : Einfluss des Christentums auf das Corpus juris civilis. Wien, 1937. 198. A bűnvallomásra példa *Alfréd* törvénye : «. . . ha valaki előbb fel nem fedezett cselekményéért a templomot felkeresi és ott Isten nevében vallomást tesz, legyen az félig megbocsátva». (V. sec. 2.) Id. *Oakley*, Thomas Pollock : English penitential discipline and Anglo-Saxon law in their joint influence. New-York, 1923. 141.

lóra.[44] Az írott jogi tradíció az első évszázadban igen vékony szál, de nem szakad meg.

Kálmán asylum-törvénye egyetlen fejezet, mely a kérdést László utolsó intézkedéséhez nagyon hasonlóan közelíti meg. A menekülőt nem kell azonnal tolvajnak is tartani, hanem bűnössége felől ki kell kérdezni: ezt a (király) bíró és az Egyház papja végezze együttesen. A bevallás megmenti őt mindenféle csonkítástól, de alkalmasint szolga marad a templomban, ha viszont ártatlanságát hangoztatja, a bizonyítás nyitva áll előtte. Az istenítélet következményei ugyanazok, mint Lászlónál: mindkét esetben a menedékhely felkeresése számításon kívül esik.[45] Itt még egy lépéssel közelebb jutunk az intézmény valódi céljához: a tárgyi igazság kérdése már minden alkalommal felmerül, és csak az ártatlan, valamint a töredelmes bűntettes élvezi az asylum következményeit. A próbán elbukottat a menedékjog nem védi, akárcsak a karoling törvényekben kiesik az Egyház oltalmából az, akit már elítéltek.[46] Míg tárgyilag erősen kapcsolódik Lászlóhoz az új rendelkezés, a Szent Istvánra való hivatkozást elejti: ezt talán újabb enyhítésnek szánta, vagy a szent király törvényét már elfeledettnek tartotta a jogalkotó. Az idézett helyeken még Szent István adományait említik, a bevezetésben Alberik még erősen bizonygatja, hogy Kálmán csak a megvetett alapokon épített tovább, de a szöveg már nem támasztja meg ezt az állítást. Szent István legendás törvényhozóvá lett.[47]

V. A törvényalkotásnak a XI. században dúsan csörgedező forrása Kálmán után jóidőre kiapadt. Menedékjogunk gyakorlatáról sincsenek nagyszámú emlékeink, de a ránkmaradt említésekből következtethetünk arra, hogy gyakran és szívesen vették igénybe. Ez azután királyaink korlátozó intézkedéseire nyujtott alkalmat.

[44] A szentkirály-kultusz irodalmát, törvényének idézéseit lásd id. cikkemben, 16. jz. Az I. esztergomi zsinat 55. can.: «... tonso capite secundum iudicium regis Ladislay venundetur». *Závodszky* 204.

[45] Kálmán I. 84.: «Si quis autem de furto accusatus ad ecclesiam fugerit, non illico teneri pro fure culpabili eum iudicamus, sed iudex cum presbitero ecclesie ipsius eum interroget, utrum culpabilis sit, necne; et si reum se esse fatebitur, pro ecclesia de obcecacione oculorum seu aliorum detruncacione membrorum liberetur. Si vero se non esse furem dixerit, excusandi se potestas non negetur, sed non de periculis supradictis eum ecclesia liberabit, si reus postea esse probabitur ...» *Závodszky* 194.

[46] *Siebold* 111—112.

[47] *Eckhardt* 285. Alberikre l. cikkemet, 16. jz.

A XII. században több esetben van tudomásunk a menedékjog megsértéséről. 1113-ban Kálmán parancsára Both fia Benedek a már megvakított Álmos herceg elfogatására indult. Az oltárba kapaszkodó szerencsétlen embert a templomból hurcolta ki úgy, hogy kezének vére az oltárra freccsent.[48] 1198-ban III. Ince panaszosan emlegette a régi időket, mikor még a nyilvános rabló is megmenekült a büntetéstől, ha elérte valamelyik egyházat. Saját koráról már csak a menedékjog, sőt az egyházi vagyon és a szent helyek épségének megsértését írhatta le, és ennek orvoslását sürgette a magyar főpapoknál.[49] A menedékjog elleni bűncselekmény szentségtörés volt és következménye a kiközösítés,[50] de nincs tudomásunk arról, hogy ilyen ítéletet valóban hoztak is nálunk az erőszakoskodók ellen. Imre királyról ezzel szemben tudjuk, hogy 1199-ben Boleszló váci püspököt erőszakkal távolította el az oltártól, kincseire pedig rátette a kezét.[51] Az 1279-i budai zsinat pedig feljegyezte, hogy a kiközösítéstől már nem félnek az emberek és ezért a menedékjogot is megsértik.[52]

A váradi regestrum, jogtörténetünknek ez a páratlan értékű emléke, számos esetben számol be a menedékjog gyakorlásáról. Sajnos, részletezéssel alig találkozunk. A menedékjoggal élő személyek többnyire falusiak, vagy szolgák, az oltalomhoz megkívánt tulajdonságokra (keresztény hit stb.) nincs adatunk. Menedékhely a regestrum természeténél fogva egy kivétellel a váradi egyház. Menedékjoggal élnek emberölés,

[48] «. . . dux . . . fecit se introduci in monasterium et tenebat manibus altare Sanctae Margaritae virginis, ut saltem pro reverentia Dei et sanctorum eius eum inde abstrahere non praesumant. Benedictus autem per antifrasim dictus, sacrilegas manus iniecit in eum et tenentem altaria violenter extrahebat . . .» *Scriptores* rerum Hungaricarum . . . ed. Szentpétery. Budapestini, 1937. I. 431—2. A Képes Krónikából. Id. *Villányi* 24 (63) is.

[49] «Quum enim sicut audivimus Ecclesia Dei in Regno Hungariae in tanta reverentia olim consueverit haberi, ut si etiam publicus latro ad eam ob tutelam sui corporis confugisset, sub eius consisteret immunitate securus, et quamdiu lateret ibidem, tanquam innocens servaretur ; nunc, evacuata omnino tanta per iniquitatis filios libertate, non tantum nocentes personae, verum etiam res sacrae et aliae, ibidem pro securitate depositae, violenter ab ecclesiis extrahuntur . . .» *Fejér* II. 331—2.

[50] Források 34. jz-ben, azonkívül 1050. coyacai zsinat 12. c., 1135. pisai zsinat 14. c., 1148. reimsi zsinat 14. c. *Hinschius* IV. 387 (1, 2.) Sacrilegium a mi krónikánk szerint is : l. 48. jz. Egyházi büntetést sürget III. Ince, most id. h.

[51] *Fejér* II. 358, eml. *Villányi* 24.

[52] *Balics* II/1. 458.

gyujtogatás, rablás, de főleg lopás esetében. Talán a feljegyzett esetek szűk köre magyarázza meg, hogy minden esetben olyan menekülőről olvasunk, aki a tüzes vaspróbában elbukott, vagy érezte, hogy nem lesz sikeres a próba és ezért még a kötelék feloldozása előtt az egyházba futott, vagy onnan nem is jött ki. A menekülés következménye a halálbüntetés mellőzése és szolgaság volt, az elítéltet egész családjával, sőt összes jószágával együtt adták el ellenfelei.[53] Feltehető, hogy amikor nem olvasunk eladásról, az egyház megtartotta a menekültet szolgálatában, de mindenesetre kielégítést nyert, a Szent László-féle rendelkezéshez hasonlóan. Ezeket az 1213 és 1221 közé eső adatokat kiegészíti egy 1239-ből fennmaradt jogeset, melyben a lopásban elmarasztalt tettesek vagyonukat vesztik, de a templomba menekülőnek élete megmarad. 1279-ben Tamás és Ábrahám comesek a birtokukon építendő kolostornak emberölés, rablás és lopás esetére asylumjogot adnak, hivatkozva a régen megállapított szokásra.[54] A váradi jegyzék rövid idő alatt feljegyzett több esetén kívül ezeknek a magánosoknak menedékjogot adományozó oklevele is meggyőzhet minket a XIII. századi asylum-gyakorlat elterjedtségéről. Ugyanebben az évben a budai zsinat végzéseiből értesülünk arról, hogy a királyi kúria asylum-jellege változatlanul fennáll.[55]

Mit jelent a menedékjognak ez az újabb, most már tisztán szokásjogi fejlődése első törvényeink szempontjából? Formailag a jogalkotás jellegének megváltozásával a régi szövegek feledésbe merülését, intézkedéseik elavulását. Mikor IV. László az esztergomi polgárokat a kilenc rész elvesztésének fenyegeté-

[53] 1213. emberölés, gyujtogatás tettesei «sentientes se combustos esse confugerunt ad ecclesiam». *Regestrum Varadinense*, ed. Karácsonyi, Borovszky, Budapest, 1903. 38 (új) sz. — 1214. rabló esete ugyanilyen módon végződik ; tolvaj «confugit ad ecclesiam dicens se combustum». U. o. 93, 95. sz. — 1220. tolvaj «combustus est, sed de ecclesia non exivit ad solutionem», hasonlóan más rablók és tolvajok. U. o. 235., 240., 257., 263. sz. — 1221. ugyanígy járnak el tolvajok, u. o. 286., 296., 306. sz. — Egyszerűen confugit ad ecclesiam: 1213., u. o. 20. sz., 1220., u. o. 269. sz. — Az ellenfelek eladják feleségével, fiaival és leányaival a menekülőt : 1213., 54. sz., majd a poroszló családostul és jószágostul : 1220., 257. sz. A következményre l. *Hajnik* 257 és (64).

[54] 1239 : *Fejér* IV/1. 171., *Villányi* 25. 1279 : «. . . Admisimus eciam, quod si qui contingenti omicidio, latrocinio vel furto deprehensi, occulte fuge presidio in ipsum claustrum intrare poterunt *sicut mos est ab antico institutus*, per manus violentas auferri non possint ab eodem . . .» *Fejér* VII/5. 446—7. Szórványos eset lenne ez : *Villányi* 25. nem ritka : *Balics* II/2. 146. szerint.

[55] A kunokról szóló intézkedésben, *Villányi* 68.

sével szorítja a káptalannak járó bortized megfizetésére, ezt a büntetést egyenesen Szent István törvényére alapítja, de jellemző módon csak hallott róla és siet hozzátenni, hogy ezt az észszerű jogszokást mind az ő idejéig változatlanul megtartották.[56] Lászlóról és Kálmánról pedig már nem hallani semmit. Az első jogalkotókat összekapcsoló tételesjogi tradíció, a formai folytonosság Kálmánnal megszakadt a nagy társadalmi és politikai átalakulások nyomása alatt.

Tartalmilag a szokásjogi fejlődés szintén nem követi azt az utat, melyet Kálmán bölcsesége az asylum-kérdésben kijelölt. Ha figyelmesen elolvassuk az ő rendelkezését, abban nemcsak a menedékjog biztosítását, de bizonyított bűnösség esetén való kikapcsolását is megtaláljuk. A magyar jog Kálmánnal eljutott a karoling menedékjogi szabályozás szintjére, de nem valamely germán jogfelfogás hatására, hanem a megerősödött királyság intézkedése folytán. Ez az előrelátó szabályozás az utódok alatt feledésbe merült.

Nem a menedékhely előnyeiben részesülő személyek körét, nem az asylumként használható helyek számát növelte a szokásjog, vagy legalább is nem ez volt az összeütközések oka. László III. dekrétuma és Kálmán törvénye a templomba menekülés esetlegességén túl felvetették az üldözöttel szemben a bűnösség vagy ártatlanság kérdését. Az intézkedés hatása természetszerűleg az lett volna, hogy a magánbosszú, ha még előfordul, megtorpan az Egyház küszöbénél, míg a büntető jogszolgáltatás zavartalanul érvényesül. Ezzel szemben már a váradi regestrum eseteiből tisztán látjuk, hogy minden vádlott a hátrányára eldőlt bizonyítási eljárás *után* fut az oltárhoz és valóban menedéket is nyer ott. Tehát nem ártatlansága, nem töredelmes vallomása miatt védelmezik, hiszen a vallomástételre módja lett volna akkor, amikor a pap a próba előtt közvetlenül megkérdezte tőle, bűnösnek érzi-e magát.[57] Ennek a hátrányos fejlődésnek az lehetett az oka, hogy a menedékjog ügyét összekapcsolták az egyházi bíráskodás sokat vitatott kérdésével. A külföldi jogokban a menedékjog megszorításai mindig egyúttal az egyházi iurisdictio korlátozását is jelentették, ezért az Egyház szívósan ragaszkodott hozzá és csak egyes bűncselekmények

[56] 1276.: «... prout sanctissimus Rex Stephanus olim circa hoc dicitur statuisse, que consuetudo racionabilis hactenus continue et inviolabiliter nosscitur observata». *Knauz-Dedek* II. 44. sz.

[57] «Tunc interrogetur sceleratus a sacerdote his verbis: Frater, es iustus ab hoc crimine ... Tandem accusatus accipiat ferrum ignitum ...» *Regestrum* Varadinense 151. l.

kizárásával korlátozta.[58] Nem lehet véletlen, hogy királyaink két jellegzetes intézkedése: az Egyház szolgálatába lépés és a bűnösség tárgyi kérdésének megvizsgálása elmosódott a későbbi gyakorlat során. Ezek a vonások nem szerepelnek az egyetemes kánonjogban.[59] Az asylum magyar elterjedése az egyházi jog győzelme a világi jog felett.

Rendezett körülmények között a menedékjog inkább akadálya volt a bűnözés elleni küzdelemnek, mint segítője. A kölni zsinat 1280-ban észrevette, hogy egyesek csak azért követnek el bűncselekményeket, mert tudják, hogy az egyházi jog védelmébe veszi majd őket. Ebből a meggondolásból indult ki Nagy Lajos is, mikor Pozsony városának adott privilégiumában megengedte a gyilkos kihurcolását a templomból és a temetőből.[60] A heiligenkreuzi apátság kiváltságlevelének megerősítésénél is mellőzte a szerzetesek házaira és birtokaira vonatkozó menedékjog megújítását.[61] Ezen az úton haladt tovább Zsigmond, amikor 1405-ben ugyancsak Pozsony városára nézve megvonta a menedékjogot a prépost és a kanonokok házaitól, valamint II. Lajos, aki 1524-ben csak a templomra, kórházra és a királyi házra kiterjedő asylumot engedélyezett Beszterce privilégiumainak megerősítésekor.[62] Az 1460-i szepesi zsinat viszont kis megszorításokkal fenntartotta az egyházi követelé-

[58] *Hinschius* IV. 394. és köv. *Friedberg*, Emil: Die Gränzen zwischen Staat und Kirche und die Garantieen gegen deren Verletzung, Tübingen, 1872. az újkori korlátozásokra: 133, 134, 149 (1), 274, 412, 594, 609 német, 686, 694, 711, 713, 715 olasz, 547, 562 spanyol országrészekben.

[59] L. C. 6. X. de immun. eccl. III. 49, 1200-ból. Az egyházi szolgálatba lépés Spanyolországban éppen az asylumsértőket sujtja: leridai zs. 1229, 19. c.: l. *Hinschius* V. 49 (10).

[60] 1280. kölni zs. 13. c.: «. . . nonnulli homicidia, mutilationes membrorum et alia maleficia perpetrant, *quae non essent perpetraturi*, nisi quia sperant quod ab ecclesiis ad quas confugiunt, se tueri possint et impunitatem suorum excessuum obtinere . . .» *Hinschius* IV. 394 (2). — 1359. Nagy Lajos oklevele: «. . . didicimus, quod complures homines malignitatis filii in ipsa civitate forent residentes, qui contagiose et maligne opinantes posse evadere et subterfugium ad claustra, cimiteria et ecclesias pro tutamine eorumdem queritando, hominum sanguinem effundere et homicidia perpetrare non timerent . . .» *Fejér* IX/6. 92—3.

[61] 1367.: «. . . dempto et excepto quodam articulo in eodem expresso, in quo cavetur, quod nulla persona cuiuscunque dignitatis, status aut conficionis existat, quemquam ad domos ipsorum fratrum seu curias, aliasque possessiones, quacunque causa, spe defensionis confugientem, excipere, capere vel aliam iniuriam inferre auderet, huic articulo volumus derogari . . .» *Fejér* IX/4. 36.

[62] *Villányi* 25, itt a lelőhelyek is.

seket ; de hiszen az oklevelek korlátozásai is csak csekélységek és éppen Nagy Lajos idejében a formuláriumban a temetőben történt vérontás miatt is egyházi megtorlásról olvasunk. Az egyházjogi asylum területileg egyre terjedt, pedig az állam szívesen megállította volna. Az ellentét az újkorba is átnyúlt, amikor az egyháziak szívós ellenállását néhol katonai ostromzár útján próbálták megtörni.[63] XVIII. századi országgyűléseink törvényhozási rendezést sürgettek a kérdésben, de ez rendeleti úton következett be : Mária Terézia több részleges körülírás után 1776 dec. 5-i rendeletével alaposan megszorította a menedékjog alkalmazását. Végleg azután a gyakorlat szüntette meg az intézményt, mindenesetre jóval létjogosultságának és szükségességének elmúlása után.[64]

Hogy a menedékhely intézménye mennyire megrögződött a népek tudatában, azt a mai gyermekjátékok szemléltetően bizonyítják. A játék nem egy régi szokás, elfelejtett jogintézmény emlékét őrizte meg. Külföldön az a hely, ahol a játékban üldözöttet már nem lehet elfogni, rendszerint asylumra utal : a bécsi gyermeknek Lepoit (a sok kolostort alapító XII—XIII. századi Lipótok emléke !) a németnek Ruhe, Freihaus, Pax, a horvátnak egyenesen crkvica (templom), a csehnek rada, hrada (erőd) s. i. t.[65] Népünk jogszokásának feltárása bizonyára hazánkban is felszínre hozná a menedékjog nyomait.

VI. Csak futólag tekintettük át a menedékjog kifejlődését hazánkban ; szempontunk mindvégig első törvényeink sorsa volt, ezek pedig már a XIII. század folyamán a tételes jogból a jogtörténet birodalmába tértek meg. Amint a szokásjog tengeréből merültek fel hatalmas uralkodói erőfeszítések árán, csakhamar oda is süllyedtek vissza. Folytonosságuk csak egymás közt volt meg, formai és tartalmi szempontból egyaránt. De annak ellenére, hogy már Werbőczy idejében rég áldozatul estek a megváltozott életviszonyoknak, ami minden jogszabály szomorú sorsa, fennállásuk nem mult el hatástalanul és alkotóik

[63] Uo. ; a formulákra *Kovachich* Márton György : Formulae solennes styli . . . Pesthini, 1799. 101 l., 159. sz. Az újkori viszályokra, főleg a győri Oltáriszentség-emlék történetére és a megszállásra : *Villányi* 37—59. Szardiniában is a katonaság lépett fel a menedékjogot érvényesítő egyháziak ellen : *Friedberg* 715.

[64] *Villányi* 62—65., *Illés* József : Menedékjog. (Magyar Jogi Lexikon V. 416.) A menedékjog magyar adatait röviden áttekinti *Hadik* 163—4 is.

[65] *Künssberg*, Eberhard Frhr. v. : Rechtserinnerung und vergessenes Recht. (Wirtschaft u. Kultur, Fschr. Dopsch. Baden b. W., 1938.) 585—6.

műve nem volt eredménytelen. Mint a Hármaskönyv élesszemű írója meglátta, intézkedéseik átnyúlnak az «isteni jog» birodalmába, és a magyar szokásjog számos intézményének végső elveit, jogi megalapozását adják.[66] Ha a szent király asylumjoga nem is érvényesült a maga egészében a későbbi századok folyamán, a menedékjognak a magyar jogfejlődésbe való befogadása és ezzel az Egyház konszolidáló tevékenységének a haza szolgálatába állítása az ő műve, századokra maradandó alkotása. Ebben a vonatkozásban — s ezt minden jubiláló panegyris és «haza-puffogatás» nélkül bízvást mondhatjuk — első uralkodóink törvényhozása időtálló tett és mindig időszerű példaadás.

[66] Tripartitum II. 6. §. 9.: «Et licet huiusmodi constitutiones et leges praesertim Sanctorum Stephani et Ladislai regum, vetustate nimia iam pene sint abolitae; qui cum et alioquin magis de divina, quam humana lege tractasse dignoscuntur . . . (s a többi régi királyok törvényei is módosultak), tamen ex omnium fere ipsorum divorum regum constitutionibus per longum usum aliquod legis in consuetudinem nostram, plus quam per centum annos iam approbatam, derivatum traductumque esse dignoscitur». *Csiky* Kálmán kiadásából, Budapest 1894.

Pallós Kornél:

Szent István és kora a magyarországi drámairodalomban.

Szent István király halálának kilencszázéves jubileuma alkalmából egész Magyarország, sőt — az Eucharisztikus Kongresszus ünnepségeibe kapcsolódva — szinte az egész világ hódolattal emlékezett meg a nagy magyar «országépítő» égi erényeiről és földi érdemeiről. Ez ünneplésből a magyar irodalom is derekasan kivette részét. Tudományos és szépirodalmi művek egész sora méltatta és dicsőítette ez ünnepi esztendőben a magyar birodalom második megalapítóját, s tanulmányom szintén egy szerény hang szeretne lenni az első szent királyunk dicsőségét hirdető szimfóniában.

Főcélom az, hogy összefoglaljam a Szent Istvánról és koráról szóló magyarországi drámai műveket s ezeket egységes szempont szerint tárgyaljam. *Takács József* «A jezsuita iskoladráma (1581—1773)» c. műve II. kötetében (Budapest, 1937) és *Gockler Imre* «Szent István király a magyar irodalomban» (Pécs, 1936) című értekezésében már igen értékes anyagot gyüjtött össze, de mindketten nagyobb területre terjesztették ki vizsgálódásaikat, s így a Szent István korát feleleventő drámák felkutatása és ismertetése csak egyik, de nem a legfontosabb feladatuk volt. Tanulmányomban éppen arra törekedtem, hogy ez adatokat kiegészítve és e kutatásokat folytatva, a Magyarországon nyomtatásban megjelent vagy hozzáférhető helyen kéziratban lappangó ily tárgyú drámai műveknek lehetőleg teljes sorát állítsam össze s így bemutathassam azt a fejlődést és változást, amely e darabokban az első iskoladrámák kora óta egészen a mai napig tapasztalható. Nem értékelni kívánom az egyes színműveket, hanem csak azt akarom bennük vizsgálni, hogyan próbálják a magyarországi kereszténység elterjedésének korszakát, a X. és XI. század világát a mai ember számára megközelíthetővé tenni s milyen módon ábrázolják e hősi kor legfontosabb szereplőit. Ezért van az, hogy néha egy egészen jelentéktelen kis színdarabról, amely azonban több újabb adalékot ad ilyirányú vizsgálódásaimhoz, hosszasabban emlékezem meg, mint akár a legkiválóbb Szent István-drámáról. Előfordul, hogy kissé elkalandozom a 997 előtti és az 1038 utáni időkbe is ; ezt azért teszem, mert ilyenkor vagy Géza fejedelem, Szent

István édesatyja, vagy Szent Gellért, Szent István kedvelt püspöke, vagy pedig Péter király, Szent István trónjának örököse alkotja az összekötő kapcsot első királyunk korával.

Tanulmányomat két nagyobb részre osztom : I. Iskoladrámák (XVI—XVIII. század). II. Újabb drámai művek (XIX. és XX. század).

I. Iskoladrámák.

1.

A legrégebbi magyarországi iskoladrámák a XVI. század közepéről valók és protestáns szerzők művei. Midőn *Jézus Társaságá*nak harcos gárdája 1561-ben Nagyszombatban, 1581-ben pedig Erdélyben is megtelepedett, e protestáns iskolai dráma lassanként elsatnyult, a katolikus (jezsuita) színjáték viszont mind nagyobb és nagyobb szerepet kapott az iskolák színpadjain. A jézustársasági atyák nagyon korán felismerték az iskolai színjátszás nagy pedagógiai értékét, s már az alapító Loyolai Szent Ignác életében említést találunk arról, hogy az 1556. év karácsonyi ünnepei alatt Rómának egyik templomában a tanulók beszédeket és költeményeket mondottak, majd pedig P. Frusius Andrásnak a Krisztusban való újjászületés módjáról írt szép dialógusát adták elő nagyszámú hallgatóság előtt.[1]

A jezsuita iskoladrámák célját Bayer József a következőkben foglalja össze : «. . . az élet számára kellemesen mozogni és beszélni tudó embereket nevelni, megerősítve őket a hit elveiben, alkalmasakká téve, hogy annak szóval és tettekkel is védelmezői lehessenek».[2] Hozzátehetjük még ehhez, hogy a latin nyelv gyakorlását és a nézőközönség lelki hasznát és gyarapodását is szem előtt tartották. Színdarabjaikkal nemcsak az előadó ifjak, hanem az előadáson résztvevő közönség erkölcsi iskolázását is szolgálni akarták.[3] Mivel tehát ez iskoladrámák egyik legfontosabb célja az ifjaknak és ezzel együtt a közönségnek erkölcsi nevelése volt, magától adódott, hogy tárgyukat legtöbbször a Szentírásból vették, de az is elég gyakran előfordult, hogy az egyes nemzetek vallásos-heroikus küzdelmei alkották a cselekmény hátterét. A Biblia és a nemzeti mult volt az a két ki-

[1] Jablonkay Gábor : Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban. A Kalocsai Jézus-Társasági érseki gimnázium értesítője az 1926—27. tanévről. Kalocsa. 1927. 10. l.

[2] A magyar drámairodalom története. Budapest. 1897. I. k. 52. l.

[3] L. erről bővebben Braun : Geschichte des Kollegiums der Jesuiten in Augsburg. München. 1822. 168. s köv. lapok.

apadhatatlan fő-kútforrás, amelyből a jezsuita iskolai színműírók a legszívesebben merítettek, és ebből a két «példatár»-ból választhatták ki legjobban s legkönnyebben a jámbor atyák az istenfélelem, az erkölcsi nagyság és a hazaszeretet legragyogóbb héroszait, a legszebb követendő példaképeket.

A dicsőséges magyar multból Szent István alakja különösen alkalmas volt arra, hogy az ifjúsági színielőadások főszereplőjévé legyen. Ő a magyar kereszténység megalapítója és első apostola, a kalandozásokhoz szokott nép letelepítője és első királya, a pogányok kérlelhetetlen üldözője és a keresztények jóságos atyja; hatalmas úr, akinek szava a maga korának Európájában komoly súllyal bírt, s aki alattvalói előtt az igazi király eszményképét testesítette meg, de Isten előtt porszemnek érezte magát; Szűz Máriát fiúi hódolattal tisztelte és oly rendületlenül bízott segítségében, hogy országát az Ő oltalmába, a legbiztosabb Védelmező gondjaiba ajánlotta. Ezek a tulajdonságok tették Szent Istvánt a jezsuita iskoladrámák kedvelt hősévé. S hogy első szent királyunk elég gyakori alakja lehetett az iskolai színpadoknak, azt a róla szóló és reánk maradt aránylag elég szépszámú följegyzések és egyéb nyomok bizonyítják.

Szent Imre, István király liliomlelkű fia a magyar ifjaknak egészen a mai napig legszebb követendő mintaképe maradt. Ő, az ifjúság és Szent Gellért, a nevelők ideálja nem maradhatott ki a jezsuita színjátékok nemes alakjai közül. Géza fejedelem, Szent István atyja, Gyula, Erdély vajdája, Szent István rokona és Konrád zarándok, a nagy bűnös, aki Imre herceg sírjánál csodás módon bűnbocsánatot talált, szintén helyet kaptak a jézustársasági iskolák színpadán, nevük egy-egy drámának adott címet.

A jezsuita iskolai előadások eleinte kivétel nélkül latin nyelven folytak, hiszen az e nyelvben való jártasság elsajátítása a színjátékok egyik igen fontos feladata volt. A jézustársasági írók kezdetben mereven elzárkóztak a nemzeti nyelv használata elől, s csak a XVIII. század vége felé, midőn a magyarul szívesen író és beszélő piaristák már erősen veszélyeztetni kezdték népszerűségüket, tértek át ők is lassanként és csak a köz óhajának nyomása alatt a hazai nyelvre. Ez ideig magyar tárgyat feldolgozó iskoladrámáikat is rendesen ékes latin nyelven szólaltatták meg, ami a mai ember előtt talán különösnek látszik, akkoriban azonban mindenki a legtermészetesebb dolgok közé számította.

A következőkben azokról a Szent Istvánról és koráról szóló magyarországi jezsuita színjátékokról kívánok előadásuk időrendi sorrendjében megemlékezni, amelyek mostanáig ismerete-

sekké váltak. Felsorolásomban főkép *Takács József* «A jezsuita iskoladráma (1581—1773)» c. művének II. kötetére (Budapest, 1937) támaszkodom, amely munka e színjátékok legteljesebb összeállítását tartalmazza.

Az első Szent Istvánt szerepeltető magyarországi jezsuita iskoladrámáról 1587-ben történik említés. Ez év elején, tehát hat évvel Erdélyben való megtelepedésük után, Kolozsvárott egy Szent István-darabot adattak elő, amelyre vonatkozólag a következő feljegyzést olvassuk: «Instaurata studia visendo apparatu, elegantique historia S. Stephani Regis: acta est per speciem fabulae in scena».[4] Ez előadás nyelvéről nem maradt reánk semmiféle följegyzés, de feltehetjük, hogy — miként a jezsuita iskoladrámáknak majdnem teljes összessége — úgy ez is latinnyelvű volt.

A XVII. századból már nyolc Szent István korában játszódó magyarországi jezsuita darabról ill. előadásról van tudomásunk. 1616-ban Zágrábban az iskolaév elején adtak elő egy drámát, amelynek első szent királyunk volt a főalakja.[5] 1617-ből van tudomásunk az első Szent Imre-drámáról; ez évben az «angyali herceg» életéből mutattak be jeleneteket a nagyszombati diákok.[6] Szent Gellértről, a vértanu-püspökről először 1623-ban emlékeztek meg iskolai színjáték keretében, mégpedig ugyancsak a nagyszombati iskolában.[7] Ez intézet növendékei 1626-ban Bécsbe utaztak, résztvettek a III. Ferdinánd megkoronázása alkalmából rendezett «ludi caesarei»-n, s egy magyar tárgyú német drámát hoztak színre, amelynek címe «Szent István, az első magyar apostoli király» volt. E ludus Lázár Béla kutatásai szerint[8] a Vita Sanctorum alapján készült, és Szent István életének egyik érdekes mozzanatát, a pogány Kupa fölött aratott győzelmét tárgyalja. A szerző különösen hangsúlyozni kívánta, hogy a pogány magyarok királya is meghódol a Szentséges Atya, a pápa előtt, pártfogását kéri, a keresztény papokat hathatós támogatásában részesíti s számos kolostort, szentegyházat építtet számukra; érdemei elismeréséül szentté is avatják. «E színdarab szerzője amellett, hogy a kegyességet, az erényt, a vallásos érzés felébredését prédikálja, . . . a királyoknak is példát akar

[4] Veress Endre: Fontes Rerum Transylv. Tom. V. 11. l.

[5] Egyetemi Könyvtár (Budapest) kézirattára: Ab. 130. (Ezentúl E. K.)

[6] Takács József: i. m. 18. l.

[7] U. ott: 19. l.

[8] Tanulmányok a jezsuita drámák köréből. I. Hazai tárgyú német jezsuita drámák. Egyet. Phil. Közl. 1891. 733. l.

mutatni», — írja Lázár Béla fentebb említett cikkében, s e szavaival a darab egyik legfontosabb céljára mutat rá.

1650-ben egy szép Szent Gellért-drámát adtak elő a szepesi iskola tanulói. Nyomtatott programmja reánk maradt s ezt jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzik.[9] Mivel e dráma, tárgyát és egész felépítését tekintve, hazai jezsuita iskolai színjátékaink valóságos mintapéldája lehet, kissé bővebben óhajtok róla megemlékezni. Címe a következő : «S. Gerardus Csanadiensis Episcopus, Apostolici Regni Hungariae Apostolus ac Martyr. — Tragoedia. — Ab Illustrissi. Nobili, et Studiosa Juventute Gymnasij Societatis Jesu Scepusij in Scenam data». Ezután arról értesít még a címlap, milyen alkalomból került a darab bemutatásra ; Tarnóczi Mátyás csanádi püspöknek, Szent Gellért késői utódjának beiktatása volt ez az ünnepi alkalom. Majd az előadás dátuma következik : «Anno Christi, 1650. Die 4. Sept.». A darab vázlatát ismertető rész előtt Szent Gellért életének rövid leírását kapjuk, mégpedig a magyar Martyrologium és Bonfini alapján. A szerző mindenütt megnevezi eredeti forrásait. A Prológus arról számol be, hogy Gellért eredetileg Palesztinába készült, Isten csodálatos útjai azonban Pannóniába vezették. E bevezető részek után következik a tragédia voltaképeni ismertetése. A darab öt felvonásból, egy-egy felvonás pedig 6—14 jelenetből áll. E jeleneteket természetesen nem a mai értelemben kell elképzelnünk, inkább a mostani színpadi «kép»-eknek felelnek meg. Mindenegyes felvonás a főhősöket dicsőítő vagy sirató kórussal záródik. Az első felvonás elmeséli, miként lesz Gellért István király fiának, Imre hercegnek nevelője, később pedig csanádi püspök. A második felvonás már Imre halála után játszódik s a trónutódlás körüli viszályokat tárgyalja : István király Vazult szeretné trónja örökösévé tenni, de ez a terve Gizella királyné mesterkedései következtében meghiúsul ; a magyar trón várományosa a nem magyar származású Péter herceg lesz ; a nehéz gondok megőrlik az öreg király erejét, s miután országát és lelkét Istennek és a Boldogságos Szűznek oltalmába ajánlja, Gellért karjai között leheli ki nemes lelkét. A harmadik és negyedik felvonás a nagy király halála után bekövetkező zavarokról szól. Gellért a földi gondok fölé emelkedve folytatja áldásos életét s gyakorolja főpásztori hatalmát. Az utolsó rész a szentéletű püspök dunai vértanuhalálát beszéli el. A végső jelenetekben a folyók sirat-

[9] Szabó Károly : Régi Magyar Könyvtár II. 726. — Egyetemi könyvtári száma : R. M. K. II. 108.

ják Gellértet, akinek szent vértanutestére a Duna hullámai borítanak szemfödelet; de sírásukba örvendező hang is vegyül: Gellért püspök véres áldozata voltaképen a kereszténység magyarországi diadalát készíti elő. Az Epilógus zárószavai után a szereplő személyek névsora következik. Ebből tudjuk meg, hogy a történelmi alakokon kívül Lucifer, Aeolus, Idololatria, Mors és más elvont fogalmakat megtestesítő alakok is helyet kaptak a színpadon. E reánk maradt programm soraiban a jezsuita iskoladrámák majdnem minden jelesebb tulajdonságának csiráit megtalálhatjuk. A szöveg szép latinsága arra enged következtetni, hogy maga a darab — grammatikai és stilisztikai szempontból — bizonyára még ékesebb nyelven lehetett megírva. Az előkelő s nemes gondolkozású szentek és hősök egyrészt biztos fellépést és tetszetős mozgást kívántak meg alakítóiktól, másrészt pedig vallásos lelkületükkel, istenfélelmükkel és istenszeretetükkel az ifjak és a közönség lelki nemesedését is alkalmasak voltak előmozdítani. Mivel a darab több jelenete a királyi udvarban és előkelő főurak körében játszódott, alkalom nyílt a jezsuita színpadokon fontos szerepet betöltő pompa kifejtésére is. A színjáték előadására — mint már fentebb láttuk — Tarnóczi Mátyás csanádi püspök beiktatása szolgáltatott alkalmat; ez is a jezsuita iskolai színjátszás egyik tipikus jelensége volt: legtöbbször valamilyen ünnepélyes alkalom kellett ahhoz, hogy egy-egy iskolai dráma színre kerüljön, s ez az alkalom lehetett egyházi ünnep, királykoronázás, igen gyakran mecénás-látogatás, vagy — mint például ebben az esetben — püspöki beiktatás, de bármiféle más, nem mindennapi esemény is, ami az iskolát közelebbről érintette.

1674-ben Szent István király augusztusi ünnepe adott alkalmat arra, hogy a kassai syntaxisták színdarabbal hódoljanak emlékének,[10] 1676-ban pedig az iskolai év befejezése szolgáltatta a trencséni intézet növendékeinek az okot, hogy egy Szent Imréről szóló darabot hozhassanak színre.[11]

A XVII. századból még egy Szent Istvánnal foglalkozó magyarországi jezsuita iskoladráma kéziratáról tud *Erdélyi Károly* és *Gerencsér István*.[12] Ez a prológussal kezdődő és tizen-

[10] E. K. kézirattára: Ab. 86. I.

[11] E. K. kézirattára: Ab. 114.

[12] Erdélyi Károly: A kolozsvári róm.-kath. főgymnasium története 1579—1898. A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. főgymnasium értesítője az 1897—8. tanévről. Kolozsvárt, 1898. 36. l. — Gerencsér István: Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez. Budapest, 1909. 36. l.

két indukciót tartalmazó darab, amelynek «Stephanus» a címe, István, Buda, Lehel és Vazul a szereplő személyei, egy különálló, tizenkét lap terjedelmű kéziratos füzetben maradt reánk. Erdélyi Károly annak a gyanújának ad kifejezést, hogy ez a darab valószínűleg ugyanaz a színjáték, amelyet 1587-ben Báthori Zsigmond előtt adott elő a kolozsvári ifjúság, s e föltevését különösen az támasztja alá, hogy e «Stephanus»-t is Kolozsvárott adták elő.[13]

A XVIII. század a magyarországi iskolai színjátszás virágkora. Ezidőben a Szent István korában játszódó hazai jezsuita iskolai drámák száma is alaposan megszaporodott. 1714-ben Nagyszombat, 1728-ban Trencsén diákjai mutattak be egy-egy Szent Imre hercegről szóló darabot.[14] 1733-ban a komáromi intézet nyelvész-tanulói egy «Geysa, S. Stephani parens» című drámát hoztak színre, s ezzel Géza fejedelem alakja is bevonult a jezsuiták iskoláinak színpadára.[15] A félig keresztény, félig pogány fejedelem inkább csak azért bizonyult méltónak arra, hogy a legjobb keresztények mintaképei mellett róla is színdarabot írjanak, mert — miként a dráma címe is mutatja — ő volt első szent királyunk és apostolunk édesatyja. Ez az érdeme már egyedül is elegendő okot szolgáltatott arra, hogy valamelyik jámbor jézustársasági atya őt is egy iskoladráma főhősévé tehesse. 1736-ban a székesfehérvári diákok Szent Imréről, «Pannónia Liliomá»-ról mutattak be színdarabot, 1739-ben pedig ugyanennek az intézetnek szorgalmas tanulói a vezeklő Konrád zarándok históriáját vitték színpadra.[16] Ez a nagy bűnös a pápánál keresett szörnyű vétkeire bocsánatot, de még a Szentatya is borzadva hallgatta meg a szerencsétlen ember gyónását s azt a penitenciát rótta ki reá, hogy addig zarándokoljon egyik szentnek a sírjától a másikéig, amíg a büntetésből kezeire kovácsolt láncok maguktól le nem hullanak. Konrád útnak indult, s hosszas, eredménytelen vándorlás után végre is a már életében is szent hírében álló Imre herceg székesfehérvári sírjához ért, ahol buzgó imádságba merült, miközben — az őt körülvevő nép ámulatára — csodás módon maguktól leoldódtak karjairól a súlyos vezeklőláncok s ezáltal égi jelet kapott, hogy Szent Imre közbenjárására Isten megbocsátotta bűneit. E helyi vonatkozású érdekes történetet elevenítette fel az 1739-ben bemutatott székesfehérvári

[13] Erdélyi Károly : i. m. 36. l.
[14] E. K. kézirattára : Ab. 123. és Ab. 117.
[15] Takács József : i. m. 70. l.
[16] Mindkettő : E. K. kézirattára : Ab. 82.

jezsuita iskoladráma, amely — az egykorú följegyzések alapján megállapíthatóan — a következő címet viselte: «Conradus pro criminibus a Romano Antistite vinctus ad cineres sacros D. Emerici Ducis Albae Regiae a scelerum suorum catenarumque vinculis coelitus absolutus».

Az 1743. esztendőben Nagyszombatban bemutatott drámák egyike Szent István királyt dicsőítette, mégpedig azért, mert az ellene szőtt összeesküvés részeseinek megérdemelt büntetését elengedte s mindannyiuknak nagylelkűen megkegyelmezett.[17] Az egyik 1747. évi szakolcai színielőadás viszont első királyunk életének azt a mozzanatát örökítette meg, midőn a sokat szenvedett és szeretett országának sorsáért aggódó uralkodó a legbiztosabb kezekbe, Szűz Mária kezeibe helyezi Magyarország jövendőjét s így a Boldogságos Anyát Magyarország királynéjává teszi meg.[18]

Az első Szent István korában játszódó nagyváradi jezsuita iskoladráma 1754-ből ismeretes és az István király elleni meghiúsult merénylet érdekes részleteit vitte a nézők elé.[19] Kb. 40 nagyváradi jezsuita színielőadásról van tudomásunk s feltűnő, hogy az itt bemutatott drámák legnagyobb része nem bibliai, hanem történelmi tárgyat dolgozott fel. E jelenségből Némenyi Lajos arra következtetett, mégpedig igen helyesen, hogy e színjátékok rendezője legtöbbször a történelem tanára lehetett, aki az ó- és újszövetségi tárgyakat mellőzve, inkább a maga szakjának köréből merítette az előadandó drámák témáját.[20]

1756-ban a győzedelmes István király alakját vitték színpadra a székesfehérvári tanulók («Stephanus seu Zelus triumphans»),[21] 1757-ben pedig a Konráddal hadakozó hadvezér-királyról adtak elő egy drámát Ungvárott.[22] Ugyanitt a következő év február havának 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén is előadtak egy Szent Istvánról szóló «declamatiuncula»-t[23]. Az 1757-i ungvári darab — a fennmaradt följegyzés után ítélve — valószínűleg azt a csodálatos eseményt örökítette meg, midőn Konrád István ellen küzdő csapatai titokzatos üzenetet kapnak s ennek hatása alatt beszüntetik a

[17] E. K. kézirattára: Ab. 123.
[18] E. K. kézirattára: Ab. 107.
[19] E. K. kézirattára: Ab. 93.
[20] A nagyváradi jezsuita-drámák. Egyet. Phil. Közl. 1897. 795. l.
[21] E. K. kézirattára: Ab. 82.
[22] Takács József: i. m. 107. l.
[23] E. K. kézirattára: Ab. 128.

háborúskodást. Ez égi beavatkozás históriáját egyébként már egy 1693-i müncheni jezsuita iskoladráma is feldolgozta.

A trencséni intézet növendékei 1764-ben mutattak be egy Szent István-darabot, amelyben első királyunk ország-felajánlásáról emlékeztek meg.[24] Ugyanez évben Kassán Gyulának, Erdély «princeps»-ének, azaz vajdájának alakja is feltűnt az iskolai színpadon.[25] Gyula — akárcsak Géza fejedelem — szintén csak Szent Istvánnal való rokoni kapcsolatai révén juthatott e kitüntető szerepléshez.

Az 1768. évben Nagyszombatban színrekerült «Emericus» című dráma nem Szent Imréről, — ahogy azt Takács József véli[26] —, hanem Imre királyról szólt. E három felvonásos iskoladráma nyomtatott programmja a budapesti Egyetemi Könyvtár színlapgyüjteményében foglal helyet.[27] Pontos címe: «Emericus. Acta Tirnaviae a Suprema Grammatices Classe MDCCLVIII». Szereplő személyei: Emericus Rex Hungariae, Andreas Regis Frater, Kutassius Dux Cumanorum, Irtocus clam Regi addictus, Rado Legatus Reg. apud Cuma., Demetrius Kutassii Filius, Centuriones. Cselekménye az Imre és András közötti ismeretes viszály körül bonyolódott.

Az előadások időrendjében utolsó Szent István korában játszódó magyarországi jezsuita iskoladráma 1769-ből való.[28] Nagyváradon játszották és arról szólt, miként tudta István király rokonát, Gyulát magának és a kereszténységnek megnyerni.

Az Alszeghy Zsolt által ismertetett «Primus Estoras» című darab a Szent Istvánt megelőző időket elevenítette fel. A vérszegény darab magja mindössze annyi, hogy Religio megtéríti a pogány Estorast, Őrs fiát és a kereszténnyé lett nagyúr lassanként többi pogány társát is Géza fejedelem keresztény táborába vezeti.[29]

Végezetül itt említem meg, hogy az 1765-ben alapított s kezdetben a kegyesrendiek vezetése alatt álló kalocsai intézetben, amelynek vezetését 1860-ban a jezsuiták vették át, az 1861-től 1895-ig terjedő időközben több Szent István korát felidéző színdarabot adtak elő. E darabok mintegy a XVIII. századi jezsuita iskoladrámák egyenes folytatásaként tekint-

[24] E. K. kézirattára: Ab. 117.
[25] E. K. kézirattára: Ab. 89.
[26] I. m. 128. és 146. l.
[27] E. K. színlapgyüjteménye. (Szám nélkül.)
[28] E. K. kézirattára: Ab. 93.
[29] Alszeghy Zsolt: Magyar tárgyú latin jezsuitadrámák. Klny. az Egyet. Phil. Közl. 1911. évf.-ból. 105. l.

hetők. 1869-ben «szavalati emlék»-kel emlékeztek meg Szent István királyról és Szent Imre hercegről, szobraik felállítása alkalmából. 1871-ben és 1872-ben «színműi zsöngék»-et áldoztak első szent királyunk dicső emlékének. 1884 február 24-én a «Szent Imre és a bessenyők» című háromfelvonásos «színműi korrajz»-ot adták elő, 1885-ben pedig «a Jézus-társasági kalocsai érseki főgymnasium és Stephaneum 25 éves működésének emléknapján» a «Szent István a bakonyi lélekvadász» című kétfelvonásos «színműi korrajz» került előadásra. E darabot 1895-ben megismételték, de ekkor már «Szent István vagy a bakonyi lélekvadászat» volt a címe s már «történeti színmű»-ként játszották.[30]

Megemlítésre méltónak tartom még, hogy a *külföldi* jezsuita intézetek is szívesen választottak Szent Istvánról és Szent Imréről szóló darabokat előadásra. E nagy magyar szentek ugyanis — minden fajitól és nemzetitől elvonatkoztatva — áldásos életükkel kiválóan szép példaképek lehettek bármely más nép ifjúsága és közönsége számára is. Néhány drámáról külön megemlékezem. 1626-ban Dilingenben mutattak be egy szép Szent Imre-drámát, amelynek nyomtatott programmja is fennmaradt. E programm hasonmás-kiadását a Fővárosi Könyvtár adta ki 1930-ban.[31] 1693-ban egy Szent Istvánról szóló tragédia került bemutatásra Münchenben. E darab a Vita Sanctorum alapján készült és azt meséli el, miként hagyják el Magyarországot Konrádnak István király ellen harcoló seregei, mégpedig arra az írásbeli parancsra, amelyet fővezérüknek tulajdonítanak, valójában azonban egy égi kéz írt, hogy így megmentse az ájtatos Szent Istvánt az öldöklő háború borzalmaitól.[32] Valószínűleg ez az epizód lehetett a tárgya, mint már feljebb említettem,[33] annak a magyarországi jezsuita iskoladrámának is, amelyet 1757-ben az ungvári intézet növendékei adtak elő. Lázár Béla «Hazai tárgyú német jezsuita drámák» című tanulmányában[34] egy «Szent Imre, Magyarország hercege» című darabról is megemlékezik, amely 1707

[30] A kalocsai főgymnasium története a millenniumi évre. 1766—1896. A Jézus-Társasági kalocsai érseki főgymnasium értesítője az 1895—1896. iskolai évre. Kalocsa, 1896. 176. s köv. lapok.

[31] «Emericus», egy dilingeni iskoladráma 1626-ból. A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen hazai példány hasonmás kiadása. Szent Imre emlékezetére. Budapest, 1930.

[32] Lázár Béla : i. m. Egyet. Phil. Közl. 734—735. l.

[33] L. 105. l.

[34] I. m. Egyet. Phil. Közl. 735. l.

szeptember 5-én Burghausenben, 1765 április havában pedig Münchenben került előadásra. Ez azokat a magyarországi Szent Imre-darabokból is jólismert bonyodalmakat vitte színpadra, amelyek a herceg szűzességi fogadalma következtében állottak elő. A XVIII. század közepéről való az a német eredetű latin jezsuita iskoladráma, amelyet Alszeghy Zsolt ismertet «Magyar tárgyú latin jezsuita-drámák» című cikkében.[35] Főjelenete azt a pillanatot örökíti meg, midőn Szent István felajánlja a Boldogságos Szűznek koronáját és országát.

Láthatjuk tehát, hogy a magyarországi, sőt még a külföldi jezsuita iskoladrámák között is aránylag elég szép számmal találunk Szent Istvánról szóló, illetőleg az ő korában játszódó darabokat. E jelenség arra mutat, hogy első szent királyunk tisztelete a jézustársasági iskolákban szépen ki volt fejlődve. Ha pedig a személyét jellemző vonásokat e drámák alapján összesíteni próbáljuk, változatos és színes képet kapunk róla. Vallásos, istenfélő, Szűz Máriának nagy tisztelője, a pogányok térítője, hazájának gondos atyja és védelmezője. Szórványos adataink alapján a darabokban fellépő többi főszereplő jellemét is nagyjában rekonstruálhatjuk. Szent István feleségét, Gizella királynét — legalább is a «Gerardus» című drámában — fondorkodó nőnek rajzolják, aki ura terveit keresztezi s a pogány magyar Vazul helyett kedvencét, az idegen származású Pétert ülteti a trónra. Ez az előnytelen ábrázolás Bonfinitól ered.[36] Szent Imre a liliomos lelkű, tiszta ifjú mintaképe. Géza, István király atyja és Gyula, a rokona csak nagy hozzátartozójukkal való kapcsolatuk révén jutnak szerephez. Mindketten a még nem meggyőződéses keresztények típusába tartoznak. Szent Gellért, Imre herceg nevelője és István tanácsadója a jó nevelő és a biztosszavú tanácsadó mintaképe, de amellett kiváló pap is, aki bátran, sőt örömmel szenved hitéért vértanuhalált. Konrád, a vezeklő, a bűnbe merült, de Istenhez megtért bűnbánó típusát testesíti meg. Szent István korának e legjelentősebb magyarországi alakjainak színpadi figurái drámairodalmunk egész további folyamán sem mennek jelentékenyebb változásokon keresztül, legfeljebb néhány új színnel bővülnek, emberiebbekké válnak s cselekvéseik rúgóira derül világosabb fény. Kivétel azonban Gizella királyné, akit a XIX. és XX. század drámairói hol szent asszonynak, hol pedig áskálódó nőnek rajzolnak.

[35] I. m. Klny. az Egyet. Phil. Közl. 1911. évf.-ból. 103—104. l.
[36] Dec. II. Lib. 1.

2.

A *kegyesrendiek* magyarországi iskolai színjátékai 1670-ben, tehát jóval később kezdődtek, mint a jezsuitákéi. A piarista iskolai dráma hazai történetét Prónai Antal nyomán[37] két nagy időszakra oszthatjuk: 1. «a latinnyelvű előadások uralkodásának kora» (1670—1760), 2. a magyarnyelvű darabok kora (1760—1794, azaz az iskolai színházak bezárásáig). Érdekes tudnunk, hogy Calasanzi Szent József, a kegyesrend megalapítója erősen ellenezte az iskolai színjátékok divatját, s csak 1648-ban bekövetkezett halála után fogtak hozzá a minden korszerű iránt lelkesedő piarista tanárok az iskolai színpadok felállításához. Magyarországon 1666-ban épült fel az első kegyesrendi rendház Privigyén s négy évvel később, a poétikai osztály megnyitása alkalmából megkezdődtek iskolai előadásaik is. Ha színpadra került drámáik sorozatát a jezsuitákéval összehasonlítjuk, aránylag sokkal több magyar és magyar vonatkozású tárgyra találunk, miként ez ennél az alkalmazkodó, erősen hazafias érzésű rendnél természetes is. Magyar tárgyú darabjaik között több Szent István korában játszódó drámáról is tudunk, számuk azonban természetszerűleg jóval kisebb, mint ezt a nagyobb multra visszatekintő jezsuita rend hasonló darabjainál találtuk.

Az első piarista Szent István-drámát az 1724. esztendőből ismerjük. Szerzője *Reisinger Justinian*. Címe: «De Cupa Duce Calvi filio in Stephanum primum Regem Hungariae consurgente».[38] A darab hátterét a pogány Kupa, azaz Koppány István király elleni lázadása alkotta.

1717-ben nyitották meg a kegyesrendiek elég szűkös anyagi viszonyok között pesti iskolájukat. Ennek az intézetnek a növendékei adták elő 1729-ben *Pécsy Domonkos*nak ugyancsak Szent István és Kupa küzdelméről szóló darabját, amely címében «dicsőségünk koronájá»-nak nevezi a pogány lázadót leigázó hatalmas királyt.

A nyitrai intézetben is játszottak Szent Istvánról szóló

[37] A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. A kegyestanítórendiek budapesti főgimnáziumának értesítője az 1906—1907. iskolaévről. Budapest, 1907. 7. l.

[38] L. erre és a következő adatokra vonatkozólag az Irodtört. Közl. 1915. évi füzeteinek 114—122. és 206—219. lapjain közölt felsorolást: «A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670—1778. előadott drámák jegyzéké»-t, amelyet Prónai Antal hagyatékából Császár Elemér állított össze.

drámát. 1731-ben került színre a «Triumphatrix Fidelitas sive Divi Stephani Regis Ungariae e Conrado Imperatore Parta Victoria» című színjáték, amelyben István király és Konrád háborúskodásáról emlékeztek meg.

1748-ban Szeged, 1754-ben Veszprém kegyesrendi iskolájának színpadán adták elő *Thoma Bálint* «Mars novae Vitae author, Sive Bellum secundum S. Stephani Regis cum Gyula Transylvaniae Principe» című darabját. A szerző Szent Istvánnak Gyula, erdélyi vajda elleni győzelmes harcát elevenítette fel a nézőközönség előtt.

A váci iskola — miként 1724-ben —, 1753-ban is színjátékkal fejezte ki hódolatát első szent királyunk és apostolunk emléke előtt. Színrehozta a «Rex Stephanus Hungarorum Apostolus» című drámát; szerzője *Petraskó Sándor.*

Ha végignézünk a piaristáknak hazai iskolai színpadokon előadott Szent István-drámáin, azt látjuk, hogy — az 1753-ban Vácott színrekerült darabot kivéve — mindegyik a hadvezér-király alakját viszi a nézőközönség elé. Ezzel szemben a jezsuiták magyarországi iskoladrámáiban István király főkép a szent és bölcs uralkodó mintaképeként szerepelt. E különböző beállítás magyarázatát talán abban kereshetjük, hogy a jezsuiták mindenekelőtt az ifjúság és a közönség lelki épülését és nemesedését kívánták előadásaikkal szolgálni s e céljuknak legjobban István királynak, a Szentnek alakja felelt meg. A piaristák viszont az erkölcsi haszon mellett a hazafias érzések ápolását sem mellőzték el. s ez utóbbit leginkább a harcias, kemény, ellenségein győzedelmeskedő Szent István-alak szerepeltetésével vélték elérhetőnek. A kegyesrendiek iskolai színjátszása hazafias jellegén és hamaros megmagyarosodásán kívül azért is nevezetes, mert végeredményben egy piarista tanárnak, Simai Kristófnak iskoladrámái alkották a legközvetlenebb átmenetet az iskolai színpadról a világira.

3.

A jezsuiták és piaristák iskolai színjátszása mellett a többi magyarországi szerzetesrendé egészen eltörpül. Mindazonáltal tudjuk, hogy az iskoladrámák jóformán minden rend intézeteinek kapuin belül szíves fogadtatásban részesültek. Különösen áll ez a magyar eredetű *pálosok* rendjére. A tudós fehér barátok nagy szeretettel művelték a színjátékokat, amelyeknek nyelve kezdetben náluk is a latin volt, később azonban a magyar és a német nyelv is bevonult színpadjaikra. Szent István korában játszódó darabjaikról nincs tudomásunk.

Egy másik szerzetesrendet illetőleg már van adatunk arra nézve, hogy egyik iskolájuknak tanulói színdarabbal áldoztak első királyunk emlékének. A magyarországi *minoritákról* van szó, akik 1696 novemberében kezdték meg a tanítást a Kézdivásárhely melletti Kanta faluban. Az ebben az iskolájukban 1752 és 1779 között előadásra került színjátékaik kéziratban maradtak fenn.[39] E kéziratos feljegyzésekből értesülünk, hogy diákjaik 1776 június 2-án *Jancsó Ferenc* «Actio Scenica Latino Hungarica de divo Stephano primo Hungarorum rege» című darabját játszották. A kéziratos dráma három végezésből áll, amelyek közül az első kettő latinnyelvű, a harmadik pedig magyar nyelven íródott. Magyarnyelvű prológusa és epilógusa is van. Szereplői: Sanctus Stephanus rex, Astricus episcopus Colocensis, Ludolphus Legatus Conradi caesaris, Theobaldus Camerarius regis, Moradinus legatus idololatorum, milites et cantores, actoresque momici. Tárgya: Szent István király fiának, Imre hercegnek halála után a Boldogságos Szűznek ajánlja fel országát s Őt Magyarország királynéjává teszi meg. E dráma, amely sok tekintetben hasonlít az egyik Alszeghy Zsolt által ismertetett jezsuita iskoladrámához,[40] azt bizonyítja, hogy Szent István színpadra vitt alakjának kultuszát Jézus Társaságán és a kegyesrenden kívül más magyarországi szerzetekben is ápolták.

* * *

Végigtekintve most már a magyarországi iskolai színjátszás Szent István korát felelevenítő darabjain, meg kell állapítanunk, hogy a XVI., XVII. és XVIII. században első szent királyunk kedvelt alakja volt az iskolai színpadoknak. De nemcsak ő, hanem szent fia, Imre herceg és ennek angyali lelkű nevelője, Szent Gellért is nem egy szerzetesírót ihletett drámaírásra. István királyban néha a hadvezért, leginkább azonban Isten választottját látták; Imre és Gellért, a drámák másik két főszereplője, szintén az Egyház szentjei közé tartozott. Mindhármukban főkép a természetfölöttit, a szenteket formáló isteni szikrát csodálták, de igazi, földönjáró hús-vér-emberekként nem merték, de nem is akarták őket ábrázolni. E feladat a XIX. és a XX. század drámaíróira várt, akik többkevesebb sikerrel meg is próbálkoztak annak a nehéz problémá-

[39] Kovács Bernárdon: Kézirati iskolai drámák a XVIII. századból. Az erd. róm. kath. status Kézdivásárhely-kantai főgimnáziumának értesítője az 1905—906-ik tanévről. Kézdivásárhelyen, 1906. 23—45. l.

[40] I. m. Klny. az Egyet Phil. Közl. 1911. évf.-ból. 103—104. l.

nak a megoldásával, miként lehet a szenteknek emberi alakját illúziórombolás és a szentség jegyének megbolygatása nélkül színpadra vinni.

II. Újabb drámai művek.

1.

Szépíróink a XIX. század közepéig csak nagyritkán fordultak Szent István király alakja felé. E jelenség magyarázatát Pintér Jenő abban látja, hogy első királyunk «glóriás fensége» megtorpanásra kényszerített minden személye felé forduló írói érdeklődést. «Olyan magasan állt ő az utókor előtt, hogy sem személye, sem életműve nem látszott alkalmasnak költői feldolgozásra» — írja.[41] Könnyen lehetséges ez a feltevés, de az sem lehetetlen, hogy ekkoriban még nem ismerték fel a szentistváni gondolatok örökérvényű aktualitását, s így egyáltalán nem is tartották időszerűnek a Szent Istvánról és koráról szóló irodalmi művekkel való foglalkozást. A tény mindenesetre az, hogy a keresztény magyar birodalom megalapításának ideje felé elég későn fordult szépíróink figyelme. A dráma e tekintetben az összes többi műfajokat megelőzte, sőt az is tagadhatatlan, hogy a magyar drámairodalom ily tárgyú alkotásai az egész magyarországi Szent Istvánról szóló szépirodalomban a vezetőszerepet töltik be.

A XVIII. század utolsó éveinek és a századfordulónak nyelvi és politikai körülményei magyarázzák, hogy első szent királyunk alakját először német színműírók vitték a magyarországi világi színpadra. 1792-ben írta meg *Girzik Ferenc*, a pesti német operai társulat tagja «Stephan der Erste König der Hungarn» című drámáját, amelynek hátterét Kupa vezér ismeretes lázadása alkotta.[42] Szent Istvánt a kereszténység védelmezőjeként ábrázolja, aki a német lovagok támogatásával döntő diadalt arat a pogány magyarokon.

A XIX. századi magyar világ első évtizedeinek egyik érdekes eseménye volt, hogy a pesti németnyelvű városi színházat 1812-ben *Kotzebue*nak, kora egyik legfelkapottabb, de eléggé ürestollú német írójának «Ungerns erster Wohlthäter» című ünnepi játékával nyitották meg, amelynek zenéjét Beetho-

[41] Szent István a magyar világi költészetben. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. III. köt. Budapest, 1938. 348. l.

[42] Pest, 1792.

ven, a világ legnagyobb zenésze szerezte.[43] A darab a dicsőséges és boldog uralkodót mutatja be, aki előtt térdet-fejet hajt még Gyula vezér is, a nyakas pogány. A pápa elismeri nagy érdemeit s királyi koronával tünteti ki apostoli gyermekét. Az égi fényben tündöklő szent koronán kívül a földi boldogság koronája is övezi fejét, mert az angyali Gizella hercegnőben megtalálja életének igazi párját. A játék befejező látományában elvonulnak az első király lelki szemei előtt trónjának késői nagy örökösei, s e csodás vízió ettől kezdve a későbbi Szent István-drámáknak is kedvelt befejező jelenete lesz.

A magyarnyelvű világi színpadon csak az 1813. esztendőben elevenedett meg első ízben Szent István királyunk kora. Ez év augusztus 19-én mutatták be *Katona József* István-napra írt «eredeti vitézi nézőjáték»-át, amelynek címe «István a magyarok első királya» volt.[44] E darab, amelyet szerzője «eredeti»-nek jelzett ugyan, valójában nem más, mint Girzik Ferenc fentebb említett «Stephan der Erste König der Hungarn» című drámájának szabad átdolgozása.[45] Mivel pedig Katona sokkal kiválóbb drámaíró volt, mint Girzik, «vitézi nézőjátéka» is sokkal jobban sikerült, mint elődjéé. Az eredeti darab hat felvonásából négyet csinált. Ezáltal átdolgozása tetemesen rövidebbé, de egyúttal drámaibbá is vált. István királyban az igazság bajnokát és a haza gondos atyját látja, aki az ország békéjét veszélyeztető fegyveres lázadást fegyverrel veri le ugyan, hűséges alattvalói felé azonban mindig csak jóságos orcáját fordítja. Semmi sem bizonyítja szebben és jobban népének mindenegyes tagja iránt érzett igaz és gondoskodó szeretetét, mint az a jelenet, midőn ő, a szinte vakmerőségig bátor, kemény katona-ember, aki egy alkalommal életét kockáztatva csak egészen csekély kísérettel látogat el a pogány magyarok éjszakai összejövetelére, fájdalmas panaszban tör ki Kupának, a lázadók vezérének holtteste fölött; még őt is, aki pedig életét és országának biztonságát veszélyeztette, őszinte könnyekkel siratja meg, mert még benne sem az ellenséget, hanem csak a megtévelyedett alattvalót látja. Pedig Kupa, a darab másik főszereplője meggyőződésből lesz a nemzeti hagyományok fanatikus védelmezőjévé. A kereszténységet az ősi magyar külön-Isten megtagadásával vádolja, a lassanként beszivárgó

[43] Pest, 1812.

[44] Abafi-féle Nemzeti Könyvtár. 16. köt.

[45] A két dráma összehasonlításának munkáját Waldapfel József végezte el «Katona első történeti drámái» című cikkében. Irod. tört. Közl. 1933. 259. s köv. lapok.

s a királyi udvarban szívesen látott idegenek terjeszkedésében pedig a magyar fajra káros inváziót lát. A pogány magyar vallás védelmét és az idegenek növekvő hatalmának letörését tűzi ki tehát élete céljául, s e kettős missziójában való hite adja kezébe a kardot a keresztény és az idegeneket vendégszeretően fogadó, újításokra hajlamos István király ellen. Tragikus bukását éppen az okozza, hogy nem ismeri fel a haladás szükségét s a dicsőséges pogány multba visszatekintő szemével nem látja meg saját korának elébe tornyosuló követelményeit.

Kupa és István király e tragikus küzdelme ragadta meg *Berzsenyi Dániel* figyelmét is, amikor elhatározta, hogy részt vesz az Erdélyi Múzeum történelmi drámapályázatán. 1815-ben fogott neki első és egyetlen drámai kísérletének, amelyet azonban nem fejezett be; kézirata, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia őriz, a II. felvonás 5. jelenetével befejeződik.[46] Berzsenyi csak «Játék szín» címmel látta el drámatöredékét, amelyet később Toldy Ferenc — a tartalomra való tekintettel — «Kupa lázadása» névre keresztelt. Mint Katona József darabjában, itt is István és Kupa küzdelme körül forog a cselekmény, amelynek vértelensége azt mutatja, hogy amennyire kiváló volt Berzsenyi mint ódaköltő, olyannyira gyönge volt drámaírónak. Szent István alakjában a jóságos uralkodót állítja elénk, aki — amint azt az I. felvonás 2. jelenetében ő maga is kijelenti — alattvalóinak nemcsak királya akar lenni, hanem egyúttal jóakaró barátja is. Jellemének gyöngesége azonban a tehetetlen siránkozás. Midőn Orda, az egyik elfogott pogány egész vádbeszédet mond ellene s hazája gyilkosának, az idegenek barátjának, az ősi hit eltörlőjének és üldözőjének nevezi, a király minderre csupán kétségbeesett panaszkodással reagál, s arra kéri Istent, ne engedje elcsüggedni, hanem akarata s törekvése mellé adjon elegendő erőt is, vagy ha nem, inkább irtsa ki szívéből teljesen a beléjeoltott égi szikrát. Kupa István lagymatagságával szemben az erőt képviseli. Ő a pogány hit, az ősi tradíciók keményöklű védelmezője, aki arra figyelmezteti gyermekét, Bárdost, hogy «a' nemzet csak a' maga szokásaiban él». Miként gondolta volna Berzsenyi darabjának befejezését, nem tudjuk, de félős, hogy ha mindvégig következetesen a megkezdett irányban fejlesztette volna tovább jellemeit, végül még talán igazságtalannak is gondolhattuk volna a szimpatikus Kupa megérdemelt bukását.

[46] Ismerteti és részleteket közöl belőle Boross Gábor «Berzsenyi, mint drámaíró» című cikkében. Irodtört. Közl. 1895. 172—186. l.

Nem készült el *Horváth Cyrill* öt felvonásra tervezett «Kupa» című tragédiája sem, amelyet a költő kézirati vázlata alapján Perényi József ismertetett.[47] István itt is az idegeneknek kedvez s a magyarokat mellőzve, elsősorban német vezéreire hallgat. Késedelmeskedő a megtorlásban s a fejedelmi székre törő, nagyravágyó Kupa és hívei ellen csak akkor indít komoly hadat, midőn Thonuzoba seregei már Veszprém ellen támadnak, ahol István legközelebbi hozzátartozói tartózkodnak. Thonuzoba megfutamodik, de Kupa elszántan küzd pogány hadai élén. Vitézségét az a vágya sarkallja, hogy győzelme esetén övé lesz a fejedelmi szék. Csatavesztését nem ellenfele hősiességének, hanem annak tulajdonítja, hogy István csapatai a sárkányölő Szent György képével díszített zászlók alatt vonulnak ellene, s ő ebben annak a régi jóslatnak a beteljesedését látja, hogy mindaddig győzhetetlen marad, amíg sárkány nem harcol ellene. De még a biztos bukás tudatában is oroszlánként küzd, s végül is nem magyar, hanem idegen kard, Wencellin kardja teríti le.

Horváth Cyrill Csanád vezérről is tervezett egy drámát, tervét azonban nem sikerült megvalósítania, épúgy, mint gróf *Teleki László*nak sem, aki — az előbb ismertetett drámavázlathoz hasonlóan — ugyancsak Kupa vezér lázadását szerette volna nagyobb drámai mű formájában feldolgozni.

Katona József, Berzsenyi Dániel, Horváth Cyrill és gróf Teleki László Szent István és Kupa küzdelmét próbálták drámai mezbe öltöztetni, *Szigligeti Ede*, az első eredeti magyar Szent István-dráma szerzője az István és Vazul közötti konfliktus drámaiságát igyekezett kihasználni. «Vazul» című négyfelvonásos tragédiája[48] a trónutódlás nehéz problémáján töprengő, beteges, öreg királyt mutatja be. Ráveszi Vazult, hogy mondjon le a trónról, mert a jámbor Péter herceg, húgának, Gizellának fia alkalmasabb e magas tisztség betöltésére. Nem veszi észre, hogy ezzel a cselszövő Gizella malmára hajtja a vizet. Ez ugyanis mindenáron trónra akarja ültetni fiát, a farizeus természetű, képmutató Pétert, hogy így a hatalomban ő is részt kaphasson. Vazul megbízhatatlan, örökösen nőügyekkel foglalkozó, mulatni szerető, könnyen befolyásolható férfiú, de még mindig rokonszenvesebb, mint a kígyó-símaságú, csúszó-mászó Péter herceg, aki — midőn nagyratörő terveit veszélyeztetve látja — úgy segít magán, hogy ellenfelét, Vazult, az Árpád-ház trónra jogo-

[47] Horváth Cyrill drámái. A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgimnázium értesítője az 1909—10. tanévről. Veszprém, 1910. 50—53. l.

[48] Szigligeti eredeti színművei. Pókaiak. Vazul. Aba. Pesten, 1839.

sult hercegét István király állítólagos parancsából tömlöcbe vetteti. De ezzel még mindig nem biztosította magának az uralmat. A kijátszott István megtudja Gizella és Péter álnokságát, árulóknak bélyegzi őket, széttépi a Péter trónutódlását biztosító iratot s parancsot ad Vazul kiszabadítására. A pogány Árpád-házi herceg ekkor ismét veszélyessé kezd válni, s ezért Gizella és Péter egyszersmindenkorra alkalmatlanná akarják tenni a trónra. Tervüket hű csatlósuk, Szebusz viszi keresztül: emberei kitolják a herceg két szemét, két fülébe pedig forró ólmot öntenek. Vazul tehát, így megnyomorítva, már nem örökölheti István király trónját, amely ezek után mégis csak Péterre száll. Megemlítem, hogy Szigligeti e drámájában tűnik fel először a magyar világi színpadon István király és az orgyilkos jelenete, amely ettől az időtől kezdődően a későbbi Szent István-drámák gyakori és hatásos betétjévé válik.

Igy például *Dobsa Lajos* is felhasználta e merénylet-jelenetet «I. István király» című ötfelvonásos «eredeti tragédiá»-jában,[49] amely egyébként egész felépítésében és szereplő személyeinek jellemzésében is sok hasonlóságot mutat Szigligeti előbb ismertetett darabjával. Itt is a trónöröklés fontos kérdése körül forog minden. Az idegeneket kedvelő, gyenge István királyt sorra elhagyja Endre, Béla és Levente, a három Árpád-herceg. Mindhárman az ősi pogányság hívei. Az öreg király utolsó reménysége Vazulban, a legidősebb Árpád-házi hercegben van, de még ő, a király sem bír folytonos dorbézolások között élő könnyelmű rokonával s végül is kénytelen őt Zobor hegyére száműzni. Most már csak fia, Imre áll mellette. Beléje helyezi minden bizodalmát, hozzáfűzött szép reményei azonban csakhamar füstbemennek. Crescimira, a herceg hitvese, aki hasztalan eped a szűzességi fogadalmat tett, egyébként teljesen elrajzolt, szinte a gyámoltalan trubadúr szerepében tetszelgő Imre testi szerelme után, az álnok Urseolo Péter tanácsára bájitalt, valójában azonban mérget itat meg vele, s a herceg, akinek nem sokkal előbb adta át atyja az uralmat, felesége karjai között leheli ki tiszta lelkét. Midőn az öreg király meghallja fia halálának hírét, egyszerű atyává lesz s a következő szavakkal roskad össze:

> «Nincs óhajom, kérelmem, semmi vágyam . . .
> Istenem! Istenem! Istenem! . . .
> Meghalni csak, meghalni! Fáj az élet». (III. felv.)

Ezután kezd hozzá Péter, a velencei herceg István trónjának

[49] Árvízkönyv. Szeged javára kiadta a Kisfaludy-Társaság. Szerkesztette: Szász Károly. Budapest, 1880.

megszerzésére irányuló tervei keresztülviteléhez. Gizellában, a király hitvesében segítőtársra talál. Dobsa darabjában ő veszi át azt az alantas szerepet, amelyet Szigligetinél István király húga játszott. Ráveszi apatikus, megtört férjét, hogy ha Vazul, akit Imre halála után utódjául jelölt ki, alkalmatlanná válnék e magas méltóságra, az ő kedveltje, Péter herceg foglalhassa el a trónt. Az álnok velencei erre megvakíttatja és süketté téteti a daliás Vazult, aki most már így nem lehet István örököse, s végül is — kétségbeesve korcs embersége miatt — öngyilkossá lesz. Az agg király, akit már egészen körülhálóznak az udvar intrikái, úgy látja, hogy ezek után már csak a még élő három Árpád-herceg kerülhet sorra. Magához kéreti tehát őket, akik őt egykor megtagadták, s azt parancsolja nekik, hogy a cseh királynál keressenek menedéket; így legalább ők meg fognak menekülni a reájuk leselkedő veszélyektől. Az emberfelettien sokat szenvedett István király csak közvetlenül halála előtt találja meg nyugalmát: Isten megmutatja neki Magyarország dicsőséges jövendőjét, s e boldogító és megnyugtató látomás után húnyja le örök álomra szemét.

Dobsa Lajos e fentebb ismertetett drámája alapján írta meg *Váradi Antal* «István király» című négyfelvonásos operáját, amelynek zenéjét Erkel Ferenc szerezte.[50] Váradi Antal főkép abban tért el mintájától, hogy nagyobb szerepet juttatott Imre hercegnek, akinek alakját sokkal előnyösebben és nagyobb történeti hűséggel rajzolta meg, mint azt Dobsa Lajos tette. Említésre érdemes, hogy a «magyar állam ezeréves fennállásának ünnepe alkalmából», 1896 május 2-án ez a Szent István-opera szerepelt a Magyar Királyi Operaház díszelőadásán.

Váradi Antal operaszövegében István király rovására inkább Imre herceg lesz a darab középpontja, *Szász Károly* «István vezér» című ötfelvonásos történeti drámájában[51] viszont Koppány vezér személye szorítja háttérbe István alakját. A darab főhelyét az a szerelmi história foglalja el, amely a lázadó somogyi vezér és Adelhájd-Beleknegini, Gyejcsnek, István vezér atyjának özvegye között szövődik. A démoni szépségű nő csak abban az esetben hajlandó a pártütő főúr felesége lenni, ha megtagadja pogányságát s kereszténnyé lesz. Koppány azonban, aki már nem meggyőződésből, hanem csak szokásból pogány, Adelhájd utolsó kísérletének is ellenáll s nem hajlandó megtérni.

«Én semmit sem hiszek már.
Míg élek, élek — aztán semmi sincs». (V. felv.)

[50] M. Kir. Operaház könyvtára 6.
[51] Történeti színműtár 2. Budapest, 1893.

Mondja cinikusan, s e szavakban benne van egész életfölfogása. Koppány szokás-pogányságával szemben István vezért szent meggyőződés hevíti, s Istenbe vetett hite szinte csodás bátorságot kölcsönöz neki. Midőn a «szer»-ben a keresztény és a pogány magyarok egymásra támadnak, lecsillapítja a zavart, a pogány oltár tüzét kardjával vágja szét, az agg Gyulát, Hadúr papját elfogatja, az áldozati emelvényt pedig porig romboltatja. Bármily szépen jellemzi is azonban a szerző István vezér személyét, nem tudja elhallgatni rosszalását nagy idegenszeretete miatt. Sajnálattal állapítja meg, hogy a magyar vezér közvetlen környezetében élő legfőbb tanácsadók nem a magyar főurak, hanem a német lovagok : Wasserburgi Wencelin, Hont, Pázmán, Wolfger és Henrik, s a somogyi vezér fölkelését is úgy állítja be, mintha nem annyira az ősi pogány hit védelme, hanem inkább és elsősorban az idegen invázió miatt érzett keserűsége adta volna kezébe a lázadás kardját.

Míg Szász Károly Koppányban a makacs pogány magyar alakját vitte színpadra, addig *Szalay Károly* «Csanád»-jának[52] a pogányságtól elforduló s a keresztséget fölvevő Csanád vezér a főszereplője. István király alakja az ezeréves Magyarország visszaverődő dicsfényében tündöklik. (A darab 1896-ban jelent meg!) Hatalmas, bölcs, a korszerű eszmék iránt lelkesedő s «az idő szavát» megértő uralkodó. Feltűnő, amint ezt már Gockler Imre is észrevette,[53] hogy ebből a darabból teljesen hiányzik a magyar-idegen ellentét, amely pedig az előbb ismertetett drámákban nagyon fontos szerepet játszott. Úgylátszik, mintha a szerző azért nem kívánta volna érinteni a magyarságnak ezt a mindenkor aktuális kényes problémáját, mert nem akart a Millennium örömzsivajába disszonáns akkordot keverni.

1907-ben nagy melegséggel ünnepelte meg egész Magyarország Szent Imre herceg születésének kilencszázéves jubileumát. Az irodalom többek között egy emlékkönyv kiadásával járult hozzá e magasztos ünnep emlékezetesebbé tételéhez.[54] E kötetke, amelyet Vargha Damján szerkesztett, több Szent Istvánról és Szent Imréről szóló «párbeszédes költemény»-t és «színműi jelenet»-et is tartalmaz. *Szepessy László* «Magyarok Nagyasz-

[52] Budapest, 1896.

[53] Szent István király a magyar irodalomban. Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 103. A Magyar Intézet értekezései 19. Pécsett, 1936. 62. l.

[54] Szent Imre-emlékkönyv. Születésének kilencszázados jubileumára szerkesztette : Vargha Damján. Budapest, 1907.

szonya» című egyfelvonásos daljátékában, amelynek zenéjét Kontor Elek szerezte, a magyar szentek hódolatát és kéréseit tolmácsolja a Boldogságos Szűz előtt. Szent István hithű királyokért, Szent Imre tiszta magyar ifjúságért, Szent Gellért bátor igehirdető püspökökért könyörög ; de hódolattal járul a Magyarok Nagyasszonya elé a többi magyar szent, Szent László, Szent Erzsébet, Szent Margit, továbbá Márk, Menyhért és István, a három kassai vértanu is. A Szent Szűz megígéri, hogy nem feledkezik meg szeretett népéről. — *Kayos László* «Nagyasszonyunk» című színi jelenete arról szól, hogy Szent István király felajánlja koronáját és országát a Magyarok Nagyasszonyának, de kétség gyötri, vajjon hű marad-e a magyar nép égi Pátrónájához. Erre álomképek vonulnak el előtte. Látja Szent Imrét, Salamon királyt, Szent Lászlót, IV. Bélát, Hunyadi Jánost, II. Rákóczi Ferencet és azt a sok kongreganistát, akik mind, mind Szűz Mária buzgó tisztelői s Nála találnak vigasztalást nehéz bajaikban. Boldogan ébred fel s kéri a Szűz Anyát, hogy áldja meg ezerszer a magyart. — A «Szellemek versenye Szent Imre ünnepén» című «színműi jelenet», amelyet *Horváth Zoltán* írt, a szent herceg erényeit dicsőíti. — *Mészáros Amand* «Tanulságok» című párbeszédes költeménye azt beszéli el, miként fogadja meg hét ifjú tanuló, hogy ezentúl mindegyikük egész életében Szent Imre példáját fogja követni. — *Takács Gedeon* «A Fehéregyház menedékhelye» című kétfelvonásos ifjúsági színjátéka Szent István korába vezet vissza bennünket. István király az Árpád vezér hamvai fölött emelt templomot, Boldogasszony Fehéregyházát menedékjoggal ruházza fel. Egy rabszolga siet magát őt üldöző ura elől az oltár védelme alá helyezni. Borsa az oltár elől is vissza akarja vinni rabszolgáját, de az odaérkező Imre herceg ezt nem engedi meg. Ecsernek, Borsa pogány testvérének annyira megtetszik az ifjú királyfi bátor viselkedése, hogy megkéri Gellért püspököt, részesítse őt a keresztség szentségében, mivel ő is a herceghez hasonló szeretne lenni. Míg Imre a keresztény vitéz mintaképe, addig István király a gondos atya és bölcs uralkodó típusát testesíti meg. Fiának intelmei tanulmányozását ajánlja figyelmébe, messzetekintő kormányzási programmját pedig a következőkben foglalja össze :

«S mi abban látjuk létünk zálogát,
Ha a magyarnak lelke kincseit
Meggazdagítjuk a Nyugat fiának
Sok éven át gyüjtött kincsével is.
Szívének is megadjuk a magáét,
Vezetve őt a szent kereszt tövébe.» (II. felv.)

A megjelenés időrendjének sorrendjében következő legközelebbi Szent István korában játszódó magyar dráma *Cselőtei Lajos* «Első István király» című háromfelvonásos műve, amely 1929-ben jelent meg.[55] E darab mind tartalmára, mind hangjára nézve teljesen elüt az eddig tárgyaltaktól. István királynak két gyermeke van : Imre és Erzsébet. Imrét, midőn egy alkalommal éppen a templomból lép ki, Budnak, Aba nádor hadsegédének lesbenálló «kóbor csikósai» pányvával földreterítik és megölik. A közbelépő Bazileosznak (= Vazul), István testvérbátyjának mindkét szemét egy-egy nyíllövéssel kilövik. A király a vak Bazileosztól értesül a történtekről, elbeszélése alapján azonban őt is bűnösnek találja s a merénylőkkel együtt Nyitra várába záratja. Az álnok Orseolo Péter herceg, aki most a trón örököse lesz, kiszabadíttatja a nyitrai foglyokat, akik betörnek a királyi palotába, Istvánra támadnak, szívenszúrják s jobbkezét levágják, miközben a halódó király így imádkozik Istenhez : «. . . És bocsáss meg az ellenem vétetteknek». A vak Bazileosz megtalálja István holttestét, leveszi fejéről a koronát, felkapja kardját, amelyet a halott jobbkeze még mindig nem engedett el s elrohan velük fiaihoz. A gyászos haláleset után a főurak az özvegy Gizella tanácsára úgy döntenek, hogy a megboldogult leánya, Erzsébet legyen a nőkirály, aki rövidesen menjen hozzá Orseolo Péterhez, s így mindkét trónigénylő eléri célját. Az ifjú herceg azonban egyedül magának szeretné biztosítani a trónt, s ehhez még meg akarja szerezni az elhúnyt király koronáját, kardját és országoló jobbkezét is. Ezek az ereklyék Bazileosz kezében vannak, aki — miután fiainak csapatai megfutamítják Pétert és seregét — boldogan nyujtja át őket legidősebb gyermekének, Endrének, aki ezáltal a királyi hatalom birtokába jut. Mint látjuk, a szerző egészen sajátságos és nyakatekert módon igyekszik megmagyarázni a történelemből ismeretes tényeket : Szent Imre halálát, Vazul megvakíttatását, István király jobbjának csodálatos fennmaradását, a megüresedett trón körül dúló viszályokat és Endre trónralépését, de egyéni felfogásának helyességét egyáltalán nem sikerül velünk elhitetnie. A dráma szereplői inkább a XX. századba illenek, mint a XI.-be, s egész társalgási módjuk — különösen a nőknél — erősen emlékeztet a mostani idők léha társasági beszédmodorára. Ha hozzávesszük, hogy Adalbert bábenbergi őrgróf, István király egykori hűbérese egyízben annak a nézetének ad kifejezést, hogy a magyarnak Nagy Károly «marchia orientalis»-ába kell kerülnie, azaz «Oszt-

[55] Budapest, 1929.

mark a sorsa», nyugodtan állíthatjuk, hogy Cselőtei darabja az egykorú történeti hitelességtől távol állva, akaratlanul is inkább a mai idők levegőjét és embereit viszi színpadra.

Az 1930. esztendő Magyarország Szent Imre-éve volt. Halála 900 éves jubileuma alkalmából országunk egész népe hódolattal áldozott a liliomos herceg emlékének. Ez évben több drámaírónk választotta Szent Imre herceget művének főhőséül, s e darabokban Szent István alakja legtöbbször háttérbe szorult, inkább csak mint szent fiának édesatyja szerepelt.

Komoly irodalmi érték *Kállay Miklós* négyfelvonásos drámája, «A liliomos királyfi».[56] Imre az eszményi, de azért földön mozgó ifjú megtestesítője. Atyja reá akarja bízni trónját, de terve a pogány magyarok ellenállásával találkozik. Kifogásolják a herceg nem tiszta magyar-vérűségét és attól félnek, hogy az örökké csak ájtatoskodni szerető királyfi, ha trónra kerül, erélytelen király s a német császár vazallusa lesz. A kereszténység és az idegenek ellenében harcoló magyar pogányság legmarkánsabb alakja Vazul, aki attól sem riad vissza, hogy Imrét áldomáskövükhöz csalja s emberei segítségével elfogassa. De bármily nagy túlerővel rontanak is a hercegre a pogányok, megölni nem tudják, mert kezük-lábuk megmerevedik. Más csodának is tanui lehetnek : Enese, a nagy Sámán leánya, aki meg akarta kísérteni a szűzességi fogadalmat tett Imrét, de el tudta oltani magában a «poklok lángját», koronásfejű Madonnává változik s meghal, mivel «a törékeny test nem bírt el ilyen égi terhet». Vazul e sikertelen merénylet után Péterrel, a ravasz velencei herceggel szövetkezik, s más úton-módon tör a királyfi életére : hitszegéssel vádolja, mivel egykor megfogadta neki, hogy benne nem fog folytatódni «Vajk nagyúr és Gizela nagyasszony nemzetsége», s ennek ellenére mégis házasságra lépett Ilenával, Krescimír fejedelem leányával. Nászéjszakájukon reájuk töri az ajtót s a herceg arcába vágja vádját. Az ifjú férj azonban megmagyarázza, hogy neki sohasem lesznek gyermekei, mert a liliomot választotta mintaképéül. E pillanatban előront Urkund, az álnok palotás és le akarja szúrni a herceget, Vazul azonban, akit meggyőztek Imre szavai, most már meg akarja ezt akadályozni. A dühös Urkund ekkor reáveti magát, de a királyfi közéjük ugrik, s a gyilkos döfés őt éri. A haldokló arra kéri a segítségére siető Ilenát és Vazult, őrizzék meg halála titkát, atyjának pedig mondják meg, hogy a trónt Vazulnak adja át. A merénylet tanui — a megboldogult utolsó kívánsága szerint — elhallgatják

[56] Budapest, 1930.

a halál igazi okát s azt a hírt terjesztik el, hogy Imrét vadászat közben egy dühös vadkan sebezte halálra. A szentéletű ifjú szentsége halála után is csodás módon nyilatkozik meg: édesatyját az ő csodás fényben megjelenő alakja menti meg az orgyilkos tőrétől, sírjánál pedig lehullanak a nagy-bűnös zarándoknak, Konrádnak láncai. A nemesen ötvözött nyelvezetű darab, amelynek különös eredetiséget kölcsönöz Szent Imre váratlan halálának egyéni magyarázata, vérbeli drámaíró munkája s megérdemelten aratna még manapság is szép színpadi sikert.

Kerling János történelmi drámája, «A marosi vadvirág»[57] bátor, vadászatért rajongó s az élet tiszta örömeit meg nem vető daliaként ábrázolja Imre herceget, aki szívesen elvállalná a lázadó Ajtony elleni hadjárat fővezérségét is, de az urak — tekintettel a vállalkozás veszélyes voltára — ehhez nem járulnak hozzá. Édesatyja, a jóságos István király azt az egyetlen rossz tulajdonságát veti szemére, hogy túlontúl merészen viselkedik a vadászatok alkalmával. Imre azonban nemcsak vadakra, hanem lelkekre is szívesen vadászik. Élete egyik legfőbb s legkedvesebb feladatának tekinti, hogy a legyőzött Ajtony vezér pogány fiát, akinek lelkében a magyar ifjúság nemes, de imbolygó lelkét látja, megnyerje a kereszténységnek. A vad ifjú nehezen törik meg, de a haldokló Imre, akit vadászat közben egy vadkan sebzett halálra, még megéri azt az örömet, hogy Ajtony bevallja legyőzetését: «Szeretlek! Imre, győztél, megtanítottál Krisztust és Máriát szeretni.» István király a pogányverő, templomépítő, istenfélő uralkodó képében jelenik meg. Az intrikus szerepét, amely más darabokban Péter hercegnek vagy Vazulnak jutott osztályrészéül, itt Gyula, István mellőzött vezére tölti be.

Nagykéry Mária a jubileumi évben két Szent Imre-színművet is írt.[58] «Jézus úr apródja» című darabjában a csodatevő Imre herceg életéből kapunk képeket, jeleneteket. Liliomkormánypálcájával megérinti az elfogott besenyővezérként elébe hozott játszótársának, Endrének összekötözött két kezét, mire a kötelékek maguktól lehullanak; a lelőtt madarakat új életre kelti; egy beteg nő homlokát kereszttel jelöli meg, mire az meggyógyul; egy asszonynak lelkére köti, hogy térítse meg

[57] Budapest, 1930.

[58] «Jézus úr apródja.» Vallásos színmű Szent Imre életéből, 1 előjátékban és 2 felvonásban. Rákospalota, 1930. — «Krisztus vagy Hadúr?» Vallásos, történelmi színmű négy felvonásban. Rákospalota, 1930. — Mindkét mű az «A mi színházunk» című sorozatban jelent meg; az előbbi a 76., az utóbbi a 78. számként.

férjét, bár azt, hogy e férfiú titokban pogány, feleségén kívül eddig senki sem tudta ; midőn a pogány magyarok el akarják rabolni a templomba igyekvő Gizella kíséretében haladó, kereszténnyé lett Karoltot, a támadók karja Imre herceg megjelenésekor bénultan hanyatlik le. — Míg «Jézus úr apródjá»-ban a csodatevő Szent Imrét kelti életre a szerző, másik darabjában, a «Krisztus vagy Hadúr?»-ban az imádkozó, de szükség esetén bátran cselekedni is tudó Imre herceg alakját viszi színpadra. Az ifjú királyfi oly sok időt tölt el buzgó imádságaiba merülve, hogy még édesanyja, a jámbor, alamizsna-osztogató Gizella királyné is arra érzi magát indíttatva, hogy figyelmeztesse fiát, ne vigye túlzásba az ájtatoskodást. Mindazonáltal a vadászatokban és a harci játékokban is kitűnik, mert — ahogy azt Hedvignek, húgának magyarázza — az imádság és a szórakozás nem ellenkeznek egymással. Személyes bátorságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy meg mer jelenni a pogány magyarok áldozatán s le meri dönteni oltárukat. Bátor fellépésének és személye varázsának hatása alatt az áldozatra gyülekezett pogányok elhatározzák, hogy megkeresztelkednek, mivel «Hadúr meghalt, győzött a kereszt !» István király büszkén tekint daliás fiára, a trón várományosára, de öröme ürömmé változik, midőn megtudja, hogy Imre szűzességi fogadalmat tett. «Nem lesz a fának hajtása» — jegyzi meg szomorúan. A szűzi ifjú azonban sugárzó arccal jelenti ki, hogy a fának igenis sokezer hajtása lesz, mégpedig a tiszta magyar ifjak. A darab cselekményének gördülését Ajtony ismeretes lázadásának eseményei s az Ajtonyt leverő, kereszténnyé lett Csanád vezér szerelmi históriájának bonyodalmai biztosítják.

Ajtony lázadása alkotja *Ringelhann Béláné* «Hajnali harang» című négyfelvonásos színjátékának hátterét is.[59] Fontos helyet foglal el a darabban Imre herceg szűzességi fogadalma, amely kínos helyzet elé állítja édesanyját, Gizella királynét. Ez ugyanis éppen udvarukba várja fiának kiszemelt asszonyát, aki itt Michaella, a bizánci császár szépséges leánya. A megérkező császárleány azonban váratlanul segítségére siet : bevallja a királynénak, hogy a bizánci udvar sok szörnyűségének ellensúlyozására s a megbántott Úr Jézus kiengesztelésére fogadalmat tett, hogy a házasélet örömeiből nem veszi ki részét. Gizella Isten ujját látja ebben s fájdalmas szeretettel öleli magához szűzi fiának szűzi feleségét.

A Szent Imre-év zenés színművét *Ruzsinszky Irén* írta meg.

[59] Kalocsa, 1930.

«Szent Imre» című háromfelvonásos darabjához[60] Gábor József írt kísérőzenét. Több évnyi időközt ölel fel a szent herceg életéből. Az I. felvonásban még gyermek, aki megbocsátó, angyali viselkedésével legjobb barátjává teszi a nyakas Gyulát, a volt erdélyi fejedelem fiát. A II. felvonás a veszprémi kolostorban játszódik. Ide vonul vissza az ifjúvá serdült Imre, hogy lelkét felüdítse. Édesatyja és Gellért is elkíséri. A herceg legyőzi a kísértő Sátánt s megfogadja a Szent Szűznek, hogy egész életét tisztán és bűntelenül fogja leélni. A III. felvonás az Imre herceg halála utáni állapotokat eleveníti fel. István királyt nagyon megviseli fiának elhúnyta, de alázatos szívvel tűri a szenvedést. A trónutódlás nehéz problémáján töprengő megtört király előtt vigasztalólag jelenik meg szűzi fiának megdicsőült alakja ; azt tanácsolja atyjának, bízza országát a Boldogasszony gondjaira, azért pedig egy percig se búslakodjék, hogy nincs utódja, mert ő, Imre, szűzességével sokkal nagyobb áldást hoz nemzetére, mint azt földi atyaságával tehette volna, mivel liliomos életének gyümölcsei, a tiszta magyar ifjak imádságukkal mindig meg fogják menteni a magyar nemzetet, bármely vész törjön is reá.

Az 1930-as jubileumi esztendő meghozta a maga emlékkönyveit is, amelyekben szintén előfordul egy-két Szent Imréről szóló színjáték. Az egyik emlékkönyvet *Harsányi Lajos* és *Tordai Ányos* szerkesztették,[61] a másikat, amely az elemi iskolák számára készült, *Pohárnok Jenő* állította össze.[62]

Az elsőben jelent meg *Tordai Ányos* «Imre királyfi» című háromfelvonásos, hatásos ifjúsági színjátéka. A darab a trónutódlás kérdésével foglalkozik. István király Imre fiát szeretné utódjának, de az ifjú herceget, a vakmerő vadászt egy vadkan felnyársalja s halálosan megsebesíti. A megtört atya Gellért püspöktől tudja meg, hogy fia állapota reménytelen. Már-már fellázad Isten ellen, de a püspök jóságos szavai lecsillapítják. A trón gondjai egyidőre elterelik figyelmét szörnyű fájdalmáról. Megbocsát a pogány Vászoly hercegnek, aki pedig egykor őt vérei kiirtójának nevezte, s akinek hívei egyszer már életére is törtek. Neki, a rokonnak ajánlja fel a koronát, de a pogány úr visszautasítja a békülékeny jobbot s megátalkodottságában inkább a tömlöcöt választja. Ekkor a reményevesztett István király már nem földi embernek, hanem magának a Boldogságos

[60] Rákospalota, 1930. A mi színházunk 71.

[61] Szent Imre-emlékkönyv. Halálának kilencszázados évfordulójára szerkesztették : Harsányi Lajos és Tordai Ányos. Budapest, 1930.

[62] A glóriás herceg. Szent Imre-emlékkönyv elemi iskolák számára. Szerkesztette : Pohárnok Jenő. Budapest, 1930.

Szűznek ajánlja fel országát és koronáját. E felajánlás utolsó szavait a haldokló Imre herceg is meghallja ; helyesli atyja tettét, megjövendöli a nagy magyar királyok eljöttét s meghal. — *Harsányi Lajos*nak, az emlékkönyv társszerkesztőjének kis jelenete, «A liliom násza» arról szól, hogy Imre herceg, az ifjú férj felfedi hitvese előtt szűzességi fogadalmának előzményeit és történetét, mire a hercegné szinte átszellemülten fogadja meg, hogy férje testvéreként fog élni. — A kötet következő színjátéka («Liliompár») *Ringelhann Béláné* már előbb ismertetett «Hajnali harang» című darabjának egyik önállóan is kerek egészet alkotó részlete. — A könyvecske utolsó színpadi jelenetét («A Szent György kápolnában») *Váth János* írta, s Szent Imre szűzességi fogadalmának lefolyását viszi színpadra, mégpedig allegórikus alakok szerepeltetésével és hazafias tendenciával.

A jubileumi év másik Szent Imre-emlékkönyve az elemi iskolák számára készült. Összeállítója, *Pohárnok Jenő* «A glóriás herceg» címet adta neki. Ő írta a kötetke mindkét színdarabját is. Az elsőnek címe a könyv címével azonos : «A glóriás herceg». Ez a szerző szerint nem más, mint «Szent Imre élete verses regében, nyolc színpadi jelenettel». Az egyes jeleneteket mindig a «regélő» magyarázó szavai vezetik be, s e színpadi képek végigvezetnek bennünket a «glóriás herceg» egész életén, születésétől kezdve haláláig. Érdekes, hogy míg más darabokban hol a horvát fejedelem, hol a bizánci császár leánya lesz Imre felesége, itt a lengyel királykisasszonyt jelölik ki élete párjául. — Az emlékkönyv másik színjátéka, «A fehérvári csoda», két felvonáshan, két jelenéssel» a Szent Imre sírjához zarándokoló Konrád vezeklő csodás bűnbocsánatának históriáját meséli el.

A bő irodalmi termékenységű Szent Imre-év után, 1934-ben egy kiváló Szent István-dráma látott napvilágot, *Sík Sándor* «István király» című 1038-ban játszódó háromfelvonásos tragédiája, amelyet 1933 december 5-én mutattak be először a Nemzeti Színházban.[63] Teljes mértékben igaza van Pintér Jenőnek, midőn e darabbal kapcsolatban azt írja, hogy «legmélyebb drámai elgondolással mindezideig Sík Sándor oldotta meg a Szent István személyéhez kapcsolódó tragikum színpadi problémáját».[64] A szerző István királyt valódi tragikus hőssé teszi, aki kereszténysége és magyarsága egymásnak ellentmondó követelményei között hánykolódik. Trónját Vazulra, az Árpád-ház hercegére szeretné hagyni, de ez nem hajlandó a szent korona

[63] Budapest, 1934.

[64] I. m. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. III. köt. Budapest, 1938. 352. l.

kedvéért kereszténnyé lenni, mert az új hitben idegen behozatalt lát, ő pedig mindent gyűlöl, ami idegen. Istvánban a pogány magyarok saját fajának üldözőjét és az idegenek barátját látják s idegenszeretetéért Gizellát, a fejedelmi hitvest teszik felelőssé. «. . . te ragadtad el tőlünk egyetlen istápunkat . . . azt a csodálatos embert, a királyt!» — vádolja Gyöngy, Vazul felesége mintegy az egész pogány magyarság nevében a királynét. István, miután Vazullal nem tud megegyezni, nem talál más alkalmasabb király-utódot, mint Pétert, a velencei herceget, az idegent. Ebben a pogányok ismét István idegen-barátságának újabb bizonyítékát látják s a királlyal szembehelyezkedve inkább Aba Sámuelt, a magyart szeretnék királyuknak. István már egészen kétségbeesik, midőn nagyszerű mentőgondolata támad: királyt koronáz, de nem magyart, nem idegent, hanem égi királyt. Szűz Máriának ajánlja fel koronáját és népét s mint aki végre megtalálta az egyetlen helyes megoldást, nyugodtan távozik az égi hazába. Sík Sándor mélységes költőlelkével nagyszerűen megérezte Szent István életének tragédiáját s ezt maradéktalanul, egész nagyságában sikerült megörökítenie. Drámája, amely tele van ma is aktuális magyar problémákkal, gyorsan perdülő cselekményével és zengő nyelvével mindvégig lebilincseli hallgatóságát s megérdemelte volna, hogy az 1938-as Szent István-évben több alkalommal is felújítsák.

1936-ban ismét magyarországi szentet ünnepelt a magyar katolikus világ: Szent Mórt, a Szent István korában élő jámbor mártonhegyi szerzetest, akiből később pécsi püspök lett. Az ebből az alkalomból *Vargha Damján* szerkesztésében megjelent «Szent Mór-könyv»[65] két Mórral foglalkozó színdarabot tartalmaz. Az egyik egyfelvonásos legenda, amelynek címe «Szent Mór». Szerzője *Ujházy György*, aki e darabjában az I. András király korában még mindig élő, de remetei magányába visszavonult agg Szent Mór életéből elevenít fel egy csodálatos epizódot. — A másik színdarab *Hajnal Ernő* háromfelvonásos, tíz képből álló színjátéka, «Maurus», amely Szent Mór egész életén végigvezet bennünket. Az első felvonás azt meséli el, miként áll bosszút a «németeknek behódolt» István fejedelem ellen lázadó Koppány vezér, az «öregisten» híve, kereszténnyé lett családján: mind feleségének, mind fiának, mind unokájának, a kis Maurusnak keresztet süttet a homlokára s mindhármukat kikorbácsoltatja a pusztába. A második felvonás már a Koppány-lázadás leverése utáni időket idézi elénk. István fejedelem erélyes kézzel

[65] Pécs, 1936.

igyekszik elfojtani a pogányságnak még itt-ott fellobbanó lángját s a nyugtalankodó Gyulának, Erdély vajdájának azt üzeni, hogy «aki lázad a magyari vezér ellen, az karón szárad, és varjú vájja ki annak a szemét». (II. felv. 4. kép.) Háborús gondjai közepette azonban nem feledkezik meg a fiatal magyar kereszténység megerősítéséről sem s a legyőzött Koppány vezér haracsolt javait a mártonhegyi monostornak ajándékozza. Uralkodói programmját a következő szavakban foglalja össze: «Országot építek a kereszt védelme alatt . . . Kereszténnyé teszem országomat, boldoggá népemet, akaratuk s nyakasságuk ellenére is». (II. felv. 4. kép.) A keménykezű hatalmas király hű fia az Egyháznak; csak «Krisztus földi helyettesének» vallja magát s gyermeki alázattal hajtja meg fejét a legegyszerűbb szerzetes előtt is, valahányszor lelkének felüdítése céljából a mártonhegyi kolostorba látogat. Egy ilyen látogatása alkalmából, midőn fia, Imre herceg is kíséretében van, csodálkozva veszi észre, hogy míg ő egyforma melegséggel üdvözli az atyákat, Imre különböző számú csókkal köszönti őket, Mórnak pedig, aki a darab szerint nem más, mint Koppány unokája, hét csókot lehel arcára. Midőn e megkülönböztetéséért később felelősségre vonja, Imre bevallja, hogy ő az atyák lelkébe látott s annyi csókkal illette őket, «ahány esztendeje annak, hogy tisztaságos életet fogadtak vala», Maurusnak pedig azért jutott hét csók, mert ő «kezdettől fogva szűzi életet él». (II. felv. 7. kép.) István és a páterek csodálattal hallgatják a léleklátó herceget, s a király megígéri, hogy nagy terveinek megvalósításában fontos szerepet fog biztosítani a jámbor Maurusnak. A szentéletű egyszerű szerzetesből hamarosan Pécs püspöke lesz s ebben a méltóságában igen nagy szolgálatokat tesz a Vatha-féle lázadás vérzivataros idejében sok megpróbáltatásnak kitett Egyház ügyének. A harmadik, befejező felvonás Maurus halálát és megdicsőülését viszi színpadra. E nagy időközt felölelő darab szerzője érdekes és sokoldalú Szent István-portrét ad s igazi tárgyszeretettel vázolja a X. és XI. század fordulójának magyarországi viszonyait.

A tavalyi 1938-as esztendőt méltán nevezhetjük Szent István évének, mert az egész hivatalos és nemhivatalos Magyarország igazán őszinte és világraszóló pompával áldozott kilencszáz évvel ezelőtt megdicsőült első szent királya fényességes emlékének. A magyar irodalom derekasan kivette részét ez ünneplésből, bár a Szent Istvánnal foglalkozó szépirodalom terén többet is alkothattunk volna. A jubileumi év új reprezentatív színdarabja *Ujházy György* «István király népe» című háromfelvonásos történelmi drámája volt, amelyet 1938 augusztusában mutattak

be először, mégpedig a szegedi szabadtéri játékok keretében. Három felvonása három színhelyen és három időpontban, 972-ben, 985-ben és 996-ban játszódik s — a szerzőnek az Új Magyarság számára adott nyilatkozata szerint[66] — azt az átalakulást mutatja be, miként jutott el a nomád magyarság a sátortól a kőpalotáig. A főhős Gécse fejedelem ; Vajk, akit később Istvánná keresztelnek, csak a jövendőt képviseli a darabban. Gécse felismeri a diadalmas kereszténységben rejlő, népeket ifjító erőt, maga is a keresztelő medence fölé hajtja büszke fejét, de még a szenteltvíz sem tudja eloltani a szívében, bensejében izzó pogány tüzet. Sokat kell viaskodnia saját nyakas népével, fiának, Istvánnak esküvőjén azonban feldereng lelke előtt a dicsőséges jövő képe : István, a fia lesz az, aki mint a magyarok első királya, sikeresen fogja a keletről jött népet végérvényesen a nyugati kereszténység útjára vezetni és ezáltal boldogulásának biztos irányát megszabni. E boldogító tudatban roskad össze haldokolva s búcsúszavait, amelyeken a felismerés világossága ömlik el, mintegy intelemként suttogja István felé : «Kettős lelkünk felett . . . csak egy hatalom bír, a korona !»

2.

Az eddig felsorolt színdarabok Szent István korát elevenítették fel. Van azonban több olyan dráma is, amelynek cselekménye már a Szent István utáni időkben játszódik, Szent István, Szent Imre vagy Szent Gellért alakjával mégis kapcsolatban van. Néhány ilyen darabról már az előző részben is volt szó, de ezeket — mivel egyes emlékkönyvekben jelentek meg — nem akartam eredeti környezetükből kiszakítva tárgyalni.

Három dráma a Szent István király sírjánál történő csodás eseményekről emlékezik meg. *Komlóssy Ferenc* háromfelvonásos «nemzeti históriai drámá»-jából, amelynek «István első királyunk koporsója» a címe,[67] a székesfehérvári férfiú büszkesége csendül ki, aki az igazi lokálpatrióta lelkesedésével írja meg Szent László korában játszódó rémdrámájában Konrád zarándok csodálatos székesfehérvári bűnbocsánatának históriáját. A nagy bűnös először Szent István koporsójánál imádkozik, de szózatot hall: «Kelj föl ! — 's ne bízzál egyedül az én segedelmembe, mert vétkeid sokasága feljül halladja érdemeimet; hanem menny Imre fijam Koporsójához, ki tiszta, 's ártatlan élete által kedvet talált az örök Úr előtt». (III. felv. 1. jelenés.) És Imre herceg sírjánál valóban lehullanak a vezeklő vaspáncéljai, bűneinek

[66] Új Magyarság, 1938 július 20-i sz.
[67] Székes-Fehérvárott, 1823.

lajstroma pedig eltűnik a nála lévő pecsétes levélből. Szerepet a darabban Charitas, a hős Erneynek leánya is, aki megjövendöli, hogy az István király szent tetemeit borító hatalmas kövel csak akkor fogják tudni elmozdítani, ha László király kibékül Salamonnal, a magyar trón egykori urával. Jóslata beteljesedik.

Charitas históriáját dolgozza fel *Czakó Zsigmond* «Szent László és kora» című drámája,[68] valamint *Váradi Antal* «Charitas» című háromfelvonásos történeti szomorújátéka is.[69] Mindkét mű a Komlóssy Ferenc darabjához hasonló beállításban emlékezik meg a csodálatos leányról és Szent István király sírjával kapcsolatos szerepléséről.

Szigligeti Ede «Aba» című ötfelvonásos szomorújátéka[70] Aba Sámuel uralkodásának idejét eleveníti fel, és voltakép folytatása «Vazul» című s az első részben ismertetett drámájának. Aba elismerő szavakkal emlékezik meg a darabban a nemrég elhúnyt István királyról. Különösen azt dícséri, hogy felismerte a változott kor követelményeit s ennek megfelelően uralkodott.

Szigligetihez hasonlóan *Dobsa Lajos*nak is van egy drámája, amely a Szent István halála utáni nyugtalan időket eleveníti fel.[71] Sokban emlékeztet Szigligeti előbb említett szomorújátékára.

Kozma Andor «Koronázási mysterium»-a[72] az 1916. évi utolsó magyar királykoronázás alkalmából íródott. E párbeszédes költeményben Magyarország Pátrónája biztosítja Szent István királyt, hogy nem kell aggódnia trónja késői örököse miatt, mert a szent koronába Ő, Szűz Mária oltott örök erőt. Szent István köszönetet mond a Szűzanyának, aki megígéri, hogy ezentúl is mindig gondja lesz szeretett magyarjaira. Befejezésül a földi magyarok kórusa hangzik fel, amely áldást kér Szent István utódjára.

Gergely Ferenc háromfelvonásos színműve, «A három Imre»[73] a mostani időkben játszódik s azt meséli el, miként hozza vissza Szent Imre herceg csodálatos megjelenése névrokonának, egy jó kis fiúnak egészségét s ezzel együtt az egész család békéjét és boldogságát.

Teller Vince «Szent István király ünneplése» című háromfelvonásos színműve[74] allegórikus darab. Hunnia, a Hit, a

[68] Czakó Zsigmond összes művei. II. k. Budapest, é. n.
[69] Magyar történeti színműtár 4. Budapest, 1898.
[70] Szigligeti' eredeti színművei. Pókaiak. Vazul. Aba. Pesten, 1839.
[71] «Aba Sámuel.» Tragédia öt felvonásban. Budapest, 1895.
[72] Kozma Andor : «Magyar Rhapsodiák». Budapest, 1920. 26—28. l.
[73] Vác, 1930.
[74] Berzence, 1937.

Remény és a Szeretet résztvesznek Szent István király égi ünneplésén. A dicsőséges uralkodó a magyar szentek és hősök kíséretében jelenik meg előttük s a megcsonkított Magyarország miatt kesergő Hunniának vigasztaló, biztató szavakat mond. Szent Imre a tisztalelkűséget, Szent Erzsébet a megértő szeretetet, Boldog Margit a vezeklő életet és Szent László az akarat fölött uralkodó bölcseséget ajánlja a magyarok figyelmébe. Hunnia és három társa a jobb magyar jövőbe vetett bizalommal távoznak el a boldog égiek köréből.

3.

Azok a képsorozatok, amelyek az egész magyar történelem nevezetesebb személyiségeit és eseményeit vannak hivatva megörökíteni, természetszerűleg Szent Istvánról és koráról is megemlékeznek. Ezekben első szent királyunk alakja dicsőségtől övezetten jelenik meg, hogy így méltó módon képviselje a keresztény magyar birodalom megalapítóját.

Verő Györgynek a millennium alkalmából írt «Ezer év» című nagyhatású látványos színműve[75] I. szakaszának 2. képében a hittérítő István király alakját viszi színpadra.

Kisudvarnoki Lajos «Ragyogó csillagok» című történelmi képsorozatában[76] Szent István az egyik legragyogóbb csillag.

Sziklay János drámai költeményében («Magyar végzet. Budapest, 1936) két jelenet, a 3. és a 4. kép vezet vissza bennünket a XI. század elejére. A 3. kép Szent Imre herceg tragikus kimenetelű vadász-szerencsétlenségét meséli el, a 4. pedig azt a küzdelmet kelti életre, amelyet Vászoly és Péter a magyar trón elnyeréséért vívott. A Vászoly-párt az öreg király életére tör, de sikertelenül. A meghiúsult merénylet után a nádori bíróság azt a szörnyű büntetést szabja ki Vászolyra, hogy két szeme kitolassék, fülébe pedig forró ólom önttessék. A jóságos király enyhíteni szeretné a kegyetlen ítéletet, de Aba nádor ezt lehetetlennek mondja, sőt azt is közli vele, hogy Vászoly fiait is iderendelték, mivel őket is felelősségre akarják vonni. Az ifjak megbüntetését azonban István király magának tartja fenn : látszólag száműzi Endrét és Bélát — Levente ugyanis már előbb megszökött —, de ezzel voltaképen csak biztonságba akarja őket helyezni. Halálos ellenségének gyermekeit atyai áldásával bocsátja útjukra. A drámai költemény utolsó, 21. képe Szent István birodalmának boldog feltámadását vetíti elénk.

[75] Budapest, 1896.
[76] Budapest, é. n.

4.

Végezetül azokról a kéziratos, Szent István korában játszódó színművekről kívánok megemlékezni, amelyek a különböző akadémiai pályázatokra készültek. E drámai pályaműveket a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára őrzi.

Elöljáróban megemlítem, hogy *Pétery Károly* (1819—1877) «Kupa» című drámájának kéziratát, amely Szinnyei József szerint[77] teljes egészében fennmaradt, seholsem sikerült megtalálnom. Halmy Gyula, Pétery életrajzírója nem is ismeri ezt a munkáját.[78] Az Akadémia könyvtárában találtam ugyan egy azonos című dráma-kéziratot, amely az 1863. évi gróf Karácsonyi-féle jutalomra készült,[79] de semmi nyoma sincs, hogy ez a darab esetleg Pétery Károly kéziratban maradt színművével lenne azonos.

Az Akadémia drámai pályaművei között először 1858-ban merül fel egy Szent István korát érintő «történeti tragédia öt szakaszban». Címe: «*Szent Gellért jóslata*» s a gróf Teleki-féle drámai jutalomra készült.[80] A darab az István király halála utáni zavaros időkben, Aba Sámuel uralkodása alatt játszódik s címét Szent Gellértnek, Szent István kora nagy püspökének azon proféciája alapján kapta, amellyel megjövendölte Abának, hogy «három év teltével nemcsak trónját, de életét is el fogja veszítni . . .»

Ugyancsak az 1858. évi Teleki-pályázatra érkezett egy «*Szent István király*» című négyfelvonásos szomorújáték,[81] amelyben István király a népe nagyságát és boldogságát szívén viselő uralkodó képében jelenik meg:

«Ó, nem nagyravágyás
Esengett bennem a királyi névért, . . .
Király akartam lenni, hogy király
Lehess te a népek közt, nemzetem . . .»

[77] Magyar írók élete és művei. X. kötet. 887. hasáb.

[78] Halmy Gyula: «Pétery Károly élete és munkái». Az áll. segély. mezőtúri ev. ref. főgymn. értesítője az 1895—96. isk. évről. Mező-Túron, 1896.

[79] Jeligéje: «Bátran küzdtél a neked szent ügyért». (Szerző.) — Drámapályázatok: 36. k.

[80] Jeligéje: «Vad gyűlölség, lázzadások,
Üldözés és pusztítások,
Rég emészti mind ez átok
E szerencsétlen hazát». («Edinburgi tömlöcztartó»-ból.) — Drámapályázatok: 22. k.

[81] Jeligéje: «Sic itur ad astra». — Drámapályázatok: 22. k.

mondja alázatos-szerényen. A trón betöltésének gondjai azonban megkeserítik népe fölvirágzásán érzett örömét. Ha már nagyon nehézzé válik számára az intrikák és egyéb kellemetlenségek elviselése, Gellért püspök jóságos vigasztaló szavaiban keres megnyugvást. Felesége, Gizella királyné cselszövő asszony, akárcsak Dobsa Lajos «I. István király» (1880) című darabjában. Az idegeneket pártfogolja s gyakran keresztezi férje jóakaratú terveit. «Ostor, mely a nemzetet sujtolja» — mondja róla Endre, az ifjú Árpád-házi herceg. Ő vakíttatja meg és tételti süketté Vazult is, akit pedig István király halálos ágyán — megbánva, hogy az álnok Orseolo Péter herceget jelölte ki utódjául — a trón örökösének szeretne megtenni. A királyné szörnyű tette voltaképen bosszú azért, mert a daliás herceg egykor visszautasította szerelmét. István király azonban, bármily sokat szenvedett is életében, halála előtt még meglátja egyik víziójában, miként űzi ki a gonosz Gizellát tulajdon pártfogoltja, Péter az országból, sőt Péter bukását és a hős Endre trónralépését is elébe vetíti a jótékony álomkép, s ennek eltűnése után a boldog jövő tudatában nyugodtan húnyja le örök álomra szemeit.

Az 1860. évi Teleki-féle «tragédiai jutalomra» benyujtott «*Első István király*» című ötfelvonásos «eredeti tragoedia»[82] *Dobsa Lajos* 1880-ban nyomtatásban is megjelent azonos című darabjának kézirata.

A legtöbb Szent István korában játszódó drámai pályamű Koppány lázadásának históriáját dolgozta fel. A Koppány-tragédiák sorozata a következő: «*Kupa*». Történeti szomorújáték öt felvonásban. Pályázat a gróf Karácsonyi-féle drámai jutalomra. 1863.[83] — «*Kopány*». Tragoedia öt felvonásban. Pályamű az 1867—68-ra kitűzött gróf Karácsonyi-féle drámai pályadíjra.[84] A darab bonyodalma — akárcsak Szász Károly «István vezér»-ében (1893) — abból a tragikus szerelemből adódik, amely Koppány vezér és Adelhajd, Géza fejedelem boszorkányos szépségű özvegye között szövődik. — «*Kopány*». Tragoedia öt felvonásban. Pályamű az 1881. évi Teleki-díjra.[85] —

[82] Jeligéje: «Nagy lesz hazám, s védője a kereszt;
Mit ülteték hármas halom fölébe».
— Drámapályázatok: 24. k.

[83] L. a 79. jegyzetet.

[84] Jeligéje: «Mortuo Geycha Duce, Cupan, voluit matrem S. Regis, sibi per incestuosum copulare connubium, ... Ducatumque suae subdere potestati.» (J. Thuroczi Chron. Hung. P. II. c. XXVIII.) — Drámapályázatok: 40. k.

[85] Jeligéje: «Teleky-pályázat». — Drámapályázatok: 77. k.

«*Koppány.*» Szomorújáték öt felvonásban. Pályamű a gróf Karácsonyi-jutalomért. 1887.[86] E darabban különösen élére van állítva a magyar-idegen ellentét. István fejedelem az idegen kapcsolatok barátja.

«Mi zárkozottan itt nem élhetünk :
Érintkeznünk kell mívelt államokkal
S föntartanunk velük a jó viszonyt . . .»

mondja az I. felvonás 5. jelenetében. Koppány vezér ezzel szemben egyedül az ősi, pogány magyarságban bízik s így elmélkedik a fejedelmi trónteremben :

«Im itt, e termek tömjénes legében,
Itt döntik el Magyarország jövőjét !
Hahaha ! És kik döntenek fölötte?
Bevándorlott, idegen, léha nép,
S játékszerük, István fejedelem . . .» (I. felv. 3. jel.)

István Koppány elleni haragját azonban nem annyira lázadása, mint inkább az a nem egyenes emberhez illő tette robbantja ki, hogy tolvajként szökteti meg a beléje halálosan szerelmes Ropó Lenkét, aki valóban nem is tudja túlélni szerelmese bukását ; holtteste mellett szívenszúrja magát. Fordulatos cselekményű, érdekesen bonyolódó darab, lélekrajzai azonban nem valami szerencsések. — «*Haza és szerelem.*» Szomorújáték öt felvonásban. Pályamű az 1889. évi Kóczán-pályázatra.[87] Azonos az előbb ismertetett 1887. évi «Koppány» című drámával. — «*Koppány.*» Történeti tragédia a vezérek korából. Négy felvonás. Pályamű az 1889. évi Kóczán-pályázatra.[88] — «*A keresztények Hunniában.*» Történeti színmű négy felvonásban. Az 1890. évi Kóczán-pályázatra benyujtott dráma.[89] E darabban Kupát maga Lucifer, a poklok fejedelme tüzeli a keresztények ellen. — «*A pogányság bukása.*» Tragédia öt felvonásban. Pályamű a Teleki-pályázatra. 1893.[90] Azonos az 1887. évi «Koppány» című gróf Karácsonyi-féle pályamunkával, valamint az 1889. évi «Haza és szerelem» című Kóczán-pályaművel.

[86] Jeligéje : «Isten, áldd meg a magyart !» (Kölcsey.) — Drámapályázatok : 98. k.

[87] Jeligéje : «Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar !» (Vörösmarty.)
— Drámapályázatok : 101. k.

[88] Jeligéje : «Győzzön a jobb !» — Drámapályázatok : 101. k.

[89] Jeligéje : «Éll a magyarok Istene még !» — Drámapályázatok : 102. k.

[90] Jeligéje : «Istenért és hazáért !» — Drámapályázatok : 107. k.

A Koppány vezér és István fejedelem közötti ellentét volt az Akadémia díjaira pályázó drámaírók legkedvesebb Szent István korabeli témája. Némelyek azonban — többkevesebb sikerrel — más természetű tárgyakkal is megpróbálkoztak. Az 1881. évi Teleki-díjra benyujtott «*Rináldó*» című négyfelvonásos szomorújáték,[91] amely később «*A kalandor*» címmel az 1890. évben kiírt Kóczán-díj pályamunkái között is felmerül,[92] a trónutódlás körüli zavarok drámai mozgalmasságát aknázza ki. A szerző Vazul alakját igen rokonszenves beállításban viszi színpadra.

Az 1889. évi Kóczán-pályázat négy Szent István korában játszódó drámát eredményezett : két Koppány-darabot, amelyek ről már előbb emlékeztem meg és két olyan szomorújátékot, amelyek már csak lazább kapcsolatban állanak István király személyével. Az egyik «*Zoárd*», tragédia négy felvonásban ;[93] cselekményét a szerző a 996. esztendőbe helyezi. A másik «*Géza*», történeti dráma három felvonásban ;[94] főalakja Géza fejedelem, István édesatyja, a cselekmény ideje pedig 974.

Utoljára még két drámát kell megemlítenem. Mindkettőnek egy-egy Szent István korabeli lázadó adja a címét : Gyula, illetve Ajtony. «*Gyula*» «eredeti történeti szomorújáték négy felvonásban» s az 1890.-i Kóczán-pályázatra készült.[95] Itt Gyula, István király nagybátyja, «az Erdőn-túli részek főhadnagya» veszi át Koppány szokásos szerepét. Helyteleníti a király idegenszeretetét s korlátozni kívánja a keresztény papok hatáskörét :

> «Maradjanak tisztán vallásuk mellett
> S nem bánom én terjeszszék azt, de ne
> Hatalommal, hanem igével csak . . .»

mondja az I. felvonás 9. jelenetében. Unokaöccsét azzal vádolja, hogy feleségével, a német Gizellával kötött házassága pillanatában eladta a hazát. Később fegyveresen is fellázad ellene, de vereséget szenved s tömlöcben kell meghalnia. A megbocsátó

[91] Jeligéje : «Flectere si Superos nequeo,
Acheronta movebo».
— Drámapályázatok : 77. k.

[92] Jeligéje : «Szabadság : zsarnok isten,
leghívebb
fiaidnak vérén táplálkozó !»
— Drámapályázatok : 102. k.

[93] Jeligéje : «Buzdítást !» — Drámapályázatok : 101. k.

[94] Jeligéje : «I. N. R. I.» — Drámapályázatok : 101. k.

[95] Jeligéje : «Hazám.» — Drámapályázatok : 102. k.

István király nagybátyja gyermekeit saját gyermekeivé fogadja s megígéri, hogy ezentúl nem hallgat majd német udvaroncaira, hanem csupán szeretett magyarjainak javát fogja szem előtt tartani. — Az «*Adony (Ahtony)*» című ötfelvonásos történeti tragédia szintén az 1890. évi Kóczán-díjra benyujtott pályamunka.[96] Tárgya Ajtony lázadása, amelyet Csanád, Ajtonynak István királyhoz pártolt fővezére 1028-ban sikeresen lever. A király az egész darab folyamán egyetlen egyszer sem lép színre.

* * *

Ezzel áttekintettük a Szent Istvánról és koráról szóló magyarországi drámairodalom nyomtatásban megjelent és hozzáférhető helyen található kéziratos termékeinek tekintélyes sorát. Vizsgálódásaink célja az volt, hogy bemutassuk, hányan és hányféleképen dolgozták fel dráma formájában Szent István király korának a történelem avagy a legendák útján reánk hagyományozott eseményeit, kik és hogyan próbálták drámai mezbe öltöztetni a magyar kereszténység hőskorának ma is aktuális problémáit. Végigkísértük az egyes főbb személyek ábrázolásmódjának fejlődését és változását s láthattuk, hogy az egyes darabok szerzői néha éppen homlokegyenest ellentétes tulajdonságokkal ruházták fel hőseiket. Különösen szembeszökő ez Gizella királynénál, akit hol angyali jóságú feleségnek és anyának, hol pedig áskálódó nőnek ábrázolnak. Kisebb mértékben ugyan és más formában, de megtaláljuk e kettős képet Szent Istvánról is: néha keményöklű, parancsokat osztogató katona-királynak, néha viszont siránkozó, feleségének és kedvelt idegenjeinek hatása alatt álló, önállótlan, beteges aggastyánnak rajzolják. Meg kell állapítanunk, hogy Szent István alakját az iskoladrámák kora óta mind több és több emberi vonással próbálták felruházni, néha azonban ez a tendencia túlságosan is előtérbe került, s a szentség rovására nem egyszer nagyon is előnytelenül emelték ki a gyarló embert. István király fia, Szent Imre herceg szűzi tisztaságú, lovagias magyar dalia, aki az imádság mellett a vadászat nemes gyönyöreit sem veti meg. Még rajta is találnak azonban kifogásolnivalót; így például Dobsa Lajos «I. István király» című tragédiájában (1880) gyámoltalan, lantpengető trubadúrként lépteti fel a szent ifjút. Szent Gellért legtöbbször a jóságos nevelő s a biztosszavú vigasztaló képében jelenik meg. A darabok szokásos személyzetéhez tartoznak még a következők: Péter,

[96] Jeligéje: «Per ardua ad astra.» — Drámapályázatok: 102. k.

az álnok, hízelgő természetű velencei herceg, akit aljas szándékaiban még fondorlatosabb anyja, Orseolo doge özvegye támogat; Vazul, a dőzsölő és bujálkodó Árpád-házi herceg, aki viselkedésével a legtöbb szomorúságot okozza rokonának, István királynak, vétkeiért azonban már a földön is keservesen megbűnhödik: megvakítják és megsüketítik; végül Koppány, Gyula és Ajtony, a három lázadó pogány magyar nagyúr, akik megrögzött ősi Hadúr-tiszteletük vakságában nem látják meg a diadalmas új hit ragyogó fényét s az egész kereszténységben csak a nem-magyar, idegen hitet látják, Szent Istvánt pedig faját megtagadó, az idegen újdonságnak behódolt, elfajzott magyarnak tekintik.

A darabok tárgyát legtöbbször a keresztény és pogány magyarok küzdelmei vagy pedig a trónutódlás viszályai alkotják. A háború utáni Szent István-drámákból burkoltan már többször kicsendül az a hő óhaj is, bárcsak mégegyszer olyan dicsőséges és hatalmas nép lehetne a magyar, mint volt annakidején első szent királyunk országlása alatt és birodalmának határai között. S most, megcsonkítottságunk tizenkilencedik évében különös boldogsággal és büszkeséggel tölthet el bennünket az a tudat, hogy volt ezelőtt kilencszáz esztendővel egy világhírű, szent királyunk, aki alatt nagy volt a magyar, s jólesik — legalább a rivaldák tündöklő fényében — visszaálmodnunk magunkat a kilencszáz év előtti boldog szentistváni időkbe, amelyeknek visszatérte, az új Nagy-Magyarország megvalósulásával, talán már nincs is olyan nagyon messze.

Balanyi György:

Csehországi Boldog Ágnes (1205—1282).

A XIII. század kezdetén Umbriából páratlanul gazdag lélektavasz indult ki, melynek mását hiába keressük az egyháztörténelemben. Assisi Szent Ferenc és társai életükkel eleven illusztrációt szolgáltattak az evangéliumhoz s lemondásukkal, igénytelenségükkel, kemény vezeklésökkel és mondhatatlanul gyöngéd emberszeretetökkel újból életre keltették a hegyibeszéd szellemét. És amerre megfordultak, lábuk nyomán mindenütt megújult a föld színe: a testvérharcok elcsitultak, a szociális feszültségek feloldódtak s az emberek, nemesek és közrendűek, gazdagok és szegények, egyháziak és világiak egyaránt Isten szeretésére és felebaráti kötelességeik odaadóbb teljesítésére hangolódtak.

Celanói Tamással szólva a *poverello* fellépése úgy hatott, mint az éjszaka homályában feltetsző fényes csillag vagy mint a sötétséget tovaűző hajnalpirkadás. Nyomában egyszerre megváltozott a tartomány arculata s előbbi komorsága nyájas vidámságra fordult. A korábbi szárazság megszűnt s a dúsan megázott föld vetése gyorsan szárba szökkent. Az addig kapálatlanul heverő szőlőhegy az Úr jó illatának hajtásaival terült be, bódító illatú virágokat nyitott s a tisztesség és erény gyümölcseit érlelte. A hálaadás és az úrdicséret himnuszai mindig több és több oldalról zsongtak fel. Sokan levetkőzték a világi gondokat és Szent Ferenc példájára és ujjmutatása szerint magukba tértek s a Teremtő buzgóbb szeretésére és tiszteletére gyulladtak.[1]

És ez a csodálatos lélektavasz nem szorítkozott csupán Umbriára vagy Itáliára, hanem egyetemes volt, mint az evangéliumi szellem, melynek megújítására vállalkozott. Még Szent Ferenc életében áthatott a Pireneusok és az Alpok ködbevesző ormain, elhullatta virágait a spanyol, francia, német és angol föld gazdag tájain, behatolt a mohamedán Marokkóba, Szíriába és Egyiptomba, majd azt követőleg utat nyitott magának Közép- és Északeurópa országaiba és a végtelenségbe vesző roppant mongol birodalomba. Alig egy századdal el-

[1] Vita prima S. Francisci Assisiensis. Analecta Franc. X. 1. Ad Claras Aquas, 1926. 29. s. k. V. ö. Fr. Jul. de Spira: Vita S. Francisci. U. o. 346. l. Leg. trium sociorum. Acta SS. Oct. II. 737. l.

indulása után már nem volt a világnak olyan rejtett zuga, melyben a ferences eszmény ismert és tisztelt ne lett volna.[2]

Nekünk, magyaroknak jólesik megállapítanunk, hogy a középeurópai ferences lélektavasz kivirágoztatásában dicső nemzeti uralkodó családunknak volt főrésze: Magyarországon IV. Béla királyunk,[3] Németországban húga, Szent Erzsébet asszony,[4] Csehországban pedig unokanénje, Boldog Ágnes szűz tett mindenkinél többet a *poverello* eszményeinek elterjesztésére és begyökereztetésére. IV. Béla és Szent Erzsébet ezirányú érdemeit nem kell külön méltatnunk, mivel közismertek. Ezért a következőkben csupán Boldog Ágnes egyéniségével és ferences törekvéseivel szándékozunk foglalkozni.

Boldog Ágnes 1205 január 20-án született Prágában.[5] Atyja Przemysl vagy ismertebb nevén I. Otokár cseh király (1198—1230), anyja Konstancia, III. Béla magyar király kisebbik leánya, Szent Erzsébet nagynénje volt. Az Ágnes nevet a legenda magyarázata szerint azért kapta, mivel Szent Ágnes vigiliáján született s mivel a keresztség szentségét a szent ünnepén nyerte el Dániel prágai püspök kezéből.[6]

A kis hercegnő egyéniségének és vallásos géniuszának ki-

[2] A rend terjedéséről és a provinciák kialakulásáról jó áttekintést ad Golubovich G.: Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa. II. Quaracchi, 1913. 214. s. kk. ll.

[3] Karácsonyi J.: Szent Ferenc rendjének tört. Magyarországon 1711-ig. I. Budapest, 1922. 17. l.

[4] Bihl M.: Die hl. Elisabeth v. Thüringen als Terziarin. Francisk. Studien, 1931. 259. s kk. ll. Balanyi Gy.: Szent Erzsébet és Szent Ferenc. Budapest, 1937.

[5] Bold. Ágnes eredeti legendája nem maradt reánk. Legközelebb áll hozzá az a latin legenda, melyet Seton Walter fedezett fel és közölt egy XIV. századi bambergi kódex nyomán. Utána a berlini Germ. Oct. 484. sz. kódex német szövege következik, melyet ugyancsak Seton tett közzé Some new Sources for the Life of Blessed Agnes of Bohemia (British Society of Franciscan Studies vol. VII.). Aberdeen, 1915. c. művében. A másik kettőt még a bollandisták közölték az Acta SS. Mart. I. 509—513. és 513—532. lapjain. Ezek közül az első régibbnek látszik, de nagyon vázlatos, a másik pedig újkori kompiláció, melyet Cruger György jezsuita egy régi latin és cseh szövegből állított össze. A négy legenda viszonyát Oliger Livarius atya így állapítja meg: Seton latin legendája csaknem az eredetivel felérő korai változat, a német szöveg ennek fordítása, a bollandisták rövidebb szövege az eredeti után készült kivonat s végül a Cruger-féle szöveg késői összeállítás. Archivum Franc. Hist. 1920. 243. s kk. ll. A Glassberger-féle változat, melyet a Chronica XXIV generalium halli kódexében találunk, az említettekhez képest semmi új mozzanatot nem tartalmaz. Analecta Franc. III. Quaracchi, 1897. 183. s kk. ll.

[6] Acta SS. Mart. I. 513. l.

bontakozására minden bizonnyal Árpád-házi anyjának volt döntő hatása. Atyjáról semmiképen sem tehetjük ezt fel. Mert Ottokár a történeti adatok világánál erőszakos, nagyratörő és kíméletlen embernek tűnik fel, aki eszközei megválasztásában csupán az elérendő célt tekintette. Igazi Przemysl-jellem volt: a legnagyobb mértékben megbízhatatlan és állhatatlan. Az a hinta-politika, melyet Sváb Fülöp és IV. Ottó, majd IV. Ottó és II. Frigyes ellenkirályok közt folytatott, valóságos magas iskolája volt a politikai szélkakasságnak.[7] Kíméletlenségére pedig jellemző 1203. évi thüringiai és meisseni hadjárata, melynek során vad katonái, köztük kunok is, tizenhat kolostort és háromszázötven templomot égettek fel, illetve dúltak szét s közben a leghajmeresztőbb kegyetlenségeket és kicsapongásokat követték el.[8] De célját elérte: Sváb Fülöp (1198 szeptember 8), IV. Ottó (1203 augusztus 24), III. Ince pápa (1204 április 19) és végül II. Frigyes (1212 szeptember 26) egymásután elismerték őt Csehország királyának. De még ennél is többet jelentett az a rohamosan növekvő politikai súly, melyre Csehország a középeurópai ügyek intézésében emelkedett.

Politikai megbízhatatlanságánál nem kevésbbé sötét árnyat vetett Otokár jellemére első házasságának erőszakos szétrombolása. A nagyralátó fejedelem ugyanis először Ottó meisseni fejedelem leányával, Adalheiddal kelt egybe. Mikor azonban a Németországban VI. Henrik császár halála után beállott nagy fordulat következményeként váratlanul királyi koronához jutott, egyszerre keveselni kezdte felesége származását és tizennyolc évi együttélés után szívtelenül eltaszította őt magától. A szolgalelkű Dániel püspök sietett eleget tenni királyi ura akaratának és kétoldalú negyedfokú rokonság címén még 1198-ban érvénytelennek nyilvánította házasságát. A szerencsétlen Adelheid hiába próbálta megvédeni a maga és gyermekei becsületét: a terem ajtajában álló fegyveres szolgák durván elutasították és nem engedték meg neki, hogy a király által

[7] A részleteket l. Palacky F.: Geschichte von Böhmen. II. 1. Prag, 1866. 57. s kk. ll. Bretholz B.: Geschichte Böhmens und Mährens. I. Reichenberg, 1912. 396. s kk. ll. Huber A.: Ausztria története. Ford. Baróti L. I. Budapest, 1899. 318. s kk. ll.

[8] Vargha D.: III. Ince és kora. Budapest, 1893. 121. l. Palacky i. m. 65. l. 101. j. érthető okokból menteni iparkodik honfitársait s az események egykori feljegyzőjét, Lübecki Arnoldot az egész középkor legcsehellenesebb német krónikásának bélyegzi, de megfeledkezik róla, hogy nagyjából a higgadt Gerlach is hasonlóan vélekedik a korabeli csehekről.

kinevezett ítélőbírák előtt előadja védekezését.[9] Hiába fordult védelemért a Szentszékhez is ; III. Ince pápa ugyan többízben elrendelte az ügy kivizsgálását, de a politika közbejötte miatt a vizsgálat lefolytatására sohasem került sor. A boldogtalan nő végre elunta a meddő harcot ; a meisseni Szent Afra-kolostor tagjai közé lépett és ott fejezte be hányatott életét 1211 február 11-én.[10]

Ilyen előzmények után jött létre Otokár és Konstancia házassága (1199). A magyar királyleány mentségére azonban meg kell említenünk, hogy csak akkor szánta rá magát az egybekelésre, mikor a magyar főpapok határozottan biztosították őt Otokár előző házasságának egyházjogi érvénytelenségéről.[11]

Természetes, hogy Otokár király ilyen lélekberendezés mellett jellemben, önfegyelemben, bensőségben és gyöngédségben vajmi keveset adhatott szentségre hivatott leányának. Magától kínálkozik tehát a következtetés, hogy mindeme vonások anyai örökségként szövődtek bele a kis hercegnő lelkébe és életébe. Annál több jogunk van ezt következtetni, mivel Konstancia hercegasszonyról nyilván tudjuk, hogy gazdag örökséget vitt a Przemyslek komor családi fészkébe: királyi nemzetségének büszke öntudatán kívül magával vitte annak mélységes hitét és tiszta erkölcsi felfogását is. Hiszen atyjaura, a néhai jó Béla király oldalán csupa olyan benyomásokban volt része, melyek észrevétlenül a hívő és cselekvő kereszténység irányába terelték lelki fejlődését. Igy, hogy csak egyet említsünk, állandó tanuja és részben átélője volt annak a bensőséges áhítatnak, mely az országalapító szent király szellemével és kultuszával telítette az esztergomi udvart. Ismerte a Szent Istvánra vonatkozó legendákat; nemcsak azokat, melyeket tudós barátok ékes betűkkel pergamenra róttak, hanem azokat is, melyek a nép ajkán éltek ; ismerte a *Fioretti di San Stefanot*, melyek mindinkább a csodák misztikus ködébe vonták a nagy király alakját. Azután fiatal leány korában szívvel-lélekkel kivette részét azokból az országra-világra szóló ünnepségekből, melyekkel nemzetsége másik büszkeségének, a pogányverő és csodákat mívelő László királynak szenttéavatását keretezte a hívő kegyelet (1192).

[9] Mindezt III. Ince 1199 okt. 1. kelt leveléből tudjuk. Erben K. J. : Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae. I. Pragae, 1855. 202. l.

[10] Wertner M. : Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. 379. l.

[11] Palacky i. m. 61. l.

De nemcsak a régi szent királyok példájából, hanem közvetlen környezete életéből is bőven meríthetett istenes indításokat Konstancia hercegasszony. Hiszen gyermekkorában még elevenen élt a nagy Lukács érsek emléke, akit kortársai már életében szentként tiszteltek és akinek hivatalos szentté-nyilvánítása érdekében néhány évtizeddel később csakugyan megindult az adatgyüjtés.[12] Saul kalocsai érseket pedig, akinek oltárraemelése később szintén szóba került[13], nemcsak hírből, hanem minden valószínűség szerint személyesen is ismerte. De hihetőleg másokat is ismert atyja egyházi tanácsadói közül ; így minden bizonnyal ismerte kedves ciszterci barátait, akik Szent Bernát tüzes szellemét igyekeztek átültetni a nehéz mozdulású magyar talajba.

A legnagyobb és legközvetlenebb hatást azonban ebben a tekintetben is szeretett atyjaurának példája gyakorolta a fiatal hercegnőre. Hiszen III. Béláról tudjuk, hogy bizánci nevelkedése ellenére buzgó katolikus maradt és mindvégig a szigorú egyházi reformirányhoz szított.[14] Ennek külső jeleként házi káplánjait, gyóntatóit és gyermekeinek oktatómestereit mind az akkor legszigorúbbnak tartott ciszterci-tarendből választotta.[15] Még beszédesebb bizonysága buzgóságának tömérdek egyházi alapítása. Hiszen csak a ciszterciták számára egész sorát alapította a kolostoroknak. Pedig tudjuk, hogy hasonló nagylelkűséggel karolta fel a premontreiek s a templomos és ispotályos lovagok ügyét is.[16] Hogy Konstancia később, főleg özvegy korában, szintén bőkezű pártfogója lett az egyházi intézményeknek, annak mélyebb okát minden bizonnyal az atyai példa ösztönző hatásában kell keresnünk.[17]

Mélységes hite és tisztult erkölcsi felfogása mellett másik, nem kevésbbé jellemző vonása volt Konstancia egyéniségének erős akarata és férfias határozottsága. Ebben a tekintetben is igazi Árpádvér volt ő : igazi *mulier fortis*, aki uralkodásra és parancsolásra született. Kicsiny, de jellemző adat, hogy férje és fiai még véletlenségből sem hagyják el neve mellől a *regina Boemorum* jelzőt. De még többet mond az az adat, hogy

[12] Balics L. : A róm. kat. egyház története Magyarországon. II. 1. Budapest, 1888. 150. s k. l.

[13] U. o. 195. s k. l.

[14] Hóman B. és Szekfű Gy. : Magyar történet. I[2]. Budapest, 1935. 387. l.

[15] U. o. 390. l.

[16] U. o. 388. s k. l.

[17] Erben i. m. passim.

özvegy korában is erősen befolyt a közügyek vitelére. Mikor pl. fiai I. Vencel király (1230—1253) és Przemysl morva őrgróf 1233-ban semmis okokból meghasonlottak egymással és kölcsönösen pusztították egymás területét, ő békítette ki őket.[18] Néhány évvel később (1237) ugyancsak ő simította el viszályukat. Erélyére jellemző világot vet egyik, ez ügyben kibocsátott levele, melyben szigorúan megtiltja a znaimi és brünni kerület zsupánjainak, nemeseinek és egyéb lakóinak, hogy a király távollétében fegyverhez merjenek nyúlni.[19] És hogy a messze idegenben is hű maradt családjához és magyarságához, arra legjobb bizonyíték végrendelete, melyben özvegyi tartás címén kapott összes birtokait unokaöccsére, IV. Béla kiralyra hagyta.[20]

Mindezek alapján bátran állíthatjuk, hogy Boldog Ágnes nemcsak vére, hanem lelki alkata szerint is a magyarság birtokállományához tartozik. Hiszen egyéniségének minden jellegzetes vonása : hite, jámborsága, határozottsága és erős szervezőképessége anyai örökség nála. Ha tehát nyelvben el is szakadt tőle, lélekben mindig hű maradt ahhoz az áldott törzshöz, mely a századok folyásában annyi aranyágacskát hajtott.

Boldogunk gyermekkora meglehetősen változatosan telt el. Az anyai oltalom édességét nagyon rövid ideig élvezhette. Szülei ugyanis a kor szokása szerint már hároméves korában eljegyezték Szakállas Henrik sziléziai herceg és Szent Hedvig merániai hercegnő legkisebb fiával, Boleszlávval és hogy jegyeséhez közelebb legyen, a Boroszló közelében épült trebnitzi cisztercita apácakolostorba adták nevelésre.[21] A válás fájdalmát azonban nagy mértékben tompította az a körülmény, hogy a kis jegyest új otthonában szerető testvéri karok fogadták. Hiszen nénje, Anna hercegnő, Boleszláv bátyjának, Henrik hercegnek kiszemelt mátkája már évek óta ott élt. De magát a kolostor bőkezű alapítóját és életének ihletőjét is közeli szálak fűzték a kis jövevényhez. Hedvig hercegnő ugyanis édestestvére volt Konstancia sógorasszonyának, a szerencsétlen végű Gertrud királynénak. Érthető tehát, hogy nagy szeretettel fogadta a kedves csöppséget és talán még anyjánál is nagyobb gonddal igyekezett az Úr félelmével tölteni el nyiladozó értelmét.

Igy Trebnitz Prága után nem jelentett nagy megrázkódtatást. Mindössze annyi változás történt, hogy Ágnes lelki fejlő-

[18] Palacky i. m. II. l. 104. l.
[19] Erben i. m. 425. l.
[20] Wertner i. m. 376. l. 1. j.
[21] Acta SS. Mart. I. 514. l.

désének irányítása egy jámbor anyának kezéből egy még jámborabb, sőt szent nőnek a kezébe ment át. A Gondviselés belenyúlása azonban már három esztendő mulva tragédiára fordította a boldog idillnek indult trebnitzi tartózkodást: a kis vőlegény váratlan halála végét szakította az eljegyzésnek.[22] Ágnes további sziléziai tartózkodása ezzel céltalanná vált. Ezért szülei hazavitték Csehországba s további nevelésre az Éger folyó partján épült doksani premontrei apácakolostorba küldötték.[23] Választásuk azért esett éppen Doksanra, mivel családi alapítás volt — II. Ulászló király felesége, Gertrud királyné vetette meg alapját a XII. század közepén[24] — és mivel szigorú fegyelmében elegendő kezességet láttak arra, hogy a kis hercegnő nevelése minden tekintetben az ő akaratuknak megfelelően történik. Egyébként a nevelés itt is, miként Trebnitzben, német szellemben folyt. Hiszen mindkét kolostor első lakói Németországból, a doksanié Dünnwaldból, a trebnitzié pedig Bambergből kerültek ki[25] és utánuk még nemzedékek hosszú során át a német elem játszotta a vezetőszerepet. Otokár királyról és fiáról, Vencelről különben is tudjuk, hogy nagy barátai voltak a német kultúrának s országuk anyagi jólétének emelésére tömérdek német telepest és iparost vontak magukhoz.[26]

Doksanban szintén három esztendőt töltött Ágnes. Tehát legfeljebb kilenc-tízéves lehetett, mikor újból visszakerült édesanyjának oltalmazó szárnyai alá. Éveinek számát tekintve még mindenesetre gyermek volt, de a középkor viszonyaihoz képest, mikor általában gyorsabban értek az emberek, félig-meddig már felnőtt leánynak számított. Vallásos géniusza a gondos kolostori nevelés eredményeként egyre határozottabban kezdett kibontakozni. Igy érthető a legenda szava: «Ritka ártatlanságával nagymértékben megnyerte szüleinek és az országnagyoknak tetszését; de az alsóbb néposztályokat is mélységes tiszteletre gerjesztette maga iránt; és pedig nem annyira királyi származásának jogcímével, mint inkább a közönséges mértéket messze meghaladó keresztény jámborságának kiváltságával».[27]

Mielőtt azonban vallásos buzgósága teljesen kibontakoz-

[22] U. o.
[23] U. o. 515. l.
[24] Hauck A.: Kirchengeschichte Deutschlands. IV.[3] k. Leipzig, 1913. 994. l.
[25] Lexikon f. Theologie u. Kirche. III. Freiburg, 1931. 431. s k. l. X. Leipzig, 1938. 266. s k. l.
[26] Palacky i. m. II. l. 93. l.
[27] Acta SS. Mart. I. 515. l.

hatott és határozott irányt vehetett volna, a politika másodízben is beleszólt Ágnes életébe. A kísértő ezúttal a fiatal II. Frigyes császár személyében jelentkezett, aki első feleségétől, aragóniai Konstanciától, Imre magyar király özvegyétől született fia, Henrik számára szerette volna megszerezni a jámbor hercegnő kezét.[28] A leánykérés idejét nem ismerjük pontosan. Wenck Károly marburgi egyetemi tanár az 1212—13. évi németcseh tárgyalások idejére, tehát még a doksani évekre teszi.[29] Csak azt tudjuk, hogy Otokár és Konstancia annak ellenére, hogy a vőlegény hat évvel fiatalabb volt a menyasszonynál — Henrik 1211 február 12-én született —, készörömest beleegyeztek az eljegyzésbe ; sőt hozzájárultak ahhoz is, hogy leányuk további nevelésre VI. Lipót osztrák herceg udvarába menjen.

Igy került Ágnes immár harmadízben idegen, ezalkalommal színnémet környezetbe. Bécsi tartózkodásáról csak annyit tudunk, amennyit a legendák megőriztek számunkra. Belőlük tudjuk, hogy az ádventet és a nagyböjtöt valamennyi társnőjénél szigorúbban megtartotta és még azokat a könnyítéseket sem vette igénybe, melyekhez egyébként joga lett volna ; továbbá, hogy már ekkor örök szűzességet fogadott Istennek.[30] Ezeket az állításokat azonban nem szükséges szóról-szóra vennünk. Hiszen a reánk maradt legendák jóval boldogunk halála után készültek és így érthető, hogy íróik könnyen abba a kísértésbe estek, hogy a későbbi évek élénkebb és egyénibb színeit vetítsék vissza a leendő szent kialakulásának forrongó korszakába.

Meddig tartott Ágnes második jegyessége, nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hogy szülei és rokonai mindent megtettek az eljegyzés érvényesítése érdekében. Igy atyja a házasság létrejötte esetére nem kevesebb, mint harmincezer ezüst márka hozományt helyezett kilátásba ; nagybátyja, Lajos bajor herceg pedig még külön tizenötezer márkával toldotta meg ezt a korviszonyokhoz képest szokatlanul nagy összeget.[31] Az eljegyzés azonban, nem tudni, mi okból[32] mégis felbomlott. Henrik herceg, illetve ekkor már német király állítólag nyiltan kijelentette,

[28] U. o. Anal. Franc. III. 184. l.

[29] Hat sich Friedrich II. um die Hand d. seligen Agnes von Böhmen beworben? Arch. Franc. Hist. 1922. 206. l.

[30] Acta SS. Mart. I. 510. és 515. l.

[31] Huber i. m. I. 335. s k. l.

[32] A legenda csak ennyit mond : . . . unde iam ante hymenaeus, quibus de causis nescio, dilatus est. Acta SS. Mart. I. 515. l.

hogy nem hajlandó feleségül venni a cseh hercegnőt.[33] Mivel azonban Henrik ekkor még csak tizennégyéves gyermek volt, valószínű, hogy nem magától jött erre az elhatározásra, hanem mások sugalmazták. Itt elsősorban Szent Engelbert kölni érsekre és birodalmi helytartóra kell gondolnunk, aki az angol és német kereskedelmi összeköttetések megélénkítése céljából mindenáron angol hercegnővel szerette volna összeházasítani ifjú urát.[34] De álnokság is volt a dologban. Lipót herceg ugyanis, aki magára vállalta Ágnes nevelésének irányítását, hirtelen köpenyt fordított és 1225. évi olaszországi útján rábeszélte Frigyes császárt, hogy Ágnes helyett az ő Margit leányával házasítsa össze fiát. Úgyis lett : Henrik és Margit 1225 november 29-én ünnepélyesen egybekeltek Nürnbergben.[35] Otokár azonban nem hagyta annyiba a dolgot : a családján esett sérelem megtorlásaként 1226 tavaszán haddal rontott Ausztriára és azt széltében-hosszában pusztította. A nagy vérontással és tömérdek dúlással járó hadakozásnak Lajos thüringiai tartománygróf vetett véget a znaimi fegyverszünet létrehozásával.[36]

Ágnes valószínűleg nem vette túlságosan tragikusan második jegyességének felbomlását. Mert ha nem is vesszük szórólszóra a legenda előadását, annyit mégis bizonyosnak fogadhatunk el, hogy ekkor már a legjobb úton volt a világgal való tökéletes szakítás felé. Nem tulajdonított tehát nagyobb jelentőséget annak sem, hogy Henrik később, emberréérése után megbánta elhamarkodott cselekedetét és utólag szerette volna érvényesíteni eredeti eljegyzését. Erről azonban sok más okon kívül már csak azért sem lehetett szó, mivel törvényesen megkötött házasság állott útjában.[37]

Két évvel később, 1227-ben mégegyszer megkísértette a világ a jámbor hercegnőt : az angol-német szövetségi tárgyalások során Henrik kölni érsek, az 1225 november 7-én meggyilkolt Szent Engelbert utóda felvetette a gondolatot, hogy a szövetség megerősítésére legjobb mód volna, ha a fiatal III. Henrik angol király (1216—1272) feleségül venné az immár eladósorba serdült Ágnes hercegnőt. Frigyes császárnak tetszett a gondolat s keresztülvitelére külön követséggel sürgette Otokár királyt.[38]

[33] Huber i. m. I. 336. l.
[34] U. o.
[35] Huber i. m. 338.
[36] Erben i. m. 333. l. Huber i. m. 338. l. Arch. Franc. Hist. 1920. 245. l.
[37] Wenck i. h. 204. l.
[38] U. o. 205. l.

Sőt, úgylátszik, maga Henrik király sem idegenkedett a tervtől. 1227 április 13-án kelt levelében legalább azt írta Henrik érseknek, hogy kész a cseh királyleány feleségül vételére vonatkozó tanácsát követni.[39] A házasságból azonban még sem lett semmi.

Ezzel ki is merült az eljegyzések és nőülkérések száma. A legendák azonban másként tudják a dolgot. Előadásuk szerint az angol királlyal egyidejűleg maga az 1228 május 7-én megözvegyült császár is komoly kérőként jelentkezett a prágai udvarban. Elsősorban hatalmának fitogtatásával iparkodott hatni. De ugyancsak uruk hatalmára és gazdagságára hivatkoztak az angol király követei is. Igy valóságos versenyfutás indult meg a két hatalmas uralkodó között a fiatal hercegnő kezéért. Otokár és Konstancia inkább a császár felé hajoltak, de nem merték és nem akarták erőszakolni a dolgot. Emiatt a döntés egyre késett. Évek múltak évek után, kínos bizonytalanságban. Végre a császár törésre akarta vinni az ügyet : 1233-ban, tehát már Otokár halála után fényes követséget menesztett Prágába, hogy a házasság megkötését kierőszakolja. Vencel király már csak politikai okokból sem mert nyiltan szembehelyezkedni vele s ezért beleegyezésre nógatta húgát. A szegény, rokonaitól és kérőitől egyaránt szorongatott szűz végső menedékként IX. Gergely pápához folyamodott oltalomért. És reményében nem csalódott ; a pápa, Assisi Szent Ferenc és Szent Klára barátja, közbevetette magát és csakugyan jobb belátásra bírta Frigyes császárt. De hogy mily nehezére esett a félreállás, mutatja mondása : ha Ágnes halandó ember szerelmét helyezte volna eléje az övének, egy percig sem habozott volna fegyverrel torolni meg a rajta esett gyalázatot ; igy azonban, hogy Krisztus jegyeséhez illően a mulandók helyett az örökkétartó javakat választotta, nincsen oka senki ellen haragot táplálni.[40]

Ez az egész elbeszélés azonban csak legendás kiszínezés, melynek aligha van történeti alapja. Frigyes császár Ágnes kezét épp oly kevéssé kérte meg, mint híres rokonáét, Szent Erzsébet asszonyét. A legendaíró valószínűleg félreértette IX. Gergely pápának 1235 június 7-i, kasztiliai Beatrixhez intézett levelét, melyben Ágnesre vonatkozólag többek közt ezt mondja : «Úgy futott a felajánlott császári tróntól, mint a mérges kígyótól s

[39] Erben i. m. 333. l.

[40] A császár leánykérését valamennyi legenda megemlíti ; eltérés legfeljebb az események egymásutánjában és a motiválásban. A Setonféle latin és német legenda kevesebb szóval adja elő a dolgokat, a bollandisták Cruger-féle szövege ellenben szokásához híven részletesen kiszínezi. Acta SS. Mart. I. 516. s kk. ll.

inkább a kereszt győzelmi zászlóját választotta helyette». Gergely, mint a szöveg összefüggéséből kivehető, Henrik királyra, mint leendő császárra értette ezeket a szavakat. A legendaíró azonban nem tudta beleélni magát a százévelőtti politikai viszonyokba s ezért úgy vette a célzást, ahogyan hangzott; vagyis Henrik király helyett magára a császárra vonatkoztatta.[41] Annál szívesebben tette ezt, mivel így jó alkalmat nyert arra, hogy az alázatos lemondás koszorúját fonja hősnője homlokára.

Ágnesnek azonban nem volt szüksége ilyen műbabérokra. Hiszen akkor, mikor a legenda előadása szerint a császár és az angol király versengtek kezéért, már egyenes úton haladt a tökéletesség ormai felé. Természetes, hogy ez nem történhetett máról-holnapra. Időbe tellett, míg rátalált igazi hivatására. Egyelőre, míg atyja élt, nem tett mást, mint hogy szorgalmasan gyakorolta magát azokban az erényekben, melyeket Trebnitzben és Doksanban megszokott: sokat imádkozott, elmélkedett, böjtölt és sanyargatta testét; szóval igazi aszkéta életre rendezkedett be. Emellett királyi származásához illő bőkezűséggel gyakorolta az irgalmasság cselekedeteit. Ez irányban első, némileg egyéninek mondható tette a szegény betegek, zarándokok és más elesettek ápolására szánt Szent Ferenc-ispotály megalapítása volt. A kórházzal kapcsolatban a betegápolói tiszt ellátására külön testvérületet szervezett, melyből idővel a *verescsillagos keresztes-lovagok* rendje nőtte ki magát.[42] Bátyja, Vencel király sietett felkarolni az életképesnek bizonyult alkotást s 1235 február 12-én kelt oklevelével messzemenő kiváltságokat biztosított számára.[43] A menedékjogot már előbb, 1234 március 21-én megadta neki.[44] A jó Konstancia királyné pedig azzal vette ki részét az alapítás érdeméből, hogy a német lovagoknak a prágai német negyedben levő házát, melyet eredetileg kedves ciszterci apácáinak szánt, minden fekvőségével együtt az ispotályra iratta; magának mindössze a haszonélvezeti jogot tartotta fenn életfogytiglan.[45]

Mindez azonban csak elindulás, csak félénk tapogatózás

[41] Wenck i. h. 204. l. Oliger ellenvetése, hogy bajos dolog négy legenda egybehangzó tanuságát elvetni vagy ellenmondásnak tulajdonítani, nem helytálló, mert a négy életrajz állítása, mint maga is kénytelen elismerni, végelemzésben egy forrásra, az elveszett őslegendára megy vissza. Arch. Franc. Hist. 1920. 245. l. Wenck okfejtése sokkal meggyőzőbbnek látszik.

[42] KL. VII.[2] 1111. s kk. ll.

[43] Erben i. m. 408. l.

[44] U. o. 390. l.

[45] U. o. 410. l.

volt. Ágnes csak akkor talált rá igazi egyéniségére, mikor mélyebb bepillantást nyert a ferences mozgalomba. Erre pedig akkor nyílt először alkalma, mikor a *poverello* rendje középeurópai terjeszkedése során Csehországba is elhatott. Glassberger Miklós krónikájából tudjuk, hogy Piancarpinói János testvér, a német provincia fáradhatatlan szervezője, *ordinis sui maximus dilatator*[46] 1232-ben bocsátotta az első ferences-rajt a cseh fővárosba. Vencel király és felesége, a német Kunigunda nagy szeretettel fogadták a szegény jövevényeket és kivitték, hogy egy janowitzi nemes úr ingyen telket adományozott nekik, sőt a telken levő Szent Jakab-kápolnát is átengedte.[47] Az első rajt azután gyors egymásutánban követték a többiek. Még a harmincas évek során létesültek az olmützi, miesi, brüxi, königsgrätzi, leitmeritzi, brünni és znaimi kolostorok. A terjeszkedés arányaira jellemző, hogy 1239-ben már külön cseh provinciát lehetett alakítani.[48]

Ágnes, mint annakidején Szent Erzsébet, szent ámulattal figyelt fel az új mozgalomra ; mohó lélekkel szívta magába a testvérek elbeszéléseit az assisi prófétáról, aki olyan tökéletesen függetlenítette magát minden földi kötelektől s aki olyan ellenállhatatlan kedvességgel vonzotta Istenhez az embereket. Hát még amikor a *poverello* női képmásának, Szent Klárának és társnőinek, az assisi *szegény úrnőknek* csodálatos életéről és tökéletes szegénységéről hallott ! Valósággal felujjongott örömében. Úgy érezte, hogy csak most nyitott rá életének igazi értelmére. Szinte pillanatok alatt kész volt elhatározásával, hogy ő is a *poverello* követői közé szegődik. Anyja és bátyja nem ellenezték szándékát. Hiszen félig-meddig már úgyis apácaéletet élt. De egyébként sem volt a dologban semmi különös. Mert azokban a tüzeshitű időkben gyakran megtörtént, hogy fejedelmi családok sarjai is a kolostorok békét árasztó falai közé menekedtek. És amint egyszer rászánta magát a kolostorbalépésre, Ágnes egy percig se késett a kivitellel. Szándékát külön levélben tudatta Szent Klárával.

A szent alapítónő ujjongó örömmel fogadta az eszménye újabb hódításáról szóló hírt és boldogságtól áradozó levélben buzdította a jámbor hercegnőt, hogy csak tartson ki szándéka mellett. «Hallottam — írta többek közt — hírét szent életednek; hogyisne hallottam volna, mikor az egész világ beszél róla. Kimondhatatlanul örülök neki és vigadozom az Úrban ; sőt nem-

[46] Chronica fratris Jordani. Ed. H. Boehmer. Paris, 1908. 48. l.
[47] U. o. 82. l.
[48] Hauck i. m. IV.[3] 954. s kk. ll. Golubovich i. m. II. 230. l.

csak én örülök, hanem velem együtt örül mindenki, aki Jézus Krisztusnak szolgál és akar szolgálni. Mert bár a világ minden pompáját, dicsőségét és méltóságát élvezhetted volna és mint a dicső császár törvényes hitvese ragyogó fényben élhettél volna, miként ez hozzád és az ő kiválóságához illett volna, íme, mégis mindent elvetettél magadtól, szívvel-lélekkel inkább a szent szegénység és a testi sanyarúság mellé állottál s jegyesedül a legelőkelőbb vőlegényt, a mi Urunkat, Jézus Krisztust választottad, aki szeplőtelenül és sértetlenül megőrzi szűzességedet. . . . Ezért hát kedves nővérem, sőt nagyon tisztelendő úrnőm — hiszen jegyese, anyja és egyben nővére vagy az én Uramnak, Jézus Krisztusnak —, az érintetlen szűzesség és a szent szegénység kettős diadalmi jelével felékesítve légy állhatatos az Úr szolgálatában. Ragaszkodjál lángoló hévvel a szegény Keresztrefeszítetthez, aki valamennyiünkért elszenvedte a kereszt kínját, aki kiváltott bennünket a sötétség fejedelmének hatalmából és kiengesztelt bennünket az Atyaistennel . . .

Minden bizonnyal nagy és dícséretes csere : elhagyni a mulandó dolgokat az örökké tartó javakért, égi jutalmat érdemelni a földiekért, százszor annyit kapni egyért és mindezeken felül elnyerni az örök életet. Tőlem telhető alázattal kérem tehát Nagyságodat és szentségedet, hogy tartson ki a szent szolgálatban, iparkodjék a jóról jobbra s az erényről a tökéletesebb erényre jutni, hogy a végén megadja jutalmát Az, Akinek teljes odaadással szolgált.»[49]

Ezzel a levélváltással állandó érintkezés indult meg Szent Klára és Ágnes között, mely az évek múlásával mindig bensőbb szálakkal fűzte egymáshoz lelköket. Hogy levélváltásuk gyakori lehetett, következtethetjük a legenda egyik odavetett megjegyzéséből : «Klára sok kedveshangú levelet írt neki, melyekben anyás szeretettel köszöntötte, erősítgette és vigasztalta a nemes hajadont». Ebből az egész levelezésből azonban mindössze négy darab, Szent Klárának négy, meglehetősen nagy időközökben kelt levele maradt reánk.[50] De a levelek még ilyen töredékes formában is igen nagy értéket képviselnek s megbecsülhetetlen forrásul szolgálnak nemcsak Klára és Ágnes viszonyának meg-

[49] Arch. Franc. Hist. 1924. 513. s k. l.

[50] A levelek szövegtörténetére l. Seton W. : Some new Sources for the Life of Blessed Agnes of Bohemia. Aberdeen, 1915. 51. s kk. ll. 151. s kk. ll. U. a. The Letters from Saint Clare to Blessed Agnes of Bohemia. Arch. Franc. Hist. 1924. 509. s kk. ll. Fassbinder M. : Untersuchungen über die Quellen zum Leben der hl. Klara von Assisi. Franziskanische Studien. 1936. 297. s kk. ll.

ítéléséhez, hanem általában a középkor lelkének és a nagy ferences lélektavasz megismeréséhez is.[51]

Mikorra Szent Klára levele Prágába érkezett, ott már javában folyt a fészekrakás. Ágnes a maga és társnői befogadására a Szent Ferenc-ispotály és kolostor mellé még egy kolostort rakatott. Az építkezésből bátyja, Vencel király is kivette részét a szükséges telek rendelkezésre bocsátásával, a prágai püspök pedig azzal járult hozzá, hogy a maga és káptalanja nevében teljes függetlenséget biztosított a nagyrakelendő intézménynek. IX. Gergely pápa, aki sajátos lélekberendezéséből következőleg olthatatlan nosztalgiával szomjúhozta szent kortársainak barátságát,[52] sietett magáévá tenni az ügyet s 1234 augusztus 30-i, Ágneshez intézett levelében a Szentszék védelme és pártfogása alá fogadta a kolostort; egyben megerősítette mindazon jogok élvezetében, melyeket Vencel király már korábban biztosított számára.[53]

Az új kolostorban már 1234 tavaszán megindult az élet. Első lakói azok az olasz klarissza-apácák voltak, akiket a pápa meghagyására Szent Klára a trienti zárdából rendelt Prágába.[54] Ezekhez csatlakozott néhány héttel később maga Ágnes is. Ünnepélyes beöltözése 1234 június 11-én, pünkösd napján[55] ment végbe anyja, bátyja, rokonsága, nyolc püspök, továbbá a cseh főnemesség színe-java és a prágai polgárság jelenlétében. A megható ünnepre teljes királyi díszben, arannyal és drágakövekkel ékes ruhában vonult fel. Igy térdelt a pápai követ elé, aki azután levágta dús aranyhaját s a királyi öltözéket a klarisszák durvaszövésű öltönyével cserélte fel.[56] Ez a szertartás nyolcszor ismétlődött, mert Ágnessel egyidejűleg hét előkelő cseh hajadon is belépett a rendbe. Igy alakult meg a kis szerzetesi közösség, mely Szent Klára szellemét volt hivatva észak hidegebb tájaira átültetni.

A kis közületnek természetesen kezdettől fogva Ágnes volt a feje és irányítója; eleinte csak tekintélyi alapon, de csakhamar

[51] Beaufreton szép Szent Klára életrajzában francia fordításban is adja a leveleket. Sainte Claire d'Assise. Paris, 1925. 138. s kk. ll.

[52] Balanyi Gy.: Szent Erzsébet és Szent Ferenc. 1. s k. l.

[53] Erben i. m. 397. l. Sbaralea H.: Bullarium Franciscanum. I. Romae, 1759. 138. sz.

[54] Analecta Franc. II. Quaracchi, 1887. 57. l. Trientben 1228. már voltak klarisszák. Wadding L.: Annales Minorum. II.[3] Quaracchi, 1931. 732. l.

[55] B. Ágnes életének kronológiájára l. Seton W. cikkét az Arch. Franc. Hist. 1914. 185. s kk. ll.

[56] Acta SS. Mart. I. 519. l.

hivatalosan is. Gergely pápa ugyanis már 1234 augusztus 31-én megparancsolta Piancarpinói János szászországi provinciálisnak és Tamás csehországi őrnek, hogy a hercegnőt, aki királynéból Isten szolgálója kívánt lenni, annak rendje és módja szerint avassák fel apátnőnek és adják meg neki a zárda igazgatásához szükséges felhatalmazásokat.[57] Ugyanezen a napon különös jóindulata megmutatására negyvennapi búcsút engedélyezett mindazoknak, akik a kolostor templomát felszentelése évfordulóján, továbbá Szent Ferenc ünnepén és nyolcada alatt felkeresik s töredelmes szívvel meggyónnak és megáldoznak benne.[58] Néhány nappal később (szept. 4.) pedig újból János püspök hathatós védelmébe ajánlotta a zsenge alapítást. «Mert — úgymond — a mai rossz időkben, mikor megfogyatkozott a szeretet és megsokasodott a gonoszság, mikor akárhányan annyira elrugaszkodnak gonoszságukban, hogy még a szentegyházakat is, melyeket pedig Istenért különös tiszteletben és megbecsülésben illenék tartani, megtámadják és ellenséges érzülettel zaklatják, illik, hogy azok, akik hivataluknál fogva kötelezve vannak az egyházaknak jogaikban és szabadságukban való megtartására, atyai kegyességgel védelmükre siessenek és az ilyfajta veszedelmes embereket kárhozatos szándékuktól visszatartsák.» Ezért nyomatékosan meghagyja a püspöknek, hogy a zsenge hajtást senkitől zaklatni ne engedje; ha pedig valaki mégis zaklatni merné, az ellen kíméletlenül járjon el.[59]

Ez a gondos védelem méltó kerete volt annak a példás szerzetesi életnek, mely az új zárdában hamarosan megindult. Ha a legenda nem mondaná, akkor is könnyű volna elgondolnunk, hogy Ágnes egész lélekkel feküdt neki szerzetesi kötelességei teljesítésének. Még többet imádkozott, mint eddig és még keményebben sanyargatta testét. A legenda szerint már ekkor lószőrciliciummal övezte magát s a böjtöt olyan szigorúan vette, hogy szerdán és pénteken, úgyszintén a Boldogságos Szűz ünnepeit megelőző napokon és a Szent Márton napjától karácsony ünnepéig terjedő időközben csak kenyéren és vízen élt.[60] És ezt bízvást elhihetjük a névtelen legendaírónak. Hiszen tudjuk, hogy a középkorban az aszkézis szükségképeni velejárója, hogy

[57] Sbaralea i. m. I. 140. sz. Erben i. m. 398. l. Eubel K.: Bullarii Franciscani Epitome. Quaracchi, 1908. 15. l.

[58] Sbaralea i. m. I. 141. sz. Erben i. m. 399. l. Wadding i. m. II. 689. s k. l.

[59] Sbaralea i. m. I. 141. sz. Erben i. m. 399. l. Eubel i. m. 15. l. Wadding i. m. II. 689. s k. l.

[60] Acta SS. Mart. I. 522. l.

úgy mondjuk, elválaszthatatlan kenyerespajtása volt a magasabb igényű lelkiségnek. Ebben a tekintetben a ferences szellem egy hajszállal sem különbözött a korábbi rendek életstílusától. Ismeretes, hogy a *poverello* milyen kíméletlenül sanyargatta testét, a szegény *szamártestvért*. És Szent Klára, mint annyi másban, ebben is hűséges követője volt mesterének. Szigorúságára jellemző, hogy később magának Szent Ferencnek kellett közbelépnie és az engedelmesség terhe alatt megparancsolnia, hogy gyakori betegeskedésére való tekintettel enyhítsen valamit életmódján.[61] Nincs tehát semmi okunk kételkedni benne, hogy Ágnes az önsanyargatásban époly fogékony tanítványnak bizonyult, mint a lelkiélet mélységeinek megjárásában.

Bármily odaadással teljesítette azonban boldogunk szerzetesi mivoltából folyó kötelességeit, egy tekintetben mégis messze mögötte maradt a hamisítatlan ferences eszmények : nem vállalta a tökéletes szegénységet. A kolostorral összekötött ispotály jövedelmeit belépése után is igénybe vette a maga és társnői megélhetésének biztosítására. Pedig ezek a jövedelmek, főleg amióta Konstancia királyné a prágai német házat és a hozzája tartozó rengeteg fekvőséget is az ispotálynak adományozta, igen tetemesek voltak.[62] IX. Gergely, aki továbbra is élénk érdeklődéssel kísérte a királyi apáca életét, teljes mértékben helyeselte ezt az eljárást és 1236 május 18-án kelt megerősítő levelében nyiltan kimondotta, hogy a kórház meggyarapodott jövedelmei egy részének ezentúl is a nővérek eltartására kell szolgálnia.[63] Ennek megfelelően az ispotályt és a benne működő testvérületet továbbra is Ágnes főhatósága alatt hagyta. Nem változtatott ezen a jogviszonyon akkor sem, mikor a testvérületet *vöröskeresztes lovagok (Ordo militaris Crucigerorum cum rubea stella)* néven önálló renddé emelte.[64]

Természetes azonban, hogy ez a felemás állapot nem tarthatott örökké. Ágnesnek előbb vagy utóbb rá kellett döbbennie arra az óriási szakadékra, mely az ő kényelmes és megalkuvó életmódja s a ferences eszmény kivételt nem tűrő, megalkuvást nem ismerő lemondása között tátongott. A felismerésben minden bizonnyal Szent Klárának volt főrésze. Legalább reánk maradt második levelének hangjából erre lehet következtetnünk. «Mivel — olvassuk benne — egy a szükséges, erre az egy szükségesre

[61] Balanyi Gy. : Assisi Szent Ferenc. Budapest, 1927. 242. l.
[62] Erben i. m. 410. l.
[63] KL. VII. 1111. s k. l.
[64] U. o.

kérlek és intelek, hogy Annak szerelméért, akinek szent és jóillatú áldozatul felajánlottad magadat, tartsd mindig eszedben hivatásodat és második Rákhelként sohse téveszd szem elől elindulásodat. Ami eredményt már elértél, azt tartsd szilárdan s amit teszesz, azt tedd bölcsen ; ne elégedjél meg a jelennel, hanem gyors futással, könnyű járással és szellőmozgású lábakkal, melyek még az út porát sem verik fel, biztonságban és örvendező lélekkel haladj felfelé a boldogság ösvényén. Ne higgy senkinek és ne bízzál senkiben, aki el akar téríteni szándékodtól vagy akadékot akar vetni utadba. Maradj meg a tökéletesség útján, melyre az Úr lelke szólított és teljesítsd, amit a Magasságbelinek fogadtál. És hogy annál biztonságosabban járd az Úr parancsolatainak útjait, kövesd mindenben tisztelendő atyánk, Illés generális tanácsait. Helyezd azokat eléje mindenki más tanácsának és tartsd többre minden drága ajándéknál . . . Mint szegény szűzhöz illik, szegődj szorosan a szegény Krisztus nyomába. Lásd, ő megvetetté lett éretted ; ne sajnáld tehát, ha te is megvetett leszesz érette a világ szemében. . . . Mert ha együtt szenvedsz vele, együtt is uralkodol, ha együtt nélkülözöl, együtt is örvendezel és ha a szenvedés keresztfáján együtt halsz meg vele, a szentek fényes gyülekezetében lészen örök lakásod s neved mindig dicsőséges marad az élet könyvében és az emberek emlékezetében.»[65]

A rajongva tisztelt eszménykép levele ezúttal is megtette hatását : Ágnes már 1237 végén, illetve 1238 elején lemondott az ispotályhoz fűződő minden jogáról. Sőt nem érte be ennyivel; ha már egyszer rászánta magát a tökéletes szegénység követésére, nem akart félmunkát végezni. Ezért esengve kérte Gergely pápát, hogy egyszersmindenkorra mentse fel őt és társnőit bárminemű adomány elfogadásának kötelezettsége alól. Tehát afféle *privilegium paupertatist* kért, aminőt annakidején Szent Klára eszközölt ki a san-damianói kolostor részére III. Incétől.[66] És Gergely pápa, aki tíz évvel előbb még olyan nehezen szánta rá magát a san-damianói kolostor egyedülálló kiváltságának megújítására,[67] most minden nehézség nélkül teljesítette a cseh hercegnő kérését. «Esedezéseden és sűrű könnyhullajtásodon megindulva — írta 1238 április 15-én kelt meleghangú levelében — jelen soraink erejével megengedjük, hogy ezentúl senki se

[65] Arch. Franc. Hist. 1924. 515. l.

[66] Balanyi Gy. : Assisi Szent Ferenc 245. l. U. o. l. a rávonatkozó gazdag irodalmat.

[67] U. o. 256. s kk. ll.

kényszeríthessen semminemű jószágadománynak akaratod ellenére való elfogadására.»[68]

Mikor azonban Gergely ezt a nevezetes engedményt tette, egyúttal mintegy ellensúlyként lényeges enyhítést eszközölt a klarissza-regula szigorú böjtfegyelmén. Nevezetesen hazájuk zordon éghajlatára való hivatkozással megengedte Ágnesnek és társnőinek, hogy vasárnaponkint és csütörtökönkint kétszer étkezhessenek és tejes ételeket is vehessenek magukhoz ; húsvét napjára, a Boldogságos Szűz és az apostolok ünnepeire, úgyszintén karácsony napjára és súlyos betegség esetére pedig egészen felmentette őket a böjt kötelezettsége alól. Nem kevésbbé fontos könnyítést jelentett, hogy kétrendbeli ruha és vállruha mellett a prémes köpeny, saru, szénával, illetve szalmával tömött takarók és vánkosok használatát is megengedte nekik.[69]

Ágnes nem valami nagy örömmel fogadta a kéretlenül kapott kegyet. Hiszen ő nem enyhíteni, hanem ellenkezőleg szigorítani akart a regulán. Éppen akkor, mikor a pápa levelét vette, egy egészen új, kizárólag az ő zárdája igényeihez alkalmazott szabályzat készítésével foglalkozott. Olyan megoldást tervezett, mely középhelyet foglalt volna el Szent Ferenc kezdetleges és szűkszavú *forma vivendije* és Hugolin bíboros, az azidőszerinti pápa részletes, mindenre kiterejdő regulája között. Munkáját igen nagy körültekintéssel végezte és valóságos forrástanulmányokat végzett hozzája. Legszorgalmasabban természetesen Szent Kláránál tudakolta a szent patriarcha akaratát. Különösen a böjtre vonatkozó rendelkezéseit óhajtotta volna tudni.

Szent Klára reánk maradt harmadik levelében adta meg a kért felvilágosítást. «Kérdésed lényegére — úgymond —, hogy t. i. melyek azok az ünnepek, melyeket dicsőséges Szent Ferenc atyánk az ételek változatosságával is meg akart tartatni velünk, kevés szóval megadhatom a választ. Tudd meg tehát, hogy a betegek és gyengélkedők kivételével, akikkel szemben mindig a legnagyobb kíméletet ajánlotta és akiknek mindennemű étel élvezését megengedte, hétköznapokon és ünnepeken egyaránt, valamennyiünknek nagyböjti ételeken kell élnünk ; másszóval mindennap böjtölnünk kell. Kivétetnek e tekintetben a vasárnapok és szent karácsony ünnepe ; ezeken napjában kétszer szabad étkeznünk. Csütörtöki napokon, amennyiben nem esnek

[68] Sbaralea i. m. I. 255. sz. Erben i. m. 437. l. Eubel i. m. 24. l. Wadding i. m. III. 10. l.

[69] Sbaralea i. m. I. 262. sz. Erben i. m. I. 439. l. Wadding i. m. III. 452. l. Eubel i. m. 24. l.

a nagyböjti időszakba, kinek-kinek tetszésére van bízva, akar-e böjtölni vagy nem. Mi azonban vasárnap és karácsony kivételével mindennap böjtölünk. Húsvét napján, úgyszintén a Boldogságos Szűz és a szent apostolok ünnepein Szent Ferenc atyánk rendelkezése értelmében csak abban az esetben vagyunk kötelesek böjtölni, ha ezek az ünnepek péntekre esnek.[70] Egyébként, mint mondottam, mindig böjti eledeleken élünk. Mivel azonban testünk legkevésbbé sincs vasból és ellenálló ereje nem vetekszik a kő keménységével, hanem ellenkezőleg nagyon is törékenyek és minden testi gyengeségre hajlók vagyunk, szeretettel és kímélettel kérlek, kedvesem, hogy tartózkodjál a túlzott és lehetetlen szigorúságtól, melyre, úgylátszik, hajlamos vagy és észszerű áldozatot iparkodjál bemutatni az Úrnak.»[71]

Mennyire fogadta meg Ágnes ezeket a mély bölcseséget és emberséges szeretetet lehelő tanácsokat, nem tudjuk, mert regulája nem maradt reánk. Pedig elkészült. Ezt a legilletékesebb tanutól, magától IX. Gergely pápától tudjuk. Tőle tudjuk azt is, hogy a kész szabályzatot a már ismert Szent Ferenc-ispotály perjele vitte Rómába.[72] Az egykori betegápoló testvérület ugyanis, bár közben önálló lovagrenddé fejlődött és lelkivezetés dolgában a ferencesek helyett a domonkosrendiek illetékessége alá került,[73] továbbra is megőrizte kegyeletét alapítója és első ihletője iránt.

Magáról a reguláról, mivel nem maradt fenn, sem tartalmi, sem formai szempontból nem tudunk véleményt nyilvánítani. Egy azonban bizonyos : már puszta létrejöttével Ágnes magasabbrendű egyházi műveltsége és szervező ereje mellett bizonyít. Mert ha valószínűnek fogadjuk is el, hogy szerkesztéséből és formábaöntéséből a prágai ferences atyák is kivették részüket, a munka javarészét mégis magának a hercegnőnek kellett végeznie ; nevezetesen neki kellett kijelölnie az elérendő célokat, megvonnia a kereteket és megjelölnie a használandó eszközöket. De láttuk, hogy ezen túlmenőleg még az anyaggyüjtés feladatát is magára vállalta. Ehhez pedig nem volt elegendő a gyakorlati aszkézis, hanem azonfelül bizonyos egyházjogi jártasság és

[70] Szent Klára végrendeletében olvassuk : . . . plura scripta nobis tradidit. Seraphicae legislationis textus originales. Ad Claras Aquas, 1897. 276. l. Itt is ilyen azóta elkallódott *scriptumra* történik utalás.

[71] Arch. Franc. Hist. 1924. 517. l.

[72] Sbaralea i. m. I. 264. sz. Erben i. m. 440. s k. l. Eubel i. m. 24. l. Wadding i. m. III. 11. s k. l.

[73] Sbaralea i. m. I. 257. sz. Erben i. m. 438. l. Wadding i. m. III. 452. l.

irodalmi tudás is kellett hozzá. Mindenekfölött pedig kellett jókora adag lélek- és világismeret. Nem járunk tehát messze az igazságtól, ha Ágnest azok közé a szellemileg is kiváló szentéletű apácák közé sorozzuk, akik nemcsak valósították, hanem teljes tudatossággal át is élték a maguk elé tűzött eszményeket s akik cselekvőleg és alakítólag nyúltak bele kortársaik életébe.

De bármily nagy szeretettel dolgozott Ágnes reguláján, a pápa mégis elutasítással fogadta munkáját. Az elutasítás magyarázata azonban nem a szabályzat hiányosságában vagy rendszertelenségében, hanem sokkal mélyebben rejlő benső okokban keresendő. Kicsinyben ugyanaz történt itt, ami húsz évvel előbb a tragikum sötét árnyékát borította Szent Ferenc napsugaras alakjára : a határtalan optimizmus és a józan realizmus harcában az utóbbi győzött. Tudjuk, hogy Sabatier és követői merőben hatalmi érdekeknek tulajdonították ezt a tragikus szembekerülést és nem akartak mást látni benne, mint a Hugolin bíboros személyében megtestesült hivatalos egyház erőszakos kísérletét a magasan szárnyaló ferences eszményiség meghamisítására és hagyományos szerzetesi életformákba törésére. Azóta azonban nagyot fordult a világ. Ma már tudjuk, hogy a *poverello* és a bíboros szembekerülésének oka nem annyira törekvéseik ellentétességében, mint inkább egyéniségök s ennek megfelelően értékelő szempontjaik különbözőségében rejlett. Mert alapjában véve mind a ketten ugyanazt akarták : az Egyház reformját s általában a kereszténység megújhodását ; csakhogy más irányból indultak és más úton haladtak céljuk felé. Míg ugyanis Szent Ferenc csodálatosan mély és impulzív egyéniségének megfelelően a lélek spontán megnyilatkozásától és egyéni ihletétől várta a megújhodást, Hugolin jogászi gondolkodásához és sokágú egyházkormányzati tevékenységéhez híven ezen a téren is a szervezettségnek, az organizációnak juttatta a főszerepet. Ez a gyakorlat nyelvére lefordítva azt jelentette, hogy Szent Ferenc inkább az egyéni életek megszentelésére, Hugolin ellenben inkább a tömegek erkölcsi színvonalának emelésére törekedett.

Szorosan összefüggött ezzel a másik alapvető különbség : míg Szent Ferenc a jelenen pihentette tekintetét s mértékét a példájának közvetlen szemléletéből merítő *kerekasztal* válogatott lovagjairól vette, addig Hugolin inkább a jövőre gondolt s követeléseit a kevésszámú válogatottak helyett az eljövendő tíz- és százezrek teherbíró képességéhez arányította. Ebből következett, hogy Szent Ferenc a szerzetesi élet összetartó erejét nem annyira a regulában, mint inkább a lélek spontán kiáradásában látta ; Hugolin ellenben következetesen a regula törvény-

szerű előírásaira helyezte a hangsúlyt s legfőbb feladatának olyan regula szerkesztését tekintette, mely az egyéni inspirációk kihúnyása és az első buzgóság elmúlása után is eszményi színvonalon tudja tartani a szerzetesi közület életét. Másszóval Szent Ferenc nevelési eszménye inkább a szent, Hugoliné inkább a becsületes középszerű szerzetes volt.

A történelemben, tudjuk, nem ritka ez a tragikus szembekerülés. Mindannyiszor megismétlődik ez, valahányszor egy magasan szárnyaló géniusz eszményeit a szárnyalni nem tudó tömegember igényeihez, illetve teljesítőképességéhez kell arányítani. És mégis vakmerőség volna azt állítani, hogy a bíboros beavatkozása fölösleges és káros volt. Hiszen nem kétséges, hogy nélküle a ferences mozgalom csak ragyogó, de gyorsan tovatűnő epizódja maradt volna az egyháztörténelemnek, melyet ma a vakító fénnyel felcikázó és nyom nélkül tovasuhanó üstökösök pályájával példáznánk. A *poverello* és női képmása köré sűrűsödött lelkes *testvérek* és *nővérek* alaktalan tömegét elsősorban a bíboros szervező lángelméje formálta *acies bene ordinatává.*[74]

Ilyen előzmények után természetesnek kell találnunk, hogy Hugolin bíboros, illetve most már Gergely pápa idegenkedéssel fogadta Ágnes reguláját. Nemcsak azért, mivel feleslegesnek érzett szigorítást látott benne, hanem azért is, mivel a kívánatos egységesítés helyett inkább az atomizálás célját szolgálta. Hiszen lényegében csak egyetlenegy kolostor igényeit tartotta szem előtt.

Bármennyire ellenére volt azonban Gergelynek az új regula, válaszában szándékosan került minden érdességet; szemmellátható an azon igyekezett, hogy hatalmi szó helyett inkább meggyőzéssel bírja jobb belátásra Ágnest. Hosszú levelében mindenekelőtt visszapillantást vet a klarissza rend keletkezésére; azután részletesen szól Szent Ferenc *formula vitaejéről* és a maga regulájáról, melyet felsőolaszországi legátus korában készített s melyet III. Honorius pápa már 1219-ben törvényerőre emelt. Fejtegetéseinek végső tanulságát abban a megállapításban vonja le, hogy a klarisszák életének külső kerete és zsinórmértéke csakis az ő regulája lehet; és pedig három okból: 1. mert annakidején Szent Klára és társnői ünnepélyes fogadalommal kötelezték magukat megtartására, 2. mert azóta is dícséretes kitartással változatlanul abban élnek és 3. mert nagy botrány

[74] A kérdés tüzetesebb megbeszélését l. Balanyi Gy.: Assisi Szent Ferenc 246. s kk. ll. Az ott felsorolt irodalomhoz l. még Zarncke L.: Der Anteil des Kardinals Ugolino an der Ausbildung der drei Orden des hl. Franz. Leipzig-Berlin, 1930.

támadna belőle, ha most a kötelező egyformaság megbontásával új regulát vezetnének be ; sok rendtag végleg elvesztené helyes tájékozódási képességét, ha azt látná, hogy a regula épségét bármikor ki lehet kezdeni. Ezokból nyomatékosan inti és kéri a hercegnőt, hogy tartson ki híven a régi regula mellett és társnőit is kötelezze annak lelkiismeretes megtartására. Amennyiben pedig az új regula kötelező erejét illetőleg kétségei volnának, Istentől rája ruházott hatalmának teljességéből ezennel szívesen feloldozza őt és társnőit minden ilyen irányú lekötöttség alól.[75]

Bármily óvatosan fogalmazta azonban Gergely pápa válaszát, mégsem volt egészen biztos hatásáról. Félt, hogy az elutasítás fájó tövist hagy a királyi szűz szívében. Ezért szükségét érezte, hogy már két nappal később (1238 május 11) újabb levéllel vigasztalja meg őt. Ezen újabb levelében azonban már egyáltalában nem érinti a regulakérdést, hanem e helyett valóságos himnuszt zeng Szent Ferencről, aki az örök király egyetlen érintésére bojtorjánból virágzó rózsabokorrá változott át s aki hármas tagozódású rendjének megalapításával mérhetetlen lelki hasznot hajtott az örök Atya egyszülött fiának. Ezzel kapcsolatban buzdítja Ágnest, hogy legyen állhatatos és kitartó a ferences erények követésében és szerezze meg számára azt a mondhatatlanul nagy örömet, melyet az atya gyermekének az erényekben való előrehaladásán szokott érezni.[76]

A pápa óvatossága helyénvaló volt. Mert Ágnest csakugyan nagyon lesujtotta kérésének elutasítása. Nem mintha egészen váratlanul érte volna. Azok után ugyanis, amiket a prágai testvérek előadásából és Szent Klára leveleiből az első és második rend kialakulásának mozgalmas történetéből és nevezetesen Hugolin bíboros szerepéről megtudott, lehetetlen volt illúziókban ringatnia magát ; lehetetlen volt komolyan hinnie, hogy a pápa az ő és társnői kedvéért kivételt tesz. De ha eszével be is látta kérésének kivihetetlenségét, szívével nem szűnt meg reménykedni teljesítésében. Hiszen végelemzésben ő is nő volt : minden fegyelmezettsége ellenére az érzelmek és hangulatok rabja. Érthető tehát, hogy az elutasító válasz nagyon szívén találta. Úgy érezte, mintha egész jövője kifordult volna sarkaiból. Egy kicsit talán nagyralátását is bántotta, hogy íme, nem sikerült külön regulájú rendet alapítania.

De csüggedése csak múló hangulat volt. A nő mellett

[75] Sbaralea i. m. 264. sz. Erben i. m. 440. s k. l. Eubel i. m. 24. l. Wadding i. m. III. 11. s k. l.

[76] Sbaralea i. m. 263. sz. Eubel i. m. 24. l. Wadding i. m. III. 13. s k. l.

csakhamar felébredt benne a szent és alázatos szerzetes, aki elüljárója minden rendelkezésében Isten ujjmutatását látja. Mert boldogunk ekkor már a tökéletességnek viszonylag magas ösvényeit járta és a szegény Szent Ferenc mellett iparkodott az alázatos Szent Ferencnek is nyomába érni. Erre mutat, hogy épp ezidőtájt letette a hivalgó apátnői címet. Sőt legszívesebben az elüljáróságot is letette volna. Mivel azonban ezt nem volt módjában megtenni,[77] szerényen megelégedett az *elüljáró nővér (soror maior)* címével.[78] IX.Gergely fentebb említett, május 9. és 11-i leveleiben már nem apátnőnek, hanem Krisztus *és a minden asszonyok között áldott Szűz Anya szolgálójának (Agneti ancillae Christi et gloriosae Virginis in mulieribus benedictae)* szólítja.[79]

De ha így Ágnes alázatossággal és engedelmességgel hamar fel is dolgozta magában a fájó kudarcot, a regula kérdését továbbra is megoldatlan problémának érezte. Különösen két irányban támadtak súlyos lelkiismereti aggályai : 1. a Hugolin-féle szabályzatot megerősítő pápai bulla szavaiból : *Regulam beati Benedicti vobis tradimus observandam*, azt olvasta ki, hogy voltaképen a klarisszák is a bencés-regula megtartására vannak kötelezve és 2. az engedelmességre való szigorú utalást arra magyarázta, hogy a regulának minden betűje halálos bűn terhe alatt kötelez. Éveken át küszködött ezekkel a kínzó kétségekkel anélkül, hogy módot talált volna elhessegetésükre. Mert a történtek után a pápához nem mert fordulni, Szent Klárával való levelezése pedig az idők megnehezült járása miatt — elég itt a tatárjárásra és az egész olasz félsziget nyugalmát felzaklató vad pártharcokra utalnunk — éppen ekkoriban erősen meggyérült. Nem volt tehát senkije, akitől felvilágosítást és megnyugtatást kérhetett volna. Ezért érthető, hogy mihelyt elültek a pápai szék zavarai és IV. Ince személyében ismét erőteljes és céltudatos egyéniség került Szent Péter örökébe, sietett azonnal kitárni előtte szívének bánatát.

A hatalmas pápa szeretettel és megértéssel fogadta levelét és tömérdek elfoglaltsága ellenére rögtön válaszolt rája.[80] A dolog lényegét illetőleg ő is elődje álláspontjára helyezkedett: a nővérek változtatás nélkül kötelesek követni a Hugolin-féle szabályzatot. A továbbiak során azonban nagy jóakarattal és

[77] Acta SS. Mart. I. 520. l.

[78] KL. I. 341. l.

[79] Sbaralea i. m. I. 264. sz. Eubel i. m. 24. l. Wadding i. m. III. 11. l.

[80] 1243 november 13.

türelemmel iparkodott eloszlatni a hercegnő kételyeit. «Sem téged, sem pedig a nővéreket — írta többek között — ne feszélyezze az, ami az engedelmesség kötelező erejéről és Szent Benedek regulájának megtartásáról a szabályzatban olvasható. Hiszen az engedelmességre vonatkozó parancsot csak azért vették fel, hogy hathatósabban ösztönözzék vele a nővéreket szenvedélyeik megfékezésére és szerzetesi kötelességeik odaadó teljesítésére. A bencés-regulára való hivatkozásnak pedig csak az az értelme, hogy törvényes alakulatnak lehessen feltüntetni rendeteket. Felemlítése tehát semmi esetre sem jelenti azt, hogy kötelesek vagytok követni. Világosan kitetszik ez abból, amit elődünk, tisztelendő testvérünk, az ostiai püspök jelenlétében és fülehallatára mondott, hogy t. i. a regula nem kötelezi másra a nővéreket, mint engedelmességre, szegénységre és örökös tisztaságra ; vagyis arra, ami minden szerzetnek alapja és az örök boldogság elnyerésének feltétele. Nyugodjál meg tehát békeszerető galambocska, nyugodjál meg erényekben gazdag leányzó, parancsolj nyugvást elméd háborgásának és ne kérj tőlünk többé hasonló dolgokat, mert az örök élet elnyerésére úntig elegendő, ha te és nővéreid a már többször említett regulát a Szentszéktől engedélyezett könnyítésekkel tiszta szívből megtartjátok.»[81]

Ince pápa azonban nem érte be ennyivel, hanem mindjárt kaláccsal is szolgált a jótanács mellé : 1243 november 13-án kelt második számú levelében Csehország mostoha éghajlatára és a böjtös eledelek hiányára való hivatkozással újabb jelentékeny enyhítéseket eszközölt a regula böjtfegyelmén. Nevezetesen az általánosan parancsolt böjtök kivételével mindennapra megengedte a bor és húsneműek, továbbá a tojás és tejneműek élvezését s a húsvétot és nyolcadát, a karácsonyt és újesztendőt, a Boldogságos Szűz, Szent Mihály főangyal, Ker. Szent János és az összes apostolok, a Szentkereszt, Szent Luca, Szent István és Szent Lőrinc vértanuk, az aprószentek, Szent Ágoston és Szent Jeromos hitvallók, Szent Ágnes és Szent Ágota vértanuk, Mária Magdolna és Szent Erzsébet, továbbá Mindenszentek ünnepét, a zárda, a rend és a cseh királyság védőszentjeinek napját, úgyszintén a nagyböjti időszakon kívül eső keddi és csütörtöki napokat teljesen mentesítette a böjtölés kötelezettsége alól. Nem kevésbbé számottevő könnyítést jelentett, hogy a beteg és gyengélkedő nővérek ételeinek megválasztását egészen

[81] Sbaralea i. m. II. 17. sz. Erben i. m. 518. s k. l. Eubel i. m. 32. l. Wadding i. m. III. 108. s k. l.

az apátnő belátására és irgalmas szeretetére bízta ; sőt azt is megengedte, hogy a betegek és gyengélkedők a betegszobában a *silentium* tartama alatt is szabadon beszéljenek, ha a szükség úgy kívánja.[82]

Igy Ágnesnek akarva nem akarva bele kellett nyugodnia a változtathatatlanba s végleg le kellett mondania a saját regula szerint való élés léleknyugtató kiváltságáról. A történtek után ugyanis nem merte tovább erőltetni a dolgot, mert joggal tartott tőle, hogy szigorítás helyett megint újabb enyhítés lesz a vége. Inkább azon igyekezett tehát, hogy a Hugolin-féle regula minél lelkiismeretesebb megtartásával szentelje meg a maga és társnői életét. A maga életét illetőleg természetesen ezen messze túlmenőleg is keresett és talált alkalmat az irgalmas szeretet és az önmegtagadás erényeinek gyakorlására.[83]

A regulakérdésben szenvedett vereségért azonban sok tekintetben kárpótolta Ágnest az a körülmény, hogy hosszú hallgatás után újból sikerült összeköttetést találnia mintaképével és a szerzetesi erényekben mesterével, Szent Klárával. Hogy ekkorra már mennyire elmélyült viszonyuk, arra jellemző, hogy a szent alapítónő reánk maradt utolsó levelében lelke felének, a bensőséges szeretet jeles edényének, fenséges királynénak, a Bárány és az örök király jegyesének, úrnőjének, kedves anyjának és mindenek között különös szeretettel szeretett leányának szólítgatja boldogunkat és váltig mentegetőzik előtte, hogy hosszas hallgatását korántsem az iránta érzett szeretet tüzének megbágyadása, hanem kizárólag a megfelelő posták hiánya és az utak veszedelme okozta.[84]

A jámbor hercegnő mondhatatlan boldogsággal és megelégedéssel olvasta az Assisiből időnként hozzája érkezett sorokat. Hiszen ha többet nem, annyit mindenesetre kiolvasott belőlük, hogy jó úton jár az életszentség ormai felé. Eszményképe elismerése mellett nem kevésbbé nyugtatólag hatott rája egyházpolitikai elveinek diadala. Ő ugyanis azok közé a bibliai erős asszonyok közé tartozott, akik kolostorbalépésükkel nem szakadtak ki a világból és mint apáca sem szűnt meg cselekvőleg nyúlni bele az események irányításába. Módja bőven volt hozzá. Hiszen az a kivételes szeretet, melyben bátyja, Vencel király és az a nagy tekintély, melyben a korabeli pápák, IX. Gergely és IV. Ince előtt állott, ezer és ezer alkalmat kínált

[82] Sbaralea i. m. II. 16. Erben i. m. 517. s k. l. Eubel i. m. 32. l. Wadding i. m. III. 479. s k. l.

[83] Acta SS. Mart. I. 520. s kk. ll.

[84] Arch. Franc. Hist. 1924. 518. s k. l.

neki, hogy akár a kis-, akár a nagypolitika kérdéseiben döntőleg hallassa szavát.

Vencel abban a vad szenvedélyektől tobzódó korban csakugyan kivételes szeretettel csüggött szentéletű húgán. Egyik levelében maga mondja, hogy többre becsüli őt minden halandónál.[85] Valósággal a tenyerén hordozta s kedvéért szívesen vállalta a legnagyobb áldozatot is. Kolostoráról és Szent Ferenc-ispotályáról több mint királyi bőkezűséggel gondoskodott. De más tekintetben is szívesen szerzett neki apró örömöket. 1245-ben például egy egész falut adott az ozlavani ciszterci-ta-rendű apácáknak egy tábláért, egy drágakövekkel ékes kehelyért és két kristályüvegből metszett ámpolnáért, melyeket Ágnes kolostorának használatára szerzett tőlük.[86]

Ágnes bátyjánál élvezett nagy befolyását elsősorban az egyház érdekében igyekezett felhasználni. A pápaság és császárság harmadik küzdelmében, mely Középeurópát is két ellenséges táborra osztotta, minden igyekezetével azon volt, hogy bátyját a Szentszék iránt való hűségben megtartsa. Mert Csehországban ő volt a guelf-párt éltető lelke. Ilyennek jellemzi kortársa, Behaim Albert passaui kanonok, a pápai érdekek szenvedélyes védelmezője,[87] de ilyennek ismerték maguk a pápák is. Azért is tartottak vele olyan szoros kapcsolatot és azért halmozták el kéretlenül is kitüntetésekkel és könnyítésekkel. Hiszen tudták, hogy Vencel királyt ezúton közelíthetik meg legbiztosabban. Legjobb tanu erre maga a király, aki egyik levelében nem győz eleget hálálkodni IX. Gergely pápának, amiért annyi kívánságát teljesítette már húgának. «Ezért — olvassuk — szívesen megígérem és megfogadom, hogy irántad és a római szentegyház iránt minden szükségében és nyilvánvaló szorultságában fokozott hűséget és szolgálatkészséget tanusítok ; különösen, ha kedvelt leányod és az én forrón szeretett édes testvérem kérését, melyet nemrégiben elibéd terjesztett, szokott atyai jóságoddal fogadod és teljesíted. Ha ezt megteszed, biztos lehetsz felőle, hogy egész erőmmel rendelkezésedre állok.»[88]

És a király ígérete nem maradt üres szó. Ha nem is elhajlások és visszaesések nélkül — ahhoz nem elég kemény fából faragták —, de nagy egészében mégis kitartott a Szentszék oldalán s ezzel kétségkívül nagy szolgálatot tett az Egyház

[85] Erben i. m. 429. l.
[86] U. o. 530. l.
[87] Behaim mesteri jellemzését l. Hauck i. m. IV. 829. s k. l.
[88] Erben i. m. 429. l.

ügyének. Ezért azonban az elismerés nem őt, hanem szentéletű húgát illeti, aki a kolostor négy fala közül jobban át tudta tekinteni az ügyeket és cselekvőbben tudott belenyúlni az események irányításába, mint akárhány ünnepelt államférfi kortársa.[89] Hiába, Árpádvére nem tagadta meg magát: Szent Klára alázatos öltönyében is talált módot az uralkodásra és parancsolásra. Annál örömestebb tehette ezt, mivel a Szentszék ügyének felkarolásával teljesen Szent Ferenc szellemében cselekedett. Hiszen tudott dolog, hogy IX. Gergely és IV. Ince pápáknak II. Frigyes császárral folytatott harcukban a *poverello* alázatos fiai voltak leghűségesebb és leghasznosabb szövetségeseik.[90]

Körülbelül két évtizede tartott már ez a boldog és virágzó korszak Ágnes életében, mikor két, gyors egymásutánban bekövetkezett fájdalmas csapás egyszerre végétszakította neki: 1253 augusztus 11-én meghalt Szent Klára, másfél hónappal rá, szeptember 22-én pedig a jó Vencel király tért ősei mellé örök nyugovóra.

A jámbor hercegnőt egész valójában megrendítette a váratlanul jött kettős haláleset. Hiszen azokat veszítette el általa, akik a test és a lélek jogán legközelebb állottak hozzája. Úgy érezte, hogy az árvaság csak most szakadt rája igazán. Közelebbi és távolabbi környezetében nem talált többé senkit, aki előtt bizalmasan kitárhatta volna lelkét s akihez vergődései és kétségei közepett vigasztalásért fordulhatott volna. Már csak alattvalói voltak, akik minden körülmények között tőle várták az eligazítást.

A benső körülményekkel gyökeresen megváltoztak a külső viszonyok is. A szerető és figyelmes testvér helyébe a rideg és önző unokaöccs lépett. II. Otokárról tudjuk, hogy erőszakos és szertelenül nagyravágyó uralkodó volt. Egész életében mindig csak az elérendő célokat tekintette s eszközeiben még kevésbbé válogatott, mint elődei és kortársai. Hadi pályáját azzal kezdte, hogy 1248-ban az osztrák és cseh ghibellinek élén pártot ütött atyja ellen.[91] Ehhez a kezdethez méltó volt a folytatás: egymást váltogatták benne az erőszakos támadások, szószegések és politikai fondorlatok. Szomszédai egy

[89] Huber nagyon alacsony gondolkodást tételez fel, mikor Ágnes guelf magatartásának magyarázatát meghiúsult házassági terveiben keresi. I. h. 358. l.

[90] Balanyi Gy.: A ferencesek vallási és politikai küldetései a Szentszék szolgálatában a XIII. században. Budapest, 1927. 14. s kk. ll.

[91] Huber i. m. 422. l.

pillanatig sem lehettek tőle biztonságban. Különösen Magyarországnak okozott tömérdek bajt és kellemetlenséget. Pedig IV. Bélát és V. Istvánt közeli rokoni szálak fűzték hozzája: az előbbi harmadfokú unokatestvére és apósa, az utóbbi pedig sógora volt.

Ilyen adottságok mellett természetes, hogy Otokár egészen más szemmel nézett nagynénjére, mint atyja. A szerető és gyöngéd testvér helyett csak az unott rokont látta benne, akiről, akár tetszik, akár nem, neki kell gondoskodnia. A kettőjük világfelfogását elválasztó ég- és földkülönbség csak növelte idegenkedését. Nem mintha Otokár hitetlen ember lett volna. Ellenkezőleg az adományok egész sora bizonyítja, hogy az Egyház anyagi szükségleteiről époly bőkezűen gondoskodott, miként előbb atyja.[92] Adományaiban többször megemlékezett az Ágnes szívéhez annyira hozzánőtt Szent Ferenc-ispotályról is.[93] Amellett minden külsőségben pontosan alkalmazkodott az Egyház előírásaihoz is. De ennél tovább nem is ment. A vallás igazi lényege, a hitbeli átélés bensősége és mélysége teljesen idegen volt merőben evilági érvényesülésre és sikerekre beállított egyéniségétől. Nem csoda tehát, hogy nagynénjének bensőséges áhítata, szigorú vezeklése és az Egyház kegyelmi életébe való tökéletes belesimulása mindvégig idegen és érthetetlen világ maradt számára. Egyszerűen nem tudott vele mit kezdeni, mert felfogására nem volt megfelelő érzékszerve. Legjobb esetben nem e világba való különcöt látott benne, aki különleges önsanyargatásaival és áhítatgyakorlataival inkább szégyenére, mint dicsőségére van királyi családjának.

Az uralkodócsere első látható következménye Ágnes politikai befolyásának megsemmisülése volt. Otokár ugyanis mindjárt trónralépése után kereken megtiltotta neki, hogy akár a kül-, akár a belpolitika kérdéseibe beleártsa magát. De ez nem is lehetett másként. Mert Otokár sokkal erősebb és öntudatosabb politikai egyéniség volt, semhogy a magáé mellett más akarat érvényesülését el tudta viselni. Még tanácsosainak is csak módjával engedett beleszólást az ügyek vitelébe, nemhogy egy apácának. Az ő politikája különben is túl volt már a guelf- és ghibellin-ellentéten: ő mindig és mindenben csak a maga célját, a tervezett középeurópai német-szláv nagyhata-

[92] Az Egyház iránti bőkezűségét Huber is kiemeli. Id. m. I. 467. l.

[93] 1267 ápr. 30. megerősítette addig élvezett kiváltságaiban, 1269 máj. 1. és 13. pedig az egész országra kiterjedő vámmentességet adományozott neki. Emler J.: Reg. dipl. Bohemiae et Moraviae. II. Pragae, 1872. 212., 252., 253. l.

lom alapításának lehetőségét kereste és eszközeit állandóan ehhez alkalmazta. Ha pillanatnyi érdeke úgy kívánta, a guelfekkel, ha úgy kívánta, a ghibellinekkel járt egy úton. Ágnes magasan szárnyaló politikai idealizmusának valóban nehéz lett volna megférni ezzel a vaskos reálpolitikával.

Még súlyosabban volt érezhető az uralkodócsere hatása anyagi téren. Vencel király, mint láttuk, valósággal a tenyerén hordta szentéletű testvérét s kedvéért az adományok özönével árasztotta el kolostorát. Ágnes iparkodott ugyan a dúskáló jólét közepett is megőrizni a ferences szegénység szellemét, de ez nem mindig sikerült neki. Természetesen még kevésbbé sikerült alantasainak, akik az ő bensőséges áhítatának hiányában szívesen kaptak az ingyen kínált kedvezések után. Otokár trónralépésével azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. Ha nem is vesszük szóról-szóra a legenda előadását, mely nélkülözésről, a betevő falat szűkösségéről, sőt egyenesen hiányáról szól,[94] annyit bízvást elfogadhatunk belőle, hogy az unokaöccs sokkal szűkebb marokkal mérte adományait és alamizsnáit, mint előbb a szerető testvér. Ez másszóval azt jelentette, hogy a megélhetés, a mindennapi kenyér előteremtésének eddig ismeretlen gondja most egyszerre problémává súlyosodott.

Hogyan fogadta Ágnes ezeket a korlátozásokat, adatok hiányában nem tudjuk eldönteni. Nem valószínű azonban, hogy túlságosan búsult volna miattuk. Hiszen mint a *poverello* igazi követője és Szent Klára hűséges barátnője ekkorra már megtanulta, hogy a szerzetesnek nem a földi javakban és kényelemben való tobzódásban, nem a külső befolyás hajhászásában, hanem ellenkezőleg a világtól való minél tökéletesebb elszakadásban kell élete célját és értelmét keresnie. A legendák olvasása mindenesetre azt a benyomást kelti bennünk, hogy inkább örült, mint búsult élete külső burkának lehámlása miatt, mert így több ideje maradt az *egy szükségessel* való törődésre. Körülbelül úgy volt vele, mint Szent Ferenc ama felejthetetlen jelenettel, mikor még ruháját is visszaadta kapzsi atyjának: ő is úgy érezte, hogy csak most, az utolsó földi kötelékek elszakítása után mondhatja el nyugodt lélekkel az Úr imádságának szavait: «Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben». Most már csakugyan egészen az Úrnak és kedves nővéreinek élhetett. Mellette tudott időt szakítani tágabb családjának, a szegények, elesettek és ügyefogyottak népes seregének gyámolítására is. Mert minél szegényebb lett maga és kolostora,

[94] Acta SS. Mart. I. 521. l.

annál jobban szomjúhozta a testi és lelki nyomorúság enyhítésének boldogító érzését.

Ilyen beosztás mellett gyorsan repült fölötte az idő. A napok szürke egyformaságában jóformán észre sem vette, hogy egészen magára maradt. Azok közül, akikkel annakidején együtt indult neki az életnek, már alig állott valaki oldalán. Mert azokban a vérzivataros időkben nemcsak gyorsabban értek, hanem gyorsabban koptak is az emberek. A nemzedékek váltódása sokkal gyorsabb ütemben történt, mint manapság. Jellemző, hogy boldogunk élete alkonyán a magyar és a cseh trónon már egyaránt a harmadik nemzedék ült; az apák után a fiak is eltávoztak, hogy az unokáknak adják át helyüket.

Ez alatt a hosszú idő alatt bizony sokat megélt, sok fény és árny váltakozását látta Ágnes. Látta országok pusztulását és feltámadását, látott diadalmas harcokat, de átélt szomorú testvérviszályokat is; látta hazájának fényét atyja és unokaöccse uralkodása idején, de megélte szomorú lehanyatlását is a Morvamezőn. Hasonlóan megélte második hazájának, Magyarországnak dicsőséges feltámadását a mohi sírból, de tanuja volt Kun László zavarokkal teljes korszakának is.

Mindez azonban bátyja halála óta kevéssé érdekelte őt. Mert aki egészen az Úrnak adja magát, azt nem háborgatják a világ hívságos gondjai. Annál jobban szívébemarkolt, mikor egymásután jobb hazába látta távozni azokat, akiknek lelki indításokat köszönhetett vagy akiknek ő szolgált ösztönzésül. Anyja, a jó Konstancia királyné († 1240 december 4), drágaemlékű nevelője, Szent Hedvig asszony († 1243 október 15) és sokáig siratott mintaképe, Szent Klára után eléjekerültek azok a fiatalok is, akiknek már ő adott példát a földi javak elvetésére. Igy jobb hazába tért jámbor unokaöccsének, Kálmán hercegnek özvegye, Boldog Szalomea, aki hozzá hasonlóan a grodziskói klarissza-kolostorban találta meg élete célját († 1268 november 17) és az Árpád-törzs gyönyörű hajtása, Boldog Margit szűz († 1271 január 18). Az Árpád-háznak abból a fényes plejádjából, mely a század derekán innét olyan bő sugárban ontotta az istenes élet indításait, rajta kívül már csak ketten éltek: Boldog Kinga és Boldog Jolán, mindketten a szandeci klarissza-kolostorban.

De nemcsak a környezet változott meg az öregedő Ágnes körül, hanem az élet is. A ferences eszmények mintha egy kissé megfakultak volna; mintha az a szárnyaló idealizmus, mely annakidején annyira megfogta és egész életére rabulejtette

szívét, megfogyatkozott volna. A testvérek és nővérek száma óriási mértékben megnövekedett, a rend hatóköre az egész világra kiterjedt, de ugyanakkor tagjai többségének életfelfogása kényelmesebbé s a szent szegénységért való lángolása hidegebbé vált. Hiába, a ferences eszményen is beteljesedett a nagy számok végzete és újból beigazolódott, hogy az úttörők megállást és pihenést nemismerő lendületét csak a kevésszámú választottak bírják. Az epigonok már csak vitatkozni tudtak azon, amit szent elődeik nap-nap után megéltek.

Ágnes bizonyos melankóliával szemlélte ezt a lélekzsugorodást, de nem lázadozott miatta. Nem perelt senkivel, hanem híven járt tovább azon az úton, melyre évtizedekkel előbb fiatalos lelkesedéssel rálépett. Ha mások egyben-másban engedtek a regula szigorúságából, ő csak annál hajthatatlanabb következetességgel ragaszkodott betűjéhez és szelleméhez. Lélekben mindig hű maradt Szent Klára tanításához s mint a ferences lélektavasz legszebb középeurópai hajtása élte a maga szép életét mindaddig, míg csak a halál ki nem szabadította lelkét a test börtönéből. Jobblétre szenderülése 1282 március 2-án következett be.[95] Holttestét a nép tömeges odaözönlésére való tekintettel két teljes hétig ravatalon hagyták. Igy temetésére csak március 15-én, Feketevasárnapon került a sor. A temetési szertartást maga a rend generálisa, Bergamói Bonagracia végezte, aki a német rendtartomány látogatása során akkor éppen Prágában tartózkodott. A legenda szerint így teljesedett boldogunk ama jövendölése, hogy testét nem a püspök vagy valamelyik prelátus, hanem olyan testvér fogja eltemetni, aki annakelőtte még sohasem járt Csehországban.[96]

Mint ilyen alkalmakkor történni szokott, a hívő kegyelet mindjárt csodákat kezdett emlegetni s a jámbor hercegnő oltárraemelését sürgette. Egyelőre azonban nem akadt gazdája a dolognak. Több évtized telt el anélkül, hogy a szenttéavatási eljárás megindítása érdekében hivatalos lépés történt volna. Csak János cseh király (1310—1346) felesége, a jámbor Erzsébet királyné, II. Vencel leánya kezdte nagyobb nyomatékkal szorgalmazni a dolgot. Az ő ösztönzésére készítették el boldogunk első legendáit, gyüjtötték össze csodáit és mentették meg a pusztulástól még fellelhető írásait. Ugyancsak az ő kezdeményezésére magánosok és közületek is tömegesen kér-

[95] Seton W. : The chronology of blessed Agnes of Bohemia. Arch. Franc. Hist. 1914. 190. s kk. ll.

[96] Chronicon fr. N. Glassberger. Anal. Franc. II. 95. l.

vényezték Avignonban a szenttéavatási eljárás megindítását.[97] Ha lehet, még anyjáénál is nagyobb szeretettel karolta fel az ügyet IV. Károly császár és cseh király, aki Ágnes közbenjárásának tulajdonította, hogy kétízben kiszabadult a fenyegető halálos veszedelemből.[98] De mindhiába. Az avignoni pápaság benső vajúdásai, majd az egyházszakadás zavarai és mindjárt utána a huszita háborúk szörnyű felfordulása mindig reménytelenebb messzeségbe tolták ki a hivatalos eljárás felvételét. Nem vezettek eredményre a későbbi kezdeményezések sem.

De ha így a hivatalos szentté, illetve boldoggányilvánítás el is maradt, Csehországban eleitől kezdve a boldogok közt tisztelték a szépéletű hercegnőt. Ezt a megszakítatlan kultuszt méltányolta a Szentszék, amikor 1874-ben hivatalosan is jóváhagyta az előző századok jámbor hagyományát.

A mondottakból azonban önként következik, hogy a jámbor hercegnő époly mértékben a miénk is, mint a cseheké. Hiszen joggal alkalmazhatjuk rá a költő mondását:

«Enyém a fa, az gyümölcse».

Boldog Ágnes származása és lélekalkata szerint egyaránt a dicső Árpádház hajtása; számontartása tehát egyformán kötelessége a magyar hagiográfiának és a magyar kegyeletnek.

[97] Wadding i. m. VII. 101. s k. l.
[98] U. o. V. 136. l.

Vitéz Kárpáthy-Kravjánszky Mór:

Forgách Ferenc bíbornok-érsek történetéhez.

Sok kérdés nincsen még tisztázva Forgách Ferenc bíbornok, esztergomi érsek körül. Ilyen, hogy meg tudjuk-e állapítani minden bizonyossággal a *születési évet?*

Ipolyi Arnold 1560, vagy 1566-ra teszi. Fraknói hivatkozik Gesualdo Alphonzo kardinális levelére II. Rudolf császárhoz a püspöki székek betöltése felől, amikor Fejérkövi Istvánt Veszprémről Nyitrára, Pethe Mártont Vácról Váradra, Mathessy Istvánt Csanádról Vácra helyezik püspöknek, ezeket Róma elfogadja, de kifogást emel Forgách Ferenc kinevezése ellen «cum ex processu constet annum XXIII non excedere». Gesualdo bíbornok levele Rómából 1589 január 18-án kelt, ha tehát 1589-ből 23-at levonunk, megkapjuk az 1566-ik esztendőt. Fraknói tehát 1566-ot veszi Forgách születési évének és Fraknóinak olyan átütő tekintélye van, hogy az utána következő paphistorikusok, mint Sörös Pongrác és Ackermann Kálmán utánamondják az 1566-ot.[1] A Fraknói-féle számítás amilyen egyszerűnek látszik, annyira nem állja a kritikát. Tekintetbe kell vennünk, hogy Gesualdo 1589 *január 18-án* ír, tehát még három hét sem múlott el az új esztendő óta. Azután ha jól figyelünk a Gesualdo-levélre, a bíbornok a 23-as kort a processus-ra alapítja — cum ex processu constet — ami nem egyéb, mint a trienti zsinat által elrendelt, főpapi kinevezések előtt történt *processus informativus*. Ez a kánoni vizsgálat semmiképen sem történhetett 1589 első napjaiban, mert el sem képzelhető, hogy a Prágában székelő pápai nuncius január legelején tudott volna ott összehozni szavahihető tanukat, akiket kikérdezhetett volna és a vallomásokat jegyzőkönyvbe foglalva Rómába küldhette volna. Hiszen a futárnak egy és fél hétre van szüksége, hogy Prágából Rómába utazzék. Ha pedig ismerjük a római V. Sixtus által 1586-ban alapított S. Congregatio Consistorialis ügymenetét, ahová be kell futnia a processus informativus jegyzőkönyvének, hogy ott felülvizsgálják azt és javaslatot tegyenek a pápai Consistorium számára, mert a döntést csak a titkos Consistorium-

[1] Ackermann: Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek. Bp., 1918. 13. l. 2. j. — A Gesualdo-levél eredetije: Staatsarchiv Wien, Ungarn 122. — 1589. — 11^{r}—15^{r}.

ban fogják majd megejteni, akkor még világosabb a tévedés.[2] Lehetetlenség tehát, hogy a processus, amikor Forgách Ferenc 23 éves volt, azután a consistoriumi eljárás mind 1589 első napjaiban folyt volna le. Tekintetbe kell azt is venni, hogy egy-egy titkos Consistoriumon csak kevés ügy kerül szőnyegre az azonos természetű ügyekből, mint amilyen a püspökségek betöltése is.

Az említett Gesualdo-levél jelenti a császárnak, hogy a pápai Consistorium hozzájárult Fejérkövi Istvánnak, Pethe Mártonnak és Mathessy Istvánnak áthelyezéséhez. Ezen püspöki áthelyezések és megerősítések közül sikerült megtalálnom a vatikáni Konzisztoriális levéltárban a Fejérköviét.[3] Eszerint az ő áthelyezése Nyitrára az 1588 december 19-i Consistoriumon ment végbe. E tény maga is megerősíti előbbi állításunkat, hogy a processus informativusnak jóval 1589 januárja előtt kellett Prágában lefolytatódnia.

Bártfai Szabó László nem oldja meg a Forgách bíbornok születési évének kérdését. Mivel Forgách Simonnak, a bíbornok édesatyjának első végrendelete idejében két fia és két leánya élt, ő a legnagyobb valószínűség szerint Ferenc születési évét 1559—1560-ra teszi,[4] viszont a Gesualdo-levelet tévesen pápai leiratnak veszi és azt véli: «Hogy a pápai leiratban csak tévedésből állhat az *(ha az eredetiben valóban benne volt)*, hogy Forgách Ferenc 1589-ben 23 éves volt».[5]

Meg kell nyugodnunk a Fraknói-féle szövegközlésben, a Gesualdo-levél valóban 23 évről beszél, magunk is meggyőződtünk róla az eredeti levélben, így tehát magától elesik Bártfai Szabó László ama kombinációja, hogy Forgách Ferenc 1589-ben azért nem kapta meg a veszprémi püspökségre a megerősítést, mert protestáns származása mellett «33 éves korát keveselték».[6] Ő tehát a Gesualdo-levél XXIII évét még tízzel fokozza. De ha 1589-ben Forgách Ferenc 33 éves lett volna, akkor a születési esztendőnek 1556-nak kellene lennie, ő pedig — mint láttuk — legvalószínűbbnek az 1559—1560-at látja, ami nyilvánvaló ellentmondás és tévedés.[7]

[2] Herder: Kirchenlexikon III. 934.
[3] Archiv Consist. Misc. 49. 572r, 573r.
[4] A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách-család, 788. l. 372. j.
[5] U. o. 782. l. 267. j.
[6] U. o. 329. l.
[7] Tévedés az is, hogy a püspökségre «33 éves korát keveselték» volna, hiszen az új egyházi törvénykönyv is megelégszik a 30 éves korral. Can. 331. § 1 sz. 2.

Mivel tudjuk, hogy az udvar, helyesebben Ernő főherceg királyi helytartó 1587 november 23-án nevezi ki Forgách Ferencet veszprémi püspökké[8] és feltételezhető, hogy a prágai nunciatúra még abban az évben megejtette a szükséges processzust is, — hiszen Draskovich bíbornok már 1586 szeptembere óta vetette fel az elárvult egyházmegyék betöltésének a kérdését,[9] — így ha Forgách Ferenc a processzus idején 23 éves volt, akkor *születési évének 1564-nek kell lennie.*

Lássuk csak, vajjon ezt az esztendőt meg tudjuk-e támogatni már oldalról is?

A második fontos kérdés *Forgách Ferenc katolizálásának az időpontja.*

Bártfai Szabó László úgy véli, hogy nagybátyja, a volt váradi püspök és kancellár hatása alatt katolizált volna.[10] Nem tételezhető fel, hogy egy papi rendjével meghasonlott ember a távolból hathatott volna a gyermek unokaöccsre annyira, hogy katolikussá legyen, hiszen a volt váradi püspök 1577-ben hal meg Páduában.

Ma már tisztában vagyunk Fraknói kutatásainak eredményeképen, hogy az áttérés a Báthory Endre 1583-i őszi római útja alatt történt. Ackermann Kálmán egyenesen *római hatásnak* tulajdonítja.[11] Nagyon közel áll a valósághoz, de lássuk, hátha sikerül ezt a kérdést méginkább megközelíteni?

Amikor Forgách Ferenc, mint választott veszprémi püspök megköszöni a császárnak, hogy Ernő főherceg őt kinevezte, kéri őfelségét, hogy erősen vesse latba pártfogását az ő érdekében a pápánál, hogy megkapja a megerősítést, *mert egy oly nehézség van, amelyet csak őfelsége közbelépése tud csak legyőzni.* Ez pedig az, hogy e szerencsétlen időben alig van valaki Magyarországon, aki nem lenne valamiképpen a hitújítás által érintve. Hiszen az ő szülei is eltávolodtak az Egyház iránti hűségtől és ő sem született katolikusnak. Igy tehát emiatt *mindenféle egyházi hivatalra inhabilissé* lett. Hiszen szülője még most is protestáns és ő maga is még *egyházi cenzura alatt áll.* Vesse tehát magát közbe őfelsége levelével néhány bíbornoknál, hogy a pápa felmentse őt ettől és hogy így az egyházi szabadságokban részesüljön.[12] A császár valóban igyekszik is e felmentést számára meg-

[8] Bártfai Szabó László i. m. 323. és Forgách Ferenc levele a császárhoz: Pozsony, 1588. jan. 12.; Staatsarch. Wien, Ungarn 121. 1588. 1r.

[9] Tőlem: Rudolf uralkodásának első tíz éve, 221.

[10] Id. mű 323. l.

[11] Id. mű 17—18.

[12] Staatsarchiv, Wien; Ungarn, 121. 1588. 1r.

szerezni, hiszen Forgách Ferenc június 9-éről Hertnekről már köszöni is Rudolfnak, hogy Madruzzi bíbornoknak sikerült volna már a kánoni akadályok alól a felmentést megszereznie,[13] de december 10-éről Francesco Diotaleri, a magyar püspökök prokurátora azt írja Rómából a császárnak, hogy minden jó lenne Forgách körül, csak azon akadnak meg egyes bíbornokok, hogy Ferencünk eretnek szülőktől származik, ő maga is gyermekkorában az volt és még nincsen meg az az érettsége, amilyet a szent kánonok egy püspöktől megkívánnak. E törvényeknek pedig érvényt kell szerezni, mert különben sohasem tudnak e téren rendet teremteni.[14] Erre jön azután a már idézett Gesualdo-féle levél és pár napra rá Scipio Gonzaga bíbornok levele 1589 január 21-ről, amely ugyancsak a fiatal korra és arra hivatkozik, hogy még biztosabb jeleit kell adnia katolikus voltának, hogy megerősítést nyerhessen.[15] Forgách Ferenc tehát továbbra is csak «választott veszprémi püspök» maradt, mert pápai megerősítést nem kapott a *kor kánoni akadálya* alól és protestáns származása miatt az *infamia juris* alól, amely az eretnekeket sujtja és kizárja őket a felszentelhetőség lehetőségéből, vagy ha fel voltak szentelve, az egyházi rend gyakorlatából.

Engedtessék meg nekünk, hogy itt egyházjogi kérdéseket ne fejtegessünk, csak még azt jegyezzük meg, hogy az *infamia juris* alól diszpenzációt a pápa adhat. Mivel pedig minden hittel, eretnekséggel összeköttetésben levő kérdésben *a római Sant' Ufficio* az illetékes, így a Forgách-féle infamia juris esetében is ez az inkvizíció kell, hogy kimondja a végső szót.

V. Sixtus, a szigorú pápa 1588-ban nem adja meg a szükséges felmentéseket Forgách Ferenc «választott veszprémi püspöknek», de megadja VIII. Kelemen pápa *a nyitrai püspökségre 1599-ben*. A kor kánoni akadálya önmagától szűnt meg, diszpenzálni kellett az infamia juris alól.

És itt a véletlen jött segítségünkre. Nagyon jól tudjuk, hogy a római inkvizíció levéltára mennyire féltett zárlat alatt áll, de a XVII. század végefelé valami római scriptornak kedve kerekedett, hogy magának egy formulare-gyüjteményt írjon össze. Egy ilyen gyüjteményben találtuk lemásolva a S. Congregatio S. Officii határozatát, aminek alapján VIII. Kelemen pápa 1599 június 19-én, pápaságának nyolcadik évében a római Palazzo Venezia palotájában megadja Forgách Ferencnek a szükséges felmentést: «Te pedig, aki oly atyától származtál, aki

[13] U. o. 2. csomó 23r—24r.
[14] U. o. 3. csomó 164r.
[15] Staatsarchiv. Wien; Ungarn 122. — 1589, 11r—15r; 21r.

most ugyan már meghalt, de mégis kálvini, vagy másféle eretnekséget követett, és ugyanezt az eretnekséget, atyádnak tévedését, amelyben zsenge korod óta felnövekedtél, egészen körülbelül 19 éves korodig, az emberiség megváltásának 1583-ik évéig követted, amikor is a lorettói egyházban, midőn szeretett Fiunk Báthory András bíbornokkal együtt a Városba utazván, a fentemlített eretnekséget, vallomásod szerint a lelkiismeret ítélőszéke előtt az akkor az abban az egyházban működő jézustársasági papok kezébe, majd pedig nyilvánosan is Caesar cremonai püspök tisztelendő testvérünk kezébe, aki a nevezett Rudolf választott császárnál nunciusunk szerepét töltötte be, esküvel megtagadtad és letetted az igaz hit hitvallását», — felmenti őt tehát a pápa a kánoni akadály alól, hogy nyitrai püspökké lehessen, *sőt még kiterjeszti a felmentést arra az eshetőségre is, hogy a jövőben érseki székre is emelhető legyen.* E felmentésről azonban a S. Officii Kongregáció határozata értelmében ne történjék említés a kinevező bullában.[16]

Ez a felmentés is majdnem egy esztendei római tárgyalás eredménye, hiszen Forgách Ferenc, mint választott nyitrai püspök 1598 augusztus 9-ikéről Nyitráról ír Cyntis Aldobrandini bíbornoknak a maga megerősítése ügyében és most is Diotalevi a magyar püspökök ügyvivője Rómában, mint sági préspost.[17]

E pápai diszpenzáció több szempontból nagy jelentőségű. *Ha Forgách 1583-ban 19 éves volt, akkor 1564-ben kellett születnie.* E számítás is megerősíti tehát előbbi megfontolásainkat, amiket a processus informativus- és a Gesualdo-levélre alapítottunk.

Veress Endre az ő Báthory István királyában külön foglalkozik Báthory Endrével.[18] Az ő követsége 1583 szeptember 10-én indul Krakóból. Együtt utazik a Báthoryakkal rokon nemesifjú is, Forgách Ferenc. Az útirány München, majd Innsbruckon át Miláno, ahol öt napon át Borromei Szent Károly vendégei. István király szándéka szerint a szent érsek lelkigyakorlatban részesíti a fiatal Endrét. Semmi adatom sincsen reá, de nem tudom elképzelni, hogy a szent ne foglalkozott volna Endre útitársaival, de különösen rokonával, a kálvinista Forgách Ferenccel! Báthory Endre szinte lélekben megváltozva indul el Milánóból, majd Bolognán, Riminin keresztül Anconába érkeznek. És *talán a Boldogságos Szűz bemutatásának az ünnepe*

[16] Arch. Secr. Vaticano; Misc. Arm. III. 272; 216^{r-v}.

[17] Arch. Secr. Vat.; Fondo Borgh. III. 110. B. C. D. G. 328^{r}. 133^{v}.

[18] 248—249. l.

lehetett, november 21-ike, amikor ez a lengyel-magyar csoport gyalog zarándokol el a Lorettói Szűzhöz és ott Forgách Ferencnél is győz az isteni kegyelem : térdre ereszkedik egy jezsuita páter gyóntatószéke előtt és azzal kezdi, hogy ő eddig nem volt katolikus . . . Majd ott látjuk térdelni az Úr Asztalánál, amidőn először részesül a szentáldozásban útitársaival együtt. Hogy ez a megtérés a legkomolyabb volt, bizonyítja Forgách Ferenc egész élete. Rómába november 30-án érkeznek. Róma már a katolikus Forgách Ferencet ölelte keblére. Itt már a jövendő katolikus restaurátor hivatása készül ébredezni.

* * *

A nyitrai püspökség Fejérkövi István halála után megürül, és amint láttuk, Forgách Ferencet nevezi ki a király püspökké, az előírt processus Prágában a nunciaturán megtörtént és a S. Congregatio Consistorialis javaslatot tesz a titkos Consistorium számára, hogy ott Forgách Ferencet a püspökségben megerősítsék. Helyesnek vélem, hogy e javaslatot, amely több új adatot is tartalmaz Forgách Ferencre nézve, itt publikáljam.

Illustrissime et Reverendissime Domine. In proximo Consistorio Ego Alphonsus Cardinalis Gesualdus referam de Ecclesia Nitrien. in Regno Hungariae vacante per obitum bonae memoriae Stephani ultimi illius episcopi extra Romanam Curiam defuncti, et de qualitatibus Reverendi patris domini Francisci Forgach Presbyteri Strigonien. diocesis a Caesarea Majestate uti Hungariae Rege ad eam nominati, super quibus omnibus per Reverendum patrem dominum Cesarem Episcopum Cremonen. tunc apud predictam Caesaream Majestatem Nuntium apostolicum formatus est processus à Reverendissimis Dominis meis Capitibus ordinum, et a me probatus et subscriptus in quo hec constant.

Civitas Nitrien. superior et inferior est in Hungaria Inferiori sub temporali dominio Regis trecentos cirater aedes continens. Est in ea Cathedralis ecclesia mediocris structure, Archiepiscopo Strigonien. suffraganea, in qua quinque dignitates. Prima autem post Pontificalem Archidiaconatus, duodecim canonicatus, quorum unum Episcopus obtinere solet, et alia beneficia ecclesiastica existunt, Cura animarum, quae penes Capitulum est, exercetur plerunque per unum ex Canonicis ab episcopo deputari solitum, habet Corum, organum, campanile cum campanis, et sacrarium competenter instructum, episcopi habitatio est arx civitatis satis commoda, fructus mensae episcopalis ascendunt ad annuos taleros 6000 vel circa, taxati

autem reperiuntur in libris Camerae florenorum 300, in Civitate inferiori est altera ecclesia parrochialis, habet competentem diocesim et loco seminarij adest quedam scola.

Promovendus natus est ex legitimo matrimonio, ac nobilibus parentibus, excedit annum etatis sue 30 (ez csak azt jelenti, hogy megvan a kánoni kora a püspökségre.) est sacerdos a pluribus annis, et solitus frequenter celebrare, catholicae fidei propugnator. Vitae probitate et exemplo, et conversatione prudentia quoque, gravitate, ac rerum agendarum usu valde commendatus. Nullo gradu est insignitus, quia non est mos Ungarorum graduari, sed Vienne et Romae apud Patres Societatis Jesu filosophiae ac theologie operam dedit, adeoque ut verbi Dei predicator evaserit, et optime in disputationibus contra hereticos se habuerit, iudicaturque idoneus ad alios docendos, in comitijs illius Regni, et in alijs occasionibus tanquam consiliarus Regius, laudabile probitatis, religionis, et prudentiae specimen dedit, dignus et idoneus reputatur, qui promoveatur ad ecclesiam Nitrien. cui eius promotionem utile fore testes existimant, emisit fidei professionem eiusdem episcopi Cremonen. Quare suplicatur pro expeditione cum retentione compatibilium et cum dispensatione super defectu gradus.[19]

Ebben tehát szó sincsen már arról, hogy szülei protestánsok, hogy ő maga is az volt. Ime most hitvallást tett nyilvános egyházi fórum előtt a prágai nunciatúrán. Megtudjuk, hogy Bécsben is járt egyetemre, de főiskolai fokozatot se a bölcseletből, se a hittudományból nem szerzett. Nemes ember se nálunk, se a németeknél, se a lengyeleknél nem szorul reá se a magisteri se a doctori címre. Mint akkor kezdik mondani: *Non est doctor, sed doctus.* Mivel azonban a tridenti zsinat értelmében a püspöki méltósághoz kell az egyetemi gradus, ez alól dispenzációt kap, hiszen elegendő bizonyítékot szolgáltatott, hogy megvan a szükséges tudása. Ezekután tehát az 1599 augusztus másodiki titkos Consistoriumon megtörténik Forgách megerősítése.[20]

Nyitra városával is megismerkedünk. Itt érdemes összehasonlítást tenni azzal a leírással, amikor 1588 december 19-én Fejérkövi Istvánt erősítették meg nyitrai püspökké. Akkor azt is kiemelték, hogy Nyitrán katolikusok és eretnekek laknak, de a katolikusoké a többség. A székesegyháznak Szent Zoreard

[19] Arch. Secr. Vat.; Arch. Consist., Acta Misc. 53., 228ᵛ.
[20] U. o. 230ʳ.

a pátronusa. Van három dignitárius kanonok és pedig archidiaconus, cantor és lector, *clerusque est nationis Ungarice.* A városban csak egyetlen plébániatemplom van, de több más templom is, amelyeket filialis templomoknak neveznek. A Forgách-féle leírásban már csak a székesegyházon kívül egy templom van az alsóvárosban. Az egyházmegye nyolc magyar mérföldre terjed, vegyesen laknak benne katolikusok és eretnekek. Ha jó a termés, a püspök jövedelme eléri az 5—6000 magyar forintot, csakhogy nagy kiadása van: mert a püspöknek kell eltartania a vár katonáit a török ellen. A kamarai könyvekben 275 forint van reá kiróva.[21]

[21] Arch. Secr. Vat., Arch. Consist., Acta Misc. 49, 573r.

Meszlényi Antal:

Báthory Zsófia élete és végrendelete

1. A családi ellentétek.

A magyar sors kimeríthetetlen tárháza a történelmi tragikumoknak. Feketére komorított köteteket lehetne összeírni azokból a csapásokból és megpróbáltatásokból, amelyeken át kellett vészelnünk ezer év alatt, itt a Dunamedence kellős közepén. Szinte csodával határos, hogy a Szózat költőjének a szavait idézzük: annyi balszerencse közt, oly sok viszály után, megfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán.

A sok közül nem egyik végzetes balszerencsénk-e, hogy történelmi nagyjaink legértékesebb képviselői, miután egy-két generáción keresztül betöltötték történelmi hivatásukat, magvaszakadtan lehullottak a magyar sors törzséről s legfeljebb csenevész hajtásokat bocsátottak ki magukból, akik nem egy esetben elfakították a nagy elődök fényes névsorát. Hol vannak Adynak, Aranynak, Petőfinek, Vörösmartynak a folytatásai? Az idők Nirvánája magába temette akárcsak Kossuthnak, Széchenyinek, vagy a Rákócziaknak, Zrínyieknek egyeneságú továbbszármazását. Báthory Istvánról az a szólásmód járta Lengyelországban: vagy soha ne született volna, vagy ha született, örökké élne! És meddig élt? Mindössze 53 évig, amikor 1586-ban meghalt anélkül, hogy a lengyel koronát és az erdélyi fejedelmi jogart méltó utódra hagyhatta volna.

A Báthory-családnak három ága is volt: a somlyói, ecsedi és a szaniszlóffi. A legtekintélyesebb és legirígyeltebb kétségtelenül az első kettő. Politikailag mindkettő a magyar öncélúságnak volt a hirdetője, még akkor is, ha e vonalvezetésben bizonyos tengelytöréseket észlelünk. Az öncélúság biztosítékát a XVI. és XVII. században az önálló erdélyi fejedelemségben ismerték fel s ennek trónját öt Báthory birtokolta. Vallási fémjelzésben a somlyói ág a katolikus hitet követte, az ecsedi a protestánst, de mindegyik őszintén, meggyőződéssel, sőt oly fanatizmussal, hogy egymással szembekerülve, ki-ki a saját felekezete javáért és érdekeiért még a közös családi eredet vérségi érzéseit is feláldozta. A szaniszlóffi elágazás mellettük már jelentéktelenre törpült. Csendesen gazdálkodott és biztosan gyarapodott.

A nemzeti politika nem nagyon izgatta és nem is enerválta, így a szabolcsi és szatmári birtokain meghúzódva jóval túlélte az előbbi kettőt.[1] A szaniszlóffi Báthoryakról tehát hallgat a történelmi krónika, de annál többet regél a somlyói és ecsedi ágról. Az értékelések a szereplő személyek szerint különbözők. Összefoglalásszerűen azt lehetne mondani róluk, hogy voltak köztük igen kiválóak, akik szellemi képességükkel alkalmassá váltak arra, hogy a magyarság korabeli élet-halálharcában úgy tekintsen rájuk, mint napkeleti csillagára. Megjelenésükben a magyar szépség típusát képviselték, de észbeli tehetségükkel is messze kimagaslottak kortársaik közül. Volt érzékük az anyagi javak iránt. Egész vidékeket behálózó földbirtokaik és uradalmaik révén az ország legvagyonosabb és legtekintélyesebb családjai közé tartoztak. Megvolt minden feltétel, hogy az ész a szívvel párosulva olyan magaslatra emelje őket, hová csak a történeti horizontú egyéniségek képesek eljutni.

De a család történetében ez az éremnek csupán az egyik fele. A másik már lehangolóbb, és pedig azt mutatja, hogy ahány híres, annyi hírhedt tagja is van a somlyói és ecsedi Báthory névnek. Ha erősebben elemezzük a család karakterológiáját, lehetetlenség észre nem venni, hogy itt is, ott is kiütközik a terheltség bélyege, sőt egyik-másik már az őrületnek gyengébb vagy erősebb árnyvonalait hordja magán.[2] Az ily színképződmények világosan elárulják, hogy az ilyen család életkora nem lehet hosszú lejáratú. S mire a kalendárium az 1628-at írja, Zsófia születési évét, a somlyói ágnak ő lesz az utolsó örököse, s vele le is pontozódik a somlyói Báthoryak története.

Történelmi szereplésük záróköve még korábbra nyúlik vissza, mint akár a Zrínyieké, vagy pedig a Rákócziaké. A nagy erezetű egyéniségek kidőlése s életük ütemének a megszakítása csak fájdalmas sajnálkozást válthat ki. Fokozza ezt, amikor arról is tudomást kell szereznünk, hogy a családfán elég korán jelentkeznek a redvek, melyek szúként rágják, sorvasztják egyes ágait. Mi okozhatta ezt a korai kiszáradást és elsorvadást? Mi a fénynek rakétaszerű felvillanását elsősorban Báthory Istvánnál, de már oldalági kihajtásaiban a meglepetésszerűen jelentkező fény és árny, világosság és sötétség, idegerő és idegbomlás váltakozását? Talán az országos politika, a kormányzás erőtörlő gondja, a megújuló csaták embertpusztító felőrlése, vagy talán

[1] Kovács István: Adatok az osztopáni Perneszy-család Nemzedékrendjéhez. Tört. Tár, 1892. évf. 383. l.

[2] V. ö. Lőcsey Mária: Báthory Zsófia. 1628—1680. Életrajzi vázlat. Tört. Ért. 8. szám. Budapest, 1914. 5. l.

örökletes betegség, egyéni és családi tusakodások önkínzása? Mind, de mind oly kérdés, melyre az orvostudománynak kellene elsősorban megfelelni. Tény az, hogy a Báthoryak közszereplése, túlméretezett vagyoni függetlensége, mely vetekedett akkoriban bármelyik neves európai család gazdagságával, szinte arra jelölte volna ki ezt a családot, hogy évszázadokon át a magyar élet ragyogó üstököse lehessen. És — szomorú — Báthory István feltűnése után alig pereg le száz esztendő s a somlyói ág máris kihalásra ítéltetett.

Báthory Zsófia az egyetlen és utolsó sarj, mely még a történelem lapjaira kívánkozik, s utána már csak az emlékezésben élhetnek a család neves, vagy hírhedt tagjai. Sőt már Zsófiánál is csak a nagy vagyon a képesítő erő, amely őt kiemeli a történelmi szürkeségből s olyanná mintázza, akiről jól vagy rosszul, magasztalólag vagy elmarasztalólag, de meg kell emlékezni. Édesatyja, Báthory István, meglehetősen csendes ember. Hiába féltestvére Gábor fejedelemnek, a politika nem tudja úgy lekötni, mint őt, vagy más elődeit. Csendes visszavonultságban él feleségével, a lengyel származású *Zakrzeska Annával*, lengyel és magyar birtokain s a családi élet boldogsága, vagyonának a gyarapítása teljesen kielégíti. Zsófia nem sokat örököl édesatyja passzív egyhangúságából. Van benne valami külsőség, ami törésmentesen száll reá. Külseje époly vonzó, mint a legtöbb Báthoryé. Fiatalsága nyúlánkra húzza termetét ; arca keskeny, de magasra ívelt, szeme beszédes, homloka magasra domborodik, ami feltétlen belső intelligenciáról tanuskodik. Hiába mondja egyik életírója — írását elemezve —, hogy nem volt művelt, átlagosan a korhoz mérten sem,[3] ezt megcáfolja az az arc, mely egykori képeiről reánk tekint, de méginkább az a saját és családja szempontjából követett életfelfogás, amelyet politikai és vallási tekintetben követett. Katolikus vallásosságát egyesek inkább megérzésekre, mint ismeretekre vezetik vissza, s határozottan alacsonyabb rendűnek találják, mint pl. anyósáét, Lórántffi Zsuzsannáét.[4] Nem tagadjuk, hogy ez utóbbi protestáns vallási műveltsége az övénél magasabb lehetett, de ebből még mindig nem következik, hogy Báthory Zsófiáé, különösen a jezsuita környezet befolyása alatt, csupán érzelmi és ezzel karöltve nem értelmi megalapozáson nyugodott volna. Egyelőre eme kérdés taglalása nem fontos, mert csupán külsejére vagyunk kíváncsiak s ez Szalárdi leírása szerint igen szép gyermekleánykát tüntet fel

[3] V. ö. Lőcsey M. : i. m. 6. l.
[4] U. o.

benne.[5] Ezt vallja róla Bethlen Miklós is, amikor elárulja, hogy szépsége még később is hatott.[6]

A szép külső vajjon ugyanilyen kicizelált belsőt takart-e? Akiknek van okuk, hogy Báthory Zsófia életmegnyilvánulásai ellen panaszt emeljenek, főképen a katolikus vallás emelése és a protestantizmus elnyomása miatt, azok bizony türelmetlen, zsémbes, vad, önfejű, kíméletlen és fanatikus egyéniségnek jellemzik.[7] Ezekből a kellemetlen vonásokból főképen apósa, I. Rákóczi György († 1648), anyósa, Lórántffi Zsuzsanna († 1660) és férje, II. Rákóczi György († 1660) fejedelem halála után, ha nem is oly kihangsúlyozott módon, mint szigorú életkritikusai felhányják, de sok kiütközött belőle. A vér még ugrásszerűen sem tagadja meg önmagát. S ha Zsófia nem is üt mindenben szelídebb lelkű atyjára, de magában hordja a korábbi ősök nagy ellentéteit. Anyjától örökli a mély katolikumot, mely lengyel hithűséggel él benne kora leányságától késő özvegységéig. De ennek a színeződésén viszont felismerhetők egyik-másik Báthorynak a végletszerűségei. S ha a katolikus hithűségét a jezsuita gyóntatók még jobban fokozzák, megértjük, hogy egész életének ez lesz a vezércsillaga, mely homályba borít, sőt nem tűr meg maga mellett semmiféle más felekezetet. Báthory Zsófia ebben a tekintetben sohasem mérlegeli az élet adottságát, vagy követelményét, hanem csak azt nézi, hogy saját lelki szemlélete szerint mi a helyes és azt követi tűzön-vizen keresztül, ami pedig ezzel ellenkezik, azzal kérlelhetetlenül leszámol. Tud nagyon szeretni, de nem kevésbbé gyűlölni, s annak a katolicizmus látja hasznát, ennek pedig a protestantizmus kárát.

Katolikus vallásán át jut el politikai magatartásának a kiérleléséhez is. Ha megint a közelebbi vérségi köteléket tekintjük, akkor azt látjuk, hogy nemcsak anyai ágon keringett benne a lengyel vér, hanem az apai részen, nagyanyjától, Kosztka Zsófiától átörökölten is. Ez az idegen vérségi többlet nem tudta belőle kijegecesíteni Báthory István, Kristóf nagybátyja, Gábor fejedelmeknek Erdély iránt érzett szeretetét. Erdélyt nem szerette, sőt gyűlölte.[8] Amennyire szűkebb és kedvesebb hazája lett ez a föld a Rákóczi-ház fejedelmeinek, annyira nem érzett hozzá

[5] Szalárdi János : Siralmas magyar krónikája IX. 138. l.

[6] Bethlen M. : Önéletírása. 392. l.

[7] V. ö. Horváth Mihály : Zrínyi Ilona életrajza. Pest, 1869. 20. l. ; Kiss Kálmán : Báthori Zsófia életrajza. Magy. Prot. Figyelő. 1879. évf. 537. l. ; Thaly Kálmán : II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága, 1676—1701. Pozsony, 1882. 11. és 24. l.

[8] Lőcsey M. : i. m. 23. l.

semmi vonzalmat a feljedelemasszony. A gyulafejérvári palota légköre mindig fojtogatta. Férje életében ott lakott, de halála után soha többé fel nem kereste, amint Erdélyt általában kerülte, mert nem tudta feledni a sok mellőzést és szenvedést, amiben ott része volt.[9] De e személyes rossz élményén kívül szerepet játszott az elhidegülésében az a tényező is, hogy a túlbuzgó katolikus nagyasszony a protestáns többségű Erdélyben a magyarságnak a török és német veszedelem között nem a mentsvárát, hanem romlásának fészkét látta. Amióta férjének a lengyel korona utáni kalandja oly szerencsétlenül végződött, hogy végső fokon a halálát is ez okozta, Erdély megszűnt a német és török ellenség között a magyarság egyensúlyt tartó hatalma lenni. S ha Báthory Zsófia már korábban is mind a katolikus valláshoz való visszatérésével, mind pedig fia, Ferenc megmentésével sietett kapcsolatokat keresni a katolikus Habsburg-házzal, mennyivel inkább tette meg ezt akkor, mikor már teljesen szabadnak érezte magát! Lelki gátlásai ezen a téren nem voltak. Itt már a Báthory-család ama tagjaihoz tartozott, kik inkább önző, mint önzetlen politikát űztek s önmaguk fenntartásáért nem egy esetben a tál lencséért készek voltak eladni Erdélyt, hol Bécsnek, hol pedig Konstantinápolynak. A családi kiskirályság megmentéséért, nemkülönben a katolikus vallás felvirágoztatásáért fordult ő a bécsi császári udvar felé. Amikor az ellentétek annyira feszültek a katolikus Habsburg-ház és a protestáns magyarság közt, természetes, hogy az utóbbi igen rossz néven vette Báthory Zsófia eme lépését. De rossz néven kellett vennie azért is, hiszen ahová az özvegyasszony keze elért, onnan pusztulnia kellett a protestantizmusnak.[10] A térveszteség igen nagy volt, hiszen a Rákócziak birtokai egyesülve Báthory Zsófiáéval, úgy az erdélyi, mint pedig a magyarországi részeken óriási területeket öleltek fel. Márki szerint[11] e családi birtokból II. Rákóczi Ferencre a két országban 446 falu 1,398.785 hold terjedelemben szállott át. Viszont Wellmann 20 uradalomban 38 várost, 681 falut és 103 pusztát számlál össze kb. 1,900.000 katasztrális hold területben.[12] Ez a kolosszális számú megállapítás mutatja, hogy micsoda legendáshírű vagyonnal rendelkezett a Rákóczi-ház utolsó fejedelme.

[9] U. o.

[10] V. ö. Vanyó Tihamér: A bécsi nunciusok jelentése Magyarországról. 1666—1683. Pannonhalma. 19. l.

[11] Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. Magy. Tört. Életrajzok. 3 kötet. Budapest, 1907—1910. II. k. 290. l.

[12] Wellmann Imre: A Rákóczi-birtokok sorsa. Rákóczi-Emlékkönyv. Budapest, 2 k. II. k. 120. l.

Pedig amikor ő ezt átvette, már több birtok cserélt gazdát. Igy jogos a feltevés, hogy a fejedelem nagyszülei, vagyis II. Rákóczi György és Báthory Zsófia még hatalmasabb kiterjedésű birtokoknak voltak a földesurai, s érthető, ha a közvélemény II. Rákóczi Györgyöt tartotta Európa leggazdagabb, ingó és ingatlan magánvagyon tekintetében legdúsabb uralkodójának.[13]

Az ő halála után a nagy vagyon gondozása özvegyére, Báthory Zsófiára maradt. Ha örültek ennek a katolikusok, annál kevésbbé a protestánsok. Ahol csak tehette — és hány városban és faluban! — onnan a protestáns lelkészeket, tanítókat elzavarta, iskoláikat és templomaikat becsukatta s még legjogosabb követeléseiket sem akarta teljesíteni. Érthető, ha a Felvidéken nemcsak felháborodtak ellene, hanem valósággal forradalmat szítottak. S ő ezzel nem sokat törődött, mert hátvédnek ott érezte Lipót császárt, ki hozzá hasonlóan inkább a lelkiismeretére hallgatott, mint az államrezon követelményére. A nagyasszony protestáns ellenes magatartása már-már arra késztette az erdélyi protestánsokat, hogy felvidéki hittestvéreik szorongattatására feleletül a katolikusok kiűzését kérjék Apafitól Erdély területéről.[14] Az elkeseredés igen nagy volt protestáns kortársai között s ennek meglehetősen kellemetlen utórezgései maradtak főképen ama felekezeti érzékenységtől joggal sugallt leírásokban, melyek vele ilyen szempontból foglalkoztak.[15] Vallásilag, de meg politikailag is elfogult volt, az adott viszonyokkal nem akart számolni, ami igen gyakran a szélsőségek felé sodorta, ez pedig töméntelen keserűséget okozott azoknak, akik ellen irányult. Mint korosodó asszony, nem tudta magát fékezni, de ebben nem igen különbözött vallási és politikai villongásokba merült kora többi szerepetvivő nagyasszonyaitól. Még anyósától, Lórántffi Zsuzsannától és menyétől, Zrínyi Ilonától sem, jóllehet ezek történelmi megmintázása sokkal rokonszenvesebb, mint az övé. Voltak benne helytelen hajlamok, mint annyi más Báthoryban, de jótulajdonságok is, melyeket katolikus szempontból érvényesített. S ha ott «fertelmes Jezabelnek» nevezték, itt viszont a katolicizmus újjáépítőjének.

[13] Acsádi Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (Szilágyi S.: A magy. nemzet története, VII. k.) Budapest, 1898. 22. l.

[14] Vanyó T.: i. m. 19. l.

[15] Erre nézve v. ö. a 7. jegyzetben elsorolt műveket.

2. Zsófia a Rákóczi-családban.

A fejedelemasszony kiskorában nagyon is «anyás» volt.[16] Oly hallatlanul energikussá, makaccsá és hajlíthatatlanná később fejlődött a Rákóczi-család körében. Az életszemléletnek az a kettőssége, ami benne és férje szüleiben volt, oly választóvizet jelentett, amely a menyet az apóstól és anyóstól menthetetlenül eltávolította. Nem érdektelen e kettőnek a jellemét is megismerni, hiszen ez kulcsát adja ama bonyodalmaknak, amelyek első felvonásban az öröklést illetőleg Báthory Zsófiát érintették oly kellemetlenül, a másodikban pedig hasonlóképen Zrínyi Ilonát Zsófia részéről. Ha ez utóbbi a házasság révén nem kerül a Rákóczi-családba, történeti portréja aligha torzul el oly szembeszökően, de így a kettő közti ellentét, különösen asszonyi párhuzamban, határozottan Zsófia hátrányára billentette le az ítélkezés mérlegét. Más kérdés, hogy ez igazságosan történt-e, vagy pedig nem. Szerintünk nem egészen.

Báthory Zsófia bármilyen jó partinak látszott, végelemzésben mégsem volt az. Vagyoni bősége a szülőknek tetszett, 15 éves fiatalságának a szépsége pedig a 22 éves váradi kapitány, a későbbi II. György fejedelem szívét hódítja meg. Mi kell több, hogy ebből házasság fakadjon. Volt azonban egy bökkenő, amit a szülők feltétlenül ki akartak küszöbölni, s ez a leány katolicitása. Katolikus leányt a puritán lelkű kálvinista I. György és Lórántffi Zsuzsanna fia mégsem vehetett el. Itt találkozott egymással a tűz és víz, mely egy helyen sohasem férhet meg. Ez megismétlődött a jelen esetben, hiszen Zsófia nem győzhette meg az öreg Rákóczi párt saját életszemlélete helyességéről, viszont ezek pedig őt nem tudták vallási meggyőződésében megingatni. A reáható sugarak szinte három irányból érték, hogy belső alkatát megváltoztathassák. Elsőnek kell megemlítenünk az apóst, I. Rákóczi Györgyöt. Egyénisége kétségtelenül olyan összetevőkből alakult ki, melyek kevésbbé voltak alkalmasak, hogy megkedveltesse magát fia feleségével. Ha nem is fogadható el az az egyoldalú beállítás, amely Kemény Jánosra[17] és Haller Gábor naplójára[18] támaszkodva, őt fukar, bigott és erőszakos fejedelemnek tünteti fel, de Szilágyi Sándornak[19] sem lehet

[16] Szalárdi J. : i. m. 139. l.

[17] V. ö. Szalay László : Kemény János . . . önéletírása. Magy. Tört. Emlék. I. k. Pest, 1856. 405—497. l.

[18] Haller Gábor naplója. 1630—1644. — Szabó Károly : Erdélyi Tört. Adatok. Kolozsvár, 1862. IV. k. 3—97. l.

[19] Szilágyi Sándor : I. Rákóczi György. Magy. Tört. Életrajzok. 1893.

mindenben igazat adni, mert ő viszont olyan jellemképet alkot róla, amelyen a pompás színek csakúgy ragyognak. A fejedelemségben elődjéhez, Bethlen Gáborhoz[20] viszonyítva, szelleme nem volt oly átfogó, sem oly mozgékony, mint az övé, bár a politikai szükségleteket világosan felismerte s Bethlennél nagyobb makacságot, szinte hajlíthatatlanságot tanusított azok megvalósítása érdekében. Bethlen sokoldalúságával szemben Rákóczi György egy úton járt, invenció nélkül, de erős akarattal. Nem volt barokk fejedelem, aki állama érdekében fényűző pompába burkolódzott, ehelyett megelégedett saját családi vagyonának a gyarapításával. A korlátlan hatalom hajlamaiból sok volt benne, de ennek sem tudott széles regisztereket nyitni, ezt megint csak a családi érdekek javára kamatoztatta.[21] Politikailag Bethlen hagyatékából élt, de az ő nagyvonalúsága nélkül, s ez az oka, hogy nagy terveket nem tudott kiagyalni, «fennkölt» alkotásokat végrehajtani, bármennyire szeretné ezt Szilágyi velünk elhitetni.[22] Ami benne nagy és értékes volt, annak leginkább családja és vallása vette hasznát. Házának valóságos pater familiasa volt. Másokkal szemben önző és rideg, itt szíve megnyílt az odaadásra és nyájasságra. Hitveséhez intézett levelei a példaadó és szerető férjet mutatják. Gyermekei jövője eltölti egész lelkivilágát. Ezért gyarapítja háza vagyonát részint ügyes gazdálkodással, részint pedig takarékossággal, sokszor törvényesen, de nem egyszer meg nem engedett erőszakkal és törvénytelen módon.[23] Idősebbik fiának még életében megszerzi az erdélyi fejedelemséget, de nem feledkezik meg az ifjabb Zsigmondról sem, kit még jobban szeret az előbbinél. Ez az apai szeretet már megtörik Zsófiánál. Rideg és önző lesz és ilyenné válik élete végéig vele szemben.

Az érzelmi élet nagy ellentétjei kiütköznek a fejedelem vallási állásfoglalásánál is. Buzgó kálvinista, aki az egyszerű lélek szilárdságával és megrendíthetetlenségével ragaszkodik felekezetéhez és annak formai rendszeréhez. Vallásossága lelkét felemelte, kincstárát megnyitotta. Általában meglehetősen fösvény volt, de ha vallásáról volt szó, bőkezű tudott lenni. Saját költségén külföldön lelkipásztorokat neveltet, kitűnő iskolákat állíttat fel, jól díjazza és megbecsüli a tanárokat, könyveket

[20] Bethlen Gábor alakját a legszemléletesebben Szekfű Gyula rajzolta meg. V. ö. Szekfű Gy. : Bethlen Gábor. Magyar Szemle könyvei. Budapest, 1929.

[21] Hóman—Szekfű : Magyar Történet (második kiadás). IV. k. 76. l.

[22] V. ö. Szilágyi S. : i. m. 338., 412., 415. l.

[23] V. ö. Lőcsey M. : i. m. 8. l.

szerez be és tudós vitákat rendeztet. Templomokat építtet, Patakon nyomdát állít, könyveket ad ki, van érzéke a művelődés iránt.[24] De amennyire vallásos volt, ép olyan türelmetlen a más felekezetekkel szemben. Az ő szemében csak egy Isten van és Kálvin az ő prófétája. Zord és rideg volt, akárcsak a «próféta», vagy mint udvari papjai, Geleji és Dajka.[25] Vallása előírásait szigorúan megtartotta maga s megtartásukat kérlelhetetlenül megkövetelte másoktól. Erdélyben a négy recepta religio rendszerében erőszakkal is iparkodott a sajátját terjeszteni, Magyarországon pedig, ahol a katolicizmus restaurációja után a kálvinizmust az elnyomás fenyegette, követelte a földesúri jogtól szabad vallásgyakorlatot, de ugyanakkor, mint magyarországi nagybirtokos, ugyanazon kegyúri elveket gyakorolta, melyekről való lemondást követelt a katolikusoktól.[26] Eljárása következetlen volt, de mit törődött ezzel, mikor saját felekezetének a megerősítéséről kellett gondoskodnia.

I. Rákóczi György, ha már a családi kötelék melegebb érzésével nem törekedett menyét megnyerni, mennyivel inkább eltávolította magától a buzgó katolikus fiatalasszonyt türelmetlen és mereven zárt kálvinizmusával! S talán anyósánál, Lórántffi Zsuzsannánál kapott ezért kárpótlást? Kevésbbé! A fejedelemasszony nem sokban különbözött szerelmes urától, ahogy nevezni szokta, s így nem fejlődhetett ki a két nő között az a meghitt viszony, ami Báthory Zsófiát legalább eme részen boldoggá tehette volna új környezetében. Erre mindkettőnél hiányoztak az előfeltételek. A családi viszonyok, a hagyományok itt is, ott is mások voltak. Lórántffi Zsuzsanna miliője azóta, hogy nagyatyja, László, Sárospatak ura az új hithez szegődik, már eleve a kálvinizmus gyujtólencséje alá kerül. Zsuzsannáig csak egy emberöltő ékelődik be, de ez épen elég, hogy Mihály leányának belső világát az apa és a nagyapa képére mintázza ki. Ennek politikai színfoltja a transsilvanizmus gondolatának az ébrentartása, vallási pedig a kálvinizmusnak a győzelemre való juttatása. Főleg az utóbbihoz erős kezet nyujt a nagyanya, Horthy Erzsébet és az anya, Zeleméri Borbála, a hős Dobó mostohahúga. Politikailag még nem történik meg Béccsel a teljes szakítás, hiszen Mihály a király kegyelméből a szendrői és ónodi várnak kapitánya. A teljes szakadáshoz még egy tényezőnek kell közbelépnie, s ez akkor következik be, mikor a láthatáron feltűnik I. Rákóczi György alakja, ki szerelemre

[24] U. o. 9. l.
[25] U. o.
[26] Hóman—Szekfű : i. m. IV. 107. l.

gyullad Mihály kapitány leánya iránt s a dúsgazdag, harminc uradalom örökösét, Zsuzsannát 1616 április 18-án feleségül veszi.

Ebbe a frigybe belelehelte énjének teljes és kiforrott kálvinizmusát, viszont ez a frigy új politikai orientáció felé terelte. Valószínű, hogy a politika egész életén át csak alárendelt szerepet játszik, ha a Rákóczi-vér nem egyesül az ő vérével s a sors nem szólítja el a csendesebb pataki várból a fényes gyulafejérvári fejedelmi palotába. A hűséges feleség, amilyen volt Lórántffi Zsuzsanna, maradéktalanul követi férje útját. Ami az ő gondolata, felfogása, az az asszonyé is. Ahol tud és teheti, segít neki, még politikai és gazdasági gondjaiban is. Mialatt ura keresztülkasul barangolja hadseregével a Felvidéket, azalatt ő otthon helyettesíti. Gondját viseli a nagyterjedelmű uradalmaknak, vigyáz arra, hogy ura és serege se pénzben, se élelemben ne szűkölködjék. Igazságot szolgáltat, fegyelmet tart Erdélyben s minden apróságra kiterjedő gondja mellett még arra is jut idő, hogy sűrű leveleket váltson urával s ezeket nem egyszer záradékolja a szerető szív eme sóhajtásával: «adja Isten, édes Uram, halljak örvendetes híreket Kegyelmetek felől. Kegyelmednek jó szívvel szolgál Lórántffi Zsuzsanna.[27]

De nemcsak mintahitves tud lenni, hanem jó családanya, amint ez amabból szervesen következik. Mint anya, szerető gonddal neveli Keresztúri Pál ref. lelkész-tanító segítségével két gyermekét, Györgyöt és Zsigmondot. Célja, hogy mindkettő szűkebb hazájához hű, vallásához ragaszkodó ember lehessen. Zsigmond a csendesebb és a kiegyensúlyozottabb, György a nyugtalanabb és kiszámíthatatlanabb, de anyai szíve ezért épúgy dobog, mint a jobbik gyermekéért. Merész lendületei, szilaj elhatározásai, megfontolatlan cselekedetei sok álmatlan éjszakát szereznek neki, de mégsem tudja kizárni szívéből, ellenkezőleg még a haragvó apát is csitítja, engeszteli irányába. Talán mint anyának kell a legtöbb türelmi próbát kiállani, de az édesanyák ama fajtájából való, kik bírják a fájdalmat. Megsiratja Zsigmond fiának és ifjú feleségének, a pfalzi választó leányának, Henriettának korai halálát. De azután megvigasztalódik Jób szavaival: «Az Úr adta, az Úr elvette, áldott legyen az Úrnak neve». Látnia kell György fiának szerencsétlen lengyel kalandját, mely nemcsak a Rákóczi-házat alázza meg, hanem az erdélyi fejedelemség hatalmi súlyát is megpecsételi. Fáj neki ez, de felelete ismét: Isten szent akarata legyen meg!

A sorscsapások közt vallásából meríti a kiapadhatatlan

[27] Farkas Emőd: Magyarország nagyasszonyai. II. k. 151. l.

vigaszt. Énjének minden más mellett ez a domináns eleme. Ha vallásának üdítő harmata sokszor megenyhíti könnyes orcáját, ezért ő sem marad adós. Buzgóbb és elfogultabb hivő talán még mint az ura, de ugyanakkor szeretőbb szívű. Iskolák, templomok, karitatív intézmények de sokat köszönhetnek Lórántffi Zsuzsannának! Természetesnek találjuk, ha felekezetének hálás utódai nemcsak sokat írnak és beszélnek róla, hanem számos intézmény, vallási egyesület és iskola az ő nevét viseli. És méltán, hiszen Lórántffi Zsuzsanna a magyar protestantizmusnak egyik legnagyobb asszonya volt. A kálvinizmus hitrendszerét nemcsak átélte, hanem annak irodalmilag is példát állított a «Mózes és a próféták, azaz az igazi ker. vallás negyvenöt ágazatinak szentírásbeli győzhetetlen bizonságtétele» c. könyvecskéjével.[28] Mindez csak néhány ellesett mozzanat az ő vallásos egyéniségéből. Bizonyos, hogy magán a kálvinizmuson belül még kész volt az alkura, amint a puritanizmushoz való csatlakozása mutatja, de amellett vagy azonfelül nemigen tudott elismerni más felekezetet s legkevésbbé a katolikus vallást.

Mármost ezek az adottságok, amik megvoltak a szülőkben, hogyan hatottak a helyükbelépő utódokra? Zsigmond elesik a fejtegetésnél, mert úgyszólván férfikora elején meghal. Ellenben nyomatékkal bír György, hiszen férje lesz Báthory Zsófiának és kettejük házassága a későbbi fejleményekre hatással lesz. Az ő egyéniségében, mint már említettük, sok volt a kiszámíthatatlanság. Nem volt oly határozott egyéniség, mint szülei s nem is volt olyan puritánul egyszerű. Pazarlónak nem mondható, de nem is gyüjt a csűrökbe, mint édesapja. Neki elég, amennyit örökölt s ebből jut a borra és mulatságra,[29] ami sejteti némiképen könnyelmű voltát. Kincseinek túlbősége elbizakodottá teszi. Kevés neki Erdély, meggondolatlanul a lengyel korona után nyúl, anélkül, hogy megfontolná a politikai lehetőségeket s az erőviszonyok súlyát. Ez bizonyítja, hogy még kevesebb politikai észszerűséggel rendelkezett, mint apja, különben nem kísérli meg a kockázatos vállalkozást. Apja és anyja befolyásától nem tud egészen szabadulni. Amikor megteszi, kudarcot vall. Kis körre szorítkozott fejedelem, s mikor ennek határát átlépi, a saját vesztébe rohan. Szüleihez mérten vallásossága is lecsökkent. Ő már nem oly hajlíthatatlanul merev kálvinista, amiért nem egyszer dorgálást kap, magára haragítja apját,[30] de viszont ezzel megnyeri felesége szívét.

[28] Szilágyi S.: A Magyar nemzet tört. VI. k. 549. l.
[29] Szalárdi J.: i. m. 138. l.
[30] Lőcsey M.: i. m. 11. l.

Megvan benne a mély családi érzés s ez az egyetlen pont, amiben a kivetett Báthory Zsófia bele tud kapaszkodni, anélkül, hogy férje elhatározásait befolyásolni tudta volna.[31]

Erős szóval Báthory Zsófiát kivetettnek jelentettük ki. De nem alap nélkül, hiszen amikor 1643 február 3-án megesküszik az ifjabb Györggyel, új helyzetében oly tehetetlenül vergődik, mint a horogra került aranyhalacska. Apósa nem sok jóval biztatta. Hogy elfogadta menyének, azt nagy gazdagságának s vőlegénye «bolond» nagy szerelmének köszönhette, de katolicizmusa áthidalhatatlan szakadékkal választotta el az apóstól. Amikor a fiatalok Várad és Somlyó közt meghúzzák a kölcsönös szerelem szivárványútját, a fejedelem reménykedik, hogy sikerül majd csak kiküszöbölni a vallásokozta nehézséget. Lehetséges, hogy az előzetes házassági tárgyalások alkalmával kapott némi biztatást Zakrzeska Annától, hogy leánya át fog térni Kálvin hitére,[32] bár erre írásos bizonyítékunk nincs. De fel kell tételeznünk, mert különben ismerve I. Rákóczi György merev kálvinizmusát, alig hihető el, hogy enélkül a tervezett házasságba beleegyezett volna, bármennyire akarta fia. Múlt az idő, azonban az áttérés nem következett be. Már az esküvő időpontját is kitűzték, de még mindig habozott Zsófia. Ez ingerültté tette a fejedelmet, s jóllehet buzdította fiát, hogy szeresse feleségét és mátkáját, de hozzátette, hogy ez a szeretet hazájának és nemzetének, de kiváltképen Isten tisztességinek szeretetét feljebb ne haladja, mert — úgymond — ember tanál feleséget, de Istent, hazát, nemzetet nem többet egynél.[33] Ez az 1642 szeptember 5-én kelt levele fiához világosan elárulja, hogy a katolikus vallásban megmaradó menyhez nem volt kedve. Őt is vallomásra késztette, mikor decemberben nyiltan megkérdezte, meg akar-e maradni a pápistaságban, anyja akarja-e abban megtartani, nem eskették-e meg a hitére s meddig akarja a dolgot halogatni; feleljen aperte et categorice, mert — mint írta — csak reménységgel biztatnunk magunkat, nekünk egyáltalában nem tetszik.[34] Bármennyire szerette volna ezt a reverzálist még az esküvő előtt megkapni, nem sikerült. Az esküvőt[35] tehát kálvinista

[31] Hóman—Szekfű : i. m. IV. 81. l.
[32] Szilágyi S. : I. Rákóczi György. 16. l.
[33] Lőcsey M. : i. m. 11. l.
[34] U. o.
[35] Leírását l. Erdélyi Orsz. Emlékek X. k. 353. l. V. ö. még Meszlényi A. : II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házassága. Szent István Naptára. 1929. 43—45. l.

szertartás szerint enélkül kellett megtartani. Ez a fordulat nemigen lelkesíthette az idősebb Rákóczi-párt, de hogy a mátkaságot nem bontatták fel, annak oka mégis csak az a reménység volt, hogy a fiatalasszony kiszabadul édesanyja hatásköréből s majd az új környezetben megtörik ellenállása. Látszólag ez így történt.

A lakodalmas ünnepségek után a fiatal pár a fogarasi kastélyba vonul vissza, de velük mennek a fiatal férj szülei, s ez előreveti árnyékát, hogy Zsófiának be kell váltania ígéretét, ha ezt talán megtette. Nehéz napok várnak reá. Anyja, aki bátorítaná, nincs mellette. Ellenben ott van Keresztúri Pál, akinek az a feladata, hogy puhítsa a fiatalasszonyt. Ezt teszik az öregek is. Zsófiának nincs kire támaszkodnia, hiszen férje, noha egymást «bolond s rend felett való szeretettel» szerették, nem tudja magát függetleníteni az öregek ráhatásaitól. Hogy felesége lehetett az erdélyi fejedelemnek, most meg kellett hoznia a keserves áldozatot. Ellenállása megtört s végre még 1643 márciusában kijelentette, hogy elég erősnek érzi magát az áttérésre. Megtörtént ez, sőt április 5-én az úrvacsorát is magához vette.[36] Micsoda lelki válságokon ment keresztül, ezt maga érezte a legjobban, mégha nem is hangoztatta. Katolikus lelkiismeretét azzal iparkodott megnyugtatni, hogy talán sikerülnie fog a két hitet önmagában egybeolvasztani. Külsőleg kálvinista lett, de lélekvilágában megmaradt katolikusnak, s mint ilyen, továbbra is ragaszkodott régi vallása előírásaihoz. Önmagát azonban nem áltathatta sokáig az életszemlélet e furcsa kettősségével s akaratlanul is kitört belőle korábbi, levetkőzhetetlen énje.

Amikor Őrsi Zsigmond, mint III. Ferdinánd követe megjelent az 1643. évi erdélyi országgyűlésen, II. Rákóczi György május 12-én meghívta magához ebédre. A társalgás itt csakhamar ráterelődött a vallási kérdésekre. Rákóczi azt állította, hogy a katolikusok faragott képeket imádnak, amit Őrsy kereken tagadott. A vita egyre hevesebb lett s mialatt a férj a katolicizmust támadta, fiatal feleségének a szeméből csendesen megeredtek a könnyek.[37] Őt felhozni érvül, hogy kálvinista lett s már az úrvacsorát is magához vette, elhibázott dolog volt! Őrsy látván a könnyes asszonyt, megnyugtatta, hogy ez még nem baj; a fejedelemasszony megeheti a kenyeret, csak szívében maradjon katolikusnak.[38] Egyénileg ez jóleső

[36] Lőcsey M.: i. m. 13. l.
[37] Hóman—Szekfű: i. m. IV. 124. l.
[38] U. o.

biztatás volt és Zsófia ezután még bátrabban követte vallásának a követelményeit, hogy mást ne említsünk, mint a pénteki és szombati böjtök megtartását. Ettől kezdve nem is hitt senki sem áttérésének őszinteségében.

Zsófia hitbeli magatartása nem volt mindegy az idősebb Rákóczi-házaspárnak. Különösen az apóst bántotta, hogy menye ilyen kétszínű játékot űz. Fiának, aki feleségével közben Váradra és Somlyóra költözött, megírta, hogy feleségét az «igaz hittől» eltántorodni ne engedje. Sőt még térítvényt is követelt tőle a húsnemevésről. A családi béke kedvéért Zsófia a szombati böjtöléstől elállt, de a péntekitől csak abban az esetben, ha felmentést kap alóla.[39] Mivel apósa nem hagyja nyugton, megneheztel rá, viszont ez fiára haragszik meg, hogy felesége hitéletére nem bír hatni. Egyelőre azonban ezen a téren szélcsend következik be. Az öreg fejedelem a svédekkel szövetkezve, megindítja hadait Magyarország felé. Fia ezalatt, mint választott fejedelem, székhelyét Váradról Gyulafejérvárra teszi át. Zsófia nem szívesen megy, hiszen el kell szakadnia közelében lakó anyjától s fél megint Lórántffi Zsuzsanna befolyása alá kerülni. A kötelesség azonban hívja s neki követni kell férjét. Közben anyai örömökre vár, s 1645 febr. 24-én megszületik első gyermeke, Ferenc. Kisfia feledteti vele azt a sok mellőzést és megaláztatást, amit nemcsak neki, de férjének is el kell viselni. A külvilág ellenszenvével nem sokat törődik, amint sohasem kereste mások barátságát. Bizalmas barátnője, Hedvig nővéren, aki férje, Luptowska lengyel gróf halála után apáca lett, és Széchi Márián kívül nem igen volt. Kissé zárkozott természet volt ahhoz, hogy magát másokkal megkedveltesse. Hatalmától egyelőre senkinek sem kellett félni, hiszen azt, míg I. György otthon tartózkodott, maga gyakorolta, s míg távol volt, feleségére, Zsuzsannára ruházta. Mellettük a fiatalok hatásköre egészen jelentéktelenre szállt alá, így érthető, ha II. Györgyöt nem sokra becsülték, Zsófiára meg egyenesen haragudtak kriptokatolicizmusa miatt a protestáns Erdélyben. Vallása, politikai iránya egyre messzebb sodorták attól a környezettől, melyhez tisztán csak a fejedelmi fényhatalom és a pompa vonzotta. Hiúságának kétségtelenül hízelgett a nagy közjogi méltóság, amibe férjhezmenetele által jutott, de ezért keservesen kellett lakolnia. Nehezére esett mások kaján tekintete, mely irígyelve nézte fejedelmi asszonyságát, de még nehezebbére az a függőség, amely apósa és anyósa

[39] Lőcsey M. : i. m. 14. l.

részéről a legcsekélyebb önrendelkezést is megtagadta. A helyzet hova-tovább tűrhetetlenné vált, amit csak fokozott az öregeknek állandó beleszólása még az anyagi természetű ügyekbe is.

Amikor I. Rákóczi György 1648 okt. 10-én meghalt, Báthory Zsófia könnyebben sóhajtott fel. Férjét az erdélyiek már korábban megválasztották fejedelmüknek s így minden különösebb nehézség nélkül elfoglalhatta trónját s mindketten végleg Gyulafejérvárra költözködhettek. Anyósától is szabadabbnak érezhette most már magát, mert ő férje halála után elhagyta Erdélyt és Sárospatakra ment lakni. Szavát ezután is hallatta, s politikai vonatkozásban fia inkább ráhallgatott, mint feleségére. De ez utóbbinak azért tűrhetőbb lett a sorsa. Szabadabban mozoghatott, mint eddig. Gyakran megfordult Váradon, Székelyhidán, Ecseden, Patakon, mint az özvegy vendége, nyaranta Radnóton, de legszívesebben Somlyón, édesanyja házánál. Férje, hacsak tehette, kedveskedett neki. Megkapta tőle Radnót, Szederjest, Székelyhidát minden tartozékával egyetemben s még egész sereg rész- vagy egész jószágot.[40] Gazdasági kérdésekben is önállóbban járhat el. Résztvesz az uradalmak intézésében, vezeti a háztartást, neveli gyermekét s emellett most már nagyobb társadalmi életet folytat. Hatalma elhallgattatja azokat, kik korábban irígy szemmel nézték. Igyekeznek közelébe jutni s magukbafojtják egyik-másik megnyilvánulása feletti nemtetszésüket. Katolikus vallásossága miatt sem kell annyit hallgatnia. Úgylátszik anyósa beletörődik a változhatatlanba, s némán tűri, hogy menye közeledik a jezsuitákhoz, akik neki köszönhetik, hogy a kitiltó rendelet ellenére Erdélyben maradhatnak, s bár küzdelmek árán, de folytathatják katolikus missziójukat.[41] Kettejük közt a viszony most már kielégítőnek mondható, de a kölcsönös szeretetig sohasem jut el. Levelezésük hidegen udvarias. Zsófiánál a tisztelet és az alázat hangja szólal meg, Zsuzsannánál pedig az aggódó féltésé. Ez elsősorban arra vonatkozik, hogy mi lesz majd ennek a nőnek a hatása alatt a kálvinista Rákóczi névből? Ettől mások is félnek, s amikor 1652-ben a fejedelem komolyan megbetegszik, az erdélyi rendek csak azzal a feltétellel választják meg a gyermek Ferencet fejedelmüknek, ha megmarad kálvinista hitében, amennyiben azonban megváltoztatná vallását, úgy ez a tény felszabadítaná őket esküjük

[40] U. o. 19. l.

[41] Velics László : Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. 3 k. Budapest, 1913. II. 106. l.

alól.[42] Ez egyben figyelmeztetés akart lenni Báthory Zsófiának, de ő olybá vette, hogy készülődjön ő is megfelelő erővel, ha majd a leszámolás ideje elérkezik.

Neki még nem volt sürgős, hogy teljesen nyilt sisakkal álljon ki. Némán tűrte, hogy a politika nagy üstjében mit főznek össze, csupán, ha ennek szaga bántotta, mutatta ki nemtetszését. Félig lengyel vére sohasem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, aminek a megvalósításában apósa közbejött halála gátolta meg s amit most férje ismét napirendre tűzött, hogy t. i. megszerezze a lengyel koronát. Bár erre Lengyelországban kapott biztatást, felesége mégsem lelkesedett érte. De ha már férje elhatározta, hogy megpróbálkozik a lengyel korona megszerzésével és háborút indít, háborús gondját megosztotta vele. Más oldalról, különböző irányú levelezéseivel iparkodott Bécs jóakaratát megnyerni, noha ez a leghatározottabban ellenezte II. Rákóczi György e kalandját, akárcsak más szempontból Konstantinápoly is. A vállalkozás szomorú vége ismeretes. A lengyel földről úgy tért vissza, mint később Napoleon a moszkvai hómezőkről. Nem volt elég, hogy János Kázmér lengyel király megverte és lealázó békére kényszerítette, hanem még maradék serege a tatár kán fogságába került. Tetézte baját, hogy Erdélyben is a legziláltabb viszonyokat találta. Köprili Musztafa büntetőexpedíciót indított ellene s itt hiába kapkodott Bécs segítsége s az erdélyiek támogatása után, mert csekély párthíveitől eltekintve magára hagyták. Bukása elkerülhetetlen volt. Erdély pusztulásának a látásától megmentette a sors, amennyiben a Gyula és Temes közti fenesi csatában halálos sebet kapott s ebben 1660 jún. 7-én felesége karjai közt belehalt.[43]

Báthory Zsófia élete keserűségének a pohara ezzel színültig megtelt, hiszen oly nagyon szerette urát.[44] Ferenc fián kívül most már egyedül állt a világban. Édesanyját, ki egész addigi életében erős támasza volt, még 1658 márc. 28-án elvesztette. Követte őt két év mulva, 1660 ápr. 18-án anyósa, Lórántffi Zsuzsanna. Érette hullatott a legkevesebb könnyet, bár a nagyasszony miatta a legtöbbet. Idegenkedését sohasem tudta legyőzni, s emiatt még utolsó idejében is panaszkodott az anya a fiának.[45] Betegágyánál ott virrasztott, de a gondok-

[42] Szilágyi S.: II. Rákóczi György. 1621—1660. Magy. Tört. Életrajzok. Budapest, 1891. 80. l.
[43] Szilágyi S.: II. Rákóczi György. 207. l.
[44] U. o.
[45] Lőcsey M.: i. m. 22. l.

tól felhős ábrázatát nem bírta kisimítani. A nagyasszonyt, mint a héja, úgy vagdosta az az aggodalom, hogy holta után mi lesz az általa annyira dédelgetett kálvinizmusból, de főképen családjának ivadékából. Menyének kálvinizmusában nem bízhatott. Félt, hogy erős katolikus hajlama, mihelyt csak mód kínálkozik rá, visszatéríti, ha férjét nem is, de fiát okvetlenül a katolikus egyházba. Mielőtt még szemét örökre lehúnyta volna, ennek meggátlására még egy kísérletet tett. Támogatta ebben az erdélyi rendek ama elhatározása, hogy unokáját csak abban az esetben ismerik el törvényes fejedelmüknek, ha megmarad kálvinista hitében. Erre férje is gondolt, mikor végrendeletében csak oly feltétellel juttatott Báthory Zsófiának, ha — mint állította — megmarad a mi igaz vallásunkban.[46] Lórántffi Zsuzsanna hosszú végrendeletében még csak meg sem emlékezett róla. Kizárta minden hagyatéki jogból, nehogy elősegítse esetleges rekatolizálási törekvéseit. Általános örökösévé fiát, illetve unokáját tette meg, de az előbbit figyelmeztette, hogy gyermekét «a tiszta keresztyén vallásban nevelje». II. György ennek már nem tudott eleget tenni, s ezért a balsejtelmektől gyötörve, amikor a szamosfalvi táborban halála esetére megtette az utolsó intézkedéseket, úgy végrendelkezett, hogy a Rákóczi-vagyonnak fia legyen az örököse, felesége pedig a gondozója. De tiszteletben tartván atyja és anyja kívánságát, még arra kérte, hogy maradjon meg az igaz hitben s abban nevelje gyermekét is.[47] E hármas végrendelet nemcsak az általános örökösökről gondoskodott, hanem ezenkívül különböző legátumokat hagyott jótékony és kulturális célokra. I. Rákóczi György hiába szorította meg Báthory Zsófia hagyatéki jogosultságát, felesége hiába zárta ki a reáeső részt nek a hagyatékából, mert II. Rákóczi György halála után mégis csak ő vette át a hatalmas vagyon kezelését. Mint ilyen, nem vette figyelembe Lórántffi Zsuzsanna ama jogos intézkedéseit, miket az egyes kálvinista iskolák és eklézsiák javára tett, de még egyéb anyagi vonatkozásokban is megkárosította őket, amik azután igen sok bonyodalomnak lettek az eredő forrásai.

[46] Acsády Ignác: i. m. 139. l.
[47] Acsády Ignác: i. m. 139. l.

3. Báthory Zsófia rekatolizálása.

Legfőbb óhajukat kétségtelenül azzal szegte meg, hogy visszatért a katolikus egyházba s magával vitte Ferenc fiát is. Az ő fejedelemsége már nem hátráltathatta e tettében, hiszen a török porta Barcsay Ákost s kevéssel utána Kemény Jánost fogadtatta el Erdély urának és így magától elesett az a kikötés, hogy Ferenc csak mint kálvinista foglalhatja el ősei trónját. A nagyszülők és az apa kívánságánál még erősebb volt benne a katolikus meggyőződés s ezért a legkisebb töprenkedés nélkül 1661 aug. 15-én fiával letette a katolikus hitvallást.

Ezzel következett be Báthory Zsófia életének az a második időszaka, amikor eddigi passzivitásából kiléphetett s a néma asszonyból előtört a határozott cél s az erre irányuló erős cselekvőképesség. A multból nem tudott feledni semmit. Elég ideje volt arra, hogy elraktározza magába mindazt a keserűséget, amely fiatalasszonyi életét oly ködössé és borússá tette. A sorozatos mellőzés, a folytonos szemrehányás, a háttérbeszorítás énjének vonalait nagyon megmerevítette. Sokkal többet szenvedett, semhogy megbocsátani tudott volna. Kora gyermeke volt ő is, s ennek a századnak az áramlata nem tudott elnéző lenni. A keresztény vallás itt hiába hirdette a kölcsönös türelmet, az irgalmat, az elnézést, ezt sem a katolikus, sem pedig a protestáns vallásúak nem tartották kötelességüknek. A türelem csak elméletben hirdette a maga emberi jogát, de nem a való életben.[48] Báthory Zsófia ezt a maga elfojtott katolicizmusán érezhette a legfájóbban. S most, amikor megszabadult hozzátartozóinak az elhúnytával a kálvinizmus gátlásaitól, nem késett az elszenvedett sérelmeket mind kamatostól visszaadni ama tényezőknek, melyek miatt neki nemcsak külsőleg kellett megtagadni korábbi vallását, hanem ennek további belső átélése miatt annyi tövist eltűrnie.

A felveendő küzdelemhez a szükséges hadállásokat önmagában már rég elintézte. Politikai ambíciói saját részére nem voltak, fia számára pedig mások felemeltetésével megszűntek. Erdélyt sohasem szerette s így a fejedelemség elvesztése már nem izgatta. Egyetlen fia s katolikus vallása lett

[48] Erre nézve v. ö. a következő munkákat, illetve tanulmányokat: Nikolaus Paulus: Protestantismus und Toleranz im 16. Jahrhundert 339—365. l.; Rácz Lajos: Vallási türelem Erdély- és Magyarországon. Prot. Szemle. 1934. 199. l.; Révész Imre: A protestantizmus és a vallásszabadság. Prot. Szemle. 1934. 476. és 480. l.; Szekfű Gyula: A vallási türelem és a hazai puritanizmus. Theologia. 1935. 305. l.

mindene, s további életét úgy rendezte, hogy e kettőt a lehető legjobban biztosíthassa. Célja érdekében csak egyetlen útja volt, s ez Bécsbe vezetett, a szintén túlbuzgó katolikus Lipót császárhoz. A 13 felsővidéki vármegye tulajdonosának a rekatolizálása érthető megdöbbenést keltett mindazokban, akik az erdélyi és így a Rákóczi-fejedelmek eddigi politikai vonalvezetését követték. Protestáns vallási és erdélyi nemzeti politikát tekintve ez a visszatérés a katolikus egyházba súlyos érvágást jelentett, hiszen nemcsak egy család elvesztésével kellett számolni, hanem a városok, falvak, uradalmak népeinek óriási tömegével, amelyeknek szintén követni kellett a földesurat vallásváltoztatásában. Növelte a veszedelmet, hogy Báthory Zsófia e lépésével megszerezte a császári udvar barátságát, ami a továbbiakban annyit jelentett, hogy Bécs számára újabb sáv nyílik meg a saját külön politikai és rekatolizáló törekvéseinek. Ennek folytán számolni lehetett azzal, hogy e családot más főrangúak is követni fogják, ami ismét csak a protestantizmus újabb térveszteségeit vonta maga után. Mindez elevenen élt azokban, kiknek volt okuk félteni a külön protestáns és nemzeti politikát, s ez megérteti, ha sokan voltak, kik kárhoztatták II. Rákóczi György özvegyének e frontváltoztatását. Mindezekkel Báthory Zsófia édes-keveset törődött. Az ő útja már rég különvált tőlük. Neki nem Erdély, még kevésbbé a protestantizmus volt a fontos, hanem a fia és katolicizmusa. Ebben a pontban pedig jól választott, mert ha nem így tesz, Ferenc fia feje épúgy a véres porba hullik, akárcsak apósáé, Zrínyi Péteré, vagy Frangepán Ferencé és Nádasdy Ferencé. De anyja, bár súlyos anyagi áldozatok árán, megmentette összeesküvő fia életét s ez tisztán a megváltoztatott családi politikának köszönhető.

A családi politika önmagában még nem lett volna elegendő e pálforduláshoz. Nagyobb szerepet játszott benne a nagyasszony mély katolikus meggyőződése, melynek Bécs felé fordulását igen szívesen vette nemcsak Lipót császár, hanem a mértékadó udvari körök, de maga Róma is. Visszatérése alkalmával Szelepcsényi György, ekkor még mint nyitrai püspök, s a magyar kancellária elnöke imakönyvet, rózsafüzért és apró kegytárgyakat küld részére. Tanácsát és készséges pártfogását, amiben eddig sem volt hiány, továbbra is felajánlja. Hasonlóképen levélben üdvözli őt Lipót császár, különböző jámbor jellegű ajándékkal lepi meg, Montecuccolinak pedig meghagyja, hogy jószágában védelmezze.[49] Az utóbbira különös-

[49] Lőcsey M.: i. m. 25. l.

képen szüksége volt, hiszen olyan útra lépett, amely nemcsak az erdélyi protestantizmust, hanem méginkább a felvidékit is maga ellen háborította fel. Első dolga volt, hogy környezetét egészen megváltoztatta. Udvara nyilt kapukkal várta a jezsuitákat, kiknek részére Patakon megengedte az ú. n. Missio Rakocziana felállítását (1662), mely csakhamar rezidenciává fejlődött.[50] Ez volt a katolikus irányváltásnak első nagy beköszöntője és éppen Sárospatakon, mely a protestantizmusnak egyik erőssége, a kálvinista kultúrának pedig gócpontja volt. Ide kerül még a rekatolizálás évében *P. Millei István* s itt is marad egészen 1677 máj. 11-én bekövetkezett haláláig. Amíg élt, a legbizalmasabb embere volt az özvegy fejedelemnének. Szava nyomatékosabban esett a latba, mint Mikes Mihályé, a munkácsi kapitányé, akinek a megkérdezése nélkül pedig nemigen szokott határozni és cselekedni. Halála után még nagyobb befolyásra tett szert ifjabb rendtársa, *P. Kiss Imre.* Tulajdonképen ő volt a Missio Rakocziana főnöke, nagy szerepet játszott a katolikus hittérítés terén. Az ő sugalmazására állította fel Zsófia asszony Patakon a katolikus iskolát, melynek nemcsak az volt a célja, hogy felvegye a versenyt a kálvinista kollégiummal, hanem azt teljesen elsenyvessze. A jezsuita térhódításnak volt a másik eredménye, hogy tovább fejlődhetett a rend Kassán is. Itt a Bethlen-féle kiűzetésük után 1649-ben telepedhettek meg ismét, amikor Wesselényi Miklós atya sürgetésére bátyja, Ferenc nádor révén a királytól megkaphatták az ú. n. palatinusházat. Ehhez csatlakozott 1654-ben az ú. n. királyi ház, mely két épület alkalmas volt arra, hogy kollégiumot nyithassanak. Erre az anyagi eszközök nem hiányoztak, hiszen a rend oly jótevőkkel dicsekedhetett, mint elsősorban maga a nádor, azután Csáky István kassai kapitány, Lippay György prímás, Kisdy Benedek egri püspök s a Balassa-család. Ezek bőkezűségének köszönhető, hogy rövid egymásután megnyílhatik a szeminárium, az akadémia s a nemesi konviktus.[51] A további fejlődésnek és ezzel a katolicizmus erősödésének újabb feltétele a templom volt, ami azután már Báthory Zsófia bőkezűségét dícséri, amint ezt később a premontreiek birtokába jutott templom homlokzatának a következő felirata örökíti meg: Honori Sanctissimae Trinitati Princ. Sophia Báthory posuit anno Domini 1681. P. Vid László rektor nem nyugszik, míg fel nem szerelheti a nyomdát s szeme P. Kiss Imrén át újból

[50] Velics László: i. m. II. 96. l.

[51] Farkas Róbert: A kassai kath. Főgimnázium története. 1657—1895. Kassa, 1895. 126. l.

Munkácson akad meg, s nem hiába, mert a fejedelemasszony lehetővé teszi (1674), hogy ez a kívánság is teljesedésbe menjen. Nincs szükség arra, hogy bizonyítgassák a jezsuita kézen lévő nyomda nagy hivatását a katolikus kultúra, elsősorban a kegyességi irodalom szolgálatában. Élénken él még emlékezetében, hogy amikor visszatért és magyar imakönyvet kért Szelepcsényitől, ezzel bizony nem tudott neki szolgálni s csak deáknyelvűvel kedveskedhetett neki a főpap. Ez az egyetlen tény elárulja, hogy a magyar katolicizmus minő sivár helyzetben sínylődött a honi nyelvű katolikus termékek kiadása terén. Hogyne segített volna itt, mikor önmagán tapasztalhatta a vallása irodalmi szegénységét. S ha már ő is vágyott arra, hogy saját nyelvén dicsőítse az Istent, méltán feltételezhette ezt másokról, jóllehet korában még mindig a latin volt az irodalmi nyelv.

Báthory Zsófiáról azt írják, hogy nem volt fennkölt lélek; csak az egyszerű lélek érzései melegítették, de mélyen érzett. Nem volt jó honleány, még annyira sem, amennyire politikája megengedte volna, de határozott jellem volt, okos, szilárd, logikus, ridegségében és elfogultságában is tiszteletreméltó egyéniség.[52] Egy síkvonalra húzva e jellemzést, sok benne a kontraszt. Ahány pozitívumot állít, ugyanannyi negatívumot rak melléje. Igy ködössé válik az ő egyénisége, miért is részeire kell bontanunk. Ami a katolicizmusát illeti, azért mindent megtett. S ha a protestantizmus saját szemszögéből fennköltnek nevezheti éppen az ő anyósát, ugyane jogon nem lehet ezt megtagadni a katolicizmusnak Báthory Zsófiától sem. Egyik époly kevésbbé volt türelmes a más hitet vallókkal szemben, mint a másik, s ezen a téren korlátokat egyik sem akart ismerni. A katolicizmusnak sok felpanaszolnivalója lett volna korábban, most azonban a kocka megfordult. Ezért azonban a kort lehet hibáztatni, nem pedig a benne szereplő, főképen asszonyszemélyeket. Nem szabad csupán protestáns közhangulatról beszélni, mert ugyanilyen mértékben létezett katolikus is, s ezzel Lórántffi Zsuzsanna fordult szembe, azzal pedig Báthory Zsófia. Elfogult volt mind a kettő, de emiatt rossz honleánynak az utóbbit sem szabad kikiáltani. Politikai éleslátása, mely határt szabott volna cselekvéseiknek, egyiknek sem volt, s minkdettőt az «egyszerű lélek érzései» nemcsak melegítették, hanem sodorták is magukkal. Lórántffi Zsuzsannának nagyobb és átfogóbb lehetett a kálvinista kultúrája, de ennek kifejlesztését egy életen át semmi sem akadályozta. Ezzel szemben Báthory Zsófiának hosszú

[52] Lőcsey M.: i. m. 47. l.

éveken át magába kellett fojtani vallásos érzelmeit. Oly környezetben élt, ahol nem öntudatosíthatta vallási élményeit. Irányításban nem volt része, problémáit nem volt kivel közölni, s ez megérteti, ha a katolikus hitélet terén csak az egyszerű lélek érzései maradhattak meg benne, sőt még jó, hogy megmaradtak, mikor az ellentétes hatások özöne zúdult reá. De meglepő asszonyi tapintata átsegítette e nehézségen. Éppen azért, mert nem bízott magában a követendő eljárások, az eszközök és módok megfelelő kiválasztásában, hagyatkozott teljesen jezsuita környezetére, Hedvig apáca nővére s környező katolikus szomszédai és jóbarátai, mint Wesselényi nádor, a Csáky-, Nádasdy-, Homonnay-, Perényi-család, Szelepcsényi, Pálffy püspökök stb. irányítására.

A célt világosan kitűzte maga elé, s ez nem volt más, mint a katolicizmust lábra állítani a Rákócziak birtokain. Ebben a tekintetben fáradsága, bőkezűsége nem ismert határt, de félelmet sem. Munkatársai fent az udvarnál a katolikus főpapok voltak, jószágain pedig a jezsuiták s a kicserélt katolikus tisztviselők kara. Hogy magvetésével minő vihart arat, nem törődött vele. Azáltal, hogy a jezsuitáknak szabad kezet biztosított hittérítő és tanítói működésükben, ezzel máris megszorította a protestánsok hasonló jellegű tevékenységét. De az még elviselhetőbb lett volna, ha csupán nem törődik velük, hanem engedi őket a törvényes keretek között működni. De ezt sem tette. Első dolga volt, hogy udvarából elűzte a protestáns prédikátorokat és tanítókat s ezeket mind katolikus papokkal helyettesítette. Természetesen fia további neveltetését és hitbeli megerősítését is a jezsuitákra bízta, s ez a feladat már Milleire hárult. Ez a választás nem volt rossz, mert Ferenc csak jót tanulhatott tőle. A Rákóczi-ház egyik embere úgy nyilatkozott róla, hogy nem mint ember, hanem mint angyal a halandó testben töltötte napjait s példájával az egész udvart hálára kötelezte maga iránt.[53] Nemcsak a fiatalember becsülését vívta ki, aki a legnehezebb pillanataiban mindig tanácsai után indult, sőt még halála óráján is az ő kezéből vette fel az utolsó szentségeket, hanem még ifjú feleségéét, Zrínyi Ilonáét is, aki szintén gyóntatójának választotta. A legszebb dícséretet is ő mondta ki róla, mikor 1677 május 11-én bekövetkezett halálánál így sóhajtott fel: «Ime még ifjan s máris kétszeresen özvegy vagyok. Most egy éve (1676 július 8.) vesztettem el férjemet, ma pedig lelkiatyámat s legjobb barátomat.»[54]

[53] Velics L.: i. m. II. 98. l.
[54] U. o. 99. l.

Millei az ő szelíd és temperált természetével valóban nagy értéket jelentett a megváltozott körülmények közt a Rákóczi-háznak. Ha az ő mérséklete érvényesül az egész vonalon, igen sok kellemetlenségtől menekül meg Báthory Zsófia. De az ő mérlegelő számítását nem mindig vette figyelembe. Sokkal jobban tetszett neki P. Kiss határozott fellépése, mert az ő akadályt nem tűrő lendületét célravezetőbbnek látta. Jóllehet a bátorság és a merészség terén magát Báthory Zsófiát sem kellett biztatni, de ha Kiss nem áll mellé, aligha tér oly erőszakos útra, amint azt tényleg megtette.[55] Az még csak hagyján lett volna, hogy a katolicizmus megerősödését kedvezményekkel segítette elő. Ha az ellenfronton nem is helyeselték volna, de kárhoztatni sem lett volna joguk, hogy jobbágyaihoz keresztanyának ment el. Keresztgyermekeit gazdagon megajándékozta. Templomokat építtetett, azokat felszereltette, papjait dúsan javadalmaztatta. Mindezt, mint magánszemély és kegyúr joggal megtehette. De ezzel karöltve tovább ment. Birtokain nemcsak hogy nem fizette ki a protestáns egyházak törvényes járandóságait, hanem a prédikátoroktól és tanítóktól eddigi javadalmazásukat is megvonta, sőt legtöbb esetben elűzte őket. Hogy a pásztornélküli nyáj sorsa a szétszóródás, ez a protestánsok előtt is nyilvánvaló volt. Megrőkönyödésük tehát teljesen indokolt, mikor országos törvények is biztosították vallásuk szabadságát és gyakorlatát. Újabb sérelmet azzal követett el, hogy minden lehető módon pártfogolta az áttéréseket, az áttérteket nemcsak jutalmazta, hanem kenyérhez is juttatta. Kényszerítette protestáns alattvalóit, hogy a katolikus ünnepeket megüljék, az esketések és temetések katolikus szertartás szerint történjenek. Ezzel szemben akadályokat gördített a protestáns istentiszteletek elé, elfoglaltatta iskoláikat és templomaikat, főkép ha rájött arra, hogy azok korábban a katolikusoké voltak. Megtette azt is, hogy míg a katolikus jobbágyaival szemben elment az engedékenység végső határáig, ugyanakkor a protestáns jobbágyoktól szigorúbb tartozásokat követelt s azokat minden kímélet nélkül behajtotta rajtuk.[56] Mindez világosan elárulja, hogy a rekatolizálás rendszerében nem ismert tilalomfát. Számított az ellenállásra, de ez nem rettentette meg elhatározásában. Az eszközöket és a módszereket azoktól leste el, akik ellen most ő lépett fel. Viszont lelkiismerete sem háborgatta, hiszen könnyű volt önmagát megnyugtatni azzal, hogy nem tesz mást, mint a régi tulajdonjogokat szerzi vissza.

[55] V. ö. Horváth Mihály : i. m. 20. l.
[56] Lőcsey M. : i. m. 28—29. l.

A hullámsodrás, amit megindított, csakhamar a belső indulatok heves árját vetette felszínre. A hangadó elem a Felvidéken még mindig a protestantizmus volt. Bízott helyzeti energiájában, hogy féket tud vetni a nagyasszony erőszakoskodásai ellen. A törvényes látszat is mellette szólt. De viszont Báthory Zsófiának sem kellett magát túlságosan megerőltetnie, hogy a maga eljárása jogosultságát helyesnek el ne ismerje s ne álljon védekezésre a támadókkal szemben. Amikor ő megvonta a kálvinista iskolák és tanítók, egyházak és papok javadalmazását, az 1647. évi 11. törvénycikkre hivatkozott, melynek értelmében ő, a katolikus, másvallású intézményeket fenntartani nem köteles.[57] De viszont ellenfelei ugyanez évi 14. törvénycikk értelmében a meglevő templomok és iskolák, továbbá ezek jövedelemeinek az elfoglalásában az erőszak tényét olvasták rá, mely 600 frt pénzbírsággal járt. Emellett volt még egy támpontjuk, nevezetesen a végrendeletnek általa történt nyilvánvaló kijátszása. Lórántffi Zsuzsanna végrendeletében nyiltan kimondta, hogyha az örökös nem fizetné ki a hagyatékokat, a károsult a vármegye alispánjához forduljon, ki szolgabírájával és esküdtjével a legrövidebb úton, minden huza-vona kizárásával tegyen igazságot. Hasonló szabatossággal intézkedett arról, hogy minden, ami életében kijárt az eklézsiáknak és iskoláknak, fogyatkozás nélkül halála után is megfizettessék.[58] Eme intézkedés végrehajtása elsősorban fiát kötelezte, de mert ő utána nemsokára szintén meghalt, ez a tehertétel rászállt feleségére, ami elől annál kevésbbé lett volna szabad kitérnie, hiszen férje nem változtatta, amint nem is változtathatta meg anyja végakaratát. Itt tehát nem adományokról volt szó, hanem törvényesen alkotott végrendelet végrehajtásáról, amire nem lehetett befolyással Báthory Zsófia vallásváltoztatása. Amikor tehát ő visszavonta a családi adományokat, a legátumokat, nagyon sok kálvinista templomot és iskolát tett vagyontalanná s ezzel súlyos károkat okozott a protestánsoknak,[59] kétségtelenül jogsérelmet követett el, amit hiába akart menteni az 1647. évi 11. törvénycikkel. S neki talán nem is ez volt a legfőbb erőssége, hanem Bécs, melyről nagyon jól tudta, hogy eme intézkedései terén nem fogja cserbenhagyni, hanem a legerősebb küzdelmek árán is igazat fog neki adni. S ebben a meggyőződésében csakugyan nem tévedett.

[57] Pauler Gyula : Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. (1664—1671.) Pest, 1876. 2 k. I. 67. l.

[58] Acsády I. : i. m. 141. l.

[59] V. ö. Barcsa János : A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme. Debrecen, 1906. I. 22—23. l.

A protestánsok részéről elszánt küzdelem indult meg ellene. Fontos érdekek megvédéséről volt szó, s így érthető, ha az egész Felvidék zárt sorokban sorakozott egyháza védelmére. De Báthory Zsófia sem volt rest. Levelezéseivel és ajándékaival ő is egyengette Bécs felé a maga útját és nem sikertelenül. Ennek tudható be, hogy a károsultak instanciázásait füle mellett eresztette el, amint nem sokat törődött a zempléni alispán megintésével (1664) sem. Nem használtak itt a békés megegyezésre irányuló kísérletezések. Báthory Zsófia hajthatatlanul kitartott amellett, hogy a protestáns felekezetről többé nem gondoskodik, sőt azt sem adja vissza, ami jogosan megilleti. A nádor szava, hogy «adjon satisfactiót a protestánsoknak», szintén a pusztába kiáltott. Az ügy kezdett országos sérelemmé dagadni, s a protestánsok egymásután hozták meg ellene az elmarasztaló ítéleteket. De mi haszna volt, mikor a király mandátuma védte Báthory Zsófiát s az ítéleteket nem engedte végrehajtani.[60] A helyi zaklatások teljesen megmerevítették s csak fokozták ellenállását. Egyben volt hajlandó engedni, nevezetesen, hogy ezt a kérdést az országgyűlés tárgyalja le. De ezt is csak azért ajánlotta, mert tudta, hogy a többség az ő pártján lesz s nem kell félnie, hogy vesztes lesz. Viszont az ellenfelei is számoltak ezzel s ezért nem fogadták el a számukra készített újabb csapdát. Egyik év a másik után múlt el anélkül, hogy a vegyesbíróságok, a nádori szék tárgyalásai, a kölcsönös békéltetések bármi eredményt felmutathattak volna. Ezzel szemben az elkeseredés nőttön-nőtt. A békétlenség annyira kicsapott helyi medréből, hogy már a császári titkos tanácsnak is foglalkoznia kellett vele. A miniszterek valamennyien a végrendelet megtartása mellett szavaztak. Lipót császár azonban helytelenítve tanácsosainak kicsinyhitűségét, az özvegy, illetve fia pártjára állt.[61] Közelfekvő a feltevés, hogy itt akcióba lépett már P. Kiss Imre, s rávehette a császári gyóntatót, hogy ebben a kérdésben ne engedje a császárt az engedékenységre. A jezsuitáknak a katolikus hit mindennél fontosabb volt, márpedig Báthory Zsófia ennek érdekében rövidítette a protestánsokat ott, ahol érte. Ebben a munkájában feltétlen támogatásukra számított s ők ezt meg is tették. Lipótot nemcsak maguk bátorították, hanem még Chigi bíboros-államtitkár is megdícsérte az uralkodót, hogy inkább lelkiismerete szavára hallgatott, mintsem az államraisonra.[62]

Az ügy azonban még a császár pártállásával sem jutott

[60] Lőcsey M. : i. m. 30. l.
[61] Vanyó T. : i. m. 19. l.
[62] U. o.

nyugvópontra. A protestánsok kitartottak követeléseik mellett, s úgylátszik a többéves, küzdelem Báthory Zsófiát kezdte kifárasztani. Hogy élét vágja a további viszálykodásnak, hajlandónak mutatkozott bizonyos részleges engedményekre, de ez a protestánsokat nem elégítette ki s ők azt követelték, ami a jog és igazság szerint megilleti őket. Végre is nem Báthory Zsófia rendezte a kérdést, hanem fia, aki Zrínyi Péter tanácsára 1669-ben elhatározta, hogy teljesíti kívánságaikat. Tette ezt azért, mert a háborgás már a tetőpontját érte, hiszen közbeszéd tárgya volt, hogy a felvidéki protestánsok egyesülnek Apafi erdélyi hadaival s megtámadják a Rákóczi-birtokokat. A megegyezést az özvegy nemcsak helytelenítette, hanem ellentmondott neki, bár a protestánsokra nézve mindenképen elvesztette gyakorlati jelentőségét, hiszen az ú. n. Wesselényi-összeesküvés után bekövetkeztek azok az idők, amikor a honi protestánsoknak nem követeléseiket és jogaikat kellett védeni, hanem még birtokukban maradt értékeiket és életüket. A végrendelettel kapcsolatos háborúság Báthory Zsófia számára fenntartotta azt a tanulságot, hogy amikor ő fog rendelkezni saját hagyatéka körül, azt úgy intézze, hogy abból a más felekezetűek egy jottányit se nyerhessenek. A sors azonban, mint látni fogjuk, megbosszulta, mert az ő hagyatéka hasonló hullámokat vert, mint anyósáé.

4. I. Rákóczi Ferenc házassága.

Báthory Zsófia, amit addig tett, azzal egyrészt elégtételt akart szolgáltatni kizökkentett vallási multjáért, másrészt pedig kárpótolni akarta a katolicizmust ama károkért és elnyomatásokért, amiket a korábbi időszakban kellett elszenvednie. Ily irányú tevékenysége ezután sem szűnt meg. Ennek csak a halála vetett véget. S hogy mégis újabb kis fejezettel kezdjük élete további folyását tárgyalni, annak oka, hogy családi politikája is külön megemlékezésre tart számot.

Férje halálával a hagyományos Rákóczi-politika megváltozott. Sajátságos, és ebben megint csak a Báthory-hajlamot kell felismernünk, hogy Zsófia, bár életében szerette férjét, ha politikájával nem is értett egyet, halála után mindjobban elfeledte. Ha nem is törölte ki emlékei közül teljesen, de nem is foglalkozott vele sokat. Özvegyi fátyolát nem dobta el, pedig egyesek szerint kezét megkérte Apafi Mihály erdélyi fejedelem.[63] Volt benne annyi önkritika, hogy nem annyira

[63] V. ö. Lőcsey M. : i. m. 27. l.

személyéért esengenek, hanem a nagy vagyonért, emiatt pedig nem volt kedve új házasságra lépni, mikor azt egészen más célra szánta. De a házaséletből különben is kiábrándult. A fejedelmi méltóság neki csak tövist és nem rózsát termett, így hát nem kívánta többé. Megmaradt özvegynek s életét tisztán önmaga megszentelésére, vallása emelésére és egyetlen fia javára fordította. A középszerűséget sehol sem ismerte. Itt is a végleteket hajszolta. Vallásosságába annyira elmerült, hogy szinte kolostori életet folytatott állandó lakhelyén, Munkácson, továbbá Patakon, Borsiban és Makovicán, amely helyeken szintén gyakorta megfordult. Vallásos élete természetesen az egyoldalú túlzásba esett. Az evangéliumi szeretetet, megbocsátást, türelmet és irgalmat valami sajátos módon értelmezte. Katolicizmusa elhomályosította szeme előtt az összes többi felekezeteket s ezekkel szemben még a politikai bölcseség sem tudta mérsékletre bírni. Amit az ő javukra a Rákóczi-ház tagjai alkottak, azokat sietett összerombolni, s ettől még a férje iránti kegyelet sem tudta visszatartani. Környezetét pedig olyanokból válogatta össze, akik nemhogy mérsékelték volna túlzásait, ellenkezőleg, még csak bátorították rá. A külvilágból most már csak a katolikuma és fia érdekelték, minden más alárendelt szerepre jutott.

Amint maga teljesen elfordult még látszólagos kálvinista multjától, azonképen igyekezett fiával is feledtetni mindazt, ami ráemlékeztette volna. I. Rákóczi Ferenc most már tisztán édesanyja és jezsuita nevelőinek a hatása alá került. Természetének az alapszövedékét a határozatlanság tükrözi vissza a leghívebben. Könnyen lelkesedik, de, mint a szalmaláng, egykettőre ki is alszik. Elhatározásait nem az egyéni erő és a belső láng hevíti, hanem a külső tényezők. Sok esetben meggondolatlan, akárcsak az apja, s ha tervei nem sikerülnek, vagy megtorpanik, vagy pedig külső segítség után kapkod. Nem oly energikus, mint az anyja, ezért neki mellette a helye, hogy legyen kire támaszkodnia a veszélyek közepette. A férfierőt és határozott jellemet hiába akarnók benne felfedezni, mert belőle az örök gyermek habozó szeme tekint reánk. Szelíd, akárcsak nevelője, P. Millei, s ezt szigorrá akkor sem tudja felfokozni, mikor arra valóban szükség lenne. Innen ered, hogy édesanyja nem képes belőle kifaragni elveinek méltó örökösét s tántoríthatatlan harcosát. Sokkal több benne a lágyság és melegség, semhogy kemény katona, vagy pláne vezér tudna lenni. Még férjnek is túlságosan lágyalkatú, amiért feleségének nem tud imponálni s ez az oka, hogy házaséletük

inkább a két különböző egyéniség megszokásán, mint egybeolvadásán alapul.

Felesége Zrínyi Ilona lesz, a nyughatatlan vérű Péter és a nagyratörő Frangepán Katalin leánya. A házasság tisztán politikai jellegű, melyet nem annyira a két érdekelt fél hoz létre, hanem az asszonyok, mint a leány anyja és Wesselényi nádor felesége, Széchi Mária, irodalmi néven a murányi Vénusz készítenek elő. A Zrínyi-családnak megvan a maga külön politikája, mely egyezik a nemzet nagy többségével, de ellenkezik Báthory Zsófiáéval. Miklós szóval, írással és haditettekkel követeli a magyar nemzet javát szolgáló aktív politikát a török megszállás ellen, de ez lépten-nyomon megbukik az udvar habozó magatartásán, melynek márkázott képviselője Portia, Auersperg és Montecuccoli grófok.[64] Ily körülmények közt vesznie kell Váradnak, de megbukik Erdély is. S mit ér Montecuccoli fényes szentgotthárdi győzelme (1664), mikor az utána megkötött és 20 évre szóló vasvári béke szégyenteljesebb helyzetbe züllesztette országunkat, mintha azt vesztes csata után kellett volna elfogadni. Zrínyi Miklós elkeseredetten vonult vissza a közügyektől csáktornyai magányába s keserűséggel telített életének még 1664 november 18-án egy félig sebesült vadkan vetett véget. Siratta őt a pápa,[65] de akinek legtöbb oka lett volna a sírásra, az a magyarság volt.

A kard kihullott kezéből, de öccse, Péter megragadta, hogy tovább villogtassa, de persze bátyja bölcsesége, határozottsága és bátorsága nélkül. A nemzet az elkeseredés tengerében fuldokolt és ebből akarta kimenteni Péter bán. Ehhez azonban pénzre és pedig sok pénzre lett volna szükség s nem utolsó sorban nagyjaink összetartására. Báthory Zsófia fia a Felvidék leggazdagabb földesura volt. Ebben a játszmában őt nem lehetett nélkülözni. Az közismert volt, hogy anyja befolyása alatt áll, viszont azt is tudta mindenki, hogy a fejedelemasszony nem az öncélú magyar politika híve, hanem azé, amit Bécsből diktálnak. A fiát tehát okvetlenül ki kellett szabadítani az anya befolyása alól, ha kellett, még házasság árán is. Erre a legalkalmasabbnak Zrínyi Ilona mutatkozott. Családi vérsége szerint kemény honleánnyá nevelődött. Nem egyszer hallotta a szigetvári hős csodálatos haditettét; látta nagybátyját, ismerte elkeseredését, szemtanuja volt apja lobogó lelkesedésé-

[64] Hóman—Szekfű: i. m. IV. 165. l.

[65] V. ö. Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. Budapest, 1903. III. 375. l.

nek, anyja számító nagyravágyásainak[66] s így Rákóczi Ferenchez hasonlítva férfi élt benne női alkatában s erős akarata biztosítékot nyujtott, hogy a könnyen befolyásolható jövendőbelijét ki fogja szakítani édesanyja gyengéd elkényeztetéséből. Ha a haza mindenekelőtt volt, úgy neki önmagát kellett feláldozni a haza üdvéért. A házasság szövése azonban nem a férfiak dolga, hanem az asszonyoké, s ezt elvégezte Széchi Mária segítségével Frangepán Katalin Báthory Zsófiával. Ha e bizalmatlan asszony tudta volna, hogy fiát akarják elrabolni tőle és ezáltal olyan ügynek megnyerni, aminek ő halálos ellensége volt, dehogy is egyezett volna bele a házasságba. Ámde a külső körülmények azt a látszatot keltették, hogy e házasságban tovább fog élni az ő akarata, s amit oly szívós kitartással megkezdett, azt a fiatalok folytatni fogják. Zrínyi Ilona katolikus családnak volt a leánya. Ha gazdagsága nem is vetekedhetett Zsófia fiáéval, de családhírneve a jó ajánlatok közé tartozott. Miklósról az a hír járta, hogy Bécs embere, ki törökveréseivel országos nevet vívott ki magának. Péter pedig nem árulta el neki, hogy a császár ellen miben töri a fejét. Politikai ellentétek tehát nem forogtak fenn, s a két család közeledésének mi sem állta útját. Zrínyi Ilona is megnyerte tetszését. Külső és belső megjelenése olyan vonásokat árult el, melyek első meglátásra megkedveltették. Termete nyúlánk, arca oválisan szép, két nagy szeme csakúgy sugározta ki magából az értelmes leányt. Műveltsége, szépsége és szellemessége, méltóságos és szende megjelenése, de különösen igaz, mély vallásossága Báthory Zsófiát teljesen lefegyverezte.[67] Azt hitte, hogy asszonyi szeme nem téved a jövendő számításaiban s így habozás nélkül odaígérte 20 éves fiát a nála két évvel idősebb leánynak. Ferencnek itt nem sok szava volt. Anyja akarta ezt a házasságot, ő pedig magáévá tette, bár az sem szenved kétséget, hogy Ilona neki is nagyon megtetszett. És hogy gondolkodott a másik érdekelt fél, Ilona? Ő szintén igent mondott! Bizonyos, hogy értelmi fejlettsége messze túlhaladta jövendőbelijét. Huszonkét esztendejével átértette és átérezte a magyarság gyászos állapotát. Erről sokat hallott a családjában beszélni. Feltételezhető, hogy apjának a készülődéseibe beleavatták. Tudhatta a már megindult levelezést és tárgyalást XIV. Lajos francia királlyal két követe, Bezièrres és Gremonville útján. A nagy név őt is arra kötelezte, hogy

[66] Horváth Mihály: i. m. 4. l.
[67] Farkas E.: i. m. II. 8. l.

az áldozathozatalból kivegye a reáeső részt. Ha voltak aggodalmai I. Rákóczi Ferenccel szemben, ezeket elnyomta a hazaszeretet még szentebb érzése. Édesanyjával nem egyszer tárgyalta meg ezt az életbevágó kérdést, de miután a Rákóczi névre szükség volt, készségesen adta meg a beleegyezését a házasságba, mert ezzel magasabb érdekeknek vélt szolgálatot tenni. A házasság egyéni problémáját pedig azzal intézte el, hogy majd csak megszokják egymást s így békességben meg is élnek egymás mellett.

Az eljegyzés 1665 nyarán, az esküvő pedig a következő év március elején történt meg Zborón, másképen a makovicai vár kápolnájában a legelőkelőbb egyházi és világi személyiségek jelenlétében s a legfényesebb külsőségek közt.[68] Az ünnepségek lezajlása után Ferenc fiatal feleségét Munkácsra vitte, hogy most már mint törvényes hitvesét bemutassa édesanyjának. Báthory Zsófia a legnagyobb szeretettel fogadta őket. Szeretetének a jele, hogy szívesen vette fia nászajándékát felesége számára, pedig ez 8900 öreg aranyból s a Rákóczi-ház mintegy 30.000 tallérra becsült arany- és ezüstkincseiből állott.[69] Most már két gyermeket adott neki az Isten s minden vágya az volt, hogy menyét is saját ízlése szerint alakítsa át. Ezt nem veszélyeztette az a tény, hogy csak rövid ideig tartózkodtak nála s azután átvonultak saját várukba, Sárospatakra, hiszen a nagyasszony keze ide is elért s különben gyakran találkozhattak egymással. Tervét azonban keresztezte Zrínyi Ilona határozott egyénisége. Anyósához iparkodott gyengéd és figyelmes lenni, de csak addig a határig, míg ezt jónak látott saját meggyőződése nem tilalmazta. Ennél a pontnál már nem tudott engedni s Báthory Zsófiának csakhamar észre kellett venni, hogy nemcsak menye távolodik el tőle, de kiragadja férjét is az anyai befolyás alól. Ez nem ment oly nehezen, hiszen Ilona fölényével feltétlen uralkodott a gyermek-férj felett s ha szíve nem is dobogtatta iránta a szerelmes akkordokat, igyekezett csendes barátságával magának egészen meghódítani. Rákóczi Ferencre szerep várt s ennek vállalását feleségének kellett közvetíteni, de úgy, hogy gyanút ne foghasson a nagyasszony a dinasztiaellenes készülődésről, viszont a fia szívesen szegődjék melléje.

1666-ban a magyar világ meglehetős feketén komorlott a hazafias gondoktól. A magyar vezetők teljesen lemondtak

[68] A menyegző leírását l. Horváth M. : i. m. 6—10. l. és Farkas E. : i. m. II. 10—13. l.

[69] Horváth M. : i. m. 10. l.

arról, hogy Bécs orvosolni fogja az országos sérelmeket, különben nem kötötte volna meg a lealázó vasvári békét s vallásilag is megértőbben bánt volna a nemzet protestáns rétegével. Bántotta ez az ország prímását, Lippay Györgyöt is, s mikor a kapcsolatok már létrejöttek az elégedetlenek és a francia udvar között, a bécsi kapucinusok kolostorában keserűen panaszkodott Gremonville francia követ előtt, hogy a vasvári béke célja a magyar szabadság eltörlése s a magyarok vasbaverése. Mellén keresztbetéve karjait, kijelentette, hogy a magyarok minden reménye XIV. Lajosban van.[70]

Lippay komolyan vette a nemzet elkeseredését és époly lelkiismeretesen szerette volna orvosoltatni, akárcsak Zrínyi Miklós, míg élt. Szerencséje, hogy a Gondviselés a további fejleményeket neki sem engedte megérni, mert még idejében (1666 június 30) magához szólította. Ha ez nem így következik be, vagy józan bölcsesége készteti megállásra, akár a félúton, vagy pedig elvesztvén higgadtságát, tovább folytatja a konspirációt s ugyanolyan szomorú véget ér, mint az összeesküvés szerencsétlen résztvevői.

Ennek a mozgalomnak fiaskóval kellett végződnie több oknál fogva. Ha már a nemzet becsületéért szálltak síkra, tudniok kellett volna, hogy mit és hogyan akarnak. Csupán egy ködös átgondolás élt bennük, hogy a magyarság a veszedelem örvényébe jutott s innen feltétlenül ki kell menteni. Ennek az előfeltétele azonban az lett volna, hogy minden egyéni érdeket félretéve, világosan lássák a célt s az erre vezető módokat, s emellett, mint hitleveleikben fogadkoztak, egymást el nem árulva a különböző utakat kerülve, mindvégig kitartsanak. Ennek azonban éppen az ellenkezője történt. Eleinte nagy volt a bizodalom XIV. Lajos iránt. A franciába vetett hit még a különben éles politikai látású Lippayt is megtévesztette, mennyivel inkább a beteges Wesselényit, a lobogóvérű Zrínyi Pétert és többi társaikat. Alapja volt, hogy az ügyes francia diplomácia szította a magyar elégedetlenséget, mert ezzel sakkban tarthatta a Habsburgokat. De emellett nagyon vigyázott, hogy ne kompromittálja magát s az ígérgetéseknél s több-kevesebb pénzösszegek küldésénél tovább ne menjen. Igy járt el most, de nem máskép a Thököly- és II. Rákóczi Ferenc-féle felkeléseknél. De a jelen alkalommal az elemi józanság azt diktálta neki, hogy óvatos legyen, hiszen az összeesküvők annyira külön utakon jártak, hogy hol az ő szövetségét keresték, hol a törökét, majd a len-

[70] Hóman—Szekfű : i. m. IV. 172. l.

gyelét, sőt még a törökkiűzés ürügye alatt IX. Kelemen pápától is kértek segélypénzeket.[71]

A kapkodással egyenértékű hiba volt, hogy egyéni érdekeikről sem tudtak lemondani, s ezt annyira szem előtt tartották, hogy egyik a másikát kész volt elárulni s az ily eljárásukkal vabankot űztek a nemzet becsületével. Könnyelmű játékuk nem tudott számolni az adott helyzet lehetőségeivel. Nem tartottak önmagukon hazafias lelkiismeretvizsgálatot. Naívan hittek úgy a törökben, mint a franciában. Többet beszéltek, mint cselekedtek s ezért a mértékadó tényezők nem hittek komolyságukban. Még tervezgetésük sem tudta megőrizni a titkosságot, hiába állítottak ki egymás számára hitleveleket. Meggondolatlanságban fogant s vérbefúlt az egész.

Báthory Zsófiának teljesen igaza volt, mikor kárhoztatta e konspirációt, persze nem szervezetlensége miatt, hanem mivel a dinasztia ellen irányult s a protestánsokat védelmébe vette. Erdély és annak külön politikája jó iskola volt számára, hogy felismerje az adott viszonyok közt a követhető utat. Az a meggyőződés érlelődött ki benne, hogy csak a feltétlen engedelmesség az uralkodóház iránt biztosíthatja a békét és nyugalmat. Eddigi izgatott politikai élete pedig a nyugalmat kereste, mert csak így tudta szolgálni egyháza és vallása érdekeit. Nemzeti törekvések őt nemigen érdekelték, így hát bármennyire gáncsolták és gyűlölték, tántoríthatatlanul kitartott a Habsburg-politika mellett. Őt hiába kérte Wesselényi Pál, hogy csatlakozzék a mozgalomhoz, nem tette. Ellenben azt válaszolta neki, hogy maguk az engedelmesség ellen lázongó főurak okai az ország nyomorúságának.[72] Ezért, mint Kollonich érsekhez írt levelében kifejtette, szükséges, hogy az országba német sereg jöjjön a vallás és a jezsuiták oltalmára ; nem hisz a rebellisek jószándékában s azoknak szigorú megbüntetését kívánja.[73]

Merész kívánság volt s még merészebb eljárás, mikor az udvarnál jelentgetni kezdte őket, hiszen ekkor már fia is belesodródott az összeesküvésbe. Először a makovicai lakodalom után a stubnyai fürdőben került szóba, amikor 1666 áprilisában Zrínyi Péter Wesselényi nádorral hitlevelet váltott, hogy egymást a haza javára támogatják.[74] A kezdő lépés csakhamar országos megmozdulássá szélesült ki, melyben protestánsok és katolikusok, főurak és köznemesek egyaránt belekapcsolódtak.

[71] U. o. 176. l.
[72] Pauler Gy. : i. m. II. 49. l.
[73] U. o.
[74] Hóman—Szekfű : i. m. IV. 172. l.

Nem maradhatott ki belőle I. Rákóczi Ferenc sem, mikor a Zrínyi-család valamennyi rokonsága bent szerepelt. A tervnek nem volt nehéz megnyerni. Az anyai felügyelet megszűnt, s helyét felváltotta a szintén keményakaratú fiatal feleség hatása. Ő lelkes híve volt a mozgalomnak, férjének pedig azzá kellett lenni. Az első feltétel azonban az volt, hogy a felvidéki protestánsokat ki kell békíteni, nehogy a Báthory Zsófia elleni gyűlöletet magán hordja, mert ezzel a bélyeggel aligha választják meg közakarattal a Felvidék vezérének. Ez a kijelölés kétségtelenül megnyerte rokonszenvét s nem törődve anyjával, megkezdte a békés megegyezést. Ez most már két vonalban haladt. Bécs előtt sem volt titok a megmozdulás, de nem sokat hederített rá, mivel úgyis tudta, hogy a vezetők egymásközt sem őszinték s ezért egységes akcióra képtelenek.[75] De viszont a Felvidék elkeseredését némileg mégis csak le szerette volna vezetni, s azért a többször megszakadt egyezkedést Rottal gróf közbelépésével újból felvette. Eredményt nem tudott elérni, mert amit és ahogy adni akart, azzal a protestánsok nem voltak megelégedve, amit pedig ők követeltek, azt meg Báthory Zsófia tagadta meg. Végre is, amit az anya nem volt hajlandó megtenni, azt megtette fia és pedig Zrínyi Péter sürgetésére. Ennek előtte aligha mert volna ilyesmire vállalkozni, de most, hogy apósa és felesége kívánta, nem tudott elzárkózni, hiszen ettől függött a népszerűsége s jövendő hírneve.

Az alkudozások vele 1669 április havában már eredményre is vezettek. Hiába érkezett Patakra Csernei Pál jószágigazgató, hogy a nagyasszony nevében megakassza a tárgyalásokat, ez nem sikerült. A békepontok készen voltak s ezekszerint Rákóczi megígérte, hogy amennyiben az ő birtokában vannak a pataki kollégium és paróchia elvett javai, azokat visszaadja és kárpótolja az összes megkárosítottakat. Magára vállalta az anyja terhére rótt követeléseket, ezek közt főképen az egyes paróchiáknak kijáró dézsmák szerepeltek. Meg kellett ígérnie azt is, hogy a protestánsok szabadon gyakorolhatják istentiszteletüket, harangjaikat szabadon használhatják és nem kötelesek a katolikus ünnepeket megülni.[76] Csak ezek teljesítése árán jöhetett létre a béke, de az egésznek mégis csak papírértéke volt. Zsófiát módfelett felháborította fiának e cselekedete, bár nem annyira őt okolta, mint a Zrínyi-családot, s haragját éreztette vele. Első felelete az egészre az volt, hogy felírt a királyhoz.

[75] U. o. 174. l.
[76] Lőcsey M. : i. m. 36. l.

Látszólag fia ellen fordulva, arra kérte Lipótot, hogy ne erősítse meg könnyelmű gyermekének az ígéreteit, maga pedig még keményebben járt el a protestánsokkal. Konok eljárása a tervezett béke teljes felfordulásához vezetett volna, ha a felkelők s a protestánsok nem bíztak volna Zrínyi és Rákóczi szavainak az őszinteségében. De a mozgalomnak ez sem használt, hiszen ép az őszinteség hiányzott a vezetők részéről. Zrínyi váltig biztatta Rákóczit, hogy ragadjon fegyvert. Kétszínű játékot üzött vele. Érezvén a szövetkezés kudarcbafúlását, sietett Bécsbe, hogy hűségét mutathassa, de ugyanekkor még mindig biztogatta vejét. Ferenc érthetetlen naívsággal, sőt bekötött szemmel a kötélnek állt, fegyvert ragadott s gerillacsapatok élére állt, hogy harcbaszálljon az udvar politikája ellen. Pillanatnyi sikerei voltak is, de most már Bécs a talpára állt, hogy vérbefojtsa ezt a minden komolyságot és végiggondolást nélkülöző mozgalmat. Zrínyit és Frangepánt elfogatta s a többiek ellen szintén megindította a vérbosszút. Zrínyinek volt még annyi ideje, hogy Rákóczit utolsó levelében figyelmeztesse a fenyegető veszedelemre s a teljes meghódolásra. Megtette ezt, mikor az első rémhírek megérkeztek, amiknek az eredménye a felkelő csapatok teljes szétfutása és fejvesztettség lett a Felvidéken. A meggondolatlan csapatvezér most már anyjához menekült. S ha előzőleg nem hallgatott rá, most mögéje bújt, mert tudta, ha még lehet számára kegyelem s el tudja Bécsújhelyet kerülni, ezt csak Zsófia képes megszerezni számára.

A mozgalom véres finálé ja közismert. Zsófia részben örült a kudarcnak, de fia miatt voltak azért aggodalmai. Hogy megmenthesse, nemcsak elítélte a szövetkezést, hanem nyiltan hirdette, hogy részeseit a legszigorúbban kell megbüntetni,[77] Ferenc fia kivételével. Az ő érdekében mindenre kész volt. 1670 május 17-én kegyelmi kérvényt nyujt be a Felséghez. Mokchay püspök közvetíti, s mivel sok jóval nem biztatja a nagyasszonyt, ez hol könyörgéssel, hol ajándékokkal, sőt egyesek szerint még megvesztegetésekkel is iparkodik megkörnyékezni az akkori hatalmasságokat, főképen Pálffyt, Szelepcsényit, Széchenyi és Forgách püspököket, hogy segítsenek rajta.[78] Célját, mint mindig, most is elérte. Lipót törölte Ferencet a fejvesztendők listájáról, de ennek alapfeltétele volt, hogy hűségét ünnepi formában nyilatkoztassa ki s várait német katonák szállhassák meg. Báthory Zsófia nem késett Spork tábornok előtt

[77] V. ö. Pauler Gy. : i. m. II. 48. l.
[78] U. o. II. 58. l.

meghódolni, aki a Felvidéken végzett tisztogató munkát, s megígérte, hogy a további feltételeknek is hajlandók mindketten alávetni magukat. Az alkudozásokra a császár egy bizottság élén a Holsteini és a Lotharingiai herceget küldte ki. Ezek 1670 június 19-én találkoztak először Zsófiával és rebellis fiával. A magukkal hozott feltételek szigorúak voltak. Az udvar elsősorban most is azt követelte, hogy a fejedelem összes várait a császári katonaság szállhassa meg. Köteles minden közösséget a konföderációval megszakítani, és semmiféle szövetséget a császár engedelme nélkül nem köt. Őszinte megtérése jeléül nemcsak a rebellisek neveit szolgáltatja ki, hanem irományait is, seregét feloszlatja, illetve a császáriba olvasztja be, a hadsereg fenntartásához pedig hozzájárul. Ezenkívül köteles mind maga, mind pedig anyja a felkelők kézrekerítésében közreműködni.[79]

A feltételek kétségtelenül szigorúak voltak, bár ezek még nem is födték az egészet, hiszen a hadisarc megállapítása még csak ezután jött. Rákóczi néma lázadozással hallgatta végig, de nem szólhatott ellenük, hiszen anyja, mikor várába fogadta, világosan kijelentette előtte: most váramban vagy, hol én parancsolok és neked, ha akarsz, ha nem, engedelmeskedned kell.[80] Igy tett ő, és anyját engedte az előtérbe. A nagyasszonyt a rebellisekre vonatkozó kitételek annál kevésbbé bánthatták, hiszen most ezek hoztak romlást nemcsak az országra, hanem, ami őt legközvetlenebbül érintette, saját házára is. Itt tehát készségesen engedett. De már azt szerette volna, ha váraiban megtarthatja saját katonáit. De a bizottság csak annyit engedett meg, hogy védőrség címén Ecseden és Patakon 30—30 hajdút tarthat, övé lehet Munkács vára, de a többit tisztán német katonaság szállja meg. Ezek szerint Spork június 24-én már bevonult csapatával Patakra s kevéssel utóbb Ecsednek is meg kellett hódolnia.

A pénzbeli feltételek már nagyobb ellenállást váltottak ki a nagyasszonyból. A hadisarcot első alkalommal kétmillióban állapították meg, majd lecsökkentették egyre, utóbb pedig félmillióra. Zsófia ezt is túlsoknak tartotta s szerette volna 100.000 frt-ra leszállítani. Hosszas tárgyalások után 1671 február 28-án végre megegyezhettek. Zsófiának és fiának összesen 400.000 frt sarcot kellett fizetni, a következő részletezéssel:

[79] U. o. II. 90. l.

[80] Bethlen J.: Historia Rerum Transilvanicarum. Kolozsvár, 1789. II. 30. l.

200.000 frt-ot készpénzben, 150.000-et élelemben és az utolsó 50.000 frt fejében át kellett adniok a trencséni jószágot.[81]

Hatalmas summa volt ez abban az időben, melynek előteremtése a nagy földbirtoktestek ellenére is nagy gondot okozott a két fizetendő félnek. De valahogy mégis csak elő kellett teremteni, hisz cserében visszakapta Báthory Zsófia fiát, Zrínyi Ilona pedig férjét. Igy hát a maga áldozatát mindhárom meghozta. Az első rátának, 100.000 frt-nak a megfizetése június 27-én vált esedékessé. Ezt fia helyett Zsófia fizette meg, de ellenértékül Ferencnek anyja javára le kellett kötnie a munkácsi és az ecsedi uradalmakat. Felhatalmazta, hogy szabadon diszponálhat ezek felett.[82] Zrínyi Ilona jegyajándékát és hazulról hozott aranyait volt kénytelen átadni 40.000 tallér értékben, amiért férje Regécz várával, Regéczkével, Szántóval, Tályával és még más hat helységgel kárpótolta.[83] De a családi vagyon kevés volt ahhoz, hogy két év alatt — ez a terminus lett kitűzve a fizetésre — ekkora pénzösszeget lehetett volna belőle kihozni. Kénytelenek voltak tehát kölcsönhöz fordulni. Ilymódon Szelepcsényitől 20.000 frt-ot, a győri jezsuitáktól ez alkalommal 16.000-et, ugyanennyit a kassaiaktól s végül a Pázmáneumtól 15.000-et sikerült kölcsönkapni.[84]

I. Rákóczi Ferencnek tehát súlyos árat kellett fizetni ballépéséért. De a többihez képest mégis csak olcsóbban úszta meg, mert legalább élete megmaradhatott. Ez a megpróbáltatás még zártabb egyéniséggé tette. Bár anyja nem őt okolta, de lelkiismeretfurdalásai mégis csak lehettek. Nemcsak a németújhelyi vesztőhely halálárnyai kísértették, de az életben maradtak is. A sötét nemezist alig kerülte el valaki. Zrínyi Péter özvegye, Frangepán Katalin bújában megtébolyodott. Sokaknak vagyonelkobzással, szabadságvesztéssel és börtönnel kellett bűnhődni. Rákóczinak és anyjának kötelességül tétetett, hogy a résztvevők elfogatásában segédkezet nyujtsanak. Ebben Zsófiánál nem volt hiány, hiszen fűtötte a bosszú is azok ellen, kik ekkora anyagi és erkölcsi kárt okoztak neki. Ha már az előbbi terhétől nem bírt szabadulni, legalább erkölcsi téren igyekezett magát az udvar előtt rehabilitálni. Azzal nem törődött, hogy e lépésével nemzete nagy részének a haragját fogja magára vonni.

[81] Lőcsey M. : i. m. 39. l.

[82] Orsz. Lt. Kincst. o. : Acta Jesuitica. Irreg. Misc. fasc. 8. Munkács, 1670. júl. 1. Rákóczi Ferenc levele anyjához, Báthory Zsófiához.

[83] Horváth M. : i. m. 14—15. l.

[84] Orsz. Lt. Kincst. o. : U. o. fasc. 8. 1671 okt. 2. Kimutatás az adósságokról.

Akik töredelmes vallomást és őszinte javulást ígértek neki, azoknak minden erővel iparkodott kegyelmet kieszközölni. De jaj volt azoknak, kik nála a mérlegen könnyűeknek találtattak. Sporkkal, Spankauval és Strassoldóval, történelmünk eme hírhedt alakjaival állandó összeköttetést tartott fenn s velük együtt mint kopó járt az üldözöttek után. Férfiak és nők nem találtak kegyelmet. Neki köszönhette Török Kata, Bocskay István felesége is, hogy Strassoldó fogságába került. Az elfogottak nemcsak személyes szabadságuktól fosztattak meg, hanem vagyonuktól is. Báthory Zsófia ébren őrködött, hogy a bűnösök el ne kerülhessék a megérdemelt büntetésüket. A Felvidék valóságos hajtóvadászterületté változott. S ami ilyen esetekben rendszerint kikerülhetetlen, nemcsak azok lakoltak, kiknek valami részük volt az összeesküvésben, hanem a teljesen ártatlan emberek is. Főképen a protestáns felekezetűeknek akadt megint sok felpanaszolni valójuk. Szórták is az átkot a nagyasszonyra, de ezzel épúgy nem törődött, mint a vármegyék panaszos feliratával. Ő érdemeket akart szerezni s bebizonyítani, hogy az uralkodó elleni pártütés a legtávolabb áll tőle s fia is csak mások unszolására keveredhetett bele. Ily körülmények közt szinte a komikummal határos, mikor a sok orvosolhatatlan panasz után egyes honfiak ismét elkeserednek s fegyverrel készülnek elégtételt szerezni, s Wesselényi Pál hivatkozva a Rákóczi-ház magyaros érdemeire, Báthory Zsófiát is csatlakozásra hívja. Felelettel nem maradt adós. Megírta Wesselényinek, hogyha a királynak meghódolni nem akarnak, neki levelet ne küldözgessenek, neki békét hagyjanak, mert ha közel jönnek várához, nem fogja tőlük kímélni a golyót.[85] Ezzel a bujdosók megkapták a feleletet, hogy mit várhatnak tőle. Elkeseredésükben tehát ők sem lehettek emberségesebbek Zsófiánál. Ha ez nem kímélte életüket, jószágaikat, ők is sarcolták és rabolták birtokait ott, ahol érték. Különösen erdélyi birtokai sínylik meg a bujdosók garázdálkodásait. Orvoslatért hiába folyamodik a fejedelemhez, hiába ír érdekében Apafinak Szobieszki János lengyel király,[86] mert az országgyűlés azzal felel, hogy szüntesse meg előbb Zsófia a zaklatásokat s akkor majd lehetséges tovább tárgyalni.[87] Zsófia azonban erre nem volt hajlandó. Pedig sokat kellett eltűrnie a német zsoldosoktól is, akik szintén kíméletlenül garáz-

[85] Lőcsey M. : i. m. 42. l.

[86] Orsz. Lt. Kincst. o. : U. o. fasc. 8. Szobieszki János levele Apafihoz. Varsó, 1674 aug. 3.

[87] Erd. Orsz. Emlékek (Szilágyi Sándor). XVI. k. Budapest, 1893. 43. l.

dálkodtak birtokain. Ő minden igyekezetével azon volt, hogy királyát kiengesztelje, meg nem engedett módon is kedvében járjon. Azért míg szemet húnyt az idegenek fosztogatásai előtt, addig kíméletlenül járt el saját véreivel szemben. Viselkedése itthon méltán kelthetett felháborodást, de Bécsben, feledve fia ballépését, helyeselték eljárását.

5. Zsófia lezárodó élete és halála.

A szerencsétlenül végződő összeesküvés után I. Rákóczi Ferenc nagyon elcsendesedett. De egyidőre megtört életereje fiatal feleségének is. Bár külön éltek Zsófiától, de az ő sasszemét így sem birták kikerülni. Valósággal rájuk nehezedett, úgyannyira, hogy még az anyagiakban sem rendelkezhettek önállóan. Egyetlen örömük az 1672-ben született kis Julianna leánykájuk s rá négy évre Ferenc fiacskájuk. Az apa azonban nem sokáig élvezhette az atyai gyönyöröket. Háttérbeszorulása és önkínzása csakhamar felőrölte férfiúi erejét s második gyermekének születése után néhány hónapra 1676 július 6-án meghalt. Vele lezárult egy meglehetősen szürkére szabott élet, mely anyjának annyi gondot okozott s feleségének oly kevés boldogságot nyujthatott. Megsiratták mindketten, de jobban az anya, mint a hitves.

Báthory Zsófia ekkor még csak 47 éves volt, Zrínyi Ilona viszont 33. Az anyós és a menye között tehát nem volt oly nagy korkülönbség, hogy meg ne érthették volna egymást. S ez mégsem következett be, ami nem annyira Ilonán, mint Zsófián múlott. Az előbbi rajta volt, hogy a békés egyetértést helyreállítsa. Bár Lipót király őt nevezte ki gyermekei gyámjának s a reámaradt jószágai gondozójának, így egészen külön élhetett volna saját várai valamelyikében. S ő ezt nem tette. Takarékossági szempontból háztartását feloszlatta s anyósával való megbeszélés alapján még férje halála évében hozzá költözött. Mindketten súlyosan érezték a kifizetett váltságdíj terhét. Erre terhes kölcsönöket is vettek fel, ami indokolttá tette, hogy ahol lehet, takarékoskodjanak. De Ilonát előbbi elhatározására még egyéb ok is késztette. Kerülni akarta, hogy kettejök közt a viszony épúgy kiéleződjék, mint anyósa és Lórántffi Zsuzsanna közt, s azt hitte, hogy személyes jelenléte jó irányba fogja hangolni a nagyasszonyt. E célját azonban nem sikerült elérnie. Más életiskolába járt Zsófia és másba ő, ami az örökletesnek mondható viszonyt most is megujrázta.

Aránylag még fiatal volt mindkettő s az életet egyképen

nyiltan nézték. De ennek vetülete más lett Zsófiánál és más Ilonánál. A katolikus vallásosság terén egyiknél sem volt hiány, vagy megtörés. Mindketten szilárdan ragaszkodtak hitük tanításához, de míg Ilona a vallás követelményeit tisztán lelke belső életére korlátozta, Zsófia eddig és ezután külső megnyilvánulásaiban is érvényt szerzett. Ez gyakran türelmetlenné tette a más hiten levőkkel szemben, viszont Ilona mindig megőrizte a felebaráti szeretetet valláskülönbség nélkül minden embertársával szemben. Ezt Zsófia nem katolikus hithűségnek tekintette, hanem vallási indifferentizmusnak, ami annál kevésbbé tetszhetett neki, hiszen menye orcájáról leolvashatta, hogy nem helyesli az ő erőszakosságait a protestánsokkal szemben. De ez még nem robbantotta ki kettejök közt az ellentétet. Itt több körülmény játszott közre. Nevezetesen szétválasztotta őket a politikai felfogás kettőssége. Míg Zsófia golyóval fenyegette meg a királyellenes bujdosó kurucokat, Ilona családi hagyományait követve, rokonszenvezett velük, főképen, mikor élükre állt a daliás termetű és tetterős fiatal Thököly Imre, kurucvezér. Egyelőre erről sem esett sok szó köztük, hiszen Ilona nagyon jól tudott hallgatni, de viszont Zsófia igen élesen tudott megfigyelni. Mindkettőjüket sujtotta az anyagi gond, persze nagy jószágaikhoz mérten nem annyira, hogy tönkremehettek volna. De Ilona ezt is könnyebb szívvel tudta viselni, mint anyósa. Zsófia megszokta a Rákóczi-családban, hogy a vagyonnak nem csorbítottan, hanem megnövekedve kell az egyik utódról a másikra átszállni. 400.000 frt lefizetése azonban némileg megapasztotta. Hogy e kötelezettségüknek határidőn belül meg tudjanak felelni, kölcsönökhöz kellett folyamodniok. S a hitelezők nem voltak akkor sem kíméletesek. Amikor a kialkudott idő lejárt, sorban jelentkeztek, de fizetni nem mindig tudtak. Erre következett a különböző perek lavinája.[88] Zsófia nem egyszer oly szorult helyzetbe került, hogy családi ékszereinek a legértékesebb darabjait is megvételre kínálta fel III. János lengyel királynak s kívüle még az egyik hercegnek.[89] De ugyanekkor bátorsága volt még arra is, hogy birtokait újabbakkal növelhesse, persze pénzhiány miatt nem ment, aminek világos példája a tiszaszentmártoni uradalomért folytatott meddő tárgyalása Forgách Ádámmal.[90]

A rázúdult sok baj és sikertelenség rendkívül idegessé és

[88] V. ö. Lőcsey M. : i. m. 43—44. l.

[89] Majláth B. : Forgách Ádám és Báthory Zsófia ékszereinek történetéből. Budapest, 1882. 30. l.

[90] Horváth M. : i. m. 23. l.

zaklatottá tette, míg Ilona egykedvűen viselte a megpróbáltatásokat. Sokat tűrt, de nem sokáig. A bajok főforrását abban látta, hogy anyósa a világtól elzárt két egyházira, P. Kiss Imre jezsuitára s nővérére, Lupstowska Hedvig apácára hagyatkozik. Befolyásukat egyre fokozottabb mértékben kényszerítették rá, úgyhogy nélkülük alig döntött és cselekedett valamiben. Ilona aligha törődött volna azzal, hogy a lelkiekben a kettő irányításának veti magát alá, de hogy ők legyenek mindenben a korlátlan és megfellebbezhetetlen tényezők, a Rákóczi-házban az első személyek, Zsófia pedig a második, ő meg a mellőzött harmadik, ezt mégsem tudta elviselni. Élettapasztalata volt már most éppen elég ; jól ismerte egyik részről teljesen befolyásolhatatlan, a másik részről pedig annál engedékenyebb anyósát. A két személy jelenléte kezdett számára kellemetlenné és feleslegessé válni. Mikor végkép meggyőződött róla, hogy befolyásukat nem bírja csökkenteni, sőt fölébe kerekedve, Kiss Imre úgy bánik vele, mint valami alantassal, elhatározta, hogy véget vet áldatlan helyzetének. A gondolatot követte a tett ; szépen elbúcsúzott anyósától, 1677 december 15-én otthagyta Munkácsot és gyermekeivel visszavonult saját jószágaira s hol regéci, hol pedig makovicai várában lakott.

A rövid ideig tartó együttlétnek tehát így kellett végződnie. A szakítás érthető feltűnést keltett s a közvélemény emiatt megint csak Báthory Zsófiát marasztalta el. Akik azonban mélyebb betekintést nyertek e titokzatos ügybe, azok előtt világos volt, hogy ezért P. Kiss Imrét terheli a felelősség. Szelepcsényi jó embere volt Zsófiának és mégis így ír Ilonának : mikor énnekem ezen dologról írtanak és informáltattam, akkor is nem adtam hitelt, hogy leányasszony ő Kegyelme adott volna okot, hogy egymástól elváljanak ; mert én immár értem, ki légyen : az, ki ennek előtte is ennél nagyobb dolgokat is vitt végbe.[91] Bár személy szerint Szelepcsényi nem nevezi meg a pátert, de a sorok között reá utal, hiszen ekkor már ő volt Zsófia házának teljhatalmú mindenese.

Ilona érezte, hogy nem cselekedhetett másként, bár nyugtalanította az a kérdés, vajjon távozásával nem zúdít-e nagyobb bajokat magára, de főleg két kicsi félárvájára. Nagy hagyaték forgott kockán, amit mégsem szeretett volna, ha anyósa idegen befolyásra hajolva, esetleg nem reá, vagy unokáira hagy. Az bizonyos, hogy a nagyasszony nem vette szívesen távozását, mert ebben biztos jelét látta annak, hogy menye nem tud vele

[91] Horváth M. : i. m. 23. l.

megférni. De viszont, hogy emiatt önmagát okolja, ettől önszeretete visszatartotta. Ilona tehát, hogy legalább a jó viszony látszatát megőrizze, nem szakított végleg, hanem leveleivel és látogatásaival ezentúl is megtisztelte. De ha e levelezést élesebben megfigyeljük, észrevehetjük, hogy bár Ilona igyekezett a legteljesebb tisztelet hangján írni, ellenben Zsófia válaszaiban nem bírta megtagadni kimértségét, merevségét és hidegségét. Ezzel sem törődött. Gyermekei jövőjéért sokat tudott elnyelni s szerencséje volt, hogy anyósa nagyon szerette két kis unokáját. Valahányszor meglátogatta, mindig magával vitte őket, s ha őt nem is fogadta kitörő lelkesedéssel, de a kis Julianna és Ferenc fel tudta lágyítani szívét. Ez mindenesetre jó jel volt, de annál kellemetlenebb az az esemény, ami most Ilona életében bekövetkezett.

Fiatal özvegyasszony volt, aki első házasságában nemigen lelte fel a hitvesi örömöket. S most a láthatáron feltűnt Thököly Imre kurucvezér délceg alakja. Ilona szívét egészen megdelejezte, s ha eddig csak illendőségből viselte az özvegyi fátyolt, az ő kedvéért kész volt azt szíves örömmel letenni. Kettejök közt csakhamar elkezdődtek a házassági szálak szövődni. Segítségére jött ebben Ilonának öccse, Zrínyi János erdélyi fogsága. Kiszabadítása végett nemcsak Apafi mindenható emberénél, Teleki Mihálynál járt el, hanem érintkezést keresett Thököly Imréhez is. Jöttek az üzenetváltások, majd a levelek s végül a személyes találkozás. Nem lehetetlen, hogy ez már 1678-ban megtörtént, mivel ekkor küldte vissza a kuruc fővezér jegygyűrűjét mátkájának, özv. Apaffy Miklósnénak, Teleki Mihály leányának. A két szív tehát összetalálkozott és egymásra talált.

A készülődő házasság nem maradt rejtekben, bármennyire leplezte azt Ilona. Tudomására jutott Zsófiának is, akit a legkellemetlenebbül érintett. Féltette ettől egész élete művének az összeomlását. Thököly és az ő iránya közt olyan szakadék tátongott, amit áthidalni lehetetlenség volt. Ő fanatikus katolikus volt, Thököly protestáns ; az ő politikáját a Habsburg-ház érdeke szabályozta, Thököly pedig ez ellen emelt fegyvert s ehhez most az ő menye akart segédkezet nyujtani azzal a mérhetetlen vagyonnal, amit egészen más rendeltetésűnek szánt. Mindez érthetővé teszi, ha egész erejével iparkodott e tervet meghiúsítani. Hogy itt mi lesz a teendője, azt akkor állapította meg, ha már biztosabb hírekhez jutott. Ezek nem várattak magukra sokáig, mert Thököly Imre 1680 február 19-én nyiltan meglátogatta szíveválasztottját makoviczai várában.[92] A nagy-

[92] Márki Sándor : i. m. I. 58. l.

asszony ekkor már elbetegesedett s így még ingerültebbé tette e látogatás és a szívélyes fogadtatás híre. Ha eddig csak titokban készült Ilona ellen a büntetőexpedícióval, amit az 1679 október 8-ról kelt végrendelete[93] tanusít, most nyiltan kifejezésre juttatta méltatlankodását. Ilonát meggondolatlannak tartotta, hiszen ő 37 éves fejjel akart egy 23 éves fiatalemberhez feleségül menni, aki hozzá még protestáns és rebellis. Levelet írt tehát neki, melyben vádolta fia hűtlen özvegyét és unokái könnyelmű édesanyját. «Már azt is felveték vala — írja hozzá —, hova megyen Gróf (Thököly) Uram ; Makoviczára, mátkájához megyen. Ha szegény édesfiam élne, megpökné ezt, meg sem engedné.»[94] Ennél súlyosabb kitétellel nem is lehetett volna kárhoztatni a Gróf Uramat, amely egyképen érintette Ilonát is. Elevenét találta ez a vágás, de türtőztette magát, hiszen nagy érdekek forogtak kockán. Ha ő is elveti a sulykot és hasonló hangnemben ír anyósának, félt, hogy kiteszi magát annak a veszedelemnek, hogy a beteges asszonynál teljesen felülkerekedik az idegen befolyás és könnyen kisemmizheti az óriási örökségből. Éppen ezért higgadtan megírta, hogy ha már Thököly készült ezzel a látogatással, nem mondhatta neki azt, hogy ne jöjjön. Kérte anyósát, ne tartsa őt olyan átkozott anyának, aki nem gondol gyermekeivel. Jobb volna, ha gyermekeivel együtt megölnék őt, minthogy mocskos híreket terjesszenek róla. Ha valamiben bűnös volna, sohasem kerülne anyja szeme elé, de mivel ártatlannak érzi magát, engedelmet kér, hogy két árvájával meglátogathassa.[95]

E szándékát 1680 március utolsó napjaiban beváltotta. Ha anyósát akarta meglátogatni, éppen időben jött, de ha a kincsek és a vagyon megszerzése vezette, kissé elkésve érkezett. A beteg asszony ereje egyre romlott s P. Kiss és Hedvig nővér befolyása és intézkedési köre ezzel arányosan növekedett. Ilona iparkodott tőle telhetőleg gyengéd lenni, de a beteg asszony nem tudott őszinteségében hinni. Meglepték a halál víziói s ezekben a legsötétebb árnyként Thököly és Ilona házassága húzódott végig. Ilonát már úgy tekintette, mint a család kiszakadó tagját. Nap-nap után maga körül látta, de nem mint unokái gondos anyját és gyámját szemlélte benne, hanem ezek elárulóját. A halálba indulóknak sok mondanivalójuk szokott lenni, de Zsófia ajka néma maradt Ilona számára. Nem szólt

[93] Horváth M. : i. m.-ban, 34. l., a végrendelet keltét tévesen 1679 dec. 13-ra teszi.

[94] Századok 1873. évf. 73. l. B. Zs. levele, 1680 febr. 2.

[95] Márki S. : i. m. I. 59. l.

neki a vagyontérő családi kincsekről, sem pedig végakaratáról. Ezt a titkot P. Kissre bízta, valamint arra a második végrendeletre, melynek keletje 1680 április 11. Ilona a legnagyobb bizonytalanságban töltötte napjait. Anyósa elzárkózott előtte, P. Kiss és Hedvig nővér pedig még kevésbbé voltak hajlandók nyilatkozni. Neki be kellett várni a halál óráját s csak utána ébredhetett arra a szomorú valóságra, hogy a nagyasszony vele épúgy járt el, mint megelőzően 20 évvel Lórántffi Zsuzsanna Zsófiával.

6. A végrendelkezés.

A sok lelki és fizikai gond, aggodalom és szomorúság Báthory Zsófiát 1680 június 14-én vitte a sírba. Külső és belső harcai, tépelődései korán megöregítették és elsorvasztották erejét. Aránylag fiatalon halt meg, hiszen alig múlott 51 éves, azonban betegágyán jóval öregebbnek látszott. A ravatal némileg kisímította arcvonásait, mintha csak azt akarta volna jelezni, hogy mindent jól végzett és így nyugodtan nézett a halállal szembe. De ha ő csakugyan megnyugodott, örök távozása annál nyugtalanabbá tette azt, ki legközelebb állott hozzá s kit legjobban érdekelt, hogy utolsó intézkedései hogyan szóltak, s ez Zrínyi Ilona volt. Még nem kísérték el Kassára, a jezsuita templom kriptájába, s máris megindult a harc főképen kettejök, Kiss Imre és maga között. Mindenről az előbbi tudott, semmiről az utóbbi, ami meglehetősen elkedvetlenítette. A végrendeletek is P. Kiss Imrénél voltak.[96] Ezek elsejének dátuma 1679 október 8, s benne a nagyasszony szószerint a következőkben nyilvánítja ki végakaratát: «Mi, Báthory Zsófia eleddig, bár rengeteg kiadással és fáradozással, de elég sokat elértünk Őfelsége, a lengyel király (Szobieszki János) által az erdélyi jószág visszaszerzésében. Miután szeretett fiúnk, Rákóczi Ferenc reánk ruházta át az egészet, tehát a reá eső részt is, amint ezt a birtokunkban levő levele tanusítja, ezért nem tudván azt, hogy életünket meddig hosszabbítja meg a jó Isten és mikor vet véget sáfárkodásunknak, a következő intézkedéseket tettük meg: 1. ha ez az ügy végleges elintézést nyer, amit megígértünk a királyi Felségnek — tudja ezt P. Kiss —, azt az osztatlan összegből kell majd kifizetni. 2. Ama részt, ami reánk esik, P. Kiss tudja, hogy miképen kell a mi szándékunknak megfelelően felosztani. 3. Ha meg találnánk halni, mielőtt még unokáink felnöveked-

[96] V. ö. Horváth M.: i. m. 34. l.

nének, ugyancsak P. Kissnek van arról tudomása, hogy az őket illető részt hogyan kell megőrizni. Mivel mindezeket a nagy dolgokat P. Kiss odaadó buzgalma folytán szóval meghánytuk és vetettük, teljességgel az ő rendelkezése alá bocsátjuk, tudván jól, hogy Tisztelendősége csak jót akar unokáinknak.»

«Királyunk Őfelségét mély alázattal kérem, hogy kegyeskedjék eme végintézkedésemet pártfogásába venni.» Végül csak még egy mondat volt hátra, mely így hangzott: «mennyit hagyok a járandóságból Őfelségének, azt is P. Kiss tudja».[97]

A végrendelet annyira általános keretek közt mozgott, hogy annak világos értelmezést tényleg csak Kiss páter adhatott. Eme írás szerint tisztán tőle függött, hogy ki és mennyit kapjon a hagyatékból, ami a hozzátartozókat méltán lephette meg a legkellemetlenebbül. Végtére, ha ő tisztelte és szolgálta is Báthory Zsófiát, ez pedig megajándékozta bizalmával, ez mégsem lehetett indok, hogy ilyen széleskörű felhatalmazást nyerjen. Báthory Zsófia nem járt el bölcsen, mikor egy szerzetest bízott meg anyagi javainak a diszponálási jogával, s ha ezt megtette, vagy gyengébb pillanataiban vették rá, vagy pedig haragjában tette, hogy Zrínyi Ilonával még halála után is éreztesse túlélő hatalmát. Ez az irat most kezdte meg az örökösödési bonyodalmak, sőt mondhatnám pörösködések kifejlését.

A végrendelet visszatérő refrénje : «tudja P. Kiss». Amit neki tudnia és másokkal tudatnia kellett, arról több írásos elszámolása volt, melyekről nehéz megállapítani, hogy tüstént a végrendelkezés után készítette-e a saját felhasználására, vagy csak akkor, midőn Zrínyi Ilona is a sarkára állt s követelni kezdte tőle a saját jogait. Eme elszámolások közt található az az irat, amely részben a maga igazolására szól, részben pedig az általános intézkedések részleges kifejtését tartalmazza. Persze az általánosságok itt sem hiányoznak. A feljegyzés szerint Báthory Zsófia úgy rendelkezett volna, hogy a kir. Felségnek az örökségből 200.000 arany jár a sereg fenntartására. A következő mondat akként módosul, hogy a fejedelemasszony egyik utolsó intézkedésével úgy rendelkezett, hogy a fentebbi címlet alatt 100.000 császári aranyat kelljen kifizetni. Ugyancsak, ha a király hozzájárulna, hogy a jezsuiták Erdélyben megtelepedhessenek, ez esetben vagy neki, vagy pedig az erdélyieknek újabb 100.000 aranyat kell fizetni a hagyatékból. Már most, hogy miféle rész jár az unokáknak és minő módon kelljen azt gondozni, arra általánosságban azt jegyzi meg, hogy az a saját

[97] Orsz. Lt. Kincst. o. : A. J. Irreg. Misc. fasc. 8.

megbizatásához tartozik. Irásaira hivatkozik akkor is, mikor mások részesedésének a nagyságáról kellene nyilatkoznia.[98]

Amit azonban elmulasztott itt, az megtalálható egyéb feljegyzéseiben, melyeket összevetve más, nem tőle származó számadásokkal, több világosság tárul elénk a hagyatékra vonatkozólag. P. Kiss feljegyzései szerint a kassai kollégiumnak adósság címén Báthory Zsófia örökségéből járt 22.000 forint.[99] Ezenkívül leszámítva azt a 45.000 rajnai frt-ot, amit a kassai kollégium még a fejedelemasszony életében megkapott, örökölt tőle még a templom tornyainak a felépítésére 10.000 frt-ot ; a pataki rendház 18.000 frt-ot ; házak megváltása címen 2000-et s ezenkívül külön még 1500 frt-ot.[100] Egy másik jegyzék, mely azonban nem P. Kiss kezeírása, a pataki örökséget a nagyvári jószágban és néhány szőlőbirtokban jelöli meg, de ezek pénzértékét nem határozza meg, sőt egyenesen bizonytalan értékűnek mondja.[101] Ugyanígy a szatmári rezidencia jussolta a géberjéni és szamoskői javakat, melyek értéke az utóbbi szerint szintén nincs megállapítva, de P. Kiss 4000 frt-ra értékelte. [102] Ezeken kívül az utóbbi vallomása szerint a jezsuita provinciálist illeti meg II. Rákóczi Ferenc nagykorúságáig a szentmiklósi birtok jövedelme. Becslése szerint ez megért 15.000 frt-ot. Ehhez járult a hagyatékból még 1200 frt a különböző rendházaknak és kollégiumoknak ; a különböző templomok felszerelésére 5—6000 frt s külön 1500 frt még a kassai jezsuita templom berendezésére. Eme levonandó és kiadandó összegek a hagyatékból P. Kiss számítása szerint kb. 100.000 frt-ot tettek ki.[103]

De még egyéb kifizetnivalók is terhelték az örökséget. Igy a Pázmáneum követelnivalója a kölcsönadott tőke és kamata után 22.808 frt volt.[104] Ehhez járultak végül a fejedelemasszony temetésével kapcsolatban felmerülő költségek, melyekről alább még külön szólunk.

P. Kissnek ezek a feljegyzései meglehetősen hiányosak és pontatlanok. A királyon kívül csak a saját rendi intézményeinek járó hagyatékról szólnak részletesen. Ezt tehát akként is lehet magyarázni, hogy a többivel már nem törődött. Úgy

[98] U. o. fasc. 8. Puncta. Dátum nélkül.
[99] U. o. Lista. Dátum nélkül.
[100] U. o.
[101] U. o. De testamento et legatis Principissae Rakoczianae Sophiae natae Báthory.
[102] U. o. Lista.
[103] U. o. Lista.
[104] U. o. De testamento et legatis etc.

gondolhatta, hogy akiknek van még követelnivalójuk, azok lépjenek majd tárgyalásba közvetlenül azzal, akit az uralkodó meg fog bízni a nagy örökség gondozásával. Ha ez a felfogás vezette, nem egészen felelt meg a végrendelet szellemének, hiszen az lépten-nyomon azt hangoztatta, hogy mindenről P. Kissnek van tudomása. De mint rendi ember, elsősorban rendje érdekeit akarta képviselni s ha itt fennakadás nélkül bírt volna célhoz érni, a többivel már nem sokat törődik. Legfeljebb, ami nagyon valószínűtlennek látszott, ha Zrínyi Ilona is megajándékozza teljes bizalmával, úgy szívesen ajánlja fel további szolgálatait, amint ezt nem egyszer hangoztatta a hozzá intézett levelekben. Miután az első végrendelet egyirányú megfejtésével elkészült, a végére odajegyezte : «ego me non quaero, apparet».[105]

Itt csak az a kérdés merült fel, vajjon mások, különösképen, akiket a legközvetlenebbül érdekelt, csakugyan elhiszik-e majd neki, hogy nem saját, illetve rendje érdekeit kereste-e, hanem teljes tárgyilagossággal intézte a fejedelemasszony végső akaratát. Ő mindenesetre azt szerette volna, ha ez az első végrendelet jut érvényre s ennek értelmében egyezhetik meg Zrínyi Ilonával, aki gyermekeinek nemcsak anyja, hanem gyámja és a birtokok kezelője lett. De már most élt a gyanúperrel, hogy ez nem fog sikerülni és Zrínyi Ilona mindent elkövet, hogy a király megvonja tőle ezt a széleskörű felhatalmazást és intézkedési lehetőségeket. Felkészült tehát erre az eshetőségre s a második végrendeletben olyan ütőkártyát kapott kezéhez, mellyel azt hitte, hogy érvényesítésének a fenyegetésével sikerül majd az elsőt elfogadtatni.

Ami menye ellen irányult, arra Báthory Zsófia most már, hogy Thököly feltűnt, készségesen hajlott. Ha tehát felmerülhetett az a veszély, hogy P. Kiss szavainak, mint az ő végakarata magyarázójának nem adnak hitelt, ám legyen, megmondja ő világosan, hogy halála után ingó és ingatlan vagyonával hogyan és miként akar rendelkezni. Nem tagadta azt sem, hogy utóbbi intézkedését ob Helenae Zrínyi alienum animum teszi.[106] Általános örököseinek két unokáját nevezte meg az alábbi feltételekkel. Kincseinek bizonyos részét Ferenc örökli, aki ezeket majd P. Kisstől veheti át. A többi ingóságokból egyenlő arányban részesedik Ferenc és Julianna. Ketten öröklik Borsit, Munkácsot és Ecsedet. Az előbbi kettőt halála után a szepesi kamara a császár részére foglalja le. Az ő birtokában marad mindaddig,

[105] U. o. Puncta.
[106] Wellmann Imre : i. t. Rákóczi Emlékkönyv. II. k. 96. l.

míg unokái 50.000 frt-ot le nem fizetnek neki. De viszont a kamara köteles a jövedelem után járó kamatokat az unokák részére kiutalni, akik ezeket adósság törlesztése címén a kassai kollégiumnak és a Pázmáneumnak tartoznak kifizetni. E három birtokot terheli az a 10.000 frt is, amit a végrendelet szerint az unokák a kassai jezsuita templom tornyainak a felépítésére tartoznak fordítani. Az ecsedi uradalomból külön jár a császárnak 10.000 frt. Az unokák elhalálozása esetén Munkács és Borsi az 50.000 frt tehertétellel együtt az ausztriai provinciális felügyelete alatt a kassai jezsuita kollégium birtokába megy át. Ha azonban felnőttek és az említett összeget kifizették, minden további nélkül a két jószágot átvehetik. A szentmiklósi uradalom, melynek értéke 30.000 császári arany, Ferenc unokájáé lesz. Az ő elhalálozása esetén átszáll Juliannára, ennek férjhezmenetele után mindkét nembeli utódaira, ezek hiányában pedig a jezsuiták provinciálisára. De a jövedelemből az örökös köteles 10.000 frt-ot vagy a kassai kollégiumban, vagy pedig a bécsi Pázmáneumban nevelkedő kispapok eltartására fordítani. Az ősi javak, mint Somlyó és azok, melyek Erdélyben vannak, az unokákat illetik meg. Már most ama birtokokat, amelyek Thököly Imre kezében vannak, a végrendelet végrehajtói kötelesek visszaszerezni s ezt az eljárást késedelem nélkül meg kell indítaniok. Kik lesznek a végrehajtók, azt majd P. Kiss és Lupstowska Hedvig fogják megállapítani. Nagybárit a végrendelet szerint a pataki, Géberjént pedig a szatmári jezsuita rendház örökli. Ugyancsak a pataki jezsuita szeminárium birtokába szállnak a tarcali, tolcsvai, bényei, pataki és az újhelyi szőlők. Az ungvári jezsuiták részére pedig templomot kell építeni.

A temetés előtt P. Kissnek jogában áll elszámolási kötelezettség nélkül a befolyt jövedelmekből akkora összeget magához venni, amekkorát jónak lát. Ezenkívül 5000 frt-ot kell kifizetni vagy a temetés előtt, vagy után Hedvig nővérnek ; P. Kissnek saját céljaira (pro se) külön még 1000 frt-ot, 2000-et pedig a felmerülő szükségletekre. Külön az ingóságokból kell kifizetni 10.000 aranyat a császárnak, ugyanannyit a végrendelet végrehajtóinak, bíráinak 1000-et és 200-at a végrendelet megbízottjának. Nem feledkezett meg Csáky István gróf gyermekeiről sem, ezeknek 1000 császári arany értékű ékszereket hagyományozott s végül meghagyta azt, hogy a kassai jezsuita templom részére, melyet végső nyughelyéül szánt, készíttessenek egy díszes ornátust. Még csak az a kívánsága volt, hogy amennyiben Zrínyi Ilona feleségül menne Thököly Imréhez, ez esetben a gyámságot ne ő gyakorolja, hanem az uralkodó vegye át.

A temetése megrendezésével P. Kisst és apáca nővérét bízta meg.[107]

Báthory Zsófia, mint a végrendelet elárulja, Zrínyi Ilonáról egy szóval sem emlékezett meg. Olybá vette, mintha nem is létezett volna. Nem rótt rá kötelességeket, de nem is adott neki jogokat. Mindezekkel P. Kisst ruházta fel. Ő tehát birtokon belül maradt, akár az egyik, akár a másik végrendeletet kell érvényesíteni, Zrínyi Ilona pedig a birtoklás sáncain kívül esett. A páter egyelőre, nem sokat törődve a családi kötelékekkel és érzelmekkel, valóban úgy viselkedett a pataki várban, mint aki tudatában van teljhatalmának. Amikor Zsófia örökre lehúnyta a szemét, első dolga volt, hogy zár alá vegye a nagyasszony kincseit s megtegye a temetési előkészületeket.

Az előbbi munka nem okozott sok gondot az atyának. Báthory Zsófia még életének utolsó szakaszában mesteri módon elrejtette kincseinek a legértékesebb darabjait. Erről jóformán csak a páternak és ama mesteremberekneк volt tudomása, akik a rejtési műveletet elvégezték. Munkács, Patak és Regéc vára tehát drága titkokat zárt magába. Erről azonban a fejedelemasszony halála után suttogni kezdtek az emberek s a gyanúsítások központjába P. Kiss került. Erről ő is nyilatkozott, mondván, hogy a fejedelemasszony pénze nem veszett el, s majd napfényre kerül, mikor szükség lesz rá.[108] A híresztelések már arról is tudtak, hogy a kincsek a jezsuiták birtokába kerültek, amit a páter azzal cáfolt: «nem veszett el Báthory Zsófia kincse, megvagyon és megadják, ha Isten felnevelvén az árvákat, emberkort érnek és avval is megbizonyítják, hogy nem a Jézus társaságában levőknél vagyon azon Méltóságos ház kincse».[109] De hol rejtőzködött, arról most még nem volt hajlandó nyilatkozni, csupán azt hangoztatta, hogy sem nála, sem pedig rendjénél nincsenek. A kósza hírek azonban nem hallgattak. 1695-ben külön bizottság szállt ki, hogy nyomára jusson, de hiába. Terhelő vallomások elhangzottak a páterra és másokra, nevezetesen, hogy ő, mielőtt még 1680-ban elutazott volna Lengyelországba, búcsúzásképen leszaggatta a munkácsi tárházról a pecséteket s az ott található legértékesebb ezüst- és aranyedényeket beolvasztván, sok más ládaszámra menő drágaságok-

[107] Katona István: Historia Critica. Tom. XV. Budae 1842. pag. 372—74.

[108] Komáromy András: A Rákócziak kincse Munkács várában. Századok. 1891. évf. 739. l.

[109] U. o. 744. l.

kal együtt nagymennyiségű pénzt is vitt magával Lengyelországba, mint mondá: útiköltség gyanánt.[110]

Alább látni fogjuk, hogy ez túlzott felértékelése az elvitt kincseknek, amit érthetővé tesz, hogy azokból a tanuvallomásokból származnak, amelyek Zrínyi Ilona pártembereinek az ajkán hangzottak el. Azt a páter sem tagadta, hogy vett magához a kincsekből, és pedig a sírfelirat és a címer elkészítéséért 932 gira ezüstöt.[111] Nála volt a 18—20.000 frt értékű családi ékszer és az elhúnyt fejedelemasszony arany jegygyűrűje, melyet oly kikötéssel bízott reá, hogy őrizze meg azokat Ferenc nagykorúságáig s akkor, mint a nagyanya ajándékát, adja át neki. De ha közben meg találna halni, az esetben a drága ékszer a jezsuita rend birtokában maradhat, a jegygyűrűt pedig a máriacelli kegyoltár részére kell odaajándékoznia.[112] Ezenkívül minő értékek voltak még nála és mennyit vitt magával útiköltség címén, arról nem nyilatkozott. Feltéve, hogy ezek nagyobb értéket képviseltek, jogilag akkor sem marasztalható el, mert a végrendelet szerint ezt megtehette elszámolási kötelezettség nélkül. Más kérdés, hogy Zrínyi Ilonának tetszett-e ez az eljárása? Természetes, hogy a legnagyobb ellenszenvet váltotta ki belőle, s ez annál jobban erősödött benne, mivel őt okozta, hogy anyósa életében és halálában kisemmizte mindenből.

7. Zrínyi Ilona contra Kiss Imre.

A harc elkerülhetetlenné vált köztük s megindult, mielőtt még a halott földi maradványait eltakarították volna. Az első ütközési pontot a temetés kérdése okozta. Zrínyi Ilona ezt a családi kötelék révén követelte magának, P. Kiss és Lupstowska pedig a végrendelkezés jogán. Amikor ezt Ilona szóbahozta a páter előtt, ő elég kíméletlenül így válaszolt neki: «A megboldogult látva még életében, hogy a Méltóságos Fejedelemasszony miként rövidítette meg az elhalt fejedelem lelkét és pedig azzal, hogy az elrendelt és megígért 10.000 frt-os misealapítványt lelke üdvéért nem teljesítette, így szólt: ha ily igazságtalanul járt el az én menyem jó férje lelkével, hogyan bízhatnám rá én a saját lelkem üdvösségét és a temetést!» Ilonát szívendöfte ez a vád s amit eddig okkal, vagy anélkül elmulasztott,

[110] Komáromy A.: i. m. Századok. 1891. évf. 750. l.

[111] Orsz. Lt.: Kincst. o. Acta Jes. Irreg. Misc. Fasc. 8. P. Kiss I. levele Zrínyi Ilonához. Kassa, 1681. jan. 9.

[112] Orsz. Lt. u. o.

most jóvátette, s tanuk jelenlétében kész volt a nevezett misealapítványt letenni.[113] Ilyképen elhárult ez az akadály, s most már cselekvőleg kívánt résztvenni a temetés megrendezésében, ami a legtermészetesebbnek látszott. De nem így P. Kiss előtt. Ő e beleavatkozással kegyeletsértést látott az elhalttal szemben s ezért méltatlankodva félreállt, de azzal a megjegyzéssel, hogy Ilonát terheli a felelősség, s jól vigyázzon, hogy a temetés méltóképen történjék meg. Egyébként még hozzáfűzte, hogy az ügyet jelenteni fogja Őfelségének. A kegyeletsértő botrány kitörőfélben volt s gróf Károlyi László szatmári várispán és Kisfaludy György beregi alispán, akik jelen voltak e megbeszélésen, azzal iparkodtak elejét venni, hogy kérlelték a pátert: ne vonná meg a segítségét, mert erre Zrínyi Ilona is számít. Ő azonban makacsul kitartott, mondván: amit egyszer a fejedelemasszony elhatározott, attól ne álljon el és amit magától elkezdett, azt ténylegesen fejezze be.[114] Hosszas könyörgésre mégis csak megenyhült s Hedvig nevében is megígérte, hogy mindketten közreműködnek a temetés megrendezésében.

Ez alkalmas pillanatnak látszott arra, hogy a két ellenfél között tovább egyengessék a kibékülés útját. Kinek volt ebben nagyobb érdeme, Károlyinak vagy pedig Kisfaludynak, nem fontos, de tény, hogy 1680 június 22-én létrejöhetett P. Kiss, Hedvig nővér és Ilona között az alábbi megegyezés: 1. A jószágok igazgatása és birtoklása, amint van, úgy megmarad a fejedelemasszonynál. 2. P. Kiss az elhúnyt javaiból az alább megnevezendő összes jövedelmei felett teljes szabadsággal rendelkezhetik s ezekből annyi pénzt rak össze, amennyit éppen tud. 3. Az elhúnyt jószágaiból a temetés kiadásaira felmerülő pénzt a páter meg fogja kapni és ezzel szabadon rendelkezik. Ugyancsak az elhalt fejedelemasszonynak tett szolgálataiért felveszi azt a bért, amit kialkudott vele. 4. Hedvig nővér részére 5000 frt-ot fizet Zrínyi Ilona, de ez a kötelezettsége szívességén múlik. Ugyanez áll a másik 5000 frt-ra, melyeket a szerzetesek részére hagyományozott a boldogult. 5. Az előre nem látható szükségletek fedezésére, melyek a temetésig felmerülhetnek, újabb 2000 frt-ot vehet el P. Kiss a jószágok jövedelmeiből. 6. Az apáca gondoskodik arról, hogy a nagyobb pincéből 50 akó bort szállítsanak el kolostora használatára s a szállítás költségei az elhalt javait terhelik. 7. A jószágfelügyelő gondoskodik a temetés tartalmáig P. Kiss és Hedvig nővér, továbbá a szolgálatukra

[113] Orsz. Lt. Kincst. o.: Acta Jes. Irreg. Misc. fasc. 8.
[114] U. o.

rendelt cselédség tisztességes élelmezéséről. 8. Ha kolduló barátok jönnének, vagy bárminő más, jogos szükséglet merülne fel az adakozásra, ebben szabad keze legyen mind a páternak, mind pedig az apácának. 9. Mindazt, ami a temetésre szükséges ételben, italban, fában, gabonában, takarmányban, vagy bármi másban, azt az összes jószágok terhére kell Kassára szállítani. Kéznél legyenek az emberek, hogy mindent fennakadás nélkül lehessen elvégezni. 10. Hasonlóképen gondoskodás történjék, hogy Munkácstól Kassáig az egyes megállóhelyeken semmiben hiány ne legyen. 11. Rákóczi-ház alkalmazottjai engedelmességgel tartoznak a páternak és apácának. 12. A zavar elkerülése végett komolyan kell figyelmeztetni mind Báthory Zsófia, mind pedig Zrínyi Ilona cselédségét, hogy egymást kölcsönös tiszteletben tartsák. A gyász megkívánja, hogy minden civódást és veszekedést kerüljenek. Az elhúnyt tekintélyét holta után is meg kell őrizni, cselédségét nem szabad idegenként kezelni s a titoktartást meg kell őrizni. 13. A végrendelet egyéb pontjainak a letárgyalása a temetés utáni időre halasztassék. 14. A gyalogos katonaság részére gondoskodni kell mozsarakról, puskaporról, a szükséges fegyverzetről és általában a többi aprólékos dolgokról. 15. Leszögezendő az is, hogy a meghalt 6 fekete paripáját és egy hintót, továbbá 6 közönséges lovat jólvasalt kocsival hagyott apáca nővérének s ugyancsak 6 futólovat hintóval P. Kissnek s ezenkívül még 5 hátaslovat fegyverekkel és egyéb szerszámokkal. 16. Meg kell tudni azt, hogy Szentháromságvasárnapjáig mennyit jövedelmez a géberjéni uradalom, s ami haszon marad belőle, azt P. Kiss kapja meg. 17. A szentmiklósi jószág minden tartozékával egészen a temetésig az apáca és a páter felügyelete alatt marad. Utána pedig, ha a végrendeletet jóváhagyják és nem változtatják meg, Szentmiklós minden jövedelmével Zrínyi Ilonára száll át. 18. Mivel a temetés nagy gondját P. Kiss veszi magára, ez okvetlenül megkívánja, hogy az ő intézkedéseinek és akaratának mindenki engedelmeskedjék és szolgálatára álljon, hogy akadálymentesen tudjon intézkedni, úgy, amint az előírások azt megkövetelik.[115]

Ezt a 18 pontból álló megegyezést nemcsak az érdekelt felek, mint elsősorban Zrínyi Ilona, Lupstowska Hedvig és P. Kiss Imre írták alá, hanem saját pecsétjükkel megerősítve szentül fogadták, hogy annak rendelkezéseit megtartják. De aláírásukkal hitelesítették még Károlyi László és Kisfaludy

[115] Orsz. Lt. Kincst. o. : Acta Jes. Irreg. Misc. fasc. 8. Conventio . . . inter Celsissimam Viventem, Monialem et P. Kiss. Munkács, 1680 jún. 22.

György is. P. Kiss itt szintén széleskörű jogokat biztosított magának. Zrínyi Ilona hagyta, talán abban a tudatban, hogy engedékenysége által sikerül a továbbiakban a maga számára megnyerni s így az összeütközést kikerülni. Nem így történt. Hiba volt, hogy egyik a másikhoz nem volt sem őszinte, sem pedig méltányos. Bár a megegyezés sok pontban szabad rendelkezést biztosított a páternak, a fejedelemasszony mégis csak azt hitte, hogy az anyagi kérdésekben nem fog teljesen önhatalmúlag eljárni, hanem azt vele előbb megbeszéli. Az illendőség ezt diktálta volna, de a jog többet engedett meg.

P. Kiss rossznéven vette az úrnőtől, hogy még a halál bekövetkezte előtt elzárta az egyik kincseskamrát, arra saját pecsétjét ütötte rá s őt bizony nem engedte be. Ebben nagyfokú bizalmatlanságot látott, melyet Báthory Zsófiánál nem szokott meg s nem volt hajlandó elviselni most sem. Az egyesség papiroséртékre csökkent, melyet a maga részére sem tartott kötelezőnek. Úgy gondolta, ha Zrínyi Ilona már most korlátozza az ő szabad rendelkezési jogát, nem fog engedni később sem s ez harcra szólította. A temetéssel kapcsolatban az ő feladata lett, hogy Krakkóba utazzék, ott elkészíttesse valamelyik lengyel ötvösnél Báthory Zsófia címerét, az epitáfiumot, s megrendelje a többi szükséges dolgokat. Magára vállalta azt is, hogy a halál hírét ő közli majd János lengyel királlyal és I. Lipót császárral. Ez jó alkalmul szolgált, hogy necsak a nevezett helyeken hozza szóba Báthory Zsófia végakaratát, hanem, hogy meglátogassa *P. Vid László*[116] osztrák provinciálist, neki is beszámoljon az eseményekről s utasítását kérje a további eljárásra.

Mielőtt útrakelt volna, Lupstowska Hedviggel külön is iratott a császárnak s a maguk érdekeinek megfelelően, de a megegyezés ellenében, Zrínyi Ilona mellőztetését kérte. Az apáca megírta a császárnak, hogy az elhúnyt fejedelemasszony, mint hozzá a legközelebb álló rokont, őt bízta meg a temetés gondjával, amit azonban Zrínyi Ilona most elég kegyeletsértően meg akar akadályozni. Arra kéri tehát a Felséget, hiszen ezt a kegyet holta után is megérdemli Báthory Zsófia, hogy biztosokként küldje ki gróf Csáky Istvánt és Károlyi Lászlót, akik ketten segítsenek neki mindama dolgok elintézésében, melyekről P. Kiss fog adni felvilágosításokat a helyszínen. Nem hallgatta el azt az aggodalmát sem, hogy az ifjú fejedelemasszony ellenállására el lehetnek készülve, ép ezért kifejezetten azt is kérte, hogy a magyar királyi udvari kancellária mind azt vegye bele a megbízó-

[116] Pályafutására nézve v. ö. Velics László : i. m. II. k. 89. l.

levélbe, amihez Őfelsége kegyesen hozzájárul, nehogy ennek hangsúlyozása nélkül a császári tekintélyen essék csorba s nagy tiszteletlenség érje a meghalt emlékét. Utalt még arra, hogy ami a leveléből hiányzik, azt majd P. Kiss bővebben kifejti s a részletesebb utasításokat is átveszi, csupán ezt haladéktalanul kaphassa meg.[117]

A levél hangja és tartalma világosan elárulja, hogy most már a másik fél is felmondta a megegyezést. Következtek a hosszú időre elhúzódó intrikák, áskálódások, támadások, melyek elkeserítették Zrínyi Ilona életét, de nem hoztak nagy dicsőséget a két egyházi személy nevére sem. A meghalt nagyasszony még nem volt véglegesen eltakarítva és holtteste szomszédságában már javában dúlt a harc. Hogy ez ilyen módon megtörténhetett, annak megértésére tudnunk kell, hogy a Rákóczi-családban a végleges eltemetés sokszor elhúzódott hónapokig. II. Rákóczi György pl. 1660 június 7-én halt meg s csak a következő év április 24-én temették el Patakon, édesanyja mellé. Ugyancsak I. Ferenc fejedelem elhalálozási dátuma 1676 július 6 s végső pihenőjét csak 1677 augusztus 19-én nyerte el a kassai jezsuita, most premontrei templom kriptájában.[118] Báthory Zsófia hamvainak szintén hónapokon keresztül kellett ideiglenes sírjában pihenni, a munkácsi várban, míg 1681 március 16-án el lehetett temetni fia mellé Kassán. Ez az idő elég volt arra, hogy a kitört egyenetlenségben mindkét fél a békés megegyezés helyett idegen befolyásokat engedjen érvényesülni, sőt még I. Lipót királyt és császárt is megszólaltassák.

P. Kiss június 27-én hagyta el a munkácsi várat. Útiránya Kassa, Krakkó, Bécs és Linz volt. Célja pedig részint a temetkezési előkészületek megtétele, részint önmaga, illetve a végrendelet keresztülvitelének a biztosítása. Távozása Zrínyi Ilona embereinek a tanusága szerint különös körülmények közt történt meg. Mielőtt útrakelt volna, két megbízható szolgájával éjjel két órakor feltörte a kincstár pecsétjét, kinyitotta ajtaját s állítólag P. Ordódy Jánost, Zrínyi Ilona gyóntatóját, aki ezt a merényletet meg akarta akadályozni, útjából félrelökte s a fentebb már vázolt kincseket magához vette.[119] De még ez is kevés volt. Magához kerítette a fejedelemasszony pecsétjét s nyiltan hangoztatta, hogy két végrendelet van a kezében,

[117] Orsz. Lt. Kincs. o. : Acta Jes. Irreg. Misc. fasc. 8. Lupstowska H. levelei. Dátum nélkül.

[118] Wick Béla : Kassa régi temetői, templomi kriptái és síremlékei. Kassa, 1931. 156. l.

[119] V. ö. Horváth M. : i. m. 33. l.

melyeket azonban csak az udvarnál fog előmutatni. Ajánlotta Zrínyi Ilonának, hogy fogadja el az elsőt, különben a második nyer érvényt, miáltal javaiban és személyes jogaiban nagy kárt fog vallani.[120] Ilona természetesen követelte a végrendeletek felmutatását, amit azonban Kiss megtagadott s kocsira ülve elindult útjára.

Ha így a páter, ő se másként ! Első dolga volt, hogy a várőrségeket június 30-án feleskette a maga, Ferenc és Julianna hűségére. P. Kiss ellen óvást emelt a leleszi konvent előtt, s feljelentette őt nemcsak Szelepcsényi prímás és Gubassóczy János[121] nyitrai püspök és kancellár előtt, hanem saját rendfőnökénél is, kérte vele szemben segítségüket. Különösen az utóbbi előtt öntötte ki lelke keservét, melyet, mint írta, még csak növelt P. Kiss, aki a látszat szerint meghamisította jámborul elhúnyt Báthory Zsófia végrendeletét és nemcsak a temetés körül, hanem még azon túl intézkedési hatalommal ruházta fel önmagát. «Megtette azt, hogy nemcsak a vár javaiból és a hagyatékból gondoskodott a temetésre szükséges dolgok előteremtésére, hanem saját tetszése szerint, anélkül, hogy nekem tudomásom lett volna róla, vagy az emberem jelen lett volna, annyi ezüstneműt vitt el, amennyit jónak látott. Ő ugyan azt mondta, hogy az ezüstöt a megboldogult sírfeliratának és a címernek az elkészítésére akarja fordítani, de a jó rend megkívánta volna, hogy ezt előbb velem is tudassa. Saját szájával bevallotta, hogy felnyitott olyan ládát is, melyben drágakövek és egyéb értékes ékszerek voltak s ezeket onnan kiemelte. Minő biztatásra, vagy milyen engedélylyel tehette meg mindezt s hogy minő kárt okozott evvel az én árváimnak, azt megítélheti Tisztelendőséged. Be akart jutni a másik kincstárba, s csak akkor hagyott fel e szándékával, amikor meggyőződött róla, hogy egyedül nem tud behatolni. Ezek után június 27-én hirtelen eltűnt Munkácsról, embereimnek azt állítva, hogy előbb Krakkóba megy, utána, ha teheti, Bécsbe. Most már teljes bizonyossággal meggyőződtem róla, hogy nemcsak a sírirat s a címerek elkészítésén fáradozik, hanem valamiféle kieszelt végrendeletet (mely, ha meg is lenne, csak az ő ösztönzésére és nem törvényes módon láthatott napvilágot) akar királyi jogon megerősíttetni az én árváimnak a jogsérelmére. Kiszolgáltatva lévén neki, fenyegető magatartásával és civódá-

[120] U. o. 34. l.

[121] Mindkettőről részletesebben l. : M. A. : Szeplecsényi prímás és Észak-Magyarország rekatolizálása (1671—75). Különlenyomat a Theológia 1935. évi II. k. 3—4. számából. 5—16. l.

saival egész mostanáig kénye-kedve szerint izgatja ellenem árváimat különféle ármánykodásaival.

Tisztelendő Atyám ! Másoknál is vannak udvari gyóntatók, mint nálam P. Ordódy János, a Jézustársaságnak egyik kiváló férfia. De hogy ezek oly feltétellel nyernék alkalmaztatásukat, hogy végrendelethamisítást, temetési intézkedést és más ilynemű dolgok megkísérlését merészeljék, azt eldöntheti az ön bölcs ítélkezése. Ki ruházta fel tehát P. Kisst ily feladatokkal? Ahogy én, mint árváimnak nevelője, édes-jó uramat nélküle is tisztességesen eltemettettem, azonképen sokkal nagyobb előkészülettel tudtam volna és tudnám elföldeltetni a meghalt fejedelemasszonyt, mint a páter. De ő kiragadva kezemből minden lehetőségét a temetés rendezésére, hogy mit csinált ama elvitt és nem kisértékű ezüstökkel, vagy hová tette azokat és hogy a temetés időpontja mikor lesz, azt csak ő tudná megmondani.

Főtisztelendő Atyám ! A pörlekedésnek és a háborúságnak nem én vagyok az előidézője. Főtisztelendő Atyaságod is el fogja ismerni ragaszkodásomat a Társaság irányában s lelkem mélyéből szeretném a jóviszonyt, egyedül csak eme átkos torzsalkodásokat és pörösködéseket kerülhessem ki. Nekem nincs más kívánságom, minthogy árváimmal együtt továbbra is békességben a Társaság javára legyek s annak tagjait tiszteletben tartsam.

Ezek előrebocsátása után lelkiismeretesen megfontolhatja Tisztelendő Atyaságod, vajjon méltányos dolgot kérek-e? Arra kérem, hogy nekem ebben orvoslást nyujtson s ezt az ügyet lelkiismeretesen elintézni ne késlekedjék.»[122] Ezek után már csak szívélyes szavakkal záradékolta a levelet. Hasonló volt a tartalma ama írásoknak, amiket Szelepcsényihez és Gubassóczyhoz intézett.

A vádak, amiket P. Kiss ellen felhozott, súlyosak voltak. A kincstárba való erőszakos betörés tényét megcáfolta ugyan, így ez nem tekinthető többnek, mint puszta ráfogásnak. De fenntartotta az ezüstneműeknek, a drágaköveknek és egyéb ékszereknek az ő tudta nélkül történt elvitelét. Ennél azonban még súlyosabb volt, hogy a végrendeletet az ő hamisításának tulajdonította. Azon múlt tehát minden, hogy Kiss az utóbbi vád alól tisztázza-e magát. Mert ha a végrendelet valódi és nem hamis, a keletkezése a törvényes formáknak megfelelt, az esetben elesik a lopás vádja is, hiszen a végrendelet kimondottan

[122] Orsz. Lt. Kincst. o. : Acta Jes. Irreg. Misc. fasc. 8. Zrínyi Ilona levele a P. Provinciálishoz. Munkács, 1680 aug. 1.

jogot adott neki a kérdéses ékszerek megőrzésére s egyéb értékek elvitelére, anélkül, hogy ezért felelősséggel tartozott volna bárkinek. Ennek beigazolása esetén csak az válhatott kérdésessé, vajjon eljárásának a módja helyes és bölcs volt-e? Nem lett volna-e okosabb, ha előbb megbeszélte volna Zrínyi Ilonával mindazt, amit megtett, vagyis a rideg jogot megegyezteti a méltányossággal. Nem így cselekedett, aminek főokát abban kell keresnünk, hogy egymást kölcsönösen nem szívelték s mindkettő túlságosan a saját érdekeit védte. Igy nem lehetett eredménye a megegyezésnek sem, amit egymásközt kötöttek, mert mindegyik iparkodott azt kijátszani.

P. Kiss jezsuita reverendájára ráfröccsent az önkényes ládanyitás és a lopás vádja. De ha ezzel illette őt a fejedelemasszony, vajjon nem esett-e ő is hasonló hibába? Alighogy a páter elhagyta Munkácsot, Ilonának első dolga volt, hogy feltörette a várban levő lakását, átkutatott ott mindent s a megtalált 85 császári aranyat és 300 frt-ot, amit az atya Báthory Zsófiától könyvek kinyomatására kapott, elvitte.[123] S amilyen szépen írt a P. Provinciálisnak, biztosítva a Társaság iránti hűségét és ragaszkodását, most bizony nemcsak a pátert, hanem még rendjét is kikiáltotta tolvajnak.[124] Itt tehát tête à tête ment az elkeseredett játék, mely legalább erkölcsi tekintetben egyiknek sem vált javára. Ilona hiába várta P. Vid megnyugtató levelét, ez késett. De nem sietett a válasszal a prímás, meg a kancellár sem. Ez annál jobban idegesítette, mert eközben egymásután érkeztek a felszólítások Caprara tábornok, Felső-Magyarország kapitányától, hogy várába német katonaságot fogadjon be. Az ő zaklatását is a jezsuiták aknamunkájának tulajdonította. Most tehát elhatározta, hogy más úton fogja igazát megszerezni. Egyik legbizalmasabb emberét, Klobusiczky Ferencet, a kir. tábla bíráját követségbe küldte nemcsak az udvarhoz, hanem Szelepcsényi prímáshoz, Széchenyi György kalocsai érsekhez, Gubassóczyhoz és más befolyásos emberekhez, kérvén őket, hogy ebben a kínos és árváit fenyegető ügyben siessenek a segítségére. Igazát nemcsak belső érvekkel védte, hanem, mint Horváth állítja, «húsz átalag tokajival» is.[125]

Ha a nevezettek mindeddig azért nem akartak beleavatkozni ebbe a darázsfészekbe, mert meg szerették volna hallgatni a másik felet is, P. Kiss azonban nem sietett hozzájuk, így az

[123] Orsz. Lt. Kincst. o. : U. o. P. Kiss beszámolója. Keltezés nélkül.

[124] U. o.

[125] Horváth M. : i. m. 35. l.

újabb sürgetésre az ő meghallgatása nélkül intézkedtek. Az ő közbenjárásuknak lett az eredménye, hogy I. Lipót meghagyta Ampringen kormányzónak, magának Szelepcsényinek s az illetékes kormányszerveknek, hogy Zrínyi Ilonát, mint I. Rákóczi Ferenc özvegyét s két gyermekének a gyámját összes jogaiban megvédjék.[126] Ennek megfelelően a prímás még augusztusban arra kötelezte a pátert és az apácát, hogy a végrendeletet mutassák meg s a fejedelemasszonyt ne akarják megrövidíteni. De most már Kiss sem volt rest. A sorrend megkövetelte tőle, hogy először a provinciálisával tárgyalja le a kérdést s ennek további lebonyolítását. Ez megtörtént, mielőtt még Zrínyi Ilona levelét kézhez kaphatta volna a provinciális. P. Kiss, alighogy megérkezett Bécsbe, tüstént jelentkezett nála s élőszóval elmondta mindazt, amivel Báthory Zsófia megbízta. Részletesen ismertette vele a végrendeletek tartalmát s elmondta, hogy ennek megfelelően mit és hogyan cselekedett eddig.

A kérdés sokkal kényesebb volt, mint amilyennek P. Kiss megítélte. Az bizonyos, hogy a Társaságra nézve súlyos dolgok forogtak kockán. Az anyagi természetűek közt voltak olyanok, amik adósság címén feltétlenül megillették, mint pl. a kassai kollégiumnak és a Pázmáneumnak járó tartozások. Erre vonatkozólag P. Vidnek sem voltak aggályai s ezek behajtását minden további nélkül szorgalmazta. A hitelező rendházak rektorainak bő utasításokat adott, hogy abban az esetben, ha Zrínyi Ilona nem akarná megfizetni, miként járjanak el. Első ízben fel kell őt erre szólítani, s ha nem lenne foganatja, a császárhoz kell folyamodni orvoslásért. De ha az udvar felszólítására sem fizetne, az esetben peres úton kell őt erre kényszeríteni.[127]

De a végrendelkező kegyes hagyatékairól sem lehetett egyszerűen lemondani, hiszen ilyesmit Báthory Zsófiának jogában volt megtenni, amint ezt más nagy családok egyes tagjai valláskülönbség nélkül meg szoktak tenni, hogy mint legközelebb állót, Lorántffi Zsuzsannát említsük. Mindehhez tehát a provinciális is ragaszkodott. De már a mód, hogy miként lehessen ezeket békés úton megkapni s a keletkező viszályt elsimítani, gondot okozott neki. Egyedül tehát nem akart dönteni e nagyhorderejű kérdésben, csak miután meghallgatta rendi tanácsa véleményét, utána adta meg P. Kissnek a szükséges utasításokat. Összesen 9 pontban foglalta össze tennivalóit. Ezeknek minden egyes tétele nagy mérsékletről, tapintatról, de amellett

[126] U. o. 37. l.
[127] Orsz. Lt. Kincst. o. : Acta Jes. Irreg. Misc. fasc. 8.

az igazság védelméről tesz tanuságot. Az 1. pont szerint P. Kiss tartozik az elhúnyt végakaratát a maga színtisztaságában a császári Felség előtt feltárni, mert ezt a végrehajtás maga teszi kívánatossá, a többire nézve már teljesen a Felség akaratára kell hagyatkozni. De emellett is kérni kell őt, hogy a végrendelet mindama intézkedéseinek végrehajtásától tekintsen el, amelyek vagy ellenkeznek a rendi konstitúciókkal, vagy pedig a rend kárára lehetnének Magyarországon. És pedig részletesen a következőkre : 2. a végrendelet közvetlen vagy közvetett végrehajtásától mentse fel a pátert, mivel azt tilalmazza a rendi alkotmány, így tehát azt nem szabad P. Kissre és az apácára bízni. Kívül álló személyek ezt sokkal jobban elintézhetik. 3. Hasonlóképen a jószágok kormányzása szintén világi jellegű feladat, amit megint csak tiltanak a rendi szabályok. Erre a célra is a világiak eredményesebben használhatók fel, mint a páter és az apáca. 4. Nem bízható az elhúnyt unokáinak a nevelése sem P. Kissre, akár egyedül, akár pedig az apáca közreműködésével, anélkül, hogy ebből Magyarországon ne származna a legnagyobb irígykedés, gyűlölet és kár a Társaságra. 5. Az már azután nem a rendi emberek feladata, hogy eldöntsék, még kevésbbé, hogy ajánlják e kötelesség elvonását az anyától, aki a természet rendje szerint nevelője és gyámja saját gyermekeinek. 6. P. Kissnek minden erejével meg kell kísérelni Őfelségénél, hogy a fentiek kötelezettsége alól a rendtagokat, mint a Társaság jó fiait felmentse. 7. Nem érdeke a Társaságnak, hogy akár az árvák gyámságával, akár pedig a jószágok igazgatásával izgalmat keltsen. Őfelsége megtalálja módját, hogy erről miként gondoskodjék. 8. Az uralkodó előtt oly körültekintően szabad személyekről, emberekről nyilatkozni, hogy senki hírneve és a nyilatkozó lelkiismerete csorbát ne szenvedjen és emiatt Magyarországon a Társaságot gáncs ne érhesse. 9. Nem szabad a végrendelet megerősítését szorgalmazni, de azt sem, hogy az érvénytelenítés veszélyével akár a magy. kir. udv. kancellária megvizsgálására, akár a szentszék elé vagy más peres útra tereljék. Ezeket mind Isten nagyobb dicsőségére kell elintézni.[128]

Ami első tekintetre szembeötlik ebben az utasításban, az nem más, minthogy a provinciális nagy bölcseséggel kerülte benne mindazt, ami Zrínyi Ilonában sérthette volna a természetadta anyai jogokat s a családi vagyon birtokképességét. A megengedett határokon belül védte azt, ami a végrendelet-

[128] Orsz. Lt. Kincst. o. : Acta Jes. Irreg. Misc. fasc. 8. Instructio pro P. Emerico Kiss. Bécs, 1680 szept. 2.

ből kifolyólag a Társaságot megillette. De az anyagi javak mellett neki többet ért Magyarországon a Társaság jó hírneve s ennek biztosításáért kész volt sok olyan jogot feladni, amit különben a végrendelet P. Kissnek s rajta keresztül a Társaságnak biztosított. P. Vid bölcs ember volt. Nemcsak a jelen előnyeinek az eshetőségeit mérlegelte, hanem ismerve a Társaság küzdelmes multját Magyarországon, nem akarta rendjét kitenni, hogy tisztán anyagi nyereség miatt esetleg megismétlődjenek azok a zaklatások és üldöztetések, melyek előfordultak nemcsak Bocskay és Bethlen felkelése, hanem I. Rákóczi György uralma alatt is.[129] Már pedig a határon feltűnt Thököly Imre alakja, aki nem sok jóval biztatta a jezsuitákat. Neki tehát óvatosnak kellett lenni s az is volt. Ezt ajánlotta P. Kissnek, ezért hangoztatta állandóan, hogy miatta a Társaságot kellemetlenség ne érje Magyarországon.

P. Kiss tehát megkapta tőle az irányító marsrutát. Ha annak mérséklő és engedékeny hangjával nem is értett mindenben egyet, de mint jezsuita, aki megszokta az engedelmességet a rendi felsőbbség iránt, ahhoz tartotta magát. P. Vid előtt nem leplezte azt a barátságtalan viszonyt, ami közte és Zrínyi Ilona között megvolt. Míg a panaszos levél az utóbbitól meg nem érkezett, addig a provinciális arra kérte, hogy kövessen el mindent, ami a fejedelemasszony megbékítésére szolgál. Ám most kezében volt a levél is, de P. Kiss ekkor már elutazott Linzbe, hogy jelentést tegyen az uralkodónak. P. Vid tehát, mielőtt válaszolt volna Zrínyi Ilonának, levelét előbb a páter után küldte, hogy tegye meg rá észrevételeit. Kisst nem lepték meg a súlyos kitételek s az egész levelet olybá vette, mint olyan asszonynak a kitörését, aki nem bír uralkodni idegein. Megírta a provinciálisnak, hogy az egészet a lelkiismeretfurdalása sugallta. A fejedelemasszony nem tud nyugodni. Mindent gyanúba vesz. Különös természete van. Feltételezi, hogy ő ingyen is szolgálhatna neki s ennek ellenére örökké sértegeti. Eljárási módja, hogy becsülete ellen intéz támadásokat. Leszögezi, hogy Báthory Zsófia valóban őt bízta meg a temetéssel, de bizonyítani tudja P. Ordódyval és Károlyi gróffal, hogy erre Zrínyi Ilona is megkérte s most hirtelen ezt meg akarja tőle vonni. Oktalanság, hogy írásos és pecséttel megerősített szavát annyiszor változtatja. Hivatkozik arra, hogy a köztük történt megegyezést már bemutatta P. Vidnek. Hangsúlyozza,

[129] V. ö. Meszlényi A. : A reformáció magy. kat. vértanui. Magyar Kultúra 1923. évf. 327. l. ; továbbá u. o. 1918. évf. 102. sk. l. — Pompéry Aurél : A két Rákóczi György és a jezsuiták.

hogy még mások megítélése szerint is hűséges felügyelő volt, de nem végrendelethamisító. Addig nem volt Zrínyi Ilonának kifogása ellene, amíg az anyagi javakat kellett rendeznie. A meghalt fejedelmi személyiségek, tehát nemcsak Báthory Zsófia, hanem Ferenc fia is e tekintetben teljhatalommal ruházták fel s az ő nagy fáradozása tette lehetővé, hogy tudtak fizetni s így Rákóczi Ferenc kikerülte a fejvesztést. Ezért a szerencsétlenségért Zrínyi Ilonát is terheli a felelősség. Kétségkívül, hogy nem szitaná a vészályt, ha ő most eltávozna s otthagyná ama sokezerre menő összegeket, melyek a nagyasszony után maradtak. Levelére és kijelentéseire nem tudott mást mondani, minthogy azok nem szentírási igazságok. Éppen emiatt szükségesnek találta, hogy a megboldogult végső intézkedéseinek mindenben érvényt kell szerezni. S mint hangsúlyozta: mi, t. i. a jezsuiták, vagyunk kötelesek és pedig sok jogcímen az ő emlékét a legmesszebbmenően megvédeni. De emellett a saját hírnevét sem dobhatta oda prédának, éppen ezért megkérte a provinciálist, hogy becsületete érdekében akár P. Ordódy útján szeliden, de mégis erélyes hangon leckéztesse meg Zrínyi Ilonát. Biztosra vette, hogyha valaki annyi jót tett volna neki, mint ő anyósának, azt nem gáncsolná, hanem csak dícsérni tudná. Tudta, hogy a kártyát mások is keverik ellene, azonban figyelmeztetett mindenkit, de elsősorban Zrínyi Ilonát, hogy miként viselkedett és viselkedik vele szemben, ugyanúgy fogja azt visszakapni. Neki nincsen arra szüksége, hogy az ő egyéniségét leleplezze Bécsben, mert itt túlságosan jól ismerik. Meg lehet nyugtatni, hogy nem sokáig kell várakoznia s megkapja a császár intelmeit, aki Ilonának épúgy parancsol, mint neki, azaz a páternak.[130]

A válaszban volt valami keserűség, de némi gúny is. Azt a vádaskodások váltották ki belőle, ezt pedig az a meggyőződése, hogy Zrínyi Ilona oly ügyet véd elkeseredetten, amiben nincs igaza. Báthory Zsófia emlékéhez rendületlenül ragaszkodott. Mint az ő gyóntatója és hűséges híve védte nemcsak végakaratát, de hírnevét is. De ebben a provinciális korlátokat állított elébe s neki a szerzetesi engedelmességből kifolyólag ehhez ragaszkodnia kellett. Válaszát Linzből írta. Az udvarban tartózkodott, sőt már kihallgatáson is volt a császárnál, akit értesítése szerint mélyen lesujtott a fejedelemasszony halála s a legnagyobb dícséret hangján szólott róla.[131] Mint közöl-

[130] Orsz. Lt. Kincst. o.: Acta Jes. Irreg. Misc. fasc. 8. P. Kiss válasza. Linz, 1680 szept. 30.

[131] U. o.

ték vele a titkos tanács október 1-én foglalkozik ezzel a kínos kérdéssel. Mit határoz, azt nem tudja. Bármennyire hangoztatta, hogy Báthory Zsófia végakaratát teljesíteni kell, ennek ellenére teljesen a provinciális szándéka szerint jár el. Zrínyi Ilona egyéniségét nem feketítette, de ez felesleges is volt, hiszen mint írta, nagyon jól ismerték ott. Ez azonban nem tartotta vissza, hogy a tényállást fel ne fedje, a végrendeletet meg ne mutassa, mert ez volt idejövetelének a legfőbb célja. Szóbeli felvilágosításait alátámasztotta még Hedvig nővér levelével. A titkos tanács mindezek birtokában úgy határozott, hogy az uralkodó egyelőre ne erősítse meg a végrendeletet, hanem azt újból vizsgáltassa felül s majd ebből kiderül, hogy mit kell cselekedni. Ennek megfelelően adta meg válaszát I. Lipót. Ezt közölte nemcsak P. Kissel, hanem a másik két érdekelt féllel is. Megírta, hogy gróf Csákyt és Károlyit küldi ki császári biztosnak azzal a megokolással, hogy Kiss és Lupstowska, szerzetes lévén mindkettő, a saját rendi konstitúcióik szerint nem vállalhatják magukra mindama feladatok elvégzését, amikkel az elhúnyt fejedelemasszony megbízta őket. A két komisszáriusnak tehát az lesz a dolga, hogy a temetésnél segédkezzenek az apácának, nemkülönben a páternak, akire a végrendelet gondja is ráhárult. Zrínyi Ilona köteles mind a megbízottakat, mind pedig a pátert várába befogadni, sőt az utóbbinak régi lakását is visszaadni. A császári biztosoknak meg kell adni a kívánt felvilágosításokat s ők tartoznak eljárásuk eredményéről a császár előtt beszámolni. Mindama ingóságokat, melyek az árvák örökét alkotják, a két biztos, a páter és az apáca jelenlétében a várkincstárba tartozik beszállíttatni. De ezek közt vannak oly értékek, amiket az elhúnyt P. Kiss őrizetére bízott. Ezeket ugyancsak, mint az árvák tulajdonát, az ő nagykorúságukig nála kell hagyni. A hagyaték többi része a temetés megtörténtéig érintetlenül marad s utána a két biztos jelenlétében Zrínyi Ilonának ki kell egyezni P. Kisssel. E legfelsőbb rendelkezésnek Zrínyi Ilona annál inkább tartozik engedelmeskedni, mert máskülönben a császár haragját vonja magára.[132]

I. Lipót fentebbi rendelete 1680 október 23-án kelt. Rá két napra Gubassóczy kancellár hosszú levélben tudósította Zrínyi Ilonát, hogy a páter miképen törekedett rávenni a császárt, hogy a hamis végrendeletet megerősítse, amit azon-

[132] Orsz. Lt. Kincst. o.: Acta Jes. Irreg. Misc. fasc. 8. I. Lipót rendelkezése. Linz, 1680 okt. 23.

ban ő, t. i. a kancellár meghiúsított. Bő tanácsokat osztogatott neki, hogy miként jöhetne nyomára a Kiss által elvitt s Bécsben meg Lengyelországban az apácáknál és másutt elrejtett gyöngyöknek és ékszereknek anélkül, hogy ezzel a szerzetet rossz hírbe hozná. A Jézus-társaságot annál inkább kímélnie kell, mivel annak főnöke sem helyesli Kiss eljárását s nem fogja elmulasztani megbüntetését.[133] Gubassóczy nem volt pártatlan ítélkező, amikor ezeket írta. Amennyire iparkodott a császári rendelet az ellentétes érdekeket összeegyeztetni, azonképen mélyítette a szakadékot e levél a két ellenfél között. Az kétségtelen, hogy P. Kiss védte a végrendelet valódiságát. Ezt azonban meg kellett tennie a végrendelkező és saját jóhírneve végett, hiszen már az a vád is elhangzott ellene, hogy ő tulajdonképen egy fehér, tiszta papiros végére íratta alá Báthory Zsófiával a nevét s utána az egészet a maga tetszése szerint töltötte ki.[134] Ha ezt most szóval megcáfolta, rákerült a sor még arra is, hogy bizonyítékait írásban foglalja össze azok ellen, akik így akarták becsületét tönkretenni. Gubassóczynak annál kevésbbé kellett a hamis végrendelet megerősítését meghiúsítani, mert erre egyszerűen nem volt szükség. P. Kiss szívesen, vagy nem szívesen, ez most nem fontos, teljesen a provinciális utasítása szerint járt el s a császári rendelet ennek megfelelőkép intézkedett. Az ő megbüntetését kár volt hangoztatni, mert erre igazán nem szolgált rá. Instrukciója szerint felfedte a császár előtt, hogy mi volt Báthory Zsófia végakarata s a többit az uralkodóra bízta. Hogy a végrendelet hamis-e, vagy eredeti, erről kifejezetten nem nyilatkozott. De ezt — úgylátszik — nem is akarta bolygatni, különben nem ajánlotta volna Csáky és Károlyi közvetítésével a békés megoldást. Bár Zrínyi Ilona részéről is megkapta a szükséges felvilágosításokat, mégis rendelkezése azt gyanítatja, hogy inkább Kissnek, mint neki adott igazat. Ha nem így lenne, nem hagyatta volna nála a lopottaknak minősített ékszereket. Ezáltal már a legfelsőbb helyről megkapta a felmentést a lopás gyanúja alól. Sőt még az elhúnyttól nyert egyéb megbizatások alól sem oldotta fel a két egyházi személyt, hiszen a két biztosnak csak segítőszerepet biztosított, annak ellenére, hogy a provinciális ettől is mentesíteni szerette volna meggyanusított rendtagját.

Gubassóczy levelével nem szolgálta a békét, hiszen Zrínyi

[133] Gubassóczy levele. Linz, 1680 okt. 25. V. ö. Horváth M. : i. m. 38. l.

[134] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. Veritates pro testamento Csm. D. Sophiae Báthory.

Ilonába csak bátorságot öntött a kitartó küzdelemre. De ha most felvillanyozta a remény, hogy nincs oka félni, Szelepcsényi levele kissé lehűtötte bizakodását. Megírta neki, hogy igen jól esnék, ha még a temetés előtt megalkudhatnék P. Kissel; mi ha meg nem történhetnék, Báthory Zsófia testének ünnepélyes eltakarítása után lehet csak törvényes vizsgálat alá vetni a végrendeletet, mert, mint írta: «illetlen volna viszálkodni a méltóságos testnek földszínén való létében».[135] A prímás eme békítését Horváth Mihály szintén «a furfangos Kissnek» tulajdonította, aki szerint a páter nem késett előtte megjelenni és sikerült az aggastyánt valamikép behálózni.[136] Megint egy olyan állítás, mely nélkülözi a bizonyítást. Joggal kérdezhetjük: miben kellett behálóznia az «aggastyánt» és miért? Szelepcsényi ismerve az uralkodó rendelkezését, nem tett mást, mint megismételte azt, ami a rendelkezésben is kifejezésre jutott. Sok herce-hurcától akarta megkímélni a szembenálló feleket, amikor szintén a békés egyességet ajánlotta. Zrínyi Ilona persze ezt másként értelmezte s inkább Gubassóczy ajánlatát fogadta el, mint az övét.

8. P. Kiss békülékenysége.

Kiss hajlandónak mutatkozott a kibékülésre, annak ellenére, hogy már eddig is annyi vád hangzott el ellene. Nem szegte kedvét az sem, hogy a közelmultban már kötöttek egymásközt egyességet, ez azonban mindkettő hibájából felbomlott. Most, hogy tárgyalt a provinciálissal, a császárral, Szelepcsényivel és sok más befolyásos emberrel, nem volt már oly merev s nem kereste igazát oly makacs kitartással. A provinciális a békét akarta még áldozatok árán is, ezt tehát neki szintén akarnia kellett. Ha ennek érdekében szólt is a prímásnak, anélkül, hogy behálózta volna, ezzel csak az útját szerette volna megkönnyíteni Zrínyi Ilonához. De nemcsak közvetve fáradozott ezen, hanem levél útján közvetlenül felkereste őt. Számolt azzal, hogy Munkácson minden lépését gyanúval kísérik, éppen ezért vigyázott minden mondatára, nehogy elvfeladást áruljon el s ezzel a maga számára megássa a vermet. Úgy írt tehát, mint az az ember, aki nem jár hamis utakon s nem csalárdsággal, mások, a jelen esetben az árvák megrövidítésével akar anyagi nyereséghez jutni.

[135] Szelepcsényi levele. Pozsony, 1680 nov. 3. V. ö. Horváth Mihály: i. m. 37. l.

[136] Horváth M.: i. m. 37. l.

Első levelét, tüsténT Kassára való érkezése után, 1680 december 22-én írta Munkácsra. Zrínyi Ilonát Méltóságos Fejedelemasszonynak szólítja, akinek ajánlja alázatos szolgálatát. Nem akart addig Munkácsra menni, mielőtt engedelmes levelében ki nem fejtené, hogy mivel jött és mit akar. Rátérve a tárgyra, igy folytatja mondanivalóját: «Istennel bizonyítom, mind éltében nagyemlékezetű jó Kegyelmes Asszonyomnak s mind holta után igaz szolgálója voltam és vagyok a Mélt. Fejed. Rákóczi-háznak. Ime most is kész vagyok azon hasznos igazságomat megmutatnom, csak ellenkezője Nagyságod ne legyen. És hogy mind Isten, mind az Magyar világ előtt mentes legyek minden időben s lévén is, elő szabad adni, hogy magamat mentül előbb az lehet a csendes és békességes compositióra alalmaztassam és a testamentomot is adgyam tudni Nagyságodnak, kész vagyok arra.

Kérem ezért Nagyságodat a Fölséges Isten kedvéért, vegye ezen készségemet s minden versengésre csaló dolgokat a Kis-Asszonnyal, t. i. Hedvig nővérrel és velem szép csendes úton complanáljam a temetésig. Úgy tartván Őfelsége kegyelmes parancsolattya és Mélt. Fejed. Érsek Uram Őnagysága atyai kérése, intése; amint hogy magam akarok Nagyságodnak praesentálnom; úgy lévén parancsolva az előbbiektől adatott parancsolatokkal, hozzátevén Ujlaky uram[137] által izennett Nagyságodnak Mélt. Fejed. Érsek ur Őnagysága: végezzen mindezekről a Fejedelem Asszony Őkegyelme a Paterral, mert addig veszekettek, hogy Tertius gaudebit!

Másodszor is kérem Nagyságodat, minden Magasságbeliekért, vegye kész voltomat. Én magamat semmibe nem akartam avatnom, ami Constitutioim ellen volna. A temetés dolgában is, ami rám bizattatik, csak azt követem el. Holott pedig ilyen vétek nélkül való és Őfelsége parancsolattyával s Mélt. Fejed. Érsek Úr Őnagysága akaratjával egyező kész voltomat Nagyságod acceptálja; minden bizonnyal a másik kedvetlen és megbecsülhetetlen károkkal halmozott út és mód vétetik elő; az lévén Őfelsége parancsolattynak második része, tudnyi illik, ha szép csendesen a temetésig mindeneket nem complanál velünk Nagyságod, a Nagyságod kemény vinculussal tizenkét esztendővel ezelőtt adott obligatiója szerint lészen a processus az Exemtorok által.

Azon Nagyságod obligatióját csodálkozva olvasta mind

[137] Ujlaky Istvánról van szó, aki Zrínyi Ilona udvartartásának asztalmestere volt. V. ö. Horváth M.: i. m. 49. l.

a magyar Cancellária, mind Károly László Úr Őnagysága s mind más böcsületes emberek. Melyben a többi között az vagyon, hogy szabad az nagy jóemlékezetű Fejedelem Asszonynak Testamentomot tenni valaminemű formában akarja, vagy írással, vagy csak szóval is ; és ha Nagyságod úgy éltében, vagy holta után valami formában beleavatná magát, akárminemű praetextus alatt, in poena calumniae, insuper in poena duplici vagyon Nagyságod.

Ezen dologban pedig Walsegg[138] úr lesz az executor, kinek is az exequálandó jókból sok ezer tallérok jutnak, Őfelségének azon kívül. És így bizonyos Mélt. Fejed. Érsek Úr izeneti : tertius gaudebit.

De még ezenfelül is más nagy romlás fog következni, mely gonoszoknak oka semmiképen nem vagyok, amint kitetszik feljebb megírt kész voltomból.

Végezetre alázatosan elvárom mához egy hétre Nagyságod minden excepció nélkül való világos válaszát, ha Őfelsége parancsolattyának enged Nagyságod? Ha a parancsolatok mellett való izeneteket tőlem meg akarja Nagyságod hallgatni (másra ezeket nem bízhatom), ha az én ajánlott kész voltomat veszi-e? Ha ezekre accedal Nagyságod, méltóságos választételével együtt érette átküldendő szolgáktól elvárom. Ha Isten engem Munkács várába viszen, ezen szolgák dolga is igen könnyen eligazodik ; addig Nagyságod ne háborgassa őkegyelmeket».[139] Ezek után már csak a záradékolás volt hátra, amit a levél írója ugyanolyan barokkstílussal fejezett be, mint ahogyan a többi részét megírta.

A béke olajágát odanyujtotta Zrínyi Ilonának. Ez a gesztusa, de főleg ennek írásos szavakba való öntése kétségtelenül elárulja, hogy P. Kiss előnyösen megváltozott. Harciasan távozott Munkácsról, de békésen érkezett vissza Kassára. Báthory Zsófia jogait védte ugyan most is, de már más hangszereléssel. Zrínyi Ilona előtt egyelőre nem szólt a végrendelethamisítás vádjáról, mert ezt méltatlannak tartotta magához, az Egyház szerzeteséhez. Feltételezte, hogy ez csak szóbeszéd, vagy megfélemlítés akar lenni, ezért levelében nem tért ki rá. Ellenben az elhalt végrendelkezhetési képességét Zrínyi Ilonának az obligációjával bizonyította. Ezzel akarta jobb belátásra bírni, amikor az uralkodó által is ajánlott békés megegyezést kívánta, mert Szelepcsényi mondása szerint ő sem szerette volna, ha

[138] Walsegg Ferenc Károly kamarai tanácsos.

[139] Orsz. Lt. Kincst. o. : U. o. P. Kiss Imre levele. Kassa, 1680 dec. 22.

a két veszekedő fél között a harmadik örvendezne. Békés hajlandóságát mi sem árulja el jobban, hogy a maga részére csak annyi intézkedési jogot tartott fenn, amennyit rendi konstitúciója megengedett.

Mi volt erre Zrínyi Ilona válasza? Újabb vádaskodás. Ahelyett, hogy megértette volna Kiss szándékát, azt egészen félreértette. A megfélemledett ember kapkodását olvasta ki leveléből s ez újabb okul szolgált arra, hogy ne engedjen, ellenkezőleg, tovább szorítsa a sarokba. Mintha a végrendelet most kevésbbé érdekelte volna, egyszerűen arra tért ki, amiről a páter nem írt; a temetést lobbantotta a szemére. «Reméltük vala azt — írja hozzá —, hogy Kegyelmed annyi fáradozása után a temetés alkalmatosságával és ahhoz való készülettel voltaképen tudósítana, hogy még ami hátramaradás találhatnék, arról szorgalmatosan provideálhatnánk. Mindazáltal, amit már Kegyelmed írásából látjuk, más privatumokért fáradoztatta magát, ingyen nem is illetvén adni a temetésnek készületit. Mely Kegyelmed munkája miképen edgyezzen azelőtt sokszor való szerzetes esküvésivel, tudnyi illik minemű igaznak legyen apró neveletlen gyermekeinkhez? Itélje meg Isten!»[140]

De ezzel mégsem tartotta illendőnek, hogy befejezze levelét, tehát mégiscsak kitért a végrendeletre. Persze itt is röviden, de fölényesen felelt. Megírta, hogy «az Testamentom dolgát már Őfelsége Mélt. Fejed. Érsek Uramra bízta s már processusban is lévén, nem látjuk szükségesnek másutt avval való tractának lenni; Isten és az igazság megmutatja. De szép csendesen és nem a mi árváink romlásának haszontalan fáradozással, költségszerzéssel kell annak végének szakadni. Látják ezt a magasságban lakók. De hogy valami privát accordára árva gyermekeink jövendőbeli nagy kárával bocsátkozhassunk (Kegyelmes Urunk, Őfelsége parancsolatja ez lévén, hogy az Testamentom törvényes eligazítása Érsek Úr Méltósága előtt legyen), nem látjuk annak módját megváltoztatni.

Akarván ezért Őfelsége kegyelmes parancsolatjához magunkat tartanunk, tudnyi illik, hogy Mélt. Esztergomi Érsek Úr által a szentszéken igazságnak törvényes útján azon dolog revideáltatnék, decidáltassék, melyhez mi is egyedül s nem máshoz tartjuk magunkat. Az igazság megmutatja azt, kinek mi igazsága s helyes praetensiója lehet. És így se adni mi neveletlen árváinknak, sem pedig adni praetendenseknek, ha kik olyan találtatnának, kárukat nem kívánnák a jószágokhoz képest,

[140] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. fasc. 8. Zrínyi Ilona levele. Munkács, 1680 dec. 29.

attul semmi lett okon nem recedálhatunk. Mellyel jövendőben is árváink részéről számot igazán adni akarunk. Kívánom Isten Kegyelmedet éltesse jó egészségben.»[141]

Zrínyi Ilona ezekben szögezte le félreérthetetlenül és nyomatékosan álláspontját. Tüzelte, hogy igaz ügyért harcol s ezért öntudatosan beszélt. Viszont Kiss tovább látott s meg akarta óvni a törvénykezéstől, mely pénz- és megint csak pénzkiadást jelentett volna. Tett tehát ismét egy próbát, amikor így írt: «Könyörgök a nagy Istenért Nagyságodnak, vegye ajánlott készségemet, mert ha nem, megbánja Nagyságod. Nagyságodat — úgymond — senkisem erőlteti az árvák kárával való privata accordára, kikhez, ha igaz nem volnék, sem előbbeni, sem mostani levelemet nem írtam volna. Ha végezhet Nagyságod jóval, jó, holott pedig nem könnyű abbanhagyni s a törvényhez nyulni.»[142] Ilona még nem tudta, hogy Kiss mit végzett Bécsben. Ha Szelepcsényi figyelmeztette is, hogy kívánatos volna a békés megegyezés, ezt tisztán tanácsnak tekintette. Előtte a megelőző rendelkezése bírt súllyal, mely szerint védeni kell őt jogaiban, míg a végrendelet letárgyalása le nem zajlik. Gubassóczy kancellár szintén ilyen irányban biztatta, s mindez őt megnyugtatta. De viszont a kérdés augusztusban állott így, de megváltozott, miután a páter megjelent az udvarnál s újabb rezolúciót eszközölt ki. Ha Ilona erről nem tudott, vagy nem akart tudomást szerezni, most ellenfele erről is felvilágosította. «Őfelségének — úgymond — nekem adatott Resolutioja utóbbi; Mélt. Fejed. Érsek Uram Őnagyságának azután méltóztatott velem szólani és így Őfelsége Nagyságodnak adott parancsolatja nem tiltja a békességes accordát, sőt parancsolja azt nekem adott kegyelmes Resolutiójában. Bizonyos azért, hogy nem privátumért fárattam.» Ismét hangsúlyozza: «ha engedelmes, kész, szíves kérésemet megveti Nagyságod, az Árváknak is abból sok kárt tészen s annak oka nem leszek s *ország előtt is Nagyságodnak írt leveleim bizonyságot tesznek ártatlanságomról.*»[143] E levelek tanuságtételül szolgálnak s Kiss talán nem is gondolta, hogy menynyire szükségesek lesznek becsületének a helyreállítására. A végrendelethamisítás, mint Nesszus ingének a vére tapadt rá s kezdve Horváth Mihályon,[144] Thaly Kálmánon át[145] köztör-

[141] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. fasc. 8. Zrínyi Ilona levele. Munkács, 1680 dec. 29.

[142] U. o. P. Kiss Imre levele. Kassa, 1681 jan. 9.

[143] U. o.

[144] V. ö. Horváth M. : i .m. 35—36. l.

[145] Thaly Kálmán : i. m. 163. l.

ténetünk nagyrészt vagy elfogadta, vagy legalább is meggyanúsította vele a pátert.

Neki tehát mindenről pontosan számot kellett adni, hogy a történelem ítélőszéke, ha megkésve is, de meghozza a felmentő ítéletet. Ha a temetés körül kifejtett tevékenységét a mult alkalommal elfelejtette, vagy nem tartotta szükségesnek részletezni, most Zrínyi Ilona számonkérésére megtette. De megtehette, hiszen itt sem volt takarnivalója. Keserűen panaszolja fel, hogyha meg nem gátoltatott volna feltett szándékában, úgy a temetés is már meg lett volna, azonképen, ahogy ezt «a nagy jóemlékezetű Asszony» kívánta. De az ellentétek itt is hátráltatták. Hét változatban megcsináltatta Báthory Zsófia epitáfiumát.[146] Amit ezenkívül Lengyelországban tett, azt mind írásos kontraktusokkal bizonyította. Ezek szerint 932 gira[147] ezüstöt vitt magával s ezt mind otthagyta. Az epitáfiumra 320 girát költött, a két címerre 10 girát és 6 latot számítottak fel. A fentebbi összeg nem futotta az összes kiadásokat és így még 20 girával adós maradt. Különösen az aranyozási munkálatok emésztettek fel nagy összegeket, s Kiss megírta, hogy ennek ára kb. annyit fog kitenni, mint amennyit I. Rákóczi Ferenc halála alkalmával elköltöttek. Számolt azzal is, hogy mindezt sokallni fogják Munkácson, ezért megírta, hogy *mindenből* a legjobb anyagot és a legszebb kivitelezést választotta. Megnyugtatta Zrínyi Ilonát, hogy ezt Bécsben sem tudták volna olcsóbban elkészíteni, az anyag pedig Krakkóban volt a legjobb s aránylag a legolcsóbb. De mivel nem tudott minden megrendelést kiegyenlíteni, arra kérte, hogy

[146] Az epitáfiumok szövege: 1. Vixit Spe Fide, Charitate-Deo, Regi, Sibi, — Zelose, Fortiter prudenter — Sophia Báthory. 2. Hungarae Gentis Gloria, — Deo, Regi ac Sibi, — Sapientissime Vixit. 3. Ecce jacet Gloria Gentis Suae-Vixit Deo, Regi ac Sibi-Fide, Spe ac Charitate. 4. Perennabit-Gloriosa Gentis Hungarae Idea Suae — Vivebat Deo, Regi, Sibi — Fide, Spe, Charitate. 5. Ecce jacet Princeps — Gloria Gentis — Suae Vixit — Fide, Spe, Charitate — Pro Deo, Rege ac Sibi. 6. En Sophia Bathori — Decus Hungarie Gentis — Perennabit — Superis, Regi, Sibi — Gloriosum. 7. Hic jacet Gloria Gentis — Suae, Vixit Sibi — Pro Deo ac Caesare — Fide Spe ac Charitate. Orsz. Lt.: u. o. fasc. 8. Epitaphium. — Ezek közül melyik, vagy melyek kerültek fel síriratként, ma már nem lehet megállapítani, mivel a kassai jezsuita, ma premontrei templom kriptájában nem találták meg B. Zs. sírját. V. ö. Wick Béla: i. m. 156—57. l.

[147] A gira = a márkával. Egy márka mai értéke = 52 aranypengő. V. ö. Zsámbéky László: Magyar Művelődéstörténeti Kis-Lexikon. Szeged, 1937. 284. l.

a hátralevők megfizetésével siessen a fejedelemasszony, különben az a veszély fenyeget, hogy nem készülnek el.[148]

P. Kiss eladdig 932 girát költött el, mely a mai értékben kb. 48.464 aranypengőnek felel meg. Bizonyos, hogy ez akkor is hatalmas összeget képviselt. Nem meglepő, ha Munkácsról történt távozása után meggyanúsították, hogy az elvitt ezüstneműt Isten tudja hogy mire használta fel. Ez egyenértékű volt a lopással. De hogy kezéhez nem tapadt az ezüstnek a fehér fénye, hanem rendeltetési céljára fordította, azt most írásokkal bizonyította, csakhogy ettől a vádtól is szabaduljon. Wellmann Imre Thaly Kálmán[149] után indulva megemlíti, hogy bár Kiss a munkácsi kincsekből vitt magával «temetési költség» címén, ugyanakkor, amidőn Zrínyi Ilona kénytelen anyósa temetésére 3500 frt-ot kölcsönkérni Marin Istvántól, ezért neki hét tokaji szőlőjét lekötni s kamat fejében évente 20 hordó tokaji bort ígérni.[150] Itt nem látok a kettő közt semmi ellentétet. De ha másnak nehézsége lenne, ez könnyen megoldódik Kissnek ama magyarázatából, hogy az elvitt kincs nem volt elegendő, így hát pótolni kellett, hacsak nem akarták, hogy a már kiadott ezüstök elvesszenek. Erre nézve különben még Zrínyi Ilona sem tett más észrevételt, minthogy már a temetésről vagyon dispositio szegény Asszonynak méltósága s az időnek mivolta szerint.[151]

De annál kevésbbé hagyta érintetlenül a végrendelet kérdését. Azzal, hogy Kiss megírta neki Lipót király újabb intézkedését, mely a korábbit bizonyos mértékig módosította, mégis csak nyugtalan érzéseket váltott ki belőle. Ez csendül ki újabb levelének következő soraiból: «Kegyelmed levelét vévén, megértettük, miképen exponálja Kegyelmed, hogyha Kegyelmeddel Accordára nem megyünk, megbánjuk. Nem azt érdemlette Kegyelmedtül az a Ház, annyival is inkább az Árvák nyomorúsága Isten eleiben hat. Ha valaha elég kérésünkre Kegyelmed az Testamentomot merészlette volna megmutatni, keresztényi kötelességünk üdvözült Asszonyunkhoz, hidgye el Kegyelmed, már tökéletesen föl vagyon. De láthatatlan s ellenkező dolgokra Isten és az világ láttya, ha már fakadhattunk.»[152] Ebben Zrínyi Ilonának maradéktalanul igaza van! Kisst bármiféle szempontok vezették, de érthetetlennek látszik, hogy miért nem

[148] Orsz. Lt. u. o. fasc. 8. P. Kiss 1681 jan. 9-én kelt levele.
[149] V. ö. Thaly Kálmán: i. m. 10. és 22. l.
[150] Rákóczi Emlékkönyv: Wellmann Imre: i. t. II. k. 96. l.
[151] Orsz. Lt.: u. o. fasc. 8. Zrínyi Ilona levele. 1681 jan. 19.
[152] U. o.

akarta megmutatni azt a végrendeletet s teljesen érthetőnek Ilona felháborodása. Itt a páter hibát követett el, amely hiba elgurulva, lavinává növekedett. Kellemetlen volt az egyiknek, de ugyanígy a másiknak. Kiss most már jóvá akarta tenni mulasztását, de nehezen ment, mikor Zrínyi Ilonát más oldalról ellenkezőképen informálták. Nem kisebb ember, mint Gubassóczy még 1681 január 14-én is azt írta neki, hogy a jezsuitáknak képtelen incselkedései Klobusiczky erélyes ügyvédkedése következtében teljesen elnyomattak.[153] Ennek háttere az volt, hogy Klobusiczky Zrínyi Ilona megbízásából tényleg megjelent Szelepcsényinél és eskü alatt vallotta, hogy P. Kiss üres lapot iratott alá Báthory Zsófiával s ezt mint végrendeletet maga töltötte ki. Az eskü szentsége nagy dolog volt mindig s mert Klobusiczky azt letette, Szelepcsényi bejelentése után az udvar gondolkodóba esett, hogy tulajdonképen miképen áll ez a végrendelet s a vizsgálatot tényleg elrendelte annak valódisága végett. Ennyiben állt ez a jezsuita-féle fondorlat elnyomása. Gubassóczy tehát többet mondott, mint amennyi a valóság volt, s viszont ezzel a most már engesztelékenyebb Zrínyi Ilonát akasztotta meg az esetleges békés kiegyezésben. Csak ennek hatása alatt írhatta a páternak: «már bíró előtt lévén mindkét részről az Accordának s annyival is inkább látatlan dolognak, hogy lehessen, ítélje meg Kegyelmed. Inkább látjuk, hogy ebben merülne az dolog az mi méltóságunkhoz s Kegyelmetek Szerzetének derogálna.»[154]

A bíróság úgy szerepelt Zrínyi Ilona leveleiben, mint amelynél az alea jacta est. Tőle függ, hogy merre esik és ki sérül meg. Kiss attól félt, hogy mindketten, ezért ennek elkerülése végett még megtette az utolsó kísérletet. 1681 január 24-én kelt levelének a hangján azonban megérződik, hogy nem szívesen nyúlt a tollhoz. Bántotta, hogy eddigi fáradozása nem bírt célt érni. S hogy mindennek ellenére mégis írt, annak oka kizárólag, hogy nem akarta magán száradni ama vádakat, amelyekkel ellenfele illette s tisztázni akarta magát, nehogy bárki is őt vádolhassa a békés tárgyalás megszakítása miatt. «Már nem kell vala — írja Zrínyi Ilonának — Nagyságodat terhelnem mostani levelemmel, de hogy ennyi sok, világos, békeséges ajánlásom után mégis engem okoz Nagyságod és az árvák nyomorgatását nékem tulajdonítja, hozzátévén azt is, hogy nem érdemlette azt Méltóságod háza éntőlem. Még az egyszer szükségesnek ítéltem alkalmatosságot levelemmel szerezni Nagyságodnak s követem Nagyságodat

[153] Horváth M.: i. m. 39. l.
[154] Orsz. Lt.: u. o. fasc. 8. Zrínyi I. 1681 jan. 19-én kelt levele.

alázatosan róla. Az Nagyságod búsulásának nem én leszek az oka, hanem maga Nagyságod, hogy megvetvén Őfelsége parancsolatja mellett való kész ajánlásomat az békeséges compositióra, kárba hozza magát és az árvákat, azt sem érthetem által, miképen derogálná Nagyságod méltóságának, hogy Őfelsége kegyelmes parancsolatjaihoz alkalmaztatná magát. Sőt az ellenkezője fog derogálni Nagyságodnak.

Az árvákat is Nagyságod fogja nyomorgatni, nem én ; sőt hitet merek rajta mondani, soha Nagyságod azoknak több jót nem kíván nálamnál s ha Nagyságod meg nem gátolta volna az árváknak kárával, megmutattam volna abbéli hittel való bizonyításomnak gyümölcsét. Aminthogy voltam is igen sok hasznukra én azoknak az árváknak sokszor. Méltán mondhatom én azért, hogy meg nem érdemlettem, amiket Nagyságod cselekedett és cselekszik ellenem a jó tett helyében.

Már az miképen legyen Nagyságod keresztény kötelessége fön üdvözült Kegyelmes Asszonyunkhoz, Nagyságod idegen cselekedetei megmutatják. Világ csudájára Nagyságod sok, megbecsülhetetlen jókat tevő Mélt. Asszonynak Testamentomát nagy lármával Törvényszékre igazítani s azzal Méltóságának becsületit kisebbíteni maga Nagyságod nagy kisebbségével is. Arra pedig okot soha nem adtam. Mert Accordája volt Nagyságodnak és az ellen nem kell vala perlekedni. És ha akkor Nagyságod részéről adatott ok, miért nem mutattam meg a Testamentomot, most kész vagyok arra is. A császár parancsolja s mást kell megvetni? És így egy mákszemnyi ok Nagyságodban nincsen, hogy ellenem panaszkodjék, hanem valami rossz következik, Nagyságod leszen oka. Ösztönöz engem ezeknek megírására ahhoz a Méltóságos házhoz való igaz kötelességem. Fejezem ezzel be : ha Nagyságod valamelik háza égne s én is jelen lévén megolthatnám s akarnám is megoltani, de Nagyságod nem engedné, ki volna oka az Nagyságod kárának? Követem alázatosan Nagyságodat, csak egy szóval sem akarom Nagyságodat megbántani.»[155]

A levélváltás itt megszakadt. Kiss hiába hangoztatta, hogy az elkövetkezendő bonyodalmakért nem ő lesz a felelős, az árvák nyomorgatásával se vádolja senki ! Hiába ajánlotta fel már most a végrendelet felmutatását, Zrínyi Ilona nem hederített rá s nem válaszolt többé a páternak. Viszont ő ezeket megírta s salvavit animam suam !

[155] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. fasc. 8. P. Kiss Imre levele. Kassa, 1681 jan. 24.

Közeledett a temetés napja. Meghozta-e a szomorú körülmény az enyhülést, látszólag igen, de a valóságban mégsem! P. Kiss megjelent Munkácson, amire különben a császár írása felhatalmazta, Zrínyi Ilona pedig illően fogadta. A temetés rendezésénél is résztvett Hedvig apácával, éppen úgy, mint Ilona, Károlyi és Csáky grófokkal együtt. A holttest ünnepélyes beszentelése 1681 február 16-án történt meg a munkácsi várban a Felvidék egyházi és világi előkelőségeinek a jelenlétében. Innen elindították a koporsót Kassára s március 16-án ugyancsak ünnepi pompával helyezték végső nyugalomra a jezsuiták templomának a kriptájába.

A temetési ünnepségek kerek egy hónapig tartottak. Ez az ide nem volt alkalmas arra, hogy akár az egyik, akár a másik fél előhozakodjék a végrendelet idegizgató és gyásztzavaró kérdésével. Mindketten hallgattak róla. Amikor azonban Báthory Zsófia megkapta az utolsó végtisztességet s az élők visszatértek az élet megszokott keretei közé, újra szóbakerült a kényes ügy. A közvetítés szerepét Károlyi és Csáky grófok vállalták magukra. Nekik is az volt a céljuk, hogy békés megegyezésre bírják a szemben álló feleket, de ez csak Hedvig nővérre vonatkozólag sikerült. Az ő idegei kevésbbé bírták a tárgyalásokkal járó izgalmakat s kárpótlásul megelégedett 2.000 frt-tal, amit neki Zrínyi Ilona végkielégítésül felajánlott.[156] Már P. Kissel nehezebben ment a dolog. Neki több volt a követelnivalója s nem akart megnyugodni abban, hogy az általa képviselt örökségrészeket a fejedelemasszony aprópénzzel fizethesse ki. Viszont Zrínyi Ilona arra nem volt kapható, hogy anyósa örökségéből jelentékeny részt adjon ki, mert ezt méltánytalannak tartotta s árváinak ily nagyfokú megkárosítását mindenképen kerülni akarta. Itt nem használt a közvetítők ama érvelése, hogy kerülni kell a botrányt, mely feltétlenül kitör és országos hírűvé válik, ha kereseti útra tereli az ügyet. Egyszer már kötött egyességet a páterral, legcélszerűbb volna tehát ezt felhasználni a mostani tárgyalás alapjául és kölcsönös engedmények árán egymással kiegyezni. P. Kiss, csakhogy gáncs ne érhesse, mutatott erre hajlandóságot, de Zrínyi Ilona elzárkózott a további tárgyalások elől s azt hangoztatta, hogy kettejük között az esztergomi érsek, mint hiteles bíró, szolgáltasson igazságot.

[156] Horváth M. : i. m. 39. l.

9. A végrendelet további sorsa.

Zrínyi Ilona ellenállásán megdőlt minden kísérlet, hogy a végrendelet ügye békés elintézést nyerjen. Hiába törekedett erre P. Vid, a jezsuiták provinciálisa, hiába ajánlotta ezt Lipót császár és Szelepcsényi prímás, mindez époly keveset használt, mint P. Kiss kérése és könyörgése, vagy a császári megbízottak közvetítése. A fejedelemasszony rendületlenül a non possumus álláspontjára helyezkedett s per útján kívánta a maga igazát kivívni. Ha tehát ő ezt sürgette, nem térhetett ki ellenfele sem. Annál kevésbbé tehette ezt, hiszen ha félreáll és lemond minden igényéről, ezzel mintegy szentesíti a reászórt vádakat s vele nemcsak magának, de rendjének is többet árt, mintha szembenéz a perrel. P. Vid ezt bármennyire szerette volna kikerülni, nem lehetett. P. Kiss meggyőzte arról, hogy itt nincs más tennivaló, mint szabad folyást kell engedni Zrínyi Ilona akaratának. Meg kell várni a tárgyalást s azon kiderül, hogy kettejök közt melyiknek van igaza.

Nincs adatunk arra, hogy Szelepcsényi prímás lefolytatta volna a pert, melyre azonban mindkét fél erősen készült. A kérdés súlypontja akörül mozgott, vajjon a végrendelet hamis-e, vagy nem, megvannak-e ama törvényes kellékei, amelyek elfogadhatóvá teszik? Rendelkezéseit két részre lehet osztani. Az egyik ama javakat sorolta fel, melyek várományosa a két unoka : Ferenc és Julianna voltak. Az ő örökösödési illetékességükhöz nem fért kétség s ezt senki sem vitatta. Ellenben ott szerepeltek ama örökségrészek, melyek a jezsuitákat, így az egyik egyházi intézményt illették meg. Ezt akarta most Zrínyi Ilona visszaperelni. Kissnek gondja volt rá, hogy a legjelesebb egyházjogászok érveivel alátámasztva s a legrészletesebben kiterjeszkedve védje a végrendelet eme részét is, kimutatva, hogy a végrendelet tisztán Báthory Zsófia akaratát tükrözteti vissza. Ha sikerül mindezt alapos érvekkel bebizonyítania, úgy lepattog róla mindaz a kellemetlen vád, mely egyéniségét szinte végignyálazta. S neki a történtek után elsősorban ez volt a fontos és mellékes az, vajjon rendje megkapja-e ama javakat, amiket Báthory Zsófia neki szánt.

Védőiratában, amit benyujtott Szelepcsényinek, éles jogászi elmeéllel boncolgatta azokat az érveket, amelyek a végrendelet érvénye mellett, vagy ellene tanuskodhattak. Előljáróban kijelentette, hogy valamely végrendelet érvényéhez szükséges, hogy 1. a végrendelkező saját javai felett intézkedjék ; 2. a törvényes formákat megtartsa s végül 3. hogy a végrendelet

hűséges kifejezője legyen a végrendelkező szándékának. Már most figyelmenkívül hagyva az unokákról szóló szakaszokat, mint amelyek vitán felül álltak, mennyiben felelt meg a végrendelet többi része a fentebbi követelményeknek? Szerinte a kánonisták egybehangzó véleménye szerint a kegyes alapítványokról szóló végrendelet még abban az esetben is érvényes, ha hiányoznak a tanuk, csupán a végrendelkező ily irányú szándéka legyen ismeretes, vagy pedig ott szerepeljen a névaláírása. A kánonjog kimondja a két tanu elégséges jelenlétét, de nem feltétlen szükségességét. Megengedi azt is, hogy a végrendelkező a végrehajtást valamely szerzetesre bízza. Pirhing Ehrenreich († 1679) német egyházjogász mint elfogadott tételt tanítja,[157] hogy a kegyes hagyatékoknál nem okvetlenül szükséges az államjog külső formáinak a betartása. Továbbá tanuként szerepelhet két nő. Az egyházi rendelkezések a szerzeteseket sem zárják ki az ilyen szerepből. Elfogadott vélemény, hogy ilyképen szerepelhetnek az örökösök is. Érvényesek a kegyes célú hagyatékok az oly végrendeletben is, amely különben érvénytelen valamely ünnepélyes külsőség hiánya miatt, mivel semmiféle jogot nem sértenek. Ugyancsak érvényes az a végrendelet, amely vegyesen tartalmaz egyházi és világi vonatkozású hagyatékokat. A különben alakiság miatt érvénytelen végrendeletet esküvel kell megerősíteni, hogy érvényt nyerjen.[158]

Eme általános vonatkozású elvek leszögezése után áttért a szóbanforgó végrendelet taglalására. «Feltéve — úgymond — de meg nem engedve, hogy kétségbe lehetne vonni a Báthory Zsófia-féle végrendelet érvényességét, az előbb mondottak alapján állítom, hogy a megboldogult fejedelemasszony végrendelkezhetett, hiszen a saját javaival és szerzeményeivel tette ezt, amint erről hiteles bizonyítékok tanuskodnak. Ebbeli szabadságában annál kevésbbé lehetett korlátozni, mivel sajátjáról volt szó. Végrendelete a törvényes kellékeket sem nélkülözte. Bizonyság erre saját névaláírása, melyet bárki felismerhet, de itt vagyunk a két tanuk is, nevezetesen a fejedelemasszony nővére és jómagam. De ha a szükség úgy kívánja, készek vagyunk mindketten lelkiismeretünk felelőssége mellett megerősíteni, hogy mindazt, amit a megboldogult a végrendeletben aláírt, nem egyszer hangoztatta életében, hogy ez az ő akarata és végső kívánsága. Az előírásoknak tehát megfelelt, minek következtében végrendelete érvényes. Nem volt ő annyira tudat-

[157] Liber 3. Tit. 26.

[158] Orsz. Lt. Kincst. o.: u. o. fasc. 8. Veritates pro testamento Cels. D. P. Sophiae Báthory.

lan, hogy amikor *végrendeletét tollba mondta*, ne tudta volna, hogy ennek érvényéhez elégséges vagy kézaláírása, vagy pedig a két tanu bizonyságtétele. Amit pedig a végrendelet körül elkövetett hamisságról és csalárd követelésekről állítanak, azt rágalomból kovácsolják, de bizonyitani nem tudják. Kettejük tanuskodását a jelen esetben sem zárja ki a kánonjog, de még a kánonisták sem. Még az államjog szerint is igen sok végrendelet szól amellett, hogy a tanuk szintén lehetnek örökösök. Már most, ha ők ketten örököltek is valamit, amellett még lehetnek tanuk, mikor a végrendelkező aláírása is megvan. Az a végrendelet mindig érvényes szokott lenni, amit a gyakorlat sok tekintetben szentesít. Ez az eset is fennáll itt. Éppen ezért érthetetlen, hogy az ellenfél miért támadja a végrendelet ama részét, mely a kegyes hagyatékra vonatkozik, mikor ennek jogosságát nemcsak Károlyi László és Kisfaludy György ismerte el, hanem az 1680 június 22-én megkötött egyesség is. Ebből következik, hogy ami egyszer megtörtént, azt nem lehet meg nem történtté nyilvánitani. Kettejök személyét az ellenfél rosszindulatúlag igen kevésre becsüli, mikor feltételezi, hogy megboldogult nővére képes volna lelkét a kárhozatba dönteni azért a néhány nyomorúságos ezer forintért, amit a nagyasszony ráhagyományozott. Azt pedig ép ésszel senki sem gondolhatja, hogy akkor, midőn húsz éven keresztül hűségesen megosztotta vele kenyerét, holta előtt ne gondoskodott volna róla s ne hagyott volna neki valamit. De ugyanígy ő (a páter) sem kockáztatná lelkét amiatt a csekély hagyaték miatt. Józan ésszel arról is könnyű meggyőződni, hogy a nagyasszony nem feledkezhetett meg arról a Jézustársaságról sem, amelyet annyira szeretett.

De P. Kissnek voltak még egyéb bizonyítékai, melyek felsorakoztatásával szintén nem fukarkodott. Meg kellett említenie, hogy 12 évvel ezelőtt (1668) az elhúnyt I. Rákóczi Ferenc kötelezvényt adott ki édesanyja számára, melyben elismerte, hogy vele megosztozott a birtokon s az anyjának jutott részen szabadon rendelkezhetik s erre sem felesége, sem pedig gyermekei igényt nem tarthatnak, a rendelkezés efelett kizárólag édesanyját illeti meg. Ezt a kötelezvényt nemcsak a boldogult fejedelem írta alá, hanem felesége, Zrínyi Ilona is. Már ebből kiviláglik, hogy Báthory Zsófia szabadon végrendelkezhetett s ennek érvényéhez szó nem férhet. Köztudomású, hogy a hazai törvények szerint amire valaki magát kötelezte, azt állania kell. De ármánykodást, vagy legalább jogcsavarást követ el az illető, ha adott szavát nem állja s bármilyen ürügy alatt beleártja magát a megboldogult jogos végintézkedésébe. Ezt az elvet

alkalmazva Zrínyi Ilonára, a páter nem fél kijelenteni, hogy aláírt kötelezettségét nem tartotta meg, amikor a végrendeletet megtámadta s nemcsak árványkodást követett el, hanem ezzel elvesztette jogát mindarra, amit már kapott és ha erőszakkal nyúl az elhalt javaihoz, kétszer annyit kell elvesztenie a sajátjából, mint amennyit jogtalanul elfoglalt a meghaltéból. De eme eljárásából még egy hátrány származnék. Neki ugyanis nincs annyi vagyona, amely ily esetben futná ezt a súlyos következményt, így tehát a végrehajtásnak hozzá kellene nyúlni az unokák javaihoz, mint akiknek a nevében támadja a végrendeletet. S mivel a nagyasszony semmiképen sem akarna kárt okozni az ő kedves unokáinak, éppen azért ama javakat, amelyeket anyjuk ilyképen elvesztene, a végrendelet végrehajtóinak kellene lefoglalni s zár alatt tartani, míg az unokák fel nem nőnek.

Arra a kétesértékű feltevésre, hogy a végrendelet tulajdonképen nem is létezik, egyszerűen azzal felel a páter, hogy annak létezéséről van tudomása Zrínyi Ilonának, de meg az egész munkácsi várnak. S tekintettel, hogy szerzett birtokokról rendelkezik, ezzel jogtalanság senki halandót nem ért. Bár a leleszi konventben őrzött bevallási iratok szerint jogában állott, hogy Munkácsot és Borsit másokra hagyja, ezt mégsem tette, de persze azzal a feltétellel, ha végintézkedését nem zavarják meg. Nem kétséges, hogy a fejedelemasszony unokáinak tízszer, sőt még ennél is többet hagyott, mint másoknak, miért kell tehát a jóságos asszonyt igazságtalansággal megvádolni? Nemde a lélek értékesebb, mint bármi más, már emiatt is bölcsen gondoskodnia kellett róla. A kegyescélú hagyatékoknak minden időre kell szólni. Ezért, miként a boldogult külön is hivatkozott rá, óvakodjanak mindazok Isten rettentő ítéletétől, akik lelke üdvének megkárosítására törnek. Mindezek — úgymond Kiss — a legkétségtelenebb igazságok, melyekre kész vagyok az egyházi személyek jelenlétében az oltár előtt megesküdni. Nem titok, hogy az elhalt feljedelemasszony összes nagyjelentőségű ügyébe beleavatott engem s hűségemben mindig megbízott. Kinek kell tehát hinni ebben az ügyben? Nekem tette kötelességül azt is, hogy az előadott feladatokat végrehajtsam, de nem mint magánember, hanem mint az ő szándékainak és ügyeinek a leghitelesebb tanuja és sáfára. A végrendeletet és egyéb hivatalos iratokat a Felség rendelkezése értelmében már átszolgáltattam a végrehajtóknak.

S most következett a legkritikusabb pont, melyre ki kellett újra térnie, s ez Klobusiczky vallomása volt. Mit szólt erre? Beszéltessük sajátmagát! «Megjegyzendő — úgymond —, hogy

Klobusiczky úr arcátlan módon esküvel vallotta, mintha én üres lapon töltöttem volna ki a kérdéses végrendeletet. Ez az állítása nem igaz s egyszerűen rágalom ! A végrendeletet ugyanis nemcsak a kancellár nézte végig titkárával, hanem a P. Provinciális is. Ezek jól ismerik a boldogult fejedelemasszony aláírásait s aláírása formáját. De ugyancsak látták azt Illyefalvy beregszászi, Bernád borsi és Krucsay munkácsi plébánosok. Különösen az utóbbiról kell megjegyezni, hogy hosszú éveken át lakott Munkácson s így a többivel egyetemben szót emelt volna, ha hamisnak tűnik fel előttük a végrendelet. De ezt nem tették, mert tisztában voltak vele, hogy az Báthory Zsófiától ered. Mindez világosan elárulja, hogy Klobusiczky rágalmazott, mikor megesküdött az érsek előtt, hogy a páter hamisított».[159]

P. Kiss ezzel befejezte a végrendeletet s a maga védelmét. Belső és külső érvekkel iparkodott kimutatni, hogy a végrendelet nem lehet hamisítvány, ő pedig hamisító. Báthory Zsófia önállólag rendelkezhetett vagyonának hovájuttatásával, mert ebben semmiféle törvényes akadály nem korlátozhatta, így ezt az örökösöknek is el kellett volna fogadni. A végrendelet alaki hibában sem szenvedett s ezen a ponton sem lett volna szabad megtámadni. Az 1655. évi országgyűlés 52 artikulusa szerint valamely végrendelet hitelességéhez nem kívánatos más, minthogy rajta legyen a végrendelkező pecsétje és aláírása.[160] A jelen esetben nemcsak ez a kettős követelmény volt meg, hanem P. Kiss és Lupstowska személyében a két tanu is. Ezek esküvel készek voltak annak igazolására, hogy amit a végrendelet tartalmaz, azt Báthory Zsófia mondta tollba. Már pedig kettejük eskűszava érhetett annyit, mint Klobusiczkyé, aki mint ügyvédember mégis csak kisebb lelkiismereti kérdést csinálhatott az esküből, mint az Egyház szerzetese és apácája. Ha ezeknél felmerülhetett még az a kétség, hogy anyagi haszon kereséséért állítsanak valótlanságot, nemkülönben Klobisuczkynál is, hiszen ő Zrínyi Ilona fizetett megbízottja volt.

Az pedig már valóban a kákán való csomókeresés volt, amikor azon az alapon is kérték az érvénytelenítés kimondását, hogy a végrendelet latinul készült s nem honi nyelven. Eltekintve, hogy a nevezett törvénycikkbe ez nem ütközött, P. Kiss méltán érvelhetett azzal, hogy korában a hivatalos nyelv a latin volt.[161] S ha itt Báthory Zsófia latinnyelvű nemtudása esett volna a

[159] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. fasc. 8.

[160] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. fasc. 8. Újabb vélemény a végrendelet valódiságához. Dátum nélkül.

[161] U. o.

mérlegre, erre megint az volt a páter válasza, hogy annyit értett ő is a hivatalos nyelvhez, mint kora vezetőszerepet játszó bármely más asszonya, s nagyon jól tudta, hogy mit írt alá, ami egyébként is az ő diktandójára készült.

De alaki kifogás alá vették, hogy a két tanu érdekelt fél volt, tanu és örökös két személyükben. Feltéve, de meg nem engedve, hogy ez a magyar tételes jogba, vagy a kánoni előírásokba ütközött volna, P. Kissnek gondja volt rá, hogy ezt a mondvacsinált ellenvetést is leszerelje. A nevezett plébánosokban érdektelen feleket sorakoztatott fel. Ezek Báthory Zsófia környezetéhez tartoztak — ismerték őt és felfogását, tudták végrendeletét s olyannak tartották, melynek valódiságához kétség nem férhetett.

P. Kiss ezek szerint számbavett minden adható lehetőséget s mindegyikre iparkodott világos és helytálló választ adni. Miután tehát ekészült védőiratával, azt elküldte az esztergomi érseknek, hogy a további eljárást megindítsa. Szelepcsényi addig nem akart érdemleges tárgyalást tartani, míg Zrínyi Ilonáéknak be nem mutatta, hogy tájékozódjanak az újabb fejleményekről s azután cselekedjenek. Munkácson azonban kezdtek más szelek fújni s akik eddig a legjobban sürgették a peres eljárást, most hirtelen frontot változtattak. Bizonyos, hogy e változást Thököly Imre idézte elő. Az ő szerencsecsillaga ezekben az időkben érte el a delelőjét. A felvidéki megyék kisnemesei és jobbágyai, továbbá saját birtokainak tót parasztjai mind melléje szegődtek. Ezek segítségével már korábban elfoglalta a bányavárosokat. Hadi útján tovább haladva, 1678-tól kezdve eljutott egészen Morváig és Sziléziáig s hatalmába került Alsó- és Felső-Magyarország nagy része. Sikereinek a titkát nem annyira a hadvezéri kiválósága magyarázza meg, mint inkább az adott helyzet. A császári ház háborút viselt Nyugaton XIV. Lajossal, s erejének tekintélyes részét ez a hadszíntér kötötte le, miáltal megkönnyítette Thököly felkelését. Tartósabb nyugalmat nem eredményezett az 1678-ban megkötött nymwegeni béke sem, hiszen utána XIV. Lajos csakhamar megkezdte az ú. n. reuniós politikáját, mely birtokába juttatta Flandriát, Elszászt Strassburggal együtt. Thököly Imre a francia érdekszövetségbe tartozott s remélte, hogy ennek révén meg tudja valósítani tervét : az erdélyi fejedelemséget, vagy a magyar szuverénséget.[162] Számításait tekintve, Báthory Zsófia a legjobbkor halt meg. Ha sikerül

[162] V. ö. Angyal Dávid : Késmárki Thököly Imre. 1657—1705. (Magy. Tört. Életrajzok.) Budapest, 1888. 2 k. I. 279. l.

Zrínyi Ilonával a házasságot megkötni, a Rákóczi-ház gazdagsága révén tetemesen tudja növelni serege erejét s ez még közelebb hozza a kitűzött céljához. Ez persze nem múlt az érdekelt feleken. Szerelmük egymás iránt nem csökkent, ellenkezőleg, csak növekedett. Zrínyi Ilona szerette Thököly Imrét, mint vőlegényét, s csodálta, mint a bujdosók diadalmas hadvezérét. Kezét szívesen nyujtotta neki, de ehhez ki kellett kérnie a bécsi udvar beleegyezését. Az udvar most is alkuban volt Thököly Imrével. Menyasszonya váltig biztatta, hogy mutasson békülékenységet, mert különben az udvar beleegyezése nélkül nem lehet a felesége. Már pedig a kurucvezér is ragaszkodott e házassághoz nemcsak szerelme miatt, hanem attól a gondolattól vezéreltetve, hogy részese lesz majd a Rákóczi-ház terjedelmes birtokainak, végcélját így könnyebben fogja elérni.

A fegyverszüneti alkudozásokkal egyidőben megindult a házassági tárgyalás a bécsi udvarral. Sapanara sárospataki parancsnok jelentése szerint Lipót császár ezt nem ellenezte, sőt arra is késznek mutatkozott, hogy kielégíti az ország, de főképen a protestánsok követeléseit, csupán a gróf rakja le a fegyvert s járjon közbe a töröknél, hogy az is megújítsa a békét.[163] Az előbbi engedménynek örültek mindketten, de az utóbbinak kevésbbé Thököly, mert a neki megígért tiszántúli hercegség mégsem volt erdélyi vagy magyar fejedelemség.[164] Az 1681. évi soproni országgyűlés nem váltotta be a protestánsok reményeit s így Thököly felmentve érezte magát attól a kötelezettségtől, hogy a fegyvert letegye, ellenkezőleg Apafitól függetlenül egészen a török porta karjaiba vetette magát, mikor ez 1682-ben elhatározta, hogy a következő év tavaszán elindítja Kara Musztafa vezetése alatt nagy ármádiáját Nyugat felé, elsősorban Bécs ellen.

A hadi politika hívó szavát rövid időre elhalkította a házasság megkötése. Az egybekelés 1682 június 15-én történt meg a munkácsi várban, melynek megtörténte után úgy eme vár, mint a Rákóczi-árvák többi várainak őrségei Thököly hűségére letették az esküt.[165] Ezzel Thököly lett az úr a Rákóczi-ház portáján, felesége pedig életének és sorsának hűséges követője és megosztója.

A külső és belső politikai események, a készülődő házasság nem engedték, hogy a Zrínyi Ilona által annyira siettetett peres eljárást a hagyaték körül lefolytassák. P. Kiss Imre nem sürgette,

[163] Horváth M. : i. m. 46. l.
[164] V. ö. : Hóman—Szekfű : i. m. IV. k. 197. l.
[165] Thaly K. : i. m. 28. l.

de most már nem is hátrált meg előtte. De hiába várt rá, mert az ismert adatok szerint erre nem került rá a sor. Thököly Imre bevonulásával a Rákóczi-házban sok minden megváltozott. A munkácsi várban már nem Ilona szava volt a döntő, hanem a férjéé. Ő pedig nem látta szükségesnek, hogy a pert lefolytassák, mikor más módot is talált a hagyaték osztatlan birtokbavételére. Ha felesége eddig nem bírt a páterral, ő kardjára csapva kezét, megmutatta, hogy el akar és el tud bánni a tágítást nem ismerő egyszerű jezsuitával. Még férje sem volt Zrínyi Ilonának s már úgy rendelkezett, mint akinek teljes illetékessége van a Rákóczi-házban. 1682 június 8-án levelet írt P. Kissnek, melyben fenyegető hangon hozta tudomására, hogy ajánlatos lesz, ha szépszerével eláll követeléseitől. «Néhai Báthory Sophia — hangzott a levél — Kegyelmeteknek elargiált putativus contractus és bizonyos summa adósságról való obligatio mellett miképen infestálja Kegyelmed a fejedelemasszony Őnagyságát és árváit, Kálmáncsai[166] úr Őkegyelme certificatióiból látom. Mivel pedig Isten bölcs rendeléséből már ezután mind a fejedelemasszonyra, mind penig árváira úgy következhető törvényes, vagy törvénytelen galyibáira s javaira énnekem kell gondot viselnem. Én pedig most a haza felfordult revolutióira nézve (melyek etiam de approbatis Regni constitutionibus az törvénykezést tiltják), pro hic et nunc az perlekedésre, avagy azok ellen való assistentiára nem érkezhetem. Kegyelmedet azért kérem az én respectusomért az keresetit szerzetének suspendálja és hadja oly időre, az melyben csendesen és sine laesione sui et proximi minden dolgok accomodáltathatnak. Kegyelmed jó akaratját mind Kegyelmednek, mind szerzetinek el nem mulatom, másként securus legyen Kegyelmed benne, ha requisitiómnak foganatja nem leszen s tovább is a fejedelemasszony Őnagyságát vexálni fogja Kegyelmed, én is minden ellenkező mediumokat elkövetni nem mulatom el, sőt el is hidje Kegyelmed ez iránt való nem alkalmaztatását szerzetivel együtt nagyobb kárával s megbusulásával fogja Kegyelmed experiálni.»[167]

P. Kiss különösnek találhatta e levél tartalmát. Eddig mindig ő könyörgött a békés megoldásért s most hirtelenében őt fenyegetik, hogy ne vexáljon tovább, hagyjon fel a pereskedéssel s igényeit függessze fel arra az időre, mikor csendesen és sine laesione sui et proximi intézhetik el egymásközt az elintézendőket, mert ellenkező esetben maga és szerzete fogja

[166] Kálmáncsai József máramarosi kincstári jószágigazgató volt.
[167] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. fasc. 8. Thököly Imre levele. Munkács, 1682 jún. 8.

kárát vallani a türelmetlen örökség-keresésnek. A pert nem ő akarta, hanem Zrínyi Ilona. Most pedig ezért is őt akarják felelőssé tenni. Igaz, hogy Zrínyi Ilona a további tevékenységből kiesett s helyét férje foglalta el, aki a harcot más síkon és módon vette fel. A házasságkötés után nem sokáig maradt Munkácson, hanem felkötve kardját, megkezdte további hadműveleteit. Emiatt nem ért rá P. Kiss Imrével foglalkozni, de arra figyelmeztette, hogy egyideig maradjon ő is békeségben, ne sürgesse a pert, mert az ország alkotmánya tiltja a törvénykezést a forradalmi időkben. A páternak ez nem volt sürgős, az azonban elengedhetetlen, hogy megtámadott becsületét előbb vagy utóbb helyreállítsák. Szelepcsényi sem bánta, ha az egész ügy haladékot szenved, hiszen 1682-ben sokkal fontosabb kérdés foglalkoztatta, nevezetesen a pozsonyi tartományi zsinat egybehívása és megtartása, ahol a magyar papság többek közt állást foglalt a gallikánizmus tételei ellen.[168]

Thököly Imre megígérte, ha a páter és a jezsuiták türelemmel megvárják, míg a bonyodalmas kérdést békésen el tudják intézni, nem fogja elmulasztani jóakaratának a kimutatását. De ellenkező esetben arról is biztosak lehetnek, hogy keményen fog velük szemben fellépni. A jezsuiták ezt férfias ígéretnek vették s eszerint cselekedtek. De vajjon Thököly megtartotta-e adott szavát? Nem! 1682 július 21-én ostrom alá fogta Kassát s miután elfoglalta, augusztus 15-én ünnepélyesen bevonult a városba. Üdvözlésére nemcsak a városi magisztrátus jelent meg, hanem P. Hrabovszky Miklós rektor vezetése mellett a jezsuiták is. A fejedelem látszólag szívesen fogadta őket, sőt a rektornak még kezet is nyujtott. De valóban mindez csak látszat volt, mert nemsokára megjelent a kollégiumban Thököly testőrségéből egy tiszt 10 katonával, azzal az üzenettel, hogy a fejedelem megbízásából érkeztek s feladatuk az lesz, hogy a kollégiumra őrködjenek. Ez az őrködés abban állt, hogy senkit be és ki nem engedtek s a páteroknak még a misézést is megtiltották saját templomukban. Volt-e az őrségnek fejedelmi megbizatása arra, hogy a kollégiumot átkutassa, nem tudjuk. De tény, hogy mindent felforgattak s kutattak a kincsek után, melyekről feltételezték, hogy P. Kiss itt helyezte el azokat. Hiába volt minden keresés, mert a remélt kincseket nem tudták felfedezni. Erre a jezsuitákra 5000 frt hadisarcot vetettek ki, melyből 2400-at ki tudtak fizetni. Mivel P. Hrabovszkyt azzal fenyegették, hogyha a még hátralévő összeget

[168] V. ö. Fraknói Vilmos: i. m. III. k. 406. l.

ki nem fizeti, elzárják, ezért ő a fejedelemhez fordult oltalomért, melynek eredménye az volt, hogy a kollégium leiratot kapott tőle, mely arra kötelezte a szerzeteseket, hogy mint lázítók hátrahagyva minden vagyonukat, a következő éjjel hagyják el a várost. Kegyelmet csak a beteg P. Szécsényi Miklós nyert, aki ottmaradva, a ferencieknél kapott menedéket. A többi társa pedig az időközben Eperjesről és Ungvárról is kiüldözött jezsuitákkal elhagyva az országot, Lengyelországba távozott.[169]

Thököly tehát így állta meg a szavát. Nagy a valószínűsége annak, ha P. Kisst itt találja, nem engedi ki a kezéből, azonban még mielőtt a kuruc hadak Kassára értek volna, ő már megelőzőleg Lengyelországba menekült. A kassai és a másik két rendházzal való leszámolás csak egyik fejezete volt Thököly tervének. A jezsuitákat nem szívelte, nemcsak a Báthory-féle hagyaték miatt, de azért sem, mert ők a Habsburg-háznak feltétlen hívei voltak, a katolicizmusnak legerősebb támaszai s a protestantizmusnak verhetetlen ellenfelei. Célja tehát az volt, hogy ahová beteszi a lábát, ott nem tűri meg őket. Ha ilyképen sikerül tőlük majd megszabadulni, megmentheti ama birtokokat, melyeket Báthory Zsófia rájukhagyott.

A jezsuiták gócpontja Nagyszombat volt s ezt a várost 1683 július 19-én foglalta el. A kassai eset itt szintén megismétlődött. Berthóty vezetésével augusztus 2-án 200 katona szállta meg a kollégiumot s azzal fenyegették meg a rendtársakat, hogy fogságra vetik őket, ha 6 hét leforgása alatt 50.000 arany váltságdíjat ki nem fizetnek. Ezt az összeget később 32.000-re mérsékelte Keczer András, Thököly egyik főembere, azonban ennek megfizetésére is képteleneknek nyilatkoztak. Erre a Felvidék néhány katolikus főnemesi családja védelmükre kelt a fejedelemnél, kezességet vállalt értük s a fizetés idejét sikerült félévre meghosszabbíttatni. A fejedelemnek nem nagyon tetszett ez a pártolás s megírta : a jezsuitákhoz ugyan semmi közünk, ám kezeseik lássák, tőlük követeljük, amit kikötöttünk ; elvárjuk egyúttal, hogy a jezsuiták nem lesznek oly hálátlanok és arcátlanok, hogy patrónusaikat cserbenhagyják.[170] Persze ez a kikötés nem mentette meg a rendtagokat, hogy augusztus 6-án szekerekre ne rakják őket s a kezeskedő patrónusaik váraiba ne szállítsák. P. Bánki János, a kollégium rektora két társával szintén Lengyelország felé vette útját, a többiek pedig vendégfogadóiknál várták, hogy elmúljék felettük a vihar.

[169] V. ö. Farkas Róbert : i. m. 59. l.
[170] Velics L. : i. m. II. k. 117. l.

A jezsuiták közvetlenül nem szolgáltattak okot, hogy Thököly ily erőszakosan lépjen fel velük szemben. Ő türelmet kívánt tőlük ismeretes levelében, de maga a legtürelmetlenebb lett hozzájuk. A váltságdíjak kivetésével kárpótolni akarta családját ama kincsekért, amelyek Kiss őrizetében voltak. Sajátságos, hogy a jelen esetben Zrínyi Ilona is megfeledkezett a Társaság iránti hűségéről és szeretetéről, amit pedig annyira hangoztatott korábban P. Vidhez írt levelében. Férjét nem mérsékelte erőszakos bánásmódjában, ő pedig tovább ment a megkezdett úton. A P. Provinciális aggodalma valóra vált s a rendre bekövetkezett a nagy veszedelem. P. Kiss eljárása erre jó okul szolgált, bár ismerve az eddigi felkelések természetrajzát, alig hihetjük, hogy a rend kikerülte volna a most rámért sorsot. Mindenesetre tűrte, mert tűrnie kellett. De viszont Thököly eljárása meggyőzte róla, hogy jót nem várhat tőle, még engedmények árán sem. A megegyezést ő borította fel, mielőtt annak még foganatja lehetett volna. A rend súlyos károkat szenvedett tőle s ha P. Kiss hangoztatta és bizonyította igazát, most már az elszenvedett károk miatt is rajta volt a Társaság, hogy a végrendeletben biztosított jogait elnyerje.

Arról szó sem lehetett, hogy a tárgyalást meg lehessen tartani. Lehetetlenné tette ezt nemcsak Thökölynek szembefordulása a császári házzal, háborúskodása ellene s a jezsuiták kifosztása, hanem a megindult felszabadító hadjárat. Amikor a török 1683-ban ostrom alá fogta Bécset, nemcsak a császári ház menekült székvárosából, hanem Szelepcsényi is itthagyta országunkat s Morvaországba menekült. Az ő távollétében, mégha máskülönben meg lett volna rá a lehetőség, a tárgyalást megtartani lehetetlenség volt. De nem sikerült azért sem, mert Bécs felszabadulása után következett hazánké s az évekig tartó harcok az ily magántermészetű kérdéseket egészen háttérbe szorították. P. Kiss maga sem tartotta alkalmasnak az időt, hogy ezzel a kéréssel zaklassák a bécsi udvart, s a provinciális ama felszólítására, hogy mitévők legyenek, nyugodtan azt válaszolta, hogy meg kell várni a jobb időket, hiszen a Jézustársaság fontos java függ ettől a kérdéstől.[171]

Az eseményeket kár is lett volna sürgetni, mert az idő tényleg a jezsuiták javára dolgozott. A felszabadító hadjárat megkezdődött hazánkban. S amily arányban meneteltek a felszabadító hadak Párkánytól Budáig, azonképen tünedezett Thököly hadi szerencsecsillaga. Ami kérdésünk szempontjából

[171] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. fasc. 8. P. Kiss levele. 1683 márc. 19.

fontossággal bír, hogy Nagyszombat közvetlenül a bécsi diadal után megnyitotta kapuit a császári hadak előtt. 1684-ben visszatérhettek a jezsuiták, kiknek élére P. Vid került rektori minőségben, miután rendtartományi főnökségének az ideje lejárt. Kassa sokáig ellenállt Caprara tábornok hadainak, de 1685-ben sikerült a várost megszabadítani a kurucok megszállásától s P. Hrabovszky vezetésével a következő évben itt is elfoglalhatták a jezsuiták kollégiumukat. Thököly ekkor már a török fogságba kerül, de 1685 január 14-én meghal Szelepcsényi prímás. E kettőnek a távozása egészen más fordulatot ad a végrendelet további sorsának. Hiányzik a végrehajtó, de Thököly sem léphet már fel, hogy az esetleges végrehajtást megakadályozza. Mintha P. Kiss szerepe is szürkülni kezdett volna. Új emberek léptek a sorompóba, hogy az utolsó csatákat megvívják egymással. P. Hrabovszky, akit oly közelről érintett a kuruc-fejedelem bánásmódja, alighogy visszatért székhelyére, levelet írt a császárnak s Kiss ismeretes érvei alapján arra kérte, hogy most már minden további nélkül szentesítse a végrendeletet, mert különben a kassai kollégium nem tudja a kölcsönadott pénzét visszaszerezni.[172]

Az udvar még mindig nem akart a kérdéssel foglalkozni, mert idejét teljesen lekötötte a törökkel vívott felszabadító hadjárat. De Zrínyi Ilonával sem lehetett tárgyalni, miután teljesen férje pártjára állt s ha várai közül néhány már a császári sereg birtokába is jutott, ő erősen tartotta magát Munkács várában. Két évig ellenállt Caprara hadainak, de 1688 elején mégsem bírta tovább tartani s január 18-án át kellett azt adni a németeknek. A feltételek szerint a várvédők életükre és vagyonukra nézve teljesen kegyelmet nyertek. A fejedelemasszonyt biztosították, hogy mind ő, mind pedig árvái szabadon, rangjukhoz méltóan élhetnek, de Bécsben, ahonnan a király engedelme nélkül nem távozhatnak. Ingóságaikat visszakapják, az ingatlanokat azonban a kamara fogja kezelni, mivel az árvák gyámsága — atyjuk végrendelete értelmében — különben is a királyt illeti. Thökölynek a várban lévő ingóságait a kincstár lefoglalja. A hódolati esküt mindenkinek le kell tennie.[173] Zrínyi Ilona aláírta e feltételeket s ezzel megpecsételődött sorsa. Árváival együtt búcsút kellett mondania Munkácstól, hűséges várnépétől, s elindulhattak a császárvárosba. Itt az a kellemetlenség érte a nagyasszonyt, hogy gyermekeit el-

[172] Orsz. Lt. Kincst. o. : u. o. fasc. 8. Hrabovszky M. levele. Dátum nélkül.

[173] Márki S. : i. m. I. 83. l. V. ö. még Horváth M. : i. m. 88. l.

szakították tőle s Ferencet a neuhausi jezsuiták, Juliannát pedig a bécsi Orsolya-apácák nevelésére bízták. Gyámjuk a király rendeletéből Kollonich győri püspök, a későbbi (1695) esztergomi érsek-bíboros lett.

A gyermekek eltávolítása édesanyjuktól a bíboros műve volt. Nem bánta volna, ha belőlük szerzetest, illetve apácát nevelnek, mert így a Rákóczi-ház birtokaira az udvar tehette volna rá a kezét. A jezsuiták szintén belekeveredtek abba a gyanúba, hogy az ifjút rendjük számára szerették volna megnyerni, hogy esetleg így rájuk szálljon a hatalmas vagyon. De ennek ellentmond maga Rákóczi, mikor kijelenti, hogy nevelői közül nem egy idejekorán és bizalmasan figyelmeztette, hogy rendjüknek tagjává lenni nem felelne meg fejedelmi hivatásának.[174] Nekik nem volt más törekvésük, mint megkapni azt, ami Báthory Zsófia hagyatékából őket joggal megillette. De erre még mindig várni kellett. Az árvák javait előbb leltározták a kamara emberei, de úgy, hogy magukról sem feledkeztek meg. A kincsek egy részét maga Szentiványi László, az összeírók vezetője sikkasztotta el s az egészet csupán 70.477 forintra becsülte, holott a közhit és maga Rákóczi szerint csupán ezek milliókat értek.[175] Miután az összeírás megtörtént, a birtokok élére P. Kiss legelszántabb ellenfele, Klobusiczky Ferenc került. A mindenható úr azonban az árvák összes ügyeiben gyámjuk, Kollonich lett. P. Hrabovszky kérelme is hozzákerült. Ezt úgy intézte el, hogy a kassai kollégiumnak járó 19.000 frt-ot kifizettette a Báthory Zsófia-féle hagyatékból, de a végrendelet többi rendelkezéseit függőben hagyta s későbbi vizsgálat tárgyává tétette.[176]

A jezsuiták persze, hogy nem elégedtek meg ezzel a félmegoldással s tovább követelték a végrendelet megvizsgáltatását és jóváhagyását. Az idő és a körülmények kedveztek nekik. Kollonich éppen Rómában tartózkodott XII. Ince pápa megválasztásán (1691) s még nem tért haza, amikor Julianna az ő beleegyezése nélkül házasságot kötött Aspremont Károly Róbert gróffal 1691 június 24-én. A bíbornok rendkívül felháborodott e vakmerőségen s hiába indított bosszúhadjáratot a fiatal pár ellen, [177] ami megtörtént, azon változtatni még

[174] Domján Elek: II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Miskolc, 1903. 32. l.

[175] Márki S.: i. m. I. k. 84. l.

[176] Orsz. Lt. Kincst. o.: u. o. fasc. 8. Kollonich nyilatkozata. Bécs, 1688 szept. 6.

[177] V. ö. Thaly K.: i. m. 144—147. l.

börtönnel sem sikerült. Julianna asszony lett s mint ilyen, követelte a leánynegyedre eső örökségrészt. Kollonichnak sikerült a dolgot elodázni azzal, hogy Rákóczi Ferenc nagykorúságáig semmiféle osztozkodásról nem lehet szó.[178] Itt nem használt a szóbeli tárgyalás, nem a pereskedés, Aspremontéknak szintén várni kellett.

Két féllel kellett hadakozniok, az egyik Kollonich volt, a másik pedig a Jézustársaság. Amazt erősebbnek tartották, ezt gyengébbnek, de mindkettőt legyőzhetőnek. Zrínyi Ilona, amikor 1692 elején elnyerte a császár engedélyét, hogy férjéhez költözködhetik Törökországba, mielőtt búcsút vett volna révbejutott leányától, a többek közt átnyujtott neki egy iratcsomót, mely magában foglalta azokat a szükséges okmányokat, melyek Báthory Zsófia végrendeletére vonatkoztak. Természetesen ezek ama tanuvallomásokat és egyéb bizonyítékokat tartalmazták, melyek Kiss Imre ellen s a végrendelet hamisítása mellett szóltak.[179] Julianna úgy érezte, hogy ezek birtokában könnyen megküzdhetnek a jezsuitákkal, ha perre kerül a sor. De tiszta helyzetet teremteni itt csak úgy sikerül, ha öccsével egyöntetűen léphetne fel, ő azonban még kiskorú volt. Julianna ezt a nehézséget előbb úgy akarta áthidalni, hogy a gyámságot magának követelte, de erről Kollonich hallani sem akart, mondván, hogy nő a gyámságot nem követelheti, a családi írásokat nem őrizheti s még kevésbbé lehet a birtokok kezelője.[180] Ha tehát a bíborost erről az oldalról nem lehetett megközelíteni, gondoskodtak más módozatról. Aspremont gróf ugyanis rávette Lipótot, hogy sógorát nyilvánítsa nagykorúnak, ami 1694-ben, tizennyolc éves korában megtörtént. Rákóczi Ferenc tehát nagykorú lett. Prágából Bécsbe érkezett s késznek nyilatkozott a vagyon átvételére s Juliannával való birtokmegosztásra.

A nagykorúsítási hírek vétele után nem maradt rest P. Voglmayer Ferenc, a jezsuiták időközben megválasztott tartományfőnöke sem. Lipót császárhoz beadványt intézett, melyben arra kérte, hogy a Rákóczi-örökösök mindaddig ne kaphassák meg Báthory Zsófia hagyatékát, míg a fejedelemasszony végakaratának meg nem felelnek s a jámborcélú hagyatékot akár természetben, akár pedig készpénzben ki nem fizetik.[181] Érdekes, hogy most, amikor a gyékény kezdett

[178] Wellmann I. : i. t. Rákóczi Emlékkönyv II. k. 97. l.
[179] V. ö. Thaly K. : i. m. 163. l.
[180] Wellmann I. : i. t. Rákóczi Emlékkönyv. II. k. 97. l.
[181] Orsz. Lt. : u. o. fasc. 8. P. Voglmayer beadványainak a fogalmazványa.

kicsúszni Kollonich lába alól, maga is sürgette a jogosnak vélt kérés teljesítését. Símán nem ment, amennyiben a Rákóczi-örökösök előbb a bíborostól követelték az ingó és ingatlan javak kiadatását. Az bizonyos, hogy az 1688. évi leltározás alkalmával igen sok kincs elsikkadt,[182] de még mindig tetemes értékű került Kollonich kezébe. Ezekre nézve azt állította, hogy az ezüstöket nagy részben pénzzé verette s az ingatlanok jövedelmeivel együtt a Báthory Zsófia által kiszabott kegyes alapítványok kifizetésére fordította.[183] Ez enyhén szólva túlzott állítás, mert ha fedi az igazságot, akkor miért fordult P. Voglmayer hasonló kívánsággal az uralkodóhoz? Az nem szenved kétséget, hogy a jezsuitáknak járó tartozásból törlesztett. Kegyes alapítványokat is létesített nemcsak náluk, hanem a ferenceseknél is, de nem olyan mértékben, ahogy azt a nagyasszony kívánta.

Az ingatlanokat sem szerette volna kezéből kiadni. Itt azzal érvelt, hogy a birtokokat mindaddig ki nem szolgáltathatja, amíg az örökösök a Báthory Zsófia által a jezsuiták részére hagyott birtokok ellenértékeként a 100.000 tallért meg nem fizetik.[184] A jezsuiták tényleg ennyiben állapították meg követelésüket, de meg kell azt is jegyezni, hogy erre a túlméretezésre Kollonich bírta rá őket. Az ő megítélése szerint szintén nem volt kétséges a végrendelet valódisága. De Julianna és Ferenc nem látták ezt oly bebizonyítottnak s a hatalmas összeg kifizetésétől húzódoztak. Ferenc Vallomásaiban így nyilatkozik erről a kényes ügyről: «tényleg sohasem jutottunk volna javainkhoz, ha anyám, ki belátott a jövőbe, egyes hiteles iratokat, eredeti leveleket és okiratokat nem hagyott volna néném kezénél, melyek által azon végrendelet érvénytelensége oly világosan és szembeszökően bebizonyult, hogy a jezsuita atyák jobbnak tartották a 20.000 rhénus forintnyi összeg elfogadásával megelégedni, az ellenkezéssel felhagyni, mint a fentemlített összeg kiszolgáltatására joggal igényt tartani.»[185] Kár, hogy ezeket a hiteles dokumentumokat nem ismerjük s II. Rákóczi Ferenc sem részletezi azokat. Ha Klobusiczky és a Zrínyi Ilonaféle pártemberek vallomásairól felvett jegyzőkönyvekre gondolt, úgy ezek még nem döntik meg a végrendelet érvényét. Ha alakilag tartotta érvénytelennek, mivel azt a fejedelemasszony diktálta s más írta le, vagy pedig mert Kiss és Lupstowska egy személyben voltak örökösök és tanuk, még mindig

[182] V. ö. Domján E. : i. m. 15. l.
[183] U. o. 33. l.
[184] U. o.
[185] U. o. 33—34. l.

nem látszott elfogadhatónak, hogy érvénytelensége világosan és szembeszökően bebizonyult. Ha ez így lett volna, kár volt a 20.000 frt-ot is kifizetni, hisz ily alapon ez sem illette meg a jezsuitákat. Thaly ugyan mással magyarázza. Szerinte II. Rákóczi Ferenc itt is nemesen és nagylelkűen viselé magát. Ne mondhassák a jezsuiták, hogy egy Rákóczi fejedelem az évi (bizonyára dúsgazdagon kiszabott) tartási és nevelési díjon kívül minden különleges jutalom nélkül élt köztük öt esztendeig: tehát húszezer forintot vetett oda ajándékul nekik. S a hamisított végrendeleten nyargalódzó, feddhetetlen életű szent atyák mohón kapva a martalékon, zsebrerakták e 20.000 frt-ot s százezer tallérú s minden egyéb követeléseiktől örökre elállanak.[186]

Ennyire maró gúnnyal csak az jellemezheti a jezsuitákat, aki nem ismeri őket s az események egymásutánjáról vagy nem volt tudomása, vagy egyoldalúan mérlegelte azokat. Mint történetírónak kötelessége lett volna Rákóczi kijelentését adatokkal és tényekkel alátámasztani, hogy hitelképességében ne kételkedjünk. De nem tette, ellenben minden indok nélkül még Rákóczi szavát is súlyosabbra változtatta, mikor a végrendeletet hamisnak nyilvánította. *Ezt Rákóczi nem mondta*, annál kevésbbé szabad lett volna neki állítani. Ismételem, az eddig elhangzott vádakon és vallomásokon kívül a másik fél részéről többet nem ismerünk. Viszont Rákóczi talán nem ismerhette apró részleteiben P. Kiss bizonyítékait. Az már megint nem kétséges, hogy a páter most is készen volt a pártatlan bíróság elé kiállni, hogy tisztázódjék ez a kínos ügy, de Ferenc ezt nem kívánta, hanem, amint eleinte akarta a páter Zrínyi Ilonával, most a fia egyezett ki a jezsuitákkal.

Kiss a megbízhatóságát azzal is kimutatta, hogy Ferenc elérvén a nagykorúságát, átszolgáltatta neki mindama ékszereket és értékeket, amiket Báthory Zsófia bízott rá megőrzés végett. Bizonyára, ha P. Kiss végrendelethamisító lett volna s ilyen alapon akart volna rendje jogtalan hasznot húzni, II. Rákóczi Ferenc teljesen elfordult volna nevelőitől, mert ha valakire alkalmazni lehet e szállóigét: amicus Plato, sed magis amica veritas, Ferencre valóban alkalmazható. De a Társaságtól nem fordult el, ellenkezőleg, a jóviszonyt továbbra is fenntartotta tagjaival, pedig izgatták a jezsuiták ellen. Fényes bizonyítéka ennek, hogy amikor elfogták, a jezsuiták sem hagyták cserben, hanem nagyrészt nekik köszönhette, hogy a bécsújhelyi vár-

[186] Thaly K.: i. m. 163. l.

börtönből s a biztos halál elől megmenekülhetett.[187] Nem hozható fel ellenérvül, hogy később, felkelése idején mégis csak száműzte őket Magyarországról. Ezt tényleg megtette, de indokai egészen más okokban keresendők.[188] A jezsuitákat s köztük P. Kisst mindig becsülte, amit aligha tesz meg, ha kétségtelenül megbizonyosodik arról, hogy az utóbbi a Rákóczi-ház kincseit meglopta, Báthory Zsófia végrendeletét meghamisította s neki és nővérének súlyos károkat okozott volna s minderre hátvédül odaállt volna a rendtartomány. Az ily vádaskodás alól nem tisztázhatta a törvényes eljárás egyiket sem, tekintve, hogy ezt nem foganatosították. De tisztázta Kisst az a készsége, mellyel bírái elé akart állani s önigazoló eljárása, amit szerzetesi esküjével is kész volt megerősíteni. S mikor Rákóczi Ferenc kiegyezett rendjével, ezzel végső fokon neki is megadta a felmentést.

A gyanusítás, vádaskodás, lekicsinyítés szelek szárnyán szokott száguldani még a történelmi idők távlatain át is. De a megsértett név, a meghurcolt becsület helyreállítása mankólépésekkel kullog. Ez volt P. Kiss Imre s vele együtt ama testületnek a sorsa, melyhez tartozott. Kétségtelen, hogy Báthory Zsófiától súlyos tehertételt vett át, mikor vállalkozott végrendeletének a végrehajtására. Talán mint szerzetesnek nem kellett volna ezt elfogadni, de mint a fejedelemasszony hűséges szolgája, nem tudott kitérni előle. Aki személyén, szerzetén és katolikus vallásán át annyi jótéteményben részesült tőle, nem zárkózhatott el, hogy halála után is hűséggel ne szolgálja végakaratát. Tudta, hogy ezért csak gáncs, elítélés és megvetés lesz osztályrésze, de viszont igazának megnyugtató öntudata bátorságot és kitartást öntött beléje.

Báthory Zsófiát sokan nem szerették életében s elítélték halála után. Nagy volt, mint katolikus asszony, de nem kisebb a más hiten levők elnyomásában. Politikai irányát sem oszthatták a Habsburg-házzal méltán elégedetlen magyarok, s így személye sokak előtt és sokáig a megvetés és kárhoztatás tárgya lett. P. Kiss Imre azzal, hogy maradéktalanul hozzászegődött, sőt egyesek szerint vallási és politikai eszmevilágának sugalmazója volt, máris kitette magát ama veszélynek, hogy az egyoldalú értékelés szintén elítélje. Eljárásának a módja bölcsebb lehetett volna, sok mindent okosabban is elintézhetett volna, de

[187] V. ö. Lukinich Imre : II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története 1701. Budapest, 1935. 89—103. l.

[188] Erre nézve v. ö. Meszlényi A. : II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. Regnum. Budapest, 1936. 225—304. l.

hogy a Rákóczi-ház vagyonát nem lopta meg, Báthory Zsófia végrendeletét nem hamisította meg, erről kezeskednek az írások. Kifogásolni lehet, hogy egyidőben merev volt Zrínyi Ilonával szemben, Munkácson a kelleténél nagyobb hatalommal intézkedett, de nem lopott és nem hamisított. E két kellemetlenül ható vádat rásüthették, de a történelmi igazságszolgáltatásnak régi adóssága, hogy a multtal szemben megvédje nevét és emlékét, mert ezt mindenképen megérdemli.

Kisbán Emil:

A pálosok és a tanügy.

A pálosok oktatótevékenységét két irányban nyomozhatjuk: egyrészt a rendi növendékek, másrészt a világi tanulóifjúság körében kifejtett nevelő-tanítói működésükben. Az előbbi gyökerei a rend alapításáig nyúlnak vissza, az utóbbiéi a XVII. század közepéig. Mindkettő a XVII. század közepétől szerves kapcsolatban állt egymással. A tanár és a tanuló közt kialakult bensőséges pedagógiai kölcsönhatás érzékeltetésekor ugyanis észre kell vennünk a *tanítói egyéniséget* nevelő iskolázás szellemét. Ezért elsősorban a magyar pálos növendékek neveltetésének és iskoláztatásának rendszerével, vagyis a *rendi nevelés*sel foglalkozunk, majd a világi ifjak tanítása terén *középiskoláikban* kifejtett tevékenységüket vizsgáljuk meg és lemérjük hatásukat közművelődésünkre.

I.

A rendi növendékek képzése a noviciátusban kezdődött. Tekintettel arra, hogy a rend tagjai idők folyamán számtalan munkaterületet vállaltak (lelkipásztorkodás, hittérítés, tanítás, tudományok és művészetek ápolása stb.), szükséges volt az erős szelekció és az alapos képzés. Ami az elsőt illeti, ott voltak a szigorú rendi szabályok, amelyek már a *felvételt* megelőzőleg három vizsgálatot rendeltek el. A felvételkor a legfőbb kritérium a hivatás kivizsgálása volt. E téren nagy körültekintéssel jártak el. A jelölt 15 évesnél fiatalabb nem lehetett, de jóval idősebb igen. Az első vizsgálat kiterjeszkedett a jelölt származására, végzett tanulmányaira, erkölcsi előéletére. A következő vizsgálatot a rend- vagy tartományfőnök ejtette meg és főleg azt tisztázta, hogy a jelölt nem önző, anyagi érdekből akar-e belépni. Ha e hosszas vizsgálatok után a jelöltet alkalmasnak tartották fölvételre, noviciátusba küldték, ahol egy utolsó vizsgálat után szótöbbséggel döntött kérése felől a fölvételi bizottság.[1]

Döntő fontosságú a jelölt lelkisége volt. A rendbe nemcsak a nemesek, hanem a jobbágyok gyermekeit is szívesen fölvették. Ugyanilyen örömmel fogadták tagjaik közé a protestáns

[1] Rituale Paulinorum . . . monasterii S. Helenensis supra Csáktornyam (A. 1409.) pag. 51. rubrica ismerteti az újoncokra vonatkozó szabályokat. (Kézirat a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárában 1284/Quart. Lat. pag. 128.)

szülők katolizált gyermekeit. Arra azonban nagyon vigyáztak, hogy zsidószármazású ne kerüljön soraik közé. Igy a rendi évkönyvek szerint 1703-ban Barilovics Lajos rendfőnök egy harmadíziglen zsidószármazású egyént utasított vissza a felvételtől. 1722-ben pedig Vayay András tartományfőnök a zsidószármazású Ödön frátert bocsátotta el a noviciátusból. Vayay ugyan elismeri, hogy a zsidószármazás nem akadályozhat meg senkit az egyházi rend elnyerésében, de tart attól, hogy a rendtársaknak élcelődésre ad alkalmat, amiből nagy kár háramlik a rendre és az egyházra. A szomorú példák közt több zsidószármazású egyházi férfiú esetét említi meg.[2]

A középkorban, kb. a mohácsi vészig minden rendházban volt külön noviciátus, amit a direktor, vagy más néven magister novitiorum vezetett. A XVII. században azonban már csak egy noviciátus volt, a *bánfalvai*. A rend újabb fejlődése során 1742-ben *Sajóládon* nyílt meg a második újoncnevelő intézet, amelyet 1778-ban áthelyeztek az erdőövezte, csendesebb *Márianosztrára*. A noviciátust ekkor már a ház perjele igazgatta s alperjele vezette mint újoncmester. A noviciátusban sajátította el a jelölt a szerzetesi élet legfontosabb ismereteit. Nagy fontosságot tulajdonítottak az énekoktatásnak. Akinek nem volt megfelelő hangja és hallása, azt még a rendből is elbocsátották.

A noviciátusból kikerülő rendi fiatalságot a mohácsi vész előtti időben a *septem artes liberales* mellett alapos *teológiai* és *szónoki* képzésben is részesítették, hogy szellemi, főleg azonban vallási és aszkétikus, sőt némiképen a szociális élet terén kortársaiknak valóban képzett vezetői lehessenek.[3] Tanulmányaik elmélyítésére szolgált minden kolostorukban az aránylag gazdag *könyvtár*. De nemcsak tanultak a féltveőrzött könyvekből, hanem rendszeres pótlásukról is gondoskodtak. Kódexirodalmunk nem egy emléke mutat ilyen irányú szorgalmas tevékenységükre. A budaszentlőrinci kolostorban volt legnagyobb könyvtáruk a XV. században, amelynek állományából sok értékes darabot vitt magával *Magyarországi Mihály* Párizsba. Sajnos, ezek az annalisták följegyzései szerint az ő eredeti munkáival együtt elvesztek.[4]

[2] Bakonyvári Ildefonz: A pápai kat. gymnasium története a pálosok idejében. Pápa, 1896. 39. l. és az Acta Paulinorum (ezentúl A. P.) 1703. és 1722. évnél. (Kézirat a bp. Egyet. Könyvtárban.)

[3] Gyöngyösi Gergely: Breviloquium. Cap. 33. (Kézirat a bp. Egyet. Kvt.-ban.)

[4] U. ő: De vita fratrum heremitarum S. Pauli. Cap. 22. (Kézirat u. o.)

A hazai oktatás mellett már korán megtaláljuk a *külföldi iskoláztatás* nyomait is. Elég, ha utalunk az említett Magyarországi Mihály párizsi iskolázására és padovai lektorságára, továbbá IX. Bonifác pápa bullájára, amely megengedte a pálosoknak, hogy az olasz egyetemeket látogathassák.[5]

A mohácsi vészt követő általános pusztulás nem kímélte meg a Pálosrendet sem. Az ájultság a csapásokhoz mérten hosszú ideig tartott. A rend főnökei csak a XVII. század eleje óta szorgalmazhatták újra növendékeik alapos képzését. Tudták jól, hogy a szellem fegyvereivel és a tökéletes szerzetesi fegyelemmel megállják helyüket a reformáció elleni küzdelemben. Természetes tehát, hogy minden törekvésük oda irányult, hogy a rend klerikus tagjai megszerezhessék a szellemi harc fegyvereit s így tudományban és életszentségben méltók lehessenek őseikhez és alkalmasak a kor lelki problémáinak megoldására. Ezért voltak azon, hogy klerikusaikat a legjobb hírű külföldi papnevelőintézetekbe küldhessék. Közülük alapítása miatt a római Collegium Germanico-Hungaricum állott a legközelebb a rendhez.[6] Ugyanis V. Miklós pápa nekik adta 1454-ben a Monte Coelion a Szent Istvánról nevezett templomot (S. Stephano rotondo), amely mellé a rend kis kolostort épített. A következő században beállott hazai hanyatlás a római magyar intézményekre is kiterjeszkedett, ám a lelkes Szántó István jezsuita gyóntató buzgó esedezésére XIII. Gergely e vagyonból és más fejedelmi alapítványokból megalapította a Collegium Hungaricumot. A pápa «a leigázott Magyarország iránti szeretetből» megadta ennek a kollégiumnak a Loyolai Ignác ösztönzésére 1552-ben III. Gyula által alapított Germanicum minden kiváltságát (adó-, vámmentesség, promotionalis jog stb.) és kiváló protektorokról is gondoskodott Morone, Sabelli, Como és Santa Severino bíborosok személyében.[7] A Collegium Hungaricumot az anyagi eszközök előteremtésének nehézségei miatt 1580-ban egyesítette a Ger-

[5] A bullát közli Eggerer A.: Fragmen panis corvi. Viennae 1763. 179. l.

[6] Pannóniai Arator István: A római magyar szeminárium története . . . (1579-ből való kézirat a vatikáni könyvtárban). Közli Fraknói Vilmos: Kat. Szemle, 1912, 444—53, 562—80. l.

[7] Apostolici numeris sollicitudo 1578 márc. 1. kelt alapító bullát, néhány dalmata pálossal és protektorukkal, Farnese bíborossal folytatott tárgyalás után csak 1579-ben tette közzé a Szentszék. A pálosokat valósággal erőszakkal kellett akkor eltávolítani kolostorukból. V. ö. Steinhuber A.: Gesch. d. Coll. Germ.-Hung. in Rom. Freiburg 1895. I. 5, 128. l.

manicummal és egyben 12 magyar papnövendék számára biztosított helyet örök időkre.[8]

A pálosok római vagyonának a Collegium Germanico-Hungaricumba való beolvasztásakor a Szentszék ellenértékként megengedte nekik, hogy a pápai alapítványok terhére Rómában, Bécsben, Prágában és Olmützben neveltethessék három-három, összesen 12 növendéküket (a horvát és szlavón származásúakat is beleértve). Ez a helyzet 1701-ben a horvát-osztrák tartomány kiválásakor megváltozott. A magyar tartomány hét, a horvát öt helyet nyert ekkor a pápai kollégiumokban. 1741-ben azonban az osztrák örökösödési háború miatt elvesztették korábbi ingyenes alumnátusi helyeiket a prágai, olmützi és bécsi kollégiumban, ezért Rómában igyekeztek több helyet biztosítani. Ez bizonyos mértékben sikerült is nekik. Pl. 1744-ben *Fejér Pál* tartományfőnök a római Apollinaris-kollégiumban egy második helyet eszközölt ki a magyar rendi növendékeknek.[9]

Bár 46 magyar ifjú tanult már 1580—1600-ig a Collegium Germanico-Hungaricumban, pálosrendi növendék még nem volt köztük. 1602-től azonban, tekintettel a rend vagyonának bekebelezésére a kollégium jezsuita rektorai, ha nem is minden nehézség nélkül, de fölvettek egy-egy pálost. Igy ettől az időponttól 1782-ig 62 pálos növendék tanult itt, köztük az ország legelőkelőbb családjainak fiai is. (Pl. gr. Esterházy Imre és Pál, gr. Keglevich József, gr. Kéry János stb.)[10]

A növendékek tanulmányaik elvégzése után hazájukba visszatérve, mint a szerzetesi erények és komoly tudományosság képviselői magas rendi, sőt egyházi méltóságokat töltöttek be. Ha meggondoljuk, hogy közülük heten a püspöki, tízen a rendfőnöki méltóságot érték el s a többiek is magas rendi tisztségeket töltöttek be, megállapíthatjuk, hogy nem volt hiábavaló az a küzdelem, amelyet rendfőnökeik a jezsuita rektorokkal növendékeik felvétele végett állandóan folytattak.

[8] Ita sunt humana k. 1580 ápr. 13-án kelt bulla.

[9] A. P. Tom. VIII. és Steinhuber A. : i. m. II. 367. l.

[10] Steinhuber i. m. 368. l.-ján a következőket írja az itt tanult teológusokról : «Sieben derselben gelangten zur bischöflichen Würde, zehn wurden zu Generälen ihres Ordens gewählt, während die meisten der übrigen als Generalvicare, Provinciale, Definitoren, Prioren und Lectoren der Genossenschaft erspriessliche Dienste leisteten. Im Collegium selbst gehörten die jungen Eremiten fast ausnahmslos zu den tüchtigsten und musterhaftesten Zöglingen, während die nicht unbedeutende Zahl der dem Orden entnommenen Bischöfe und Prälaten von der hohen Blüte zeugt, in welchem sich derselbe bis zu der gewaltsamen, von Joseph II. im Jahre 1786 decretierten Aufhebung befand».

A római kollégium pálos növendékeinek sorát a XVII. században a zalamegyei református nemesi családból származó *Zaitz János* és a svábnémet *Biel Rudolf* (1602—1606) nyitják meg. Ők lettek, hazájukba visszatérve, a rendi reformmunkálatok lelkes tervezői, s mint rendfőnökök rendjük erőskezű kormányzásában váltak ki. Követték őket a kamenicai származású *Csrepinco Jakab* (1607—1612), a pozsonyi *Orosz János* (1608—1612) — a nagy tudománya miatt a főrangú pártfogók kedveltje —, a zágrábi *Bakiczius János* (1608—1615), a krottendorfi (Bécsújhely mellett) előkelő családból származó *Tabler András* (1611—1618), a varasdi születésű *Francisci András* (1621—1624), aki szerémi címzetes, majd esztergomi felszentelt püspök lett, a holfeldi (Bamberg) *Kempff Sebestyén* (1624—1628), aki a Pálffy grófok kérésére mint jó szónok Marhek város lutheránusainak visszatérítését vállalta, a horvát nemesi ház szülötte: *Jaskay János* (1628—1632), aki több ízben is töltött be magas rendi tisztségeket, továbbá a szegény horvát nemesi szülőktől származó *Borkovics Márton* (1632—1636), aki háromszor viselte a rendfőnök felelős tisztjét, sőt zágrábi püspök, majd kalocsai érsek lett; a brünni nemesi családból származó, fiatalon elhúnyt *Keller Frigyes* (1634—1641), akiről szépen mondja Borkovics, hogy lelke a Szent Lélek hajléka volt; *Vanoviczy János* (1636—1640) római prokurátor, a magyarországi misszió prefektusa, nagy térítő, majd scardoniai c. püspök; az elzászi Schlettstadtból származó *Hochberger Cyprián* (1641—1645), a rajnai tartomány főnöke; *Nagy György* (1645—1651), pápai származású, protestáns szülők gyermeke. *Kolhankovics Antal* (1647—1653), aki nyilvános disputációja tételeit is kiadta Conclusiones theologicae címen (1652); a bécsi *Grieskircher Ferdinánd* (1652—1653) tudós író és a filozófia tanára; a nagyszombati származású *Kebell Tamás Elek* (1651—1656); a nyitraapáti lutheránus családból származó *Benkovics Ágost* (1653—1658) északmagyarországi misszionárius, majd rendfőnök és végül nagyváradi püspök; a püspökség elől szerényen kitérő győri születésű *Bolla Péter* (1657—1661); a protestáns származású, nagytehetségű és egyben tudományos irodalmunkat művelő *gróf Kéry János* (1658—1662), akinek nevéhez tizennégy munka szerzősége fűződik; a veszprémi, tehetséges és kiválóan erényes *Ladányi László* (1662—1667), Elefánt és Máriavölgy híres perjele; a győri születésű *Széchenyi Pál* (1662—1667), aki később a pécsi (1676), veszprémi (1687) püspöki, kalocsai érseki (1696) széket töltötte be, majd grófi rangot is nyert (1697); a lakendorfi (győri egyházm.) *Turkovics Adalbert*(1667—1671), aki betegségre hajló természete mellett is a legkiválóbb kollégisták közé tartozott; a varasdi *Mallesics Gáspár* (1671—1675), aki több könyvet írt, s rendfőnök is lett; a győri *Bolla Lajos Ágost* (1675—1679), a magyarországi missziók vezetője s vagy harminc éven át különböző helyeken perjel; a keszthelyi nemesi szülőktől származó nagytudású *Tompa András* (1680—1683), aki mint újoncmester és «bidellus chori inferioris» is kitűnt; a vágújhelyi születésű galántai *Esterházy Imre* (1683—1687), akinek disputációja, amelyet «maxima cum laude» tartott meg, nyomtatásban is megjelent. Alamizsnás Szent János életét négy nyelven (latin, magyar, német, horvát) megírta. *Waigel János* (1680—1682), aki 1685-ben már esztergomi kanonok volt. A tudós és egyben jól festő *Kollenics András* (1687—1691), aki a máriavölgyi templom mennyezetképeit festette; a komáromi *Radován Özséb* (1691—1695), az erdélyi misszió lelkes vezetője és *Gnadt Péter* (1696—1699) misszionárius, aki a pestisesek ápolása közben halt meg Illyefalván (1719).

A XVIII. században az évkönyvek szerint a következő pálosok voltak a Kollégium növendékei : A horvát *Demsics István* (1699—1703), később rendfőnök, *Selley Ádám* (1703—1707), később vicarius generalis, a horvát *Musár András* (1705—1709) rendfőnök, *Vukovics Pál* (1709—1713), aki mint misszionárius halt meg Erdélyben ; a galgóci *Podhoránszky Özséb* (1713—1717) a sasvári kolostor építője, felsőbükki *Nagy Imre* (1717—1721), a protestáns szülőktől származó *nagyletenyei Letenyei Pál* (1721—1725), kiváló szónok, aki Szent Appollinaris ünnepén nagyhatású beszédet is mondott. A nyitraapáti születésű *Ordódy Ádám* (1725—1729), a divékújfalvi születésű *Orlay Bertalan* (1733—1737), a kitűnő sasvári poenitentiarius, az óvári származású, nagytudományú *Roth Ferenc* (1729—1733), a szemerei (Sopron) születésű *Toronyi János* (1737—1741) erdélyi misszionárius ; a zagoriai származású horvát *Mirkóczy Dénes* (1740—1744), a verebélyi születésű *Horhy Antal* (1741—1745), a szalai (veszprémi egyházm.) nemes szülőktől származó *Szabó Elek* (1744—1748), a keszthelyi nemes szülők gyermeke, *Mártony Jeromos* (1745—1749), aki maga is híres teológiai tanár lett, sőt a tartományfőnök helyettesének tisztét is elnyerte ; *gróf Esterházy Pál* (1749—1753), a rend első héber nyelv tanára, aki a magyar tartományfőnöki, majd a rendfőnöki tisztség után sebastopoli c. püspök, majd pécsi püspök lett. Több könyvet adott ki. A komáromi nemes szülőktől származó *Damián Fülöp* (1753—1755), a nemesi családból származó *Niczky Pál* (1755—1759), aki tanár, majd római perjel is lett ; a zalaegerszegi nemes szülőktől származó *Kemény Ferenc* (1760—1764), a pozsonyi *gróf Keglevich József* (1762—1766), tehetséges és nagytudású férfiú, aki az aristotelesi tomista filozófia tételeit védte disputációjában. Munkáját ki is adta s Galántai Esterházy Miklós hercegnek, Fraknó örökös urának (1692), a bevezető filozófia tételeiről tartott disputációját testvérének, gróf Keglevich Zsigmond macariai c. püspöknek (1761), az egyházjog tételeiről tartott disputációját pedig XIII. Kelemen pápának (1765) ajánlotta. A rendi filozófia, majd a római teológia tanára lett. A nemesi származású *Szerdahelyi József* (1765—1768), aki a rend máriavölgyi filozófia tanára lett, a nemes szülőktől származó *Kuzány Keresztély* (1766—1769), a nemesi származású *Dudássy Sebestyén András* (1770—1773), aki mint világi pap szerezte meg Rómában a teológiai doktorátust, majd a rendbe lépve «Isten szavának csodálatos hirdetője» volt ; a pápai nemes szülők gyermeke *Poór Imre* (1768—1772), aki több helyen tanárkodott ; az ugyancsak pápai *Pollingery Lipót* (1770—1774), a későbbi híres újoncmester, a sopronmegyei nemesi származású *Polyondi Rafael* (1772—1776), kiváló újoncmester és filozófus, aki Pápán több évig tanárkodott ; a szili (Győr egyházm.) *Herics Vince* (1775—1779), aki már mint harmadéves teológus kitűnt a teológiai tételek védelmében ; a nemesi származású *Sandrovics János* (1776—1780) újoncmester, az ugyancsak nemesi származású *Bezerédy László* (1779—1782) újoncmester és *Dely Jakab* (1780—1782) híres pápai tanár.

Itt említjük még meg a magyar növendékek Gyulafehérvárott őrzött albumában említett *Isocsay Jánost* (valószínűleg Ivanovics), aki több ízben is volt rendfőnök, *Kamocsay Jakabot* és *Nagy Jánost*, akik szintén a kollégium növendékei voltak, továbbá Gaál Lajost, akit 1754-ben ajánlott a rendfőnök felvételre, de helyét a kollégiumban nem foglalta el.[11]

[11] A. P. Tom. I.—IX. V. ö. Veress Endre : Fontes rerum Hungaricarum Tom. II. Matricula et Acta Hungarorum in universitatibus

A római kollégiumba többnyire a filozófiai tanulmányok elvégzése után kerültek a rendi növendékek. Igy a jezsuiták vezetése alatt álló *olmützi* kollégiumból Orosz János, Bakiczius János, Borkovics Márton, Turkovits Adalbert, Jaskay János, Benger Miklós ; a *bécsi* kollégiumból : Kebell János, Kéry János, Széchenyi Pál ; a *bécsújhelyi* kollégiumból : Benkovits Ágost ; a *nagyszombati* kollégiumból : Bolla Péter, Ladányi László, Ordódy Ádám, Róth Ferenc, Keglevich József, Toronyi János, Podhoránszky Özséb, Poór Imre ; a rendi intézetek közül a *lepoglavaiból:* Mallesics Gáspár, Bolla Lajos Ágost, Kollenits András, Demsics István, Musár András ; a *máriavölgyiből:* Vukovics Pál, az *elefántiból:* Felsőbüki Nagy Imre, Szabó Elek ; a *pápaiból:* Szerdahelyi József, Pollingery Lipót ; a *sátoraljaújhelyiből:* Horhy Antal, Mártony Jeromos ; a *sajóládiból:* Niczky Pál, Kemény Ferenc ; a *pestiből:* Kuzány Keresztély, Potyondi Rafael, Herics Vince, Sandrovics Nep. János és Dely Jakab. Ezeken kívül a *kassai* teológiai intézetből : Letenyei Pál és Bezerédy László.[12]

1782 után a kollégium évkönyvében a növendékek névsorában már nem találunk pálost. II. Józsefnek ez évben kelt rendelete szerint minden külföldön tartózkodó magyar teológusnak haza kellett jönnie.[13] A magyar katolikus papság képzése ettől az időponttól kezdve csakis itthon az ő szervei által ellenőrzött intézetekben történhetett jozefinista szellemben.

A felvételt a római kollégiumba háromszoros előzetes examenhez kötötték. Ezekben a jelöltnek a legaprólékosabb kérdésekre kellett felelnie. Az írásban beterjesztett examenekből állapították meg, hogy tényleg alkalmas-e és méltó-e a jelölt arra, hogy a kollégium növendéke legyen. A felvételt kérő növendék többnyire már előzőleg elvégezte a filozófiát, mégis külön felvételi vizsgálatot kellett ebből is tennie. Ez a növendékkel és a renddel szemben egyaránt bizalmatlanság jele volt. A növendék még a rendje ruhájában sem járhatott, hanem a kollégium vörös reverendáját kellett viselnie, holott mások, mint pl. a baziliták, saját rendjük ruháját hordhatták. A pálosokkal semmi kivételezés sem történt itt. Tanulmányaik négy, esetleg több esztendős tartama alatt a növendékek teljesen a kollégium jezsuita nevelőinek voltak alávetve, nekik tartoztak feltétlen engedelmességgel.

A felvétel körüli nehézségeket majdnem minden egyes esetben a rendfőnök közbenjárása, valósággal kérelme oszlatta el. Az Acta Paulinorumban felsorolt sok eset közül csak néhány

Italiae studentium. Volumen secundum : Roma. Collegium Germanicum.' et Hungaricum. Bpest 1917. I. Matricula (1551—1917) m. helyeit és Steinhuber i. m. II. köt. 369—375 l.

[12] V. ö. A. P. Tom. I—IX. m. h. bp. Egyet. Ktár.

[13] Pozsony 1782 május 3-án kelt 3709. sz. és Pozsony 1782 június 3-án kelt 6471. sz. Helytartó Tanácsi rendeletek. Orsz. Ltár Helyt. Tanácsi osztály.

kirívót említünk meg. Stassewszky Miklós rendfőnök, mivel növendékének, *Hochberger Cypriánnak* fölvételét a kollégium rektora megtagadta, s eljárásában állandóan éreztette a rendfőnökkel, hogy csupán kegyképen, nem pedig kötelezettség, vagy privilégium alapján veszi föl növendékeit a kollégiumba, kénytelen volt kérésével Mutius Vitellescushoz, a jezsuita rend generálisához fordulni. Levelében föltárta a jogos sérelmeket. E szerint az egyik rendi növendék az elmúlt tanévben meghalt, a másikat pedig tanulmányai befejezése után hazavárja. A kollégium rektora viszont kijelentette neki, hogy a megüresedő helyre rendjéből új növendéket nem vehet föl, mert azt már elígérte másoknak. Kéri tehát a generálist, hogy egész tekintélyét vesse latba Hochberger Cyprián érdekében, akit egyébként az olmützi konviktus rektora is igen alkalmasnak talált arra, hogy Rómában végezze teológiai tanulmányait. — Jelzi továbbá, hogy írt ebben az ügyben a német jezsuita asszisztensnek és a római vikáriusnak, Vanoviczy Jánosnak is. — Mutius Vitellescus kedvező választ adott Stassewskynek, — a nehézségek elsimultak, Hochbergert elküldték Rómába, ahová 1642 szeptember 15-én megérkezett, s a kollégium rektora rögtön felvette.[14]

Egy másik eset: Borkovics Márton rendfőnök a tanulmányai befejezése után hazatérő Hochberger helyére *Nagy Imrét* és *Kolhankovics Antalt* akarta Rómába küldeni. Cassilius Antal rektor a kérésre kitérő választ adott. Elismerte ugyan, hogy Hochberger jó hírnevet szerzett rendjének: «Religiosum esse dignum ordini suo» — írja róla —, mégis nehéz dolog csak egyet is fölvennie a pálosok közül, mert az esztergomi érsek növendékeinek kell néhány helyet fönntartania. Borkovics nem nyugodott meg ebben. Újból írt a rektornak, majd Ingolinak, a Propaganda Fidei titkárának, aki a rend reformálásakor jóindulatának több ízben adta tanujelét. Ingoli Ferenc értesítette őt, hogy a Kongregáció csak abban az esetben hozhat kedvező döntést ez ügyben, ha hitelt érdemlő bizonyítékokkal igazolja, hogy a pápai kollégiumokba régente jog szerint vették föl a pálosokat. Majd félév eltelte után a rendfőnök sürgetésére azt válaszolta, hogy a Kongregáció még nem döntött a pálosoknak adandó helyekről. A felvétel körül támasztott nehézségekre vall az is, hogy a Rómába küldendő Kolhankovics examenje ügyében 1647 augusztusában újra a rendfőnöknek kellett személyesen eljárnia Bécsben.[15]

[14] A fentiekre ld. az A. P. Tom. I. pag. 78—82. közölt levélváltást.

[15] A levélváltásra ld. az A. P. Tom. I. pag. 220—253, 255—256, 292—295.

Hasonló akadályokkal kellett megküzdenie felvételekor a legtehetségesebb pálosnak, *Kéry Jánosnak* is. Hiába ajánlotta őt, Geyer Bernát, a bécsi kollégium rektora, akinek keze alatt elvégezte a filozófiát. A rendfőnök sürgető leveleire a jezsuita prokurátor generális kijelentette, hogy a Collegium Germanico Hungaricum alapításától 1602-ig a beíró könyv tanusága szerint egyetlen pálos növendék sem tanult náluk. Az utóbbi 83 év alatt pedig csak «ex indulgentia Superiorum fuerunt in hoc collegio». Igy tehát semmi joguk sincs ahhoz, hogy a római kollégiumban tanuljanak. A nehézségeket az ekkortájt rendi prokurátorként Rómában tartózkodó Vanoviczy János oszlatta el.[16]

Az Acta Paulinorum köteteiben olvasható sok panaszból kitűnik, hogy a jezsuiták a pálosok felvétele körül mindig nehézségeket támasztottak. Sőt azt kívánták, hogy a rendfőnökök növendékeik felvételére vonatkozó jogigényüket hiteles okmánnyal igazolják.[17] A küzdelmes időkben azonban az irattárak a kolostorokkal együtt elpusztultak. A rendfőnökök csupán a legfontosabb iratokat tudták a védettebb kolostorokba átmenteni. Igy csak a mindenkori gyakorlatra s arra a tényre hivatkozhattak, hogy a kollégiumban állandóan voltak pálos növendékek, vagyis a Szentszék megengedte nekik, hogy tanulmányaikat ott végezzék. A rendfőnöknek tehát ilyen körülmények között az volt a főtörekvése, hogy a Propaganda Fidei ebben a kérdésben kedvező döntést hozzon a rendre nézve, ami nem is késett sokáig. 1646 január 20-án végre értesítette Ingoli Ferenc a rendfőnököt, hogy a Kongregáció kedvezően döntött : a kért tanulmányi helyek megadásába beleegyezett.[18] A felvételek körül támadt nehézségek lassankint nemcsak a római, hanem a jezsuiták vezetése alatt álló más kollégiumban is mutatkoztak a pálosokkal szemben. Igy kezdték pl. nehézményezni a XVII. század közepén a *prágai kollégium*ban, hogy a magyar pálosoknak három helyük van. Az erélyes Stassewsky azonban rögtön megírta panaszát a Román kívül eső konviktusok felügyeletével megbízott Kongregációnak. Ez a fórum orvosolta a sérelmeket.

A *bécsi kollégium* jezsuita tanárai 1647 pünkösd táján pedig azért távolítottak el «a rend nagy szégyenére és a rendfőnök bánatára» a kollégiumból három pálost, mivel az egyiknek szekrényében a jezsuitákra nézve sérelmes *Monita privata Patrum*

[16] A levélváltásra u. o. pag. 247. és 518—549.
[17] A. P. Tom. I. pag. 247.
[18] A. P. Tom. I. pag. 253.

Socitatis Jesu c. iratot találták.[19] Bachin Leonhard rektor alkalmas okot látott ebben a tényben arra, hogy most egy időre elzárkózzék a pálosok fölvétele elől. Hiába sürgette a rendfőnök eleinte levélben, majd később személyesen is, hogy a három kitiltott pálost vegye vissza, — csak nehezen sikerült az új tanév kezdetén helyükre *Szára József*et fölvétetnie. Midőn pedig még az év augusztusában személyesen járt ez ügyben Bécsben, azt a választ kapta a rektortól, hogy hajlandó három pálost fölvenni, ha a bécsi nuncius feloldja őt VIII. Orbán pápa bullájának ama rendelkezése alól, miszerint a fölveendőknek osztrák nemzetiségűeknek kell lenniök.[20]

Természetes, hogy e nehézségek tudatában a pálos növendékek rendjük iránt táplált szeretetükből, de pálos önérzetből is minden erejükkel azon voltak, hogy a legelsők közé küzdjék föl magukat s teljes mértékben kiérdemeljék jezsuita feletteseik megelégedését. Általában mindenünnen dícséretekkel elhalmozva tértek vissza hazájukba. A kollégium évkönyveiben található bejegyzések jórésze a legnagyobb elismeréssel illeti a tanulmányaikat végző magyar pálosokat. *Zaitz János*ról ezt olvassuk: «Bene se gessit», *Borkovics Márton*ról: «tam in moribus, quam in studiis bene se gessit», *Kéry János*ról: «Magnorum talentorum», *Ladányi László*ról: «Habet talenta et bonos mores», *Tompa András*ról: «Defendit in aula nostra theses ex universa theologia, fuit magister novitiorum et bidellus chori inferioris. Praeclare semper se gessit et in studiis assiduus». *Esterházy Imré*ről: «Theses theologicas defendit in aula Collegii nostri maxima cum laude dicatas Reverendissimo P. Tyrso (Gonzales) Generali Societatis Jesu. Optime se gessit». És még számtalan szebbnél-szebb elismeréssel találkozunk.[21]

A római studium elöljárói nagy elismeréssel illették a rendi növendékeket a rendfőnökökhöz intézett leveleikben is. Igy *Nagy Imré*ről Oliva Pál János római rektor ezt írta: «Attentissime studuit, pietatem summopere coluit, collegii leges servavit exactissime». Későbbi levelében is írja, hogy tanulmányai befejezése után is szívesen visszatartaná őt.[22] Az ilyen és ehhez hasonló elismerő nyilatkozatoknak értékét növeli tárgyilagosságuk. Ugyanis ahol szükséges volt, s az igazság megkívánta, a

[19] Plepcsics György, Fodróczy Péter és Baranski Bálint voltak az elbocsájtottak. A. P. Tom. I. pag. 248.

[20] A vonatkozó levelezés az A. P. Tom. I.

[21] V. ö. Veress Endre i. m. I. k. megf. helyeit. Steinhuber i. m. 369—375. l. és A. P. Tom. I. pag. 384 et sequentes.

[22] A. P. Tom. I. pag. 388, 409, 448.

kellemetlent is feljegyezték. Igy tudjuk meg Csrepinco Jakabról, hogy «veszekedős természetű», Orosz Jánosról, hogy «kevéssé alázatos és fejes», Radován Özsébről: «In studiis bene se gessit quoad disciplinam vero mediocriter», Szerdahelyi Józsefről, hogy «zavaros, állhatatlan természetű, fegyelmet nem tűrő, sem fenyegetéssel, sem büntetéssel és intelmekkel jóra nem kényszeríthető».[23]

II.

A külföldi iskoláztatás azonban már a XVII. század első évtizedeiben is nagy költségeket rótt a rendre, nem is tekintve az utazás fáradalmait és veszedelmeit ezekben a viharos, háborús, veszedelmekkel telített időkben. Ezért a rend főnökei már takarékossági szempontból is mindent elkövettek, hogy növendékeiket *honi intézetekben* helyezhessék el. Mindenekelőtt a *Propaganda Fidei* 1634 augusztus 28-án hozott határozatának szereztek érvényt. A Kongregáció eme ülésén ú. i. kimondta egy magyar és egy lengyel noviciátus felállításának szükségességét. Az újoncmestereket illetőleg pedig akként intézkedett, hogy a mennyiben nem lennének a rendnek a Kelemen-féle Konstitúciók követelményeinek megfelelő újoncmesterei, úgy a már megreformált rendek valamelyikéből kell erre a tisztségre ideiglenesen megfelelő szerzetest felkérni. Kimondta továbbá azt is, hogy a rendi ifjúság továbbképzésére jelöljön ki a rend két monostort. A Szentszék határozott kívánsága az volt, hogy a noviciátus és a filozófiai s teológiai stúdium is más és más monostorban nyerjen elhelyezést.[24]

Ilyen előzmények után született meg Pázmány és a definitórium döntése (1636), amely szerint a *noviciátust* a bánfalvai Szent Farkas-monostorban helyezték el, s fenntartására karacsfalvai birtokuk egész jövedelmét kötötték le. Lengyelországban a czenstochowai Szt. Borbála-kolostorban helyezték el noviciátusukat, melynek létrehozása Goldonovszki András nevéhez fűződik

A *bécsújhelyi* renovált monostorban 1645-ben filozófiai stúdiumot létesítettek, s a tanítással a rend híres filozófusát, Ederer Lajos tanárt bízták meg. Ez a stúdium több-kevesebb megszakítással a század végéig fennállott. 1645-től 1648-ig, 1653—1654-ig, 1682—1683-ig, 1686—1687-ig, és 1696—1697-ig működött. A közbeeső időkben Lepoglaván működött. 1673-ban, 1679—1689-ig, 1693—1695-ig, 1696—1697-ig, 1698-ban, 1699—1701-ig *Máriavölgyben* is volt filozófiai stúdiumuk,

[23] A. P. Tom. I—IX. különösen a tom. I. és tom. II. pag. 233—246, 267, 271, 272. [24] V. ö. A. P. Tom. I. pag. 115.

amely a következő században igen nagy szerepet játszott a rend életében.[25]

Igen sajnálatos, hogy *Stassewsky Miklós* rendfőnök, akit a rendi reformmunka oroszlánrésze illetett, nem valósíthatta meg kedves eszméjét, a *nagyszombati pálos szemináriumot* (1645). Hogy azonban a rend növendékei a nagyszombati egyetem jezsuita tanárainak teológiai előadásait fennakadás nélkül hallgathassák, alapítványokat tett a magyar pálos növendékek számára. Ezen kívül a *pozsonyi rendházat* is rendbehozatta s ezt is rendelkezésükre bocsátotta. Az ő intézkedései óta a pálosrendiek hazai oktatása igen magas színvonalra emelkedett. A tanítás szinvonalának emelése, a szerzetesi lélek kiművelése, a lelkiélet elmélyítése, a nagy fáradalmak és küzdelmek hősi lélekkel tűrése különösen ebben a században volt az Egyház szempontjából rendkívül fontos. Ezért utódai közül *Ivanovics Pál* és *Borkovics Márton* is az ő szellemében haladva mindenek előtt a rendi növendékek alapos kiképzését gátló körülmények elhárításán fáradozott. Borkovics két növendékét küldte Rómába a Collegium Generalis Cleri Hungariae-ba, Ivanovics Pál pedig 1653-ban megnyitotta a nagyszombati pálos szemináriumot, ahol 12 növendéket helyezett *Vanoviczy János* vezetése alá, hogy a nagyszombati egyetemen a jezsuita tanárok előadásait hallgassák. Majd később Vanoviczyt és *Lubnicz Miklóst* Rómába küldte, hogy ott a pálosoknak házat vásároljanak. Ez 1669 október 1-én meg is történt.

* * *

A rendi növendékek képzése szempontjából azonban a legfontosabb a pálos egyetem, a «*Studium Generale*» intézménye, amely *Kéry János* rendfőnök nevéhez fűződik. Felállításának szükségessége nem volt vitás. A kérdés beletartozott X. Kelemen pápa általános hittérítő programmjába, de a Pálosrendnek is életébevágóan fontos érdekét szolgálta. Az ügy fontosságának tudatában Kéry személyesen járt el a Szentszéknél, ahol Barberino Ferenc bíboros, helyettes államtitkár támogatta kérését.

X. Kelemen 1671 április 3-án kiadott *bulla provisoriája* engedélyezte a studium generalék felállítását a pálos provinciákban. A lengyel tartományban *Czenstochowában* és *Krakóban*, Ausztriában *Wiener-Neustadtban*, Svájcban *Langnauban*, Horvátországban *Lepoglaván*, *Rómában* feltételesen, ha t. i. elegendő számú tanáruk és épületük lesz, hazánkban pedig *Máriavölgyben*

[25] Nagykáptalani és definitoriumi határozatokból vettük az adatokat. V. ö. A. P. Tom. I—IX.

és a hitterjesztés minél hatékonyabbá tétele végett *Sátoraljaújhelyen* állították fel ezt az intézményt. Az idők szomorú bizonytalanságára jellemző a pápai bullának az a rendelkezése, amely a studium generalék helyének változtathatásáról szól. E szerint, ha az említett városok valamelyikét a török elfoglalná, a rend egyetemét más, tetszőlegesen választható helyre helyezheti át. Ezeken az egyetemeken csupán *filozófiai* és *teológiai fakultás* volt és csak a rend növendékei hallgathatták az előadásokat, nem úgy, mint a rend más filozófiai stúdiumain, melyeken a világiak is szép számmal voltak képviselve. Tanulmányaik végeztével a kiváló növendékeket doktorokká avathatta a rend generálisa. A bulla kiköti továbbá, hogy tanult scholareseket és lectorokat alkalmazzanak egyetemeiken, s hogy a legközelebbi nagykáptalanon határozzák meg a rendi doktorok számát; a filozófiai fakultáson a logikát, fizikát és a metafizikát, a teológiain pedig a skolasztikát és az egyházjogot tanítsák; végül pedig felruházta ezeket az egyetemeket a nyilvános egyetemek kiváltságaival.[26]

A bullát az 1672. évi nagykáptalanon hirdették ki. Osztatlan örömet és elismerést okozott a pálosoknak. Méltán írta Kristolovecz, a rend későbbi generálisa: «Ha Kéry nem tett volna mást, még akkor is örök dícsérettel kellene nevét ünnepelni».[27]

Kéry 1673-ban nyitotta meg *Nagyszombat*ban a pálosok első házi teológiai intézetét is, amelybe a rend ezidőszerint legképzettebb tagjait, *Bedics Antalt*, *Széchenyi Pált* és *Jambrekovics Lászlót* küldte tanárokul. Az intézet a rend eltörléséig fennmaradt. 1679-ben a pestis miatt szünetelt. 1683-ban a török előnyomulása miatt Lepoglavára helyezték át, ahol 1686-ban *moralis theologiává* alakult át. 1696-ban a háborús veszedelmek elmultával újra Nagyszombatba került s itt mint *theologia speculativa* 1703-tól kezdve néhány évig szünetelt. A filozófiai tanfolyam kétéves, a teológiai hároméves volt. Azokat, akik sikerrel vizsgáztak az előírt anyagból, a rendfőnök a nagykáptalanon vagy a tartományi gyűlésen doktorokká avathatta.

Az első *doktorrá-avatást* a máriavölgyi kolostorban tartott nagykáptalanon 1674 november 1-én maga Kéry végezte. Bevezetésül a filozófia és a teológia viszonyáról tartott szép avató beszédet, majd a formula promovendit felolvasva átnyujtotta a jelölteknek a doktori jelvényeket, melyeknek értelmét is meg-

[26] A. P. tom. I. pag. 730 etc.

[27] Benger, Nicolaus: Annalium eremi-coenobiticorum . . . Posonii 1743. pag. 130.

magyarázta. Az aranygyűrű az új doktort a bölcselet jegyesévé teszi, a könyv komoly tudományos művek írására serkenti és a fekete négyszögletű süveg azt a kívánságot fejezi ki, hogy a bölcseség a világnak mind a négy tájára jusson el. A következő évben ugyancsak Máriavölgyben filozófiai doktorokat avatott.

A bulla provisoriának ama pontja, amely szerint a rendi tisztségeket csakis doktorok nyerhetik el, a rendtagok között sok nyugtalanságot okozott. Az elégedetlenség megszüntetése végett X. Kelemen 1674 február 5-én *bulla modificatoriát* adott ki. E szerint a tisztségek elnyeréséhez továbbra is az egyéni érdem, nem pedig a doktori végzettség az irányadó. Ha azonban a választók a tisztségre jelölt doktort és nem-doktort minden tekintetben egyenlőnek találnák, ebben az esetben az előbbi nyeri el a tisztséget.

X. Kelemen bulla provisoriáját I. *Lipót* 1674 január 23-án erősítette meg. Oklevelében a pálos egyetemeket ő is a Szentszékkel egyetértően a külföldi egyetemek kiváltságaival ruházta fel.

Kéry munkássága kétségkívül korszakot jelent a Pálosrend történetében. A XVIII. század harcos nyugtalansága közepette a protestáns eredetű Pázmány ellenreformációs tevékenységének méltó folytatása volt az a hatalmas reformmunka, amely a Pálosrend életében egyre nagyobb arányúvá lett s a szintén protestáns eredetű Kéry munkásságában betetőződve azt eredményezte, hogy a következő században a pálosok lettek hazánk legműveltebb, s egyúttal legtekintélyesebb szerzetesei.

A pálos főiskolák a horvátok és osztrákok kiválása után a XVIII. században gyakran váltogatták helyüket. Máriavölgyi filozófiai studium generaléjukat, ill. egyetemüket, amely a Rákóczi-féle mozgalmak miatt több évig (1706—1709) szünetelt, 1712—1713-ig, majd 1715- és 1716-ban *Nagyszombatban*, 1714—1717-ig, 1721—1724-ig, 1726—1729-ig, 1731—1736-ig, 1739—1741-ig, 1743—1744-ig, 1746—1754-ig *Elefánton;* 1720—1725-ig, 1740—1745-ig *Sátoraljaújhelyen;* 1718—1719-ig, 1730—1731-ig, 1737—1738-ig, 1742-ben, 1745—1746-ig, 1770—1771-ig és 1774—1783-ig *Máriavölgyben;* 1738—1741-ig, 1747—1751-ig *Márianosztrán;* 1734—1737-ig, 1755—1756-ig, 1762—1789-ig *Pápán;* 1752—1761-ig *Sajóládon;* 1757—1764-ig *Bánfalván* és 1765—1783-ig *Pesten* találjuk.[28]

Kétéves filozófiai stúdiumukra, rendi növendékeiken kívül

[28] V. ö. az A. P. különböző köteteiben található i. v. nagykáptalani határozatok és rendi tanácsi döntések.

világi egyéneket is felvettek. Aristoteles és Aquinói Tamás szellemében az első évben a logikát, a második évben a fizikát, mathesist, sőt a történelmet is tanították. 1781-től két tanár tanított a filozófiai stúdiumon. Az egyik a mathesist és fizikát, a másik a logikát és metafizikát adta elő. A csoportokba (circulus) osztott növendékek a két legjobb tanuló vezetésével az óra után vagy egy félóráig ismételték az előadott anyagot. Ezeken a stúdiumokon rendszeresen megtartották a heti, hónapos, éveleji és évvégi vitatkozásokat is, amelyeken gyakran megesett, hogy nem a saját, hanem más rendi tanárok és növendékek voltak az ellenvetők. Igy Pápán úgy a teológiai (1756—1761), mint a filozófiai stúdiumon (1761—1783) a bakonybéli bencés tanárok és növendékek töltötték be majdnem mindig ezt a szerepet. A filozófiai stúdium elvégzése után, amelynek célja tulajdonképen növendékeiknek a teológiai stúdiumra való előkészítése volt, növendékeik egy részét a szükség szerint gimnáziumi tanítónak osztották be pápai vagy sátoraljaújhelyi gimnáziumaikba. Mielőtt azonban valaki scholarum magister, vagyis rendes tanár lehetett volna, néhány évig correpetitor-tanárként kellett működnie. A tanári pályára alkalmasnak talált egyén a prima, a syntaxis, a retorikai osztályon és a filozófiai stúdiumon tanítva emelkedett a teológiai tanárságig. Közben megszerezte a filozófiai, sőt a teológiai doktorátust is.[29]

Szerényebb tehetségű növendékeik képzését szolgálta a két évig tartó *casuistica*, más néven moralis theologia. Az első ilyen intézmény a *lepoglavai* volt, amely 1686-ban alakult át a theologia speculativából.

A XVIII. században 1702-ben, 1704-ben, 1710—1711-ig, 1718—1719-ig, 1738-ban és 1742-ben *Elefánton;* 1716—1717-ig, 1720—1721-ig, 1723—1727-ig, 1733—1736-ig, 1739—1741-ig, 1743—1744-ig *Máriavölgyben;* 1717-ben *Pápán*, 1739—1741-ig *Sajóládon;* 1763—1767-ig *Rómában* és 1770—1771-ig *Bánfalván* volt moralis theologiájuk. [30]

Ezen a stúdiumon az volt a főcél, hogy növendékeik a szentségek lényegében és kiszolgáltatásában szerezzenek kellő jártasságot. Az első évben a szentségeket és a cenzurákat, a másodikban a tízparancsolatot végezték el, különös részletességgel a hetediket. Szerdán vagy szombaton tartották a heti vitatkozásokat. Ezen a casuistica tanára elnökölt. 1779-től

[29] A. P. Tom. VIII. és Casparus Gindl : Status et cursus studiorum domesticorum in Provincia Hungariae Paulinorum. Magy. Nemzeti Múzeum kézirattára Quart. 1114. sz.

[30] V. ö. A. P. Tom. I—IX.

kezdve tanultak itt még egyházszervezettant és egyháztörténelmet is. A tárgyakat külön tanár adta elő.

Tehetségesebb növendékeik képzését szolgálta a négy évig tartó *theologia speculativa* intézménye, amelyen a hit tanait és a vitatkozást sajátította el a növendék. Ilyen intézményük volt a *nagyszombati* theologia speculatívájuk, amely 1783-ig Nagyszombatban működött, amikor is az egyetem Budára költözése miatt megszűnt. Csak 1740-ben volt *Elefánton*, ahova a pestis miatt tették át. Volt ezen kívül még hasonló intézetük *Máriavölgyben* is 1712—1715-ig és 1747—1756-ig. 1742—1746-ig *Márianosztrán;* 1756—1761-ig *Pápán* és 1767—1784-ig *Pécsett* is működött theologia speculatíva. 1742-ben *Fejér Pál* rendfőnök egy másik teológiai intézetet is alapított, amely a szükséghez képest gyakran változtatta helyét. *Rómában* 1766-tól kezdve pedig moralis theologiájuk volt, melyen csupán egy tanár tanított.[31]

Ezen rendi intézeteik szerint voltak beosztva tanáraik: a Szentírás tanára, a skolasztikus, kazuisztikus és filozófus tanár. Rangsorukat nem koruk, hanem az általuk tanított tárgy elsőbbsége állapította meg. A teológiai tanárok tagjai voltak a javíthatatlanokat a rendből elbocsátó bizottságnak és a tartományi káptalannak, tehát igen előkelő helyet töltöttek be a rendben. Egyébként az előadáson kívül délelőtt félórai cirkulust, délután pedig vagy egy óra hosszat az írottak ismétlése végett scabellumot tartottak. Ez utóbbin mindig meg kellett jelenniük. Valamennyien növendékeikkel együtt a prefektus fennhatósága alá tartoztak, aki egyben a ház perjele is lehetett. Rendszerint azonban, különösen ahol a teológiai és filozófiai stúdium együtt volt, egy már teológiát tanított, vagy ahol csak filozófiai stúdium volt, ott egy már filozófiát tanított tanárt választottak meg prefektussá. A prefektus fennhatósága alá tartoztak a tanárok és tanulók is, de csak tanulmányi ügyben. Ő figyelte a tanulók előmenetelét és elnökölt a disputációkon, amelyekre előkelő közönséget is meghívott. A nehézségek megoldása körül sohasem ő, hanem a tanár tevékenykedett. De ő nézte át a növendékek írásait, sőt a tanárok munkáinak a kinyomatása is az ő engedélyétől függött.

A máriavölgyi és sátoraljaújhelyi egyetemekről (studium generale) kikerült rendtagok közül azok, akik akár a filozófiát, akár a teológiát kiváló eredménnyel tanították, doktori fokozatot nyerhettek. Eleinte igen sokan nyertek doktorátust, úgyannyira, hogy idővel az alapító bulla értelmében korlátozni kellett

[31] A. P. Tom. VII, VIII és IX.

létszámukat. Igy 1757-ben a teológiai doktorok számát tartományonként a következőképen állapították meg: magyar 18, lengyel 15, sváb 6, isztriai 6, horvát 13 és osztrák 12.[32]

Főiskoláikon a rendi növendékek élete a legpontosabb időbeosztás szerint telt el. Jól átgondolt *rendtartás* intézkedett az intézet vezetőségének, tanári karának és növendékeinek jogairól és kötelességeiről. Isten dicsőségének, a haza és a rend hasznának elősegítésére mélyen vallásos s egyben komoly, tudományos életet éltek. Minden héten, valamint a nagyobb ünnepeken is gyónnak és áldoznak, a konventbeliekkel tilos érintkezniük, sétára és iskolába csupán párosával mehetnek, maguk tartják rendben ruhájukat és szobájukat. A kórusra menők naponta öt órakor, a többiek pedig négy órakor kelnek. A Mária kis officiumának, a Primának és az elhalt rendtársakért szóló imának, nagyböjtben a bűnbánati zsoltároknak elmondása és félórás elmélkedés után a filozófia hallgatói ¾8-ig, a teológusok 7-ig tanulnak, majd az iskolába mennek, ahol a Creator ineffabilis kezdetű ima után leírják a leckét, cirkulust tartanak, majd a reggeli ima teljes befejezése után délig tanulnak. Ebéd után ¾1-ig a disputáció, 1-ig az ének, 2-ig a tanultak ismétlése, 3-ig a leckék írása tölti ki idejüket. A vesperás és a kompletórium elmondása után vacsorához ülnek, majd disputálnak. Ezután elmondják a matutinumot, ismét elmélkednek, majd elmondják a Mária-litániát s lelkiismeretvizsgálat után nyugovóra térnek.

A növendékeknek és az iskolának a tanárok által megbízott felügyelője a legkiválóbb növendék: a bidellus, aki megkülönböztetett helyet és tiszteletet élvez. Ő kelti fel reggel társait, jelzi az előadás és vitatkozás kezdetét és végét s már jó előre (7—14 nap) készületre inti a vitatkozókat. A vitatkozás thesiseit leírja, a tanárral kijavíttatja s kifüggeszti.

A *vitatkozás* igen fontos tényezője volt az iskolának. Tulajdonképen a tanulmányok eredményének ellenőrzését szolgálta. Volt heti, havi, éveleji, évvégi, s külön káptalanon tartott disputáció. Ezeknek meg volt szabva a pontos idejük, időtartamuk s lefolyásuknak rendje. A rendes vitatkozásban a teológusok csak harmadéves koruktól fogva vehettek részt. Ahány tanár, annyi védő szerepelt. A vitatkozók saját ellenvető tanáruk kérdéseire feleltek. A támadók közül az első rendi, esetleg idegen doktor vagy lektor, a második is felszentelt pap, a harmadik azonban már teológus volt. A filozófiai vitatkozásban a tételeket többnyire a legjobb védelmezte, ketten pedig

[32] A. P. Tom. VIII.

támadták. A ritkábban tartott nagyobb vitatkozásokon csak a legjobbak vettek részt. Az erre való rátermettséget a perjelből, prefektusból és tanárból álló bizottság állapította meg. A konkluziókat a quaestiókkal együtt valamely előkelő embernek ajánlva ki szokták nyomatni.

A tanulmányi eredményről tesznek tanuságot a mindenkire kötelező, növendékenként félóráig tartó évvégi *vizsgálatok*. Az ezeken a vizsgálóbizottság tagjai által növendékeiknek adott osztályzatokat a tartományfőnökhöz terjesztették fel, aki döntött a felől, hogy az egyesek ismételjenek-e, vagy folytathatják-e tanulmányaikat. Az engedetlen, éjszaka más szobájában csavargó, vagy nem tanuló növendéket az iskolából eltávolították. Ha pedig áldozópap volt, megfosztották választójogától.[33]

A pálosok kiváló oktató tevékenységét a megyéspüspökök sem nélkülözhették. Az 1740 júniusi tartományi káptalan Forgách Pál nagyváradi püspök kívánságára Redtl Károly († 1752) pálost, a teológia borostyánosát a *váradi kisszemináriumba* küldte ki a világi kispapok oktatására. A jó emlékezőtehetségű íróember, aki a rend nagyszombati és márianosztrai intézeteiben tanított már, valóra is váltotta a személyéhez fűzött reményeket.[34] A század közepén (1748—56) a *kalocsai* szemináriumban is tanítottak a pálosok.

A Ratio Educationis életbeléptetése, de különösen 1775 után, a nyilvános iskolákban több pálos szerzetest alkalmaztak tanárokul. Az egyetemnek Budára költözése után a Nagyszombatban megnyílt Academia Nobilium Regis Theresiana-val kapcsolatban működő *nagyszombati kir. érseki konviktusban* «pro praefectis classium, aut privatorum» többeket alkalmaztak közülők.[35]

* * *

A pálosok rendtagjaik nevelését mindig az arra legalkalmasabb szerzeteseikre bízták. A rend léte és emelkedése szempontjából a rendi pedagógus rátermettségét tartották a legfontosabbnak. Könnyen meggyőződhetünk erről, ha csak futó pillantást is vetünk *újoncmestereik* és *rendi tanáraik* névsorára. A XVIII. század kiválóbb újoncmesterei sorából a következőket említhetjük: *Krassin Mátét* († 1730 Bánfalva), aki Olmützben tanult, a római prokurátor generális titkára, később római perjel, majd az 1700-as jubiláris évben apostoli gyóntató volt Ró-

[33] A. P. Tom. I. és VIII. említ néhány ilyen sajnálatos esetet.
[34] Streszka: Annalium ordinis S. Pauli . . . pag. 192, 412, 538—9. Archivum Czenstochowiense és Gindl i. m.
[35] Streszka i. m. pag. 816.

mában, később Bánfalván működött, mint noviciusmester; a szelíd és jólelkű *Flavy Benedeket* († 1737 Sajólád), aki Olmützben végezte teológiai tanulmányait, *Szajer Jakab* sajóládi alperjelt és újoncmestert[36] († 1748), *Szalóczi Imrét* († 1751), a növendékek kedvencét, *Letovanecz Ferencet* († 1762 Szakolca), *Stachel Mihályt* († 1765), a keménykötésű *Vayay Jeromost* († 1765), a szelídlelkű *Ordódy Ádámot* († 1770 Róma) stb.[37]

A rendi iskolák kiváló tanárai közül a következőket említjük: *Esterházy Imrét* († 1745), Magyarország későbbi hercegprímását, aki Lepoglaván a filozófiát, Nagyszombatban a teológiát tanította s egyben nagy világi és egyházjogi jártasságra tett szert. Kortársai közül *Vépi Mátyás* († 1747) márianosztrai és nagyszombati tanár és *Ordódy István* rendfőnök († 1748) Nagyszombatban egyházjogot,[38] Elefánton filozófiát, *Pelikán János* († 1748) és *Berdóczi Tádé* († 1748) Máriavölgyben filozófiát, Nagyszombatban teológiát, *Horhy Imre* († 1762) Nagyváradon teológiát, *Donyi Gellért* († 1762) Nagyszombatban teológiát, *Letovanecz Ferenc* († 1762) Nagyváradon és Nagyszombatban teológiát, *Kolbek Ignác* († 1764) Nagyszombatban egyházjogot, *Keresztes János* († 1767) Máriavölgyben filozófiát, *Rosty Miklós* († 1767) Pápán, Nagyszombatban, majd Rómában, *Poór Imre* Pesten tanított a rend intézeteiben.[39]

A pálosok rendi intézetei II. József egyházellenes rendeletei folytán elsorvadtak. Igy szűnt meg 1782-ben a *római*, 1783-ban a *nagyszombati*, *máriavölgyi*, *pesti* és *pápai* filozófiai intézet, 1784-ben pedig a *pécsi* teológia. Közülük a nagyszombati és a pesti világi papok szemináriuma lett, ahol a kalapos király rendelkezései és felvilágosodott nézetei szerint nevelték az új papnemzedéket. A pálos teológusok 1784-ben Budán, 1785-ben Pozsonyban, filozófus növendékeik pedig a pesti kisszemináriumban hallgatták a rend eltörléséig a jozefinista tanításokat.

III.

A pálosok nem elégedtek meg csupán rendtagjaik képzésével, hanem a világi ifjúság iskolázásáról is gondoskodtak, főleg a protestánsoktól sűrűn lakott területeken. Iskoláik az ismeretek közlésén felül a vallásos érzés elmélyítését célozták. Nemcsak a hazai, hanem a külföldi tartományokban is voltak iskoláik.

[36] Streszka i. m. pag. 152, 365.
[37] Valamennyiükről elismerően nyilatkozik Streszka i. m.
[38] Streszka i. m. pag. 358.
[39] A. P. Tom. VIII. és Streszka i. m. pag. 822.

Portugáliában *Portel*ben (Oporto) és *De Serpa*ban már a XVII. században volt gimnáziumuk, ahol a humaniorákat tanították. A morvaországi *Krumlau*ban 1660-tól,[40] *Zengg*ben 1743-ban «usque ad supremas classes grammaticas» oktatták növendékeiket.[41] Ilyen grammatikai iskolájuk és algimnáziumuk volt a horvátországi *kőrösi* (Krisovec), az itthoni *pápai* és *sátoraljaújhelyi*.

Hazánkban az első lépést a jobbára elmélkedéssel és lelkipásztorkodással foglalkozó Pálosrend a világiak oktatása felé Verczelli Ferenc pápai legátus indítványára a *lepoglavai* káptalanon 1577-ben tette meg. Itt határozták el, hogy nemcsak pasztorálással, hanem elemi ismeretek közlésével is foglalkoznak ezentúl.[42]

Nem lesz érdektelen, amennyire ez fennmaradt gyér adatok nyomán megtehető, ha bepillantunk magyarországi iskoláik történetébe.

Iskoláik közül a *pápai* volt a leghíresebb. Ennek az iskolának szelleme, tanítási terve, valamint az itt kialakult tanítási módszer irányítólag hatott a többire. A térítés eszméjének szolgálatában fogadták készséges örömmel *Csáky László gróf* meghívását az egészen elprotestánsodott Pápa városába. Csáky alapító levele is (1638 június 21., Pápa) határozottan felkéri őket a katolikus hit alapos terjesztésére : «Titeket kérlek igen vallásos és igen kedvelt atyák, hogy úgy életemben, mint halálom után imáitokban és miséitekben emlékezzetek meg rólunk és terjesszétek a katolikus hitet ősi buzgósággal».[43] A térítést szolgálták nagymérvű pasztorációs tevékenységükkel, ami a városi és környező vidéki plébániák lelkes vezetésében nyilvánult. Kiváló magyar és német szónokaikat még a protestánsok is álmélkodva hallgatták. Az általuk alapított magyar és német szentolvasótársaságban pedig mélységes hitélet buzgott. Főleg iskoláikat állították a térítés szolgálatába, amely letelepedésük után a kilencedik esztendőben (1647) már ültetgette a fogékony gyermeki lélekbe a *doctrina Christianát*, vagyis a keresztény vallással összefüggő keresztény tudományt.

Minden valószínűség szerint a pápai iskola eleinte az előkészítő és az első és második osztályból állott. Később,

[40] Benger azt írja erről az iskoláról, hogy «Juventus studiis mansuetioribus usque ad supremam Grammatices classem ab iisdem Nostratibus excolitur». I. m. pag.

[41] U. ő. Chronotaxis.

[42] Eggerer: i. m. pag. 315.

[43] Orsz. Ltár Kincst. Osztályon levő oklevelet közli Bakonyvári i. m. 48. l.

1721-ben már algimnázium, amit kezdetben egy magister scholarum vezetett. Régi vágyuk, hogy iskolájukat nagy-, vagyis archigymnasiummá fejleszthessék, csak 1762-ben teljesült. Ekkor csatolták u. i. a már meglévő négy osztályhoz a poétikai és retorikai osztályt. Hatalmas pártfogójuk, *Esterházy Ferenc*, *Kollarics Joachim* perjel ösztönzésére, 1757-ben 1200 forintot és építőanyagot adományozott az új iskola céljaira. Ez 1761-ben elkészült, s «június 1-én a humaniórák tanítására emelt új épületbe a tanulóifjúságot ünnepélyesen bevezették, majdnem az egész veszprémmegyei nemesség dícsérete és helyeslése közepette, jól tudva, hogy milyen haszonnal jár a hazai ifjúság jó nevelése. Ezt tudva, *Bündesi* (Bindési) *János* nemes úr az iskola tanárainak a humaniórai tanulmányokat tárgyaló auctorokat, 444 könyvet ajándékozott bőkezűen».[44]

1762-ben Kollarics Joachim pápai perjel már hivatalos helyen is hangot adott a pálosok kívánságának, hogy a pápai algimnáziumot nagygimnáziummá fejleszthessék. *Barkóczi Ferenc* hercegprímáshoz, a magyarországi tanulmányi ügyek legfőbb intézőjéhez fordult. A prímás az év november 3-án Bécsben kelt levelében nagy elismeréssel nyilatkozva a pálosok oktató tevékenységéről, hozzájárult a pápai algimnáziumnak hatosztályos archgymnasiummá szervezéséhez. A prímás levele szószerint a következő:

Reverendi in Christo Patres !

Gymnasium hoc anno inaugurationis meae incrementum, quintae et sextae classes sumpsisse gaudeo : quam nihil aeque cupiam, quam augeri operarios, qui Pastoralem meam pro grege ipso sollicitudinem juvent. Scio autem plurimum ad id conferre Scholarum Magistros ; modo tamen sincero conatu in id contendant, ut teneras adulescentiae mentes, omnibus formis aptas non solum scientiis, utriusque Rei publicae servituris imbuant, sed etiam ad Dei timorem et amorem, ad horrorem vitiorum et studium virtutum Christianarum adducant. Id cum omnibus Magistris Christianis propositum esse debeat, tum sane necesse est praestare Reverentias vestras : quibus tam ex Professione religiosa, quam ex hierarchicorum ordinum, quod in subsidium gerunt, ministerio incumbit, quacunque ratione possunt. Regnum Christi augere, coetumque reliquorum fidelium in rebus, miseram hanc peregrinationem juvantibus ita succurrere, ut tamen et verbis et exemplis semper palam faciant, praecipuam curam cum sibi esse, tum illis esse debere, ne excidant fine beato, ad quem praesens vita cum omnibus suis subsidiis referri debet. Ita ergo profanas litteras juventuti tradant, ut una eidem fidei et disciplinae Christianae documenta crebro nervoseque explicent : Quo ad cognitionem et sincerum desiderium, sui finis adducta, salutis impedimenta fugiat et horreat ; conducentia vero media sectando, vitae mo-

[44] Streszka Márton i. m. pag. 537.

rumque innocentia, piarum exercitationum et precationum, sacramentorumque usu aedificet Ecclesiam Dei, in cuius medio conservatur. Quo plus curarum studiique, Reverentias Vestras in Hunc finem impendere, intellexero, eo paratiora erunt apud me omnia ; quibus et sacram istam Familiam et crescens eius gymnasium juvare aut ornare potuero. Me in piam ad Aras memoriam commendo, et maneo Reverentiarum Vestrarum.

Viennae 3. 9bris 1762. Verus Pater
Franciscus Primas Archi-Eppus
Strigoniensis, Comes Barkoczi[45]

Ám a szépen fejlődő iskola életében nagy változást idézett elő a *Ratio Educationis*. A Ratio u. i. kimondta, hogy egy-egy iskolában csak annyi osztály lehet, ahány tanára van. Mivel pedig a hat osztályt három tanár látta el, kénytelenek voltak a nagygimnáziumot háromosztályos pedagógiummá, vagyis grammatikai iskolává alakítani. Ebből természetesen nagy zavar támadt. Nem tudták, mit csináljanak az első osztály tanulóival: a declinistákkal, coniugistákkal, minoresekkel és parvistákkal, akiknek sem Pápán, sem környékén nem volt elemi iskola, ahová a Ratio értelmében járniok kellett volna. Végül Országh Lőrinc igazgató rendelkezésére a megalakult három osztályba : a parvába, a syntaxisba és a retorikába osztották be őket. A tanítás eredményességének biztosítása végett otthon instruktorokkal pótolták az anyagot, az iskolában pedig a nyelvi órák alatt, hogy a többieket ne zavarják, csendesen foglalkoztak : írtak, olvastak. Történetet, mennyiségtant stb. viszont már a többiekkel együtt tanultak.

Nagy gondjuk volt a pálosoknak a *valláserkölcsi oktatásra*. Minden második vasárnap és a Mária-ünnepeken az idősebbeknek exhortációt, a közbeeső vasárnapokon pedig a fiatalabbaknak katekézist tartottak.

Tanrendszerük általában a jezsuitákén alapult, amit *Aquaviva Claudius*, a rend negyedik generálisa állított össze.[46] Minden túlterhelés mellőzésével az alapismeretek elsajátítására s a hajlam szerint való megfelelő önképzés elősegítésére törekedtek. E célból a hittan, latin, földrajz, történelem, mennyiségtan és természettan elemeire, az ész-, erkölcs- és bölcsészettan anyagára oktatták hatosztályos gimnáziumaikban növendékeiket. Az önképzést főleg nyilvános szónoklatok rendezésével, színdarabok előadásával segítették elő.[47] Ezt a kitűnő tanrend-

[45] Streszka i. m. pag. 558.
[46] Ratio atque Institutio studiorum Soc. Jesu. (1599.)
[47] Mészáros Ferenc : A magyarországi kat. gimnáziumok története. Buda 1865. 10. l.

szert azonban, amelyhez legközelebb a piaristáké állott, a pálosok tanrendszere csupán alapul használta.

Már első tanáraiknak is nagy gondot okozott iskoláikban a tanítás egyöntetűségének megalapozása. Ennek nyomait többhelyütt észlelhetjük rendi évkönyveikben. Igy már az 1666. évi káptalanon sürgették, hogy *Nagy Imre* vikárius állapítsa meg a tanítás követendő módját. A nagykáptalan foglalkozott is ekkor a kéréssel, azonban csak annyit mondott ki, hogy tanítsanak a már eddig is kialakult, jól bevált régi rendszer szerint.[48]

Tanításuk módját a változó körülmények tekintetbe vételével a bevált szokásokból először *Rosty Miklós* pápai prefektus írta össze 1762-ben.[49] Elaborátumát Esterházy Pál tartományfőnök meg is erősítette. Ez a tanítási rendszer sok tekintetben hasonlít a jezsuitákéhoz. A világos, mindent átfogó és a magyar nép érdekeihez jobban alkalmazkodó pálos szellem azonban a tananyag kiválogatásában és a nemzeti szellem erőteljesebb megnyilatkozásában tért el a jezsuiták oktató rendszerétől. Ennek tudható be, hogy magyar nemzeti szempontból jóval felül is múlták a jezsuita-rendszert : a nevelés és oktatás katolikus szempontja mellett a nemzeti szempontot sokkal erőteljesebben juttatták kifejezésre. A jezsuiták iskolázásukban a latin és görög nyelv minél tökéletesebb elsajátítására törekedtek. A reális ismeretek oktatására kevés gondot fordítottak. Megelégedtek a történelem, földrajz és a mennyiségtan alapelemeinek tanításával, a magyar nyelv tanítása pedig az iskolai színjátszás terén néhány színdarab előadására szorítkozott csupán.

Ezzel szemben a pálosok tanítási rendszere nem elégedett meg évenként négy-öt színdarab előadásával, hanem a *magyar nyelv* alapos és pontos elsajátítása végett elrendelte a hetenkénti magyar dolgozatírást. Nehéznek tartotta mindkét klasszikus nyelv tanítását. Elhagyta tehát a szerinte kevésbbé fontosat, a görögöt, de annál alaposabban taníttatta a latint. Az értelmi nevelés (intellectus) fejlesztése szempontjából igen fontosnak tartotta a geométriának és a számtannak alaposabb tanítását. E téren nem elégedett meg az elemek tanításával, hanem a magasabb ismeretek körébe tartozó nehezebb tételek közlését és gyakorlását is fontosnak tartotta. A tanítás céljának elérésére pedig a pálos tanárok kitűnő módszerkönyvet alkottak.[50]

Tanrendszerükön lényegében a Ratio Educationis sem változtathatott. A kényszerítő körülmények hatása alatt át-

[48] A. P. Tom. I. pag. 742.
[49] Bakonyvári i. m.
[50] V. ö. Bakonyvári i. m.

vették ugyan rendelkezéseit az osztályok számát és a tárgyfelosztást illetőleg. A természetrajzot is ekkor kezdték tanítani, amit szintén a Ratio Educationis írt elő. Az egyéniségükben rejlő nevelői és oktatói erő azonban továbbra is régi módszerükön keresztül juttatta a tanulóifjú tudatába az ismereteket és alakította jellemüket. A rájuk kényszerített iskolázási keretet a pálos szellem továbbra is a régi elhivatottság erejével töltötte be. Joggal mondhatjuk, hogy nem szűntek meg hirdetni, különösen e korban nem, a Doctrina Christianát, s ápolni a nemzeti érzést. A becsületes, tanult, egyben önállóan gondolkozni tudó, vallásos magyar hazafi eszményképe lebegett állandóan előttük, mint oktató-nevelői munkájuk végcélja. Ezt a célt igyekeztek elérni a még zsengekorú tanulók ítélőképességének és emlékezőtehetségének arányos fejlesztésével. Az előbbi fejlesztését a mennyiségtani elméletek és gyakorlatok, az utóbbit a túlzásba nem vitt emlézés (memorizálás) és iskolai előadások rendezése szolgálták. A nemzeti érzés ápolására pedig igen nagy gondot fordítottak. A nyelvünket tanulni nem szerető tót vándordeákokat lehetőleg távoltartották iskolájuktól, ha pedig felvettek közülük, úgy nyelvünk megkedvelésére és megtanulására szorították őket.

Nyelvünk gyakorlására volt hivatva az *iskolai színpad* is. Igaz, hogy az iskolai színjátszás megteremtői a jezsuiták voltak, de a pálosok sem vonták ki magukat művelése alól. Iskoláikban mindegyik osztály tartott évenként egy-egy színielőadást. Az első és második osztály egy-egy vígjátékot magyarul adott elő, a harmadik két deklamációt latinul. Farsangkor pedig a prefektus vagy a retorika-tanár vezetésével egy-két vígjátékot is előadtak.

A pápai rendház eltörlésekor *Eördögh Pál* királyi biztos jelentése szerint[51] a korabeli iskoladrámagyüjtemények egész sora megvolt a könyvtárban. Igy a Tragoedia Italica (Róma 1763) Julius Colonnetől, Reffeustól (Róma 1764), Dentiustól (Drezda 1718), Gillytől (Venezia 1704); a Comoedia Italica Crespontis, a II., III. és IV. kötet (Venezia 1758), Praespiustól (Firenze 1728) és Stanchiustól (Róma 1668); továbbá a Theatrum mundi Gallici (Paris 1558). Úgylátszik ezeket tanulmányozták, esetleg ezekből merítettek anyagot iskolai színjátszás céljait szolgáló darabjaikhoz.

A pálos iskoladrámák legrégibb írásos nyomai 1760-ra nyúlnak vissza. Ebből a korból négy magyar és egy latinnyelvű

[51] Eördögh Pál jelentése H. T. II. 2. 10. melléklet kelet nélkül. Orsz. Ltár Helyt. T. oszt.

iskoladrámát — valamennyi *Táncz Menyhért* kezeírása — őriz a Tudományos Akadémia kézirattára.[52] Ezek közül a Pál című a bibliai József és Putifárné ismert történetét adja elő. A Bacchus című farsangi játék tárgyát a mitológiából veszi. A Kocsonya Mihály házassága pedig az iszákos és rongyos, de eredetükre büszke kisbirtokos nemes urak megtréfálása a kor ízlésének megfelelő, vaskos komikum hangján. A magyar bohózatnak ezt az ősét az Omnia vincit amor, Polydorus et Cassandra című latinnyelvű, komolyhangú, tárgyát a török korból merítő iskoladráma felvonásai közé helyezték mint közjátékot, hogy a fődarab komolyságának és elérzékenyítő jeleneteinek hatása alól a nézőközönséget némikép kivonják és nevetésre ingereljék. Míg a latin drámában az önfeláldozó hitvesi szeretet, a magyar közjátékban a folyton perlekedő, iszákos hitvestársak izgága élete az ellentétből fakadó komikum nagyszerű erejével hat.

A darab szerzőjét nem ismerjük, miként a föntebbiekét sem. Csupán a *József* címűről tudjuk határozottan, hogy *Táncz Menyhért* alkotása. Ő maga meg is jegyzi róla : «Csináltatott mulatságképen F. Táncz Menyhérttől, Első Remete Szent Pál szerzetes fiától».

A latinnyelvű deklamációk is igen alkalmasak voltak tréfás hangulat keltésére. Három ilyen deklamáció maradt korunkra : a Somnus Quadragenarius, a Mutua excusatio és a Furtivum obsonium. Úgy ezeknek, mint az előbb említett drámáknak élénk párbeszéde, cselekményüknek ütemes gyorsasága és víg hangjuk miatt igen nagy hatásuk lehetett a nézőközönségre. Ezen kívül képzelhető a szülők és hozzátartozók büszkesége fiaik egy-egy sikeres szereplésekor. Az előadások élesítették a tanulóifjúság emlékezőtehetségét, serkentették az önálló fellépésre, előadásra, sőt nevelőhatásukon kívül színészetünk és drámairodalmunk fejlődését is lényegesen előmozdították.

A pálos tanárok között több iskoladráma-szerzővel találkozunk a XVIII. században. *Táncz Menyhért, Gindl József Ágoston, Virág Benedek, Verseghy Ferenc, Szerdahelyi Mihály,*

[52] Actiones scholasticae Gymnasii Papensis et Ujheliensis. M. irod. 4-r. 56. sz. Tud. Akad. kézirattára. V. ö. Mócs Szaniszló Gyula : Kézirati Pálos iskoladrámák az Akadémia könyvtárában. Egyet. Phil. Közl. 1891. évf. 112. l. — Brüsztle József: Recensio universi cleri dioecesis Quinqueecclesiensis I—IV. tom. — Quinqueecclesiis 1874. — Pintér Jenő : Magyar irodalomtörténete Bpest 1931. IV. köt. 783. l. és az ott felsorolt irodalom.

Billisics Márton Lajos, Bors Dániel, Péntek István, Osvald Zsigmond valamennyien lelkes művelői és fejlesztői voltak az iskolai színjátszásnak, sőt közülök többen a világi színpad fejlesztésére is gondoltak.

A pálos iskolák első tanárai tulajdonképen filozófiai tanfolyamot végzett rendi növendékek voltak, tehát még nem fölszentelt papok. Állandóan sürgették ugyan már a XVII. század második felében is nagykáptalanjaikon, hogy a tanárok a rend tekintélyének emelése végett egyben felszentelt papok is legyenek. A rend azonban nagy feladat megoldására vállalkozott ekkortájt: az ország három részén, Erdélyben, északkeleten és Horvátországban a misszió kötötte le erejét, amit eléggé bénítottak a török harcok is. Éppen ezért a pápaiak eme kérését csak 1698-ban teljesíthette azzal, hogy Turóczy Bertalan presbiter-tanárt helyezte oda, aki eleinte valószínűleg maga végezte az iskolai oktatást az akkor még csak fejlődő algimnáziumban. 1721—1761-ig, vagyis nagygimnáziummá alakulásáig két tanár vezette a négy osztályt: Szigethy Antal a syntaxist, Marton Hyllarion a parvát. Nagygimnázium korában (1761—1777) a hat osztályt három tanár vezette. Ez a létszám nem változott, sőt a Ratio Educationis rendelkezésének megfelelőleg az engedélyezett osztályok létszámát szabták 1777-ben a tanárok létszámához. A pápai iskolában 1761-ig a ház perjele, 1777-ig a filozófia tanára, aki azonban a perjel fennhatósága alá tartozott, látta el az igazgatói teendőket. 1777-ben, grammatikai iskolává alakulásuk évében külön prefektus vitte az intézet ügyeit, aki a győri, majd később a pécsi főigazgató joghatósága alá került.

Nem célunk az iskolázás mindhárom stádiumának: az algimnáziumnak, nagygimnáziumnak és grammatikai iskolának tárgybeosztását és tananyaga minőségét végigvizsgálni. Maradjunk csupán a grammatikai iskola három osztályának, a *parvá*nak, *a syntaxis*nak és a *retorika*i osztálynak az ismertetésénél. Milyen volt e három osztálynak a tananyaga? A parvába a deklinisták, minores, maiores és a principisták tartoztak. A deklinisták, mint nevük is mutatja, a névragozást és fokozást, a minores az igeragozást, a maiores pedig a szerkesztés szabályai szerint a névszóknak az igékkel való egyeztetését gyakorolták. Aesopus meséiből tanulták a latin szavak értelmét képzésükkel együtt. Ezenkívül hetente kétszer egyszerű számolási feladatok megoldásával foglalkoztak.

A *principisták* az alapszókban és a képzőkben gyakorolták magukat. A számtanból a nagyobb számokkal az összeadást,

kivonást és az egyszeregyet gyakorolták. Példáikat a pénzek, súlyok s geométriai mértékek köréből vették. Ugyancsak ezen a fokon sajátították el a geométria elemeit. Tanítási módszerük e téren bizonyos mértékben a játszva-tanítás volt.

A második osztály a *syntaxis*. Ide tartoztak a grammatisták és syntaxisták. A grammatisták a névszók nemeiben, a deklinációkban és konjugációban gyakorolták magukat és Cicero De senectute című művét fordították. Nevezett és nevezetlen számokkal gyakorolták a különböző műveleteket, különösen a szorzást és osztást a Nepper-féle vonalak használatával.

A *syntaxisták* a képes beszédet (figurata constructio) és a beszéd nyolc részét tanulták. Julius Caesar műveit és Cicero leveleit fordították elemző módszerrel. Számtanból a műveleteket a törtekkel, a négyzet- és köbgyökvonást, a hármas-, ötös- és hamisszabályt tanulták, a geométriából pedig a kúp, a henger, a gúla és a geométriai haladvány volt a tananyag.

A *retorikai* osztályban a poéták a verselésben és levélírásban gyakorolták magukat, tanulták a költészet történetét, szorgalmasan olvasták Ovidiust és Vergiliust. A rétorok a szónoki helyek alapos elsajátítása után a körmondatok szerkesztésében gyakorolták magukat és a beszéd különböző fajaival foglalkoztak. Foglalkoztak ezen a fokon még hősköltemények kel, továbbá a földrajz és csillagászat alapelemeivel.[53]

Rosty Miklós, a filozófia tanára, mint a pápai iskola prefektusa állította össze a *gimnázium törvényeit*, számszerint tizenötöt, melyek a később kifejlődött és az idők változásainak megfelelőleg alakult iskolai törvényeinknek szolgáltak alapul. Nagyrészt megegyeznek a jezsuita iskolák törvényeivel, s a tanulóifjúság erkölcsi életének fokozottabb biztosítására voltak hivatva. A rendelkezések közül csakis a korszerűség szempotjából fontosabbakat említjük. Igy többek közt havonta a kétszeri gyónást írják elő. Szigorúan meghagyják, hogy a tanulók esti harangszóra már otthon legyenek. «Az éjjeli csavargásokat, csapszékeket, vendégségeket, táncmulatságokat, kétes helyeket elkerüljék, s a másneműekkel való hamis barátságtól tartózkodjanak. A pénzre való játszástól, dohányzástól, csúszkálástól és fürdéstől, továbbá az átkozódástól, káromkodástól és illetlen beszédektől őrizkedjenek.»

A gimnázium ablakaira, kályháira a kurátorok, akik a tanulók közül kerültek ki, felügyeltek. Ezek az okozott kárért

[53] V. ö. Fináczy Ernő : Az újkori nevelés története. Bpest 1927.

anyagilag feleltek. Rendtartásuk egyébként előírja a prefektus jogait és kötelességeit, megszabja pontosan az iskolai csengetés rendjét, a vasár- és ünnepnapi elfoglaltságot és az istentiszteleten való részvételt. A gyónást és lelkigyakorlatokat illetőleg is intézkedik. Meghatározza a szünidő tartamát és az évközi szüneteket. E szerint a tanév Kisasszonynap után következő nappal végződött és Szent Imre napján (november 5) kezdődött. Farsangkor négy nap, december 24-től Aprószentekig, Húsvétkor Nagyhétfőtől a következő hét keddjéig bezárólag tartott a szünet. Pünkösdkor négy nap szünetjük volt.[54]

Iskolájukat a rend eltörlése után is tovább vezették 1786 augusztusáig. Ekkor az iskola épületében a városi elemi iskolát helyezték el. Az expálosok azonban a volt kolostor épületében magánjellegű gimnáziumot nyitva igyekeztek továbbra is a nevelést és oktatást Pápán szolgálni. Az épület azonban 1788 május 25-én leégett. Igy az iskolázás ismét szünetelt. Változás e téren csak Pápa város folytonos sürgetésére 1794 február 7-én állt be. A Helytartó Tanács közölte ekkor Novák Krizosztom pécsi főigazgatóval, hogy Ferenc király a város régi kívánságát méltányolta s megengedte, hogy három volt pálostanár egy igazgató vezetésével a grammatikai iskolát megnyissa. 1794 november 5-én tartották a Veni Sancte-t. *Kelemen György*, az egykori magyar hitszónok volt az első igazgató, akitől azután 1806 október 25-én *Borsó Gellért* bencés igazgató vette át a vezetést.[55]

A pálosok tevékenységének másik fontos gócpontja, ahol a tanítást is hivatásuk szolgálatába állították, *Sátoraljaújhely* volt.

IV. Béla 1258-ban építtette kolostorukat a jelenlegi piarista rendház és templom helyén és egyben a környékbeli regényes, erdős vidéket adományozta nekik. A sok veszélyt kiállott kolostor falai között a pálos atyák 1646-tól 1786-ig tanítottak. Valószínűleg itt is úgy alakult a pálosok iskolázása, mint Pápán. Az eleinte még csak algimnáziumként működő iskolájukat később ötosztályos gimnáziummá fejlesztették, vagyis a retorikai osztályig tanítottak itt. Ez a megyei levéltárban őrzött egyik okiratból kitűnik. Kérik ebben a vármegyét, hogy a konvent barátszeri jobbágyait szolgálataik teljesítésére kényszerítse, majd a következőket írják : «Ha a nemes vármegye

[54] Leges gymnasii etc. Kézirat a gimnázium levéltárában. V. ö. Bakonyvári i. m.

[55] V. ö. Bakonyvári i. m. 82. l.

megkeresésére más idők megkívánnák, bezárólag a syntaxisig, sőt ha az idő körülményei úgy kívánják, bezárólag a retorikáig a konvent iránti valamelyes kötelezettség, vagy minden alapítvány nélkül hol két, hol három szerzetesünk vezette az iskolákat : Ezeknek a személyeknek csekély, vagy semmilyen hasznát sem látta a konvent, legfeljebb azt, hogy az ifjúság nevelésével törődnek... Maguknak az iskolai épületeknek a fenntartása, javítása a konventre nézve teher, miként ebben a folyó évben is az új tető emelése a felső padozattal könnyen kitesz 60 rénes forintot».[56]

Ebből az idézetből megállapítható, hogy eleinte a parva és a syntaxis nyílt meg és csak később a retorikai osztály. Míg a pápai tehát hatosztályos nagygimnáziummá, addig ez csak ötosztályos gimnáziummá fejlődött. A XVIII. század nyolcvanas éveiben *Pibbler Tóbiás* volt a praefectus scholarum és a földrajz tanára. A grammatikai osztályt : *Szuday Egyed*, *Bossányi Ferenc* és *Poór István* vezették. Ugyancsak adatunk van arra is, hogy Táncz Menyhért, akinek szerepléséről már megemlékeztünk, 1761-től 1765-ig a tanulóifjúsággal magyar színdarabokat adatott elő itt is az iskolai színpadon.[57] Rendi növendékeik tanítására filozófiai tanfolyamuk is működött itt 1720—1725-ig, majd 1740—1745-ig. 1756-ban a ház tagjai közt a Historia Domus adatai szerint növendékpapok nevei is szerepelnek, ami igazolja azt a feltevést, hogy filozófiai, vagy hittudományi tanfolyamuk ekkor is működött még itt.[58]

II. József eltörlő rendelete után még egy ideig vezették gimnáziumukat, 1789 július 2-án azonban felsőbb rendelkezésre a tokaji piaristáknak adták azt át.

Áldásos tevékenységük művelődésünk történetében mély nyomokat hagyott. Nemcsak a közvéleménytől, hanem hivatásuktól is ösztönözve, az eltörölt rend tagjai mindent elkövettek a rend visszaállítása érdekében. Beadványukban kérik a megyét, hogy az 1790—91-es országgyűlésen hasson oda, hogy a rendet visszaállítsák. Magyarul írt kérvényükben megható szavakban sorolják fel a rend érdemeit : «Csak Sátoraljaújhelyben az egynéhány száz esztendőkig nemcsak a boldog, hanem a boldogtalan háború és mirigyes időkben is buzgón gyakorolt sokféle lelki és testi szolgálatainkon kívül iskolákat, mintegy száznegyven esztendőkig csupán csak felebaráti szeretetből, minden más

[56] Prot. 56. pag. 302—303. Megyei levéltár.
[57] Prot. 104. pag. 611. loc. 38. Nr. 42. Megyei levéltár.
[58] Hist. Domus pag. 671.

haszonvétel nélkül, néha a magunk rövidségével is gyorsan tanítottunk s tovább is azután azon indító okból tanítani minden órán készek vagyunk».[59]

A két említett iskolán kívül az eredetileg is pálos iskolák közé tartozott a rend szlavóniai *kőrösi (Krisovecz)* gimnáziuma, melyet a város többszöri megkeresésére 1670-ben nyitottak meg. A humaniórákat tanították itt is. Tanítói tevékenységük mellett azonban nagy térítői tevékenységet is fejtettek ki. Működésük hatásaként sok szlavóniai görögkeleti vallású polgár tért át a XVII. század végén a katolikus hitre.[60]

A pálosok sikeres tanítói munkásságának tudható be, hogy a jezsuitarend eltörlése után több iskolájuk vezetését bízta rájuk a királyi kegy. Ekkor vették át Horvátországban a *varasdi* és *zágrábi*, hazánk területén pedig az *ungvári*, *székesfehérvári*, *szakolcai*, *szatmári* és *sárospataki* gimnáziumaikat. Az utóbbi helyen csak rövid ideig működtek; Streszka nyomán annyit tudunk, hogy kaptak a Tanulmányi Alapból valamelyes segítséget. Az előbbiekben azonban hosszabb ideig folytatták tanító-nevelő gyakorlatukat, nem lesz tehát érdektelen futó pillantást vetnünk e néhány iskola életébe.

IV.

Az 1773. év újabb fejlődést idézett elő a már eddig is bizonyos mértékben tanítórenddé alakult pálosok oktató tevékenységében. XIV. Kelemen pápa a Dominus ac Redemptor noster kezdetű bullával 1773 július 21-én eltörölte a jezsuitarendet, s ezzel hazánkat megfosztotta leggazdagabb iskolafenntartójától. 1766-ban hazánkban 350.000 frt. volt a rend jövedelme, tehát kétszer annyi, mint a számarányban utánuk következő és legelterjedtebb rendé, a pálosoké.[61] A jezsuitáknak az eltörlés idején 117 rendházuk, 50 iskolájuk és 9 konviktusuk volt az országban, vagyonuk pedig, amiből a Tanulmányi Alapot létesítették, 2,925.476 frt-ot képviselt.[62] Természetes, hogy az ország

[59] Prot. 104. pag. 601. loc. 38. Nr. 42. Megyei levéltár. A fentiekre (55—59) vonatkozólag v. ö. Ormándi Miklós: a sátoraljaújhelyi róm. kat. főgimnázium története. (A sátoraljaújhelyi róm. kat. főgimnázium értesítője. 1893/94. tanévről.)

[60] V. ö. Benger Chronotaxis cap. 11. és Annales. I. köt. 64. l.

[61] A pálosok jövedelme ekkor 160.000 frt volt, a többi szerzetesrendé együttesen 250.000 frt.

[62] Finászy E.: A magy. orsz. közokt. története. I—II. — Velics L.: A magyar jezsuiták multjából. — Molnár Aladár: A közokt. tört. M. o.-on a XVIII. sz.-ban. — Az ungvári kir. kat. főgimn. értesítője 1912/13. 130. l.

közvéleménye aggódó lélekkel figyelte az eleddig a jezsuiták gondos vezetése alatt álló intézmények későbbi sorsát. Még a fiatal József főherceg, a későbbi kalapos király is aggódó lélekkel vetette föl egy levelében anyja, Mária Terézia előtt a kérdést: vajjon, hogyan pótolhatják majd a jezsuita tanárokat.[63] Mária Terézia, hogy a nehézségeket áthidalja, megengedte, hogy a volt jezsuiták egy-egy intézetben taníthassanak, a főbb intézeteket azonban, számszerint ötöt, a pálosoknak adta át, mint akik a jezsuiták mellett a XVIII. században a legelőkelőbb tanítórenddé küzdötték fel magukat.

Ungvár. Az olaszszármazású Drugeth György alapította *homonnai* (1613), de fia, ill. ennek özvegye, Jakusits Anna grófnő által 1646-ban a városiasabb Ungvárra áttelepített jezsuita kollégiumot, a megye és a főispán 1776-ban a pálosoknak, vagy valamely más rendnek óhajtotta átengedni a tanítás kötelezettségével.[64] A megye beadványa nagy reményekkel töltötte el a pálosokat. Nekik már 1384-ben építtetett itt zárdát *Drugeth I. László* és gazdagon megajándékozta őket szőlőkkel és földbirtokkal. A rend kolostoriskolája 1546-ig virágzott,[65] s csak a mohácsi vészt követő általános pusztulásban hanyatlott le a ház. 1598-ban a súlyos vádak miatt jószágvesztésre ítélt Homonnai Drugeth III. György ártatlansága kiderült és Pázmány ösztönzésére visszatért a katolikus hithez; a hatalmas főúr ettől kezdve ismét támogatta az ungvári pálosokat. Tehát az ősi jog átérzésének melegével várták a pálosok reményük teljesedését, s természetesen örömmel vállalták volna a kollégiumban reájuk váró feladatot.

A közbeeső időben az egri püspök főhatósága alatt a helybeli plébános igazgatása (praefectus) alatt világi papokká lett exjezsuiták és pálosok látták el egyelőre aránylag csekély fizetésért (évi 350 frt.) a tanári teendőket.[66]

Mária Terézia azonban nem törődött a megye kívánságával. A volt jezsuita kollégiumot gazdag könyvtárával,[67] templo-

[63] Tóth János S. J. : Szűz Mária c. folyóirat. Sopron, 1908. 250. l.

[64] A jegyzőkönyv szószerinti szövege: «Tunc supremus comes, quam ipse etiam comitatus ungvariensis tenore readnexarum suae Maiestati sacratissimae demisse exhibitarum instantiarum supplices orant, ut collegium cum obligatione docendarum scholarum seu Paulinis seu alteri religioso ordini conferantur». Helyt. T. máj. 15. jegyzőkönyv 11. pont.

[65] Blanár Ödön: Az ungvári kir. kat. főgimn. háromszázados története 1613—1913. Az ung. kir. kat. főgimn. ért. 1912/13. 16—17. l.

[66] U. o. 267. l.

[67] 1774-ben 19 szak szerint rendezett könyvtárukban a kir. biztosok szerint 1858 könyv volt; Balogh János jezsuita szerint 2034. V. ö. Blanár i. m. 325. l.

mával és a várral együtt[68] a munkácsi görög katolikus püspökségnek juttatta. Az eddig itt tanító két pálos, *Molnár Elek* és *Kis Antal* (1774—1776) ekkor elhagyták az intézetet [69] s csak a Pálosrend eltörlése után találunk ismét a gimnázium tanárai közt egy expálost (Sandrovics János), aki 1790—1806-ig tanított itt.

Megjegyezzük, hogy a pálos tanárok működési idejére eső három esztendőben a tanulók létszáma szépen emelkedett, bizonyságául annak, hogy milyen népszerűek voltak ők mint oktatók is hazánkban.[70]

Székesfehérvár. A jezsuiták itteni hatosztályos gimnáziumát is a pálosok vették át 1776 közepén az eddig itt tanító exjezsuitáktól.[71] Fekete György országbíró ajánlására ítélte nekik a Helytartó Tanács az iskolát, amelynek birtokába 1777 október 4-én Vörös Antal királyi alhelytartó és főigazgató iktatta be őket. Ezzel a ténnyel a pálosok, akik már a XV. század közepén letelepedtek Székesfehérvárott, de a török dúlása miatt elkényszerültek innen, többszázados távollét után ismét megjelentek őseik helyén és mint a gimnázium tudós tanárai 1776 november 4-én meg is kezdték a tanítást. Eleinte alkalmazkodtak a jezsuiták hagyományos nevelői és oktatói rendszeréhez. Megtartották a gimnázium hatosztályos beosztását ; a három grammatikai osztályt követte a poétika egy és retorika két osztálya. A pálosok is megtartották a tanítás nyelvéül a latint, amelynek szóban és írásban való elsajátítása volt a jezsuiták idejében a hittanon kívül a fődolog. Azonban nyelvünkről sem feledkeztek meg. Hetenként irattak tanulóikkal magyar dolgozatot, s évente néhány magyar színdarabot is előadattak, akárcsak ősi iskoláikban, Pápán és Sátoraljaújhelyt. Áldásos munkásságuk lényegesen ébresztette a nemzeti öntudatot, s nagyban hozzájárult ahhoz az 1790—91. évi országgyűlésen hozott törvényhez, amely kimondja, hogy a magyar nyelvet az ország minden gimnáziumában tanítani kell.[72] Az 1806. évi *Nova Ratio Educationis* pedig határozottan megtiltja a magyar nyelvben járatlan tanuló fel-

[68] Hodinka Antal : A munkácsi gör. kat. püspökség tört. Bp. 1910.

[69] A mocsári székház historia domusa. Kézirat az Egyet. Könyvtárban.

[70] A tanulók létszáma a hat osztályban 1774-ben 114, 1775-ben 140, 1776-ban 124 s 1777-ben 130 volt. V. ö. Mészáros Ferenc i. m. 87. l.

[71] Streszka szerint csak 1780-ban vették át a székesfehérvári, szakolcai, sárospataki és szatmári iskolákat. V. ö. i. m. pag. 815. — Ez nyilván tévedés.

[72] Finánczy Ernő : A magyarországi középiskolák multja és jelene 49—51. és 56. l.

vételét a grammatikai osztályba; a magyar nyelvet sorrendben a latin után teszi.[73] 1777-ben a Ratio Educationis rendelkezései szerint ez az iskola is ötosztályos gimnáziummá alakult át. A három grammatikai osztályhoz a humaniórák két osztálya csatlakozott, mégpedig akként, hogy a grammatikai osztályokban a tanárok megtartották a felmenő rendszert, a retorika és poézis tanára azonban állandóan ugyanaz maradt.[74] Voltaképen hat tanár működött itt, köztük *Virág Benedek*, *Ányos Pál* és *Verseghy Ferenc*. A felosztás évében az ötosztályos iskolában hat tanár tanított: *Németh János* az első, *Farkas József* a második, *Gindl József Ágost* a harmadik grammatikai osztálynak, *Virág Benedek* a humaniora első, a humaniora második osztályának pedig *Schwarzbauer Pál* volt a vezetője. Rajtuk kívül, mint exhortator és tanár *Potyondi Rafael* működött itt.[75]

Ugyancsak a pálosok kezdték Székesfehérvárt is rendjük hagyománya értelmében a geometriának és a rajznak alaposabb oktatását is. Az 1779—80. tanévben beszerzik a gyakorlati geometria tanításához szükséges taneszközöket,[76] a rend eltörlése után két évvel pedig már a rajziskola számára egy piktort ajánlottak tanítómesterül.[77]

Az ifjúság vallás-erkölcsi nevelése terén a jezsuiták nyomdokain haladva ők is jellemnevelésre törekedtek. Az élet küzdelmes forgatagában szilárdan álló keresztény és nemzeti szempontból megbízható katolikus férfiúi jellem kialakítása volt a főcéljuk. Ennek elérésére a jezsuitáktól már kitaposott út követése volt a legbiztosabb. Ezért vették át itt is a jezsuitáktól 1737-ben alapított Mária-kongregáció vezetését. Mikor pedig II. József a vallásgyakorlatok kereteit szűkítette, s 1784 június 14-én a Mária-kongregációkat birodalma egész területén eltörölte, ők továbbra is a vallásos élet emelésén fáradoztak.[78]

Állíthatjuk, hogy a rend legképzettebb s egyben leggyakorlottabb tanárai vették itt kezükbe a nevelő-oktatás nehéz munkáját: *Alexovits Vazul*, a tudományosan képzett híres hitszónok és aszkéta, *Ányos Pál*, a világfájdalom és mélységes vallásos érzés nagyszerű megszólaltatója irodalmunkban, *Potyondi Rafael*, a tudós tanár és *Virág Benedek*, a magyar Horatius. Kezük alól

[73] Volumen II. pag. 2. Ratio Educationis 1806. 40. §.

[74] Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában 47—49. l.

[75] V. ö. A. P. m. helyeit s a tart. káptalanok rendelkezéseit a tanárok áthelyezésére vonatkozólag.

[76] 1779/80. évi iskolai kimutatás. Gimn. irattár.

[77] Volumen I. 331. 333—338. 520. l.

[78] Volumen I. 51—53; 161—162; 167—618. és Volumen II.

kerültek ki s egész életükben tanáraik szuggesztív alakító lelkületének hatása alatt állottak : *Fejér György*, a híres történettudós, a lelkes *Horváth István* és *Pyrker László*, a költő és főpap.

A rend eltörlése után a rendház katonai élelmiszerraktár, a templom pedig egyévi bezárás után német istentisztelet helye lett. A kiváló pálos nevelő-egyéniségeket azonban továbbra is itt találjuk. Nem hagyták el őrhelyüket. A Helytartó Tanács is felismerte az itt működő pálostanárok munkásságának nagy nevelő értékét, s még ez év március 28-án kelt rendelete értelmében megengedte, hogy további intézkedésig tovább tanítsanak. 1788-ban azonban többeket közülök öregségük, főleg azonban német nyelvi tudásuk hiányossága miatt nyugdíjaztak. Ez időtől főleg világi tanárokkal töltötték be helyüket. Az expálosok közül Virág mellett, aki 1796-ig volt az intézet tanára, itt találjuk *Schwarzbauer Eleket*, aki Benyák Bernát piarista igazgató felmentése után 1794 február 1-től 1795 április 29-ig mint igazgató vezette az intézetet,[79] továbbá *Némethy Kristófot* és *Farkas Gergelyt*. Igaz, hogy az öregség és betegség gyakran gátolta őket munkájukban, a kellő anyagi támogatás híján pedig alig tudtak egészségük megtartásáról kellőképen gondoskodni. De nemcsak az ő, hanem minden tanár helyzete nehéz volt a XVIII. század végén, még inkább a XIX. század első évtizedeiben. Anyagi gondjaik között — hisz fizetésük a legelemibb életszükségletek fedezésére alig volt elegendő — gyakran fordultak beadványaikkal a Helytartó Tanácshoz. Ezekben önérzetesen hasonlítgatják össze a pénz csökkent értéke mellett fizetésükkel a szükségletek egyre emelkedő árait. Egyik beadványukban a következő számadást találjuk : «Két szoba 200 frt, négy öl fa 140 frt, ruhamosás 40 frt, világítás szigorúan véve 20 frt, írói szükségletek 12 frt, nyomorúságos élelem 400 frt, ruházkodás 150 frt (összesen 962 frt)».[80] Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy Virágot hazafias működéséért évi 300 forint nyugdíjjal honorálták,[81] ami a felsorolt elemi szükségletek egyharmadának a fedezésére volt csak elegendő, joggal mondhatjuk, hogy a tanár helyzete igen nehéz volt.

Szakolcán a pálosok letelepedéséhez az 1670. évi Zrínyi-féle összeesküvésben résztvett felvidéki protestánsok elnyomatása egyengette az utat. A protestáns tanítókat és papokat megfosztották hivataluktól, sokat bebörtönöztek közülök, vagy elüldöztek híveik köréből. A szakolcai városi tanács is, mint a legtöbb

[79] Volumen II. pag. 249.
[80] Orsz. Ltár Helyt. T. oszt. 1810. Fontes 32. Pos. 17.
[81] Volumen II. pag. 249.

helyen, a protestánsok gazdátlanná vált templomát, iskoláját és lelkészi házát[82] a rend nagy örömére az épp ekkor letelepedő pálosoknak adta át, akik a szomszédos három házat is megvették.[83] A következő évben azonban a városi tanács a templomot a pálosoktól elvette és a jezsuitáknak adta. Majd mikor 1700-ban ismét a pálosoknak akarták a templomot átadni — ami elől azonban most már önérzetesen elzárkóztak —, Kollonits Lipót esztergomi érsek kívánságára a karmelitáknak juttatták a templomot.[84]

Ilyen hosszas huzavona után, amelybe kétségkívül a városban letelepedett négy szerzetesrend nemes versenyzése is belejátszott, 1714-ben sikerült a pálosoknak olyan adományozáshoz jutniok, amely létfenntartásukat Szakolcán alapjában biztosította. Ez évben engedte át u. i. Huszár József túróci alispán neje, Madocsány Éva, Patak-utcai házát és nagy telkét a rendnek,[85] Ezen hamarosan felépült templomuk és székházuk, amelyben 1776-ig tartózkodtak. A jezsuiták eltörlése után ez év október 23-án kelt királyi határozat értelmében a jezsuita kollégium épületét[86] kapták meg azzal, hogy a benne elhelyezett négyosztályú algimnáziumban a tanítást lássák el. Ugyanekkor Patak-utcai rezidenciájukat a tanulmányi alaphoz csatolták.[87]

[82] Jelenleg az irgalmasoké.

[83] Benger Miklós i. m. pag. 97.

[84] 1700 okt. 15-én. Luhavszky Alajos: A szakolczai gymnasium története. A szakolcai kir. kat. algimnázium értesítője az 1894/95. tanévről. 23. l.

[85] Benger i. m. pag. 471. szerint a 4000 frt. értékű ingatlan árának felét, 2000 frtot a pálosoknak még 1714-ben ki kellett fizetniök Huszárnénak, a vételár másik felét pedig misealapítvány céljaira hagyta az 1714. jún. 5-én kelt instrumentum cessionale szerint a nemes szándékú adományozó.

[86] Szakolcán Szelepcsényi György esztergomi érsek 1759-ben telepítette le a jezsuitákat. Hatosztályos gimnáziumuk is valószínűleg ekkor nyílt meg. 1773-ig voltak itt a jezsuiták. V. ö. Liber Gymnasii Archi-episcopalis Collegii Szakolczensis Societatis Jesu ab anno 1736. Gimn. levéltár. — 1774 aug. 18-án kelt kir. leirat szerint az 1775/76. tanév végéig tanítottak itt a jezsuiták. 1776 okt. 23-án az eddig patak-utcai zárdájukban lakó pálosok vették át s négyosztályú kisebb gimnáziumot csináltak belőle. 1785/86. tanév végéig tanítottak itt. V. ö. Mészáros i. m. 211. l.

[87] A Helytartó Tanács a pálosok volt székházát és templomát 1000 frt-ért eladta a városnak, hogy benne a R. E. értelmében nemzeti népiskoláját (Schola nationalis) megnyithassa. Ez az iskola 1790-ig működött. V. ö. Luhavszky Alajos i. m. 33. l. — Gyuris Kajetán írja a székesfehérvári, szakolcai, sárospataki és szatmári iskolákról: «Az elsőről nem találom, hogy vajjon kapott-e és milyen alapítványt. Ami

Házy Endre perjel 1776 november 11-én nyitotta meg a most már pálos algimnázium első tanévét. Ez a következő évben a Ratio Educationis rendelkezéseinek életbelépése után háromosztályos grammatikai iskolává alakult, melyben 1778-tól *Gulik József* szakolcai plébános igazgatása alatt *Kubocich Antal*, *Papanek Imre* és *Reichet Mihály* pálos szerzetesek tanították az előírt rendes tárgyakat: a hittant, a latin és német nyelvet, földrajzot, történelmet, számtant, szép- és helyesírást, továbbá a mértant, a görög nyelvet, az észjog elemeit és a polgári ügyiratokat is,[88] hogy az innen kikerülő ifjúság kisebbik része gimnáziumi tanulmányait folytathassa, gyakorlati pályákra tóduló nagyobbik része pedig szintén megfelelő ismeretek birtokában hagyhassa el az iskolát.

A szakolcai algimnáziumban azonban a pálosok főtörekvése oda irányult, hogy tanulóik a latin nyelvet, amit egyébként a Ratio Educationis is sürget, annyira elsajátíthassák, hogy a harmadik osztályból kikerülő ifjú gondolatait írásban és szóval is képes legyen kifejezni. A latin nyelv fontosságát mi sem igazolja jobban, mint az a tény, hogy mind a három osztályban heti 10 órában tanították. Az első osztályban bizonyos szókincs és az alaktani szabályok elsajátítása után rövid latin mondatoknak az anyanyelvre való fordítását gyakorolták. A második osztályban a nyelvtani szabályok pontos elsajátítására s minél nagyobb szókincs szerzésére ösztönözték tanulóikat latin mondatoknak és elbeszéléseknek az anyanyelvre való fordítása által. Ebben az osztályban a latin órákon már a latin volt a tanítás és a társalgás nyelve.[89] A harmadik osztályban a tanulók elsajátították a nyelvtannak még hátralévő részét. Szemelvényeket olvastak Cornelius Neposból és Ciceróból, majd Phaedrusból, Ovidiusból, Vergiliusból és Horatiusból. Ezenkívül sűrűn gyakorolták a latinra-fordítást. A latin nyelvnek ilyen nagy óraszámban való tanítása mellett a többi tárgyat heti két órában tanították, a magyar nyelv pedig egészen kiszorult, helyette a németet tanították a második és harmadik osztályban.

Az iskola tantárgybeosztása tehát 1778 után a következőképen alakult: mindhárom osztályban a latint 10, a hittant, földrajzot, természetrajzot, számtant 2 órában; a II. és III.

a másodikat illeti, átvétel útján a régi pálos székházból; és a két utolsóval kapott a tanulmányi alapból valamelyes segítséget». V. ö. Streszka i. m. pag. 515.

[88] Ratio Educationis 100. § 2.

[89] Ratio Educationis 113., 115. §.

osztályban heti 2 órában németet és történelmet tanítottak, az I. osztályban pedig 2 órát a szépírásnak szenteltek.

Egész természetes, hogy a jezsuita Ratio Studiorum elvei szerint nevelkedett pálos tanárok körében a Ratio Educationis nagy visszatetszést szült. Ők, akik éppen a jezsuiták iskolázásával szemben a magyar nyelv behatóbb oktatására törekedtek, kénytelenek voltak Szakolcán a német nyelvet és természettudományokat tanítani, amikben amúgyis alig volt jártasságuk.

A szükséges átmenetet nélkülöző reform megvalósítása a tanári buzgalom csökkenésére, s így az iskola hanyatlására vezetett, ami a tanulók számának hirtelen csökkenésében is mutatkozott.[90] Méginkább hanyatlott az iskola II. József tanügyi reformjai miatt. Ő a természettudományok tanításában a kísérleti és szemléltető módszer bevezetését kívánta, majd kötelezte a községeket iskolai könyvtárak alapítására és a tanításhoz szükséges eszközök beszerzésére, ami sem a tanárok, sem a város rokonszenvével nem találkozott. A császári rendeletnek sem az erősen magyarérzésű pálosok, sem a városi tanács nem szereztek érvényt.

Az intézetre *II. József 1784. évi rendelete* mért halálos csapást. Ez a rendelet a tanítás nyelvéül a németet jelölte meg, a gimnázium tanáraitól képesítő okmányt, a tanulóktól pedig 6 forint évi tandíjat követelt. A rendelkezésnek a tanárok nem tudtak eleget tenni, a növendékek szülei is kedvetlenül fogadták a kötelező tandíj bevezetését. Az így elnéptelenedett iskolát az 1784. tanév végén megszüntették,[91] a pálos tanárok azonban rendjük eltörléséig továbbra is ellátták volt intézetük épületében az oktatást, mint magántanítók.[92] Tízévi szünet után hívta ismét életre a szakolcai algimnáziumot I. Ferenc dekrétuma. *Gindl Gáspár* volt pálos tartományfőnök ajánlatára az expálosok: *Paulini Márton* igazgató vezetésével *Jánossy Jácint*, *Petrás Simon* és *Poór István* lettek itt az első tanárok.[93]

[90] A tanulók száma egy év alatt 147-ről 70-re esett. V. ö. Luhavszky Alajos i. m. 34. l.

[91] A tanulók száma ebben az évben 44 volt.

[92] Bokoll Fábián, Lenner Encsel, Szlabigh Bernát. A tanulók száma 18. Luhavszky Alajos i. m. 34. l.

[93] 1794 nov. 1-én nyitották meg nagy ünnepélyességgel a tanévet 92 tanulóval. A szép fejlődésnek induló intézet épületét 1801- és 1806-ban a francia háborúkból ideszállított sok sebesült katona számára kórházzá alakították át, az iskolát pedig a ferencesek zárdájában helyezték el. 1806-ban tanulói és tanárai közül sokan estek a kolerajárvány áldozatául.

Szatmárnémeti. A jezsuiták háromosztályos algimnáziumát 1777-ben vették át s a kor viszonyaihoz képest itt is, miként a már említettekben, rendjük hagyományos pedagógiai elvei szerint tanították a rájukbízott tanulóifjúságot. A kor viszonyaihoz képest gazdagnak nevezhető könyvtárt is (585 nyomtatott mű és 13 kézirat) tovább fejlesztették s alkalmassá tették úgy a tanulóifjúság, mint a tanárok továbbképzésére. Az 1785-ben felvett leltár szerint 122 művel gyarapították a könyvtárt.

Kiváló tanárok vezették itt is a tanulóifjúságot. *Kreskay Imre*, az ismert költő volt az igazgató. A kiváló nevelő és nagyműveltségű férfiú főleg a magyar nyelv mélyrehatóbb oktatását tartotta fontosnak. Világlátott ember volt. Sokat utazott külföldön, főleg Olaszországban. Kora legjobbjaival nemes barátságban állott, közülök különösen Virág Benedek volt rá nagy hatással. De szorgalmasan olvasta Rollin De scientiis docendis et discendis-ét, Fénelon Telemaque-ját, Boëtius Torquatus-át, Bacon De dignitate scientiarum-át, Hanulik Kryzosztom latin lírai költeményeit, Kempis Tamás Krisztus követését, Petrarcanak De remediis utriusque fortunae-ját, Gaudentius Doctae nugae-ját, Vergilius, Cicero, Ovidius, Horatius és Terentius műveit. Állandóan használta Calepinus és Páriz-Pápai nagy szótárát. Szluha György akadémiai tervezetében mint kiváló verselőtehetséget ajánlotta a megalapítandó Tudományos Akadémia tagságára.

Tanártársai *Hernitz Joachim*, *Billisics Mátyás* és *Kovács Dénes*, hasonlóan számos szakkönyvet tartottak cellájukban és lelkiismeretesen készültek óráikra. Annyi bizonyos, hogy a vezetésükre bízott gimnázium igen szépen fejlődött mindaddig, amíg rendjük fölöszlatásakor munkájukat abba nem kellett hagyniuk.[94]

A *varasdi és pozsegai* jezsuita kollégiumban 1777-ben vették át a tanítás munkáját a lepoglavai monostor pálos tanárai. Mária Terézia ezévi rendelkezésével a kamenskai monostor jövedelmét kötötték le a nevezett kollégiumok fenn-

[94] Aufhebungsakten der Pauliner Residenz in Szatmár-Németh. Orsz. Ltár. Helyt. oszt. E. 6. Ebben: Elenchus librorum in Archivo Residentiae abolitae soc. Jesu Szathmariensis repertorum, et quidem scripturisticorum sub No 1. Ad No 1947—797. sz. alatt. — Elenchus librorum, qui ab Anno 1777 Bibliothecae Gymnasii Regii Szathmariensis additi et inscripti sunt; Elenchus librorum incompactorum seu in Csuda in Bibliotheca Gymnasii Szathmariensis repertorum és Elenchus manuscriptorum. U. o.

tartására. A varasdi kollégium javítására pedig 10.000 forintot adatott a királynő.[95] Egyébként az 1776-ban Erdődy Farkas királyi biztos és *Prekrith Pál* tartományfőnök közt létrejött megállapodást II. József 1783 május 24-én Bécsben kelt határozata is jóváhagyta. E szerint az eltörölt jezsuitarend varasdi kollégiumát s a szent Szűz mennybemenetelének dedikált templomát minden felszerelésével nekik adta. Kötelezte őket a grammatikai osztályok és a humaniorák tanítására és a templomi istentisztelet végzésére. Intézkedett az iskolaépület karbantartásáról, a tanítás menetéről. Kimondta, hogy az iskola ellátására öt tanár és egy katecheta tartása kötelező, akiknek fenntartására évenként és egyenként 100—100 forintot, az igazgatónak pedig 200 forintot utaltatott ki a horvát tanulmányi alapból. Hangsúlyozta, hogy az új rendszer, tehát a Ratio Educationis szerint tanítsanak s az épületeket és templomot saját költségükön tartsák rendben. Itt tehát öt rendes és egy helyettes tanár tanított. 1786-ban, a rend eltörlése évében *Stakics Dániel, Kutter Kunó, Schneller Edmond, Patacsics Kázmér, Tassaics Gábor* mint rendes és *Sirsics Anasztáz* mint helyettes tanár működött.

A *pozsegai* iskola, amelyet 1777-ben vettek át a jezsuitáktól, három grammatikai, egy retorikai és egy poétikai osztályból állott. A grammatikai osztályokat 1786-ban *Meznár Ádám, Sesták Gellért* és *Meznár Dávid*, a retorikai oszályt *Völgyi Szilveszter*, a poétikait pedig *Spanich Menyhért* vezette. Ellátásukra egyenként a horvát tanulmányi alapból évi 200, a kolostori jövedelmekből pedig 155.45½ forintot utaltak ki.

Az általános tanulmányi reformok életbelépése után — mint már említettük — több pálost alkalmaztak a nyilvános iskolákban. Amikor pedig az egyetem Budára költözött, a nagyszombati királyi és érseki konviktusban is az osztályok prefektusai a pálosok voltak. *Pollingery Lipót* Nagyszombatban, *Encsely Vencel* Győrött, *Szluha Demeter* Nagyváradon, *Kis Antal* Kassán mint gimnáziumi tanárok működtek. Pozsonyban *Bertoni Flórián* az erkölcstant, *Stöckl Jakab* pedig a bölcsészetet adta elő (1785).

De vannak adataink arra vonatkozólag is, hogy nevesebb, gazdag családoknál is működtek ezidőtájt mint nevelők (praefectusok). Igy *Pozsonyban* Hőgyészi Lajos a Spech-családnál, Papp Demeter az Addai-családnál, Kubovics Antal a Skultétyaknál, *Nagyszombatban* Hubert Ferenc a Gilk-családnál,

[95] V. ö. Streszka i. m. pag. 795.

Hatos (Ilatos) Pál a Jezernitzki-családnál, Schwarzbauer Elek Urbán a Dőry gróféknál, *Tüssön* Szetner Bernát a Balog-családnál, *Pesten* Teberi Tádé Malonyai bárónéknál (1785). Közülük azok, akik rendjük engedelmével főúri családoknál mint udvari káplánok helyezkedtek el, szintén kivették részüket a tanítás és nevelés munkájából. Igy Tomásovics András Jancán a Szirmay gróféknál, Vainarovics János Pálócon *Barkóczy* grófnőnél, Pelczmann Mihály Polánkán a *Barkóczy* családnál, Herics Vince Vágújhelyen gróf Csáky prépostnál, Ámon (Klapka) József Stomfán Pálffy grófnál, Mak Domonkos Bazinban Pálffy grófnál (1785).

A pálosok pedagógiai rátermettségét azonban főleg az iskolákban kifejtett áldásos tevékenységük igazolja elsősorban. A hálás növendékek egész sora került ki kezeikből, akik az életben a társadalom vezetőhelyeit foglalva el, mindig elismeréssel nyilatkoztak egykori iskolájukról. A sok hálálkodó írás közül csak *Jósvai Ferenc* kassai plébános 1740 szeptember 20-án kelt s Orosz Ferenc pápai perjelhez írt levelét említjük, melyben hálatelt szívvel köszöni meg a pápai pálosoknak neveltetése körüli fáradozását s egyben a rendház céljaira 100 forintot küld.[96] Kétségkívül megállapítható, hogy a pálos tanárok valósággal közkedveltek voltak. Főnemeseink versengtek azért, hogy pálos udvari papjuk és nevelőjük legyen. Káptalanjaik sokszor foglalkoztak is ilyen kérésekkel. Nagy kitüntetés volt az a családra nézve, ha kérését teljesítették. Királyi hercegek és főurak gyermekeinek voltak a nevelői. I. Lipót is királyi hercegek nevelését bízta rájuk.

Pedagógiai tevékenységével nemzeti művelődésünk történetében maradandó emléket emelt magának a rend. A magyar értelmiség csiszolása és tudásának fejlesztése terén mély vallásos érzéssel párosult izzó hazafiság lelkesítette a rend valamennyi tagját. Verseghy Ferenc, Virág Benedek, Kreskay Imre, Ányos Pál, Táncz Menyhért és többi rendtársuk buzgó tanári s egyben általánosabb hatású írói és tudományos tevékenysége termékenyítette meg a XVIII. század végén a magyar lelkiséget s ösztönözték boldogulásának és szebb jövőjének előkészítésére.

[96] A. P. Tom. IX. és Streszka i. m.

Néhány szó a plébániatörténetírásról.

Amikor a magunk szigorú önbírálatával mérlegre vetjük eddigi működésünk eredményeit, jóleső érzéssel állapítjuk meg, hogy a Munkaközösség töretlen lendülettel és a viszonyokhoz képest kielégítően oldotta meg kitűzött feladatait. — Előadásaink és közleményeink valamelyest megtörték azt a közönyt, amely utóbb oly sajnálatosan mutatkozott a magyar katolikus egyháztörténetírás iránt. Az elért eredmények azonban csak részlegesek, s ép ezért fokozottan buzdítanak újabb feladatok megoldására. Tudjuk, hogy ha meg akarjuk írni az *új magyar egyháztörténetet*, még sok részletkérdést kell tisztáznunk. Tudjuk, hogy e nagyszabású feladat csak akkor oldható meg, ha előbb pl. megteremtjük a magyar egyháztörténeti *bibliográfiát*. A Munkaközösség tagjai ezt a munkát áldozatos lélekkel elvállalták, s a jelek arra mutatnak, hogy két év mulva ez a nélkülözhetetlen segédkönyv sajtó alá adható.

De elengedhetetlenül szükséges az új magyar egyháztörténet megírásához a kisebb egységek, a plébániák történetének ismerete is! További feladatunk tehát az, hogy az ú. n. *plébániatörténetírás* módszertanát megtárgyaljuk. A problémát már fölvetette *Szekfű Gyula* A katolikus történetírás Magyarországon c. tanulmányában. (Ld. a M. Kat. Almanach 1927. évf. 695—700. l.-ján!) Ő így körvonalazta ezt a föladatot: «Az utóbbi félszázad alatt a katolikus termelés . . . hátramaradt a protestánshoz képest, miből következik, hogy a katolikus tömegek életét csak egyszerűbb, fakó színekkel tudja a nemzeti történetírás rajzolni, mint a protestáns községekét. Javulást és fokozott termelést itt csak az hozhat, ha sikerül az egyházmegyék vidéki papságának érdeklődését a katolikus történetírás iránt újból fölkelteni . . . főleg kisebb egységek, plébániák történetére gondolunk, melyek különösen az újkort illetőleg nagy vallástörténeti, társadalmi, statisztikai anyagot szolgáltathatnak.» — 1936-ban a *Regnum*ban ismét figyelmeztetett e problémára, ezeket írva: «Nagy könyvtári és tudományos üzemek mai szegényes viszonyaink közt Budapesten kívül alig találhatók, amelyekben az új módszerekkel meg lehetne ismerkedni, s viszont ép az egyháztörténetírás nem nélkülözheti azon lelkes emberek, egyháziak és világiak támogatását, akiket életföladataik vidékre helyeztek. Az új tudományos módszerek ezeknek sem engedik meg ugyan a régi, kitaposott úton járniok, de a helyi egyházi viszonyok, a népi vallásosság problémáinak is vizsgálatát követelve, az ő működésüket is mind nagyobb haszonnal tudjuk

becsatolni az egész munkásságába, mely a magyarság, az Egyház és a vallás multbeli életét lesz hivatva megrajzolni.» (I. h. 6. l.)

Munkaközösségünk természetesen behatóan foglalkozott e kérdéssel és fölkérte *Vanyó Tihamér* O. S. B. pannonhalmi főiskolai tanárt, hogy állítsa össze az 1940. évi Regnumban a plébániatörténetírás módszertanának vázlatát. Ugyanekkor sikerült fölvennünk a kapcsolatot egyháztörténetírásunk egyik fontos tűzhelyével: Veszprémmel. Itt *Pfeiffer János* püspöki tanácsos és *Pákay Zsolt* dr. támogatták különösen a Munkaközösséget. A velük és másokkal folytatott gyümölcsöző eszmecsere eredménye az a néhány pont, amelyben a rendszeres összefoglalásig jónak láttuk irányt szabni a meginduló plébániatörténeti kutatások számára.

1. A gyüjtést a lehető legtágabb értelemben kell fölfogni. Fontosak lehetnek olyan adatok és jelenségek, amelyek esetleg éppen ellentétesek a vallásos meggyőződéssel.

2. Források: historia-domusok, historia-parochiae, plébániavizsgálati jegyzőkönyvek, püspöki körlevelek vonatkozó részei, anyakönyvek, különféle adózási kimutatások, tizedjegyzékek, péterfillérekre s egyéb gazdasági elszámolásokra vonatkozó iratok stb.

3. Az anyakönyvek történeti demográfiai értéke úgy a település, mint más népmozgalmi vizsgálódáskor fölbecsülhetetlen.

4. Forrásértékük van azoknak a megállapításoknak is, amelyek a templom védőszentjének és a környéken tisztelt szentek kultuszára vonatkoznak. Ne mulasszuk el följegyezni, hogy a templomban és a környéken fölállított szentek szobrai, képei milyen korból valók, mik a hozzáfűződő népi hagyományok és esetleges történeti közlések.

5. Fontosak: a hívek vallásos életére vonatkozó régi följegyzések, amilyenek a szentségek kiszolgáltatására vonatkozó statisztikai adatok, a vallásos társulatok jegyzőkönyvei, helyi vallásos népszokások (még akkor is, ha azok babonák!). Érdekes bepillantást enged a néplélekbe az ú. n. kedvelt ima- és énekszövegek vizsgálata.

6. Érdekelnek minket a plébánia birtokában lévő régi nyomtatványok, könyvek (1800-ig kb.) bibliográfiai adatai. (Pl. Pázmány melyik munkája és mikori kiadásban van meg stb.)

7. Kegyúrral és világi hatóságokkal, más felekezetekkel való érintkezés és a velük való viszony története szintén a tárgyalás anyagába veendő.

8. Igen fontos, hogy e monográfiák szerzője úgy a püspöki, mint a vármegyei levéltártól és más a környéken lévő emlékőrző intézménytől és személyektől minél több és megbízhatóbb adatot merítsen.

9. Kéziratokból és máshonnan merített anyagunkat szószerint, sőt régi szöveg esetében betűhíven közöljük!

10. Gondoljunk arra, hogy a plébániatörténetben nem az értékelő és kritizáló állásfoglalás a fontos, hanem a tények tárgyilagos ismertetése. Nem a mult magasztalása vagy elítélése, hanem a *mult* a fontos! Az így megírt plébániatörténet számíthat a hívek áldozatkészségére, amellyel a kiadás költségei fedezhetők.

A KATOLIKUS TÖRTÉNETÍROK MUNKAKÖZÖSSÉGE

1934 óta működik Szekfű Gyula egyetemi tanár irányításával. Nevének megfelelően „munkaközösség", tehát nem szervezett társulat, hanem közös célok felé törekvő történészek szellemi együttműködése.

Célja

az elhanyagolt katolikus egyháztörténeti kutatás föllendítése és a történettudomány mai színvonalára emelése, egyháztörténetíráson nemcsak a szervezeti kérdéseket értve, hanem mindazt, ami a magyar vallásos élet történetére és a katolikus Egyház szerepére vonatkozik;

●

a magyar történelemben eddig fel nem ismert, vagy félreértett katolikus vonatkozásoknak az objektív igazság alapján való tisztázása;

●

alkalmat nyujtani arra, hogy a munkaközösség résztvevői, akik a történettudomány legkülönbözőbb ágaival foglalkoznak, az egyes történeti tudományágak újabb eredményeit és a segédtudományok módszereit összefoglalóan megismertessék egymással;

●

egymás tudományos munkásságának támogatása;

●

mindezek alapján pedig a magyar katolikus társadalom történelmi műveltségének kimélyítése.

Célja elérésére

megbeszélésekkel kapcsolatos előadásokat tart minden hónapban;

●

vidéki vándorgyűléseken igyekszik szélesebb körökkel kapcsolatot szerezni;

●

kiadja a „Regnum" c. évkönyvet, mely a munkaközösség tagjai tudományos kutatásainak eredményét közli.

A MUNKAKÖZÖSSÉG ELŐADÁSAI

1937

Clauser Mihály dr.: Pázmány Péter magyarsága.
Sármándi Sándor: A mai Ausztria történeti tudata.
Kniezsa István dr: Erdély lakossága a XI. században.

1938

ifj. Iványi-Grünwald Béla dr: Szellemtörténet.
Nagy Tibor dr: A pannoniai ókereszténység.
Degré Alajos dr: A bírói függetlenség története Magyarországon.
Bónis György dr: Az angol jogtörténetírás problémái.
Csapodi Csaba dr: A magyar katolikus egyháztörténeti bibliográfia.
Gábriel Asztrik dr: Középkori egyetemi kéziratok és a pécia.
Waczulik Margit dr: Máriakultusz kereszténységünk első századában.

1939

Ember Győző dr: A levéltárak, mint az egyháztörténet forrásai.
Kisbán Emil dr: A máriavölgyi pálos-kolostor élete.
Entz Géza dr: Barkóczy prímás mint műpártoló.
Pásztor Lajos dr: Vallásos élet a Jagello-korban.
Pallós Kornél dr.: Szent István-drámák.

TARTALOMJEGYZÉK. — TABLE DES MATIÈRES. — INHALTSVERZEICHNIS.

Oldal

Kádár Zoltán dr.:

Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonografiája. — L'iconographie des monuments chrétiens de Pannonie. — Die Ikonographie der altchristlichen Denkmäler Pannoniens 3

Waczulik Margit dr., az Orsz. Széchényi Könyvtár tisztviselője :

Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában. — La vénération de la Sainte-Vierge en Hongrie au XIe siècle. — Die Verehrung der Heiligen Jungfrau in Ungarn im XI. Jh.... 59

Bónis György dr., a bp. Egyetemi Könyvtár tisztviselője :

Első törvényeink sorsa és az egyházi menedékjog. — Les anciennes lois hongroises et le droit d'asyle de l'Église. — Die altung. Gesetzgebung u. das kirchliche Asylrecht ... 75

Pallós Kornél dr. székesfővárosi tanár :

Szent István és kora a magyarországi drámairodalomban. — St. Étienne et son époque dans la littérature dramatique de la Hongrie. — St. Stephan und seine Zeit in der ung. dramatischen Literatur 98

Balanyi György dr. egyetemi c. ny. r. k. tanár, piarista :

Csehországi Boldog Ágnes (1205—1282). — La Bienheureuse Agnès. — Die Selige Agnes 137

v. Kárpáthy-Kravjánszky Mór dr. premontrei tanár:

Forgách Ferenc bíbornok-érsek történetéhez. — Contributions à la biographie de l'évêque F. Forgách. — Beiträge zur Biographie d. Bischofs F. Forgách 169

Meszlényi Antal dr. egyetemi m. tanár :

Báthory Zsófia élete és végrendelete. — Sophie de Báthory. — S. von Báthory 177

Kisbán Emil dr. székesfővárosi tanár :

A pálosok és a tanügy. — L'ordre de Saint Paul l'Ermite et l'instruction en Hongrie. — Die Pauliner und das Unterrichtwesen in Ungarn 267

Néhány szó a plébániatörténetírásról. — Remarques sur l'histoire des paroisses. — Über die Methoden der Pfarrengeschichte 307

A munkaközösség működése. — L'activité du cercle d'études. — Die Tätigkeit der Arbeitsgemeinschaft 309

1031

A

REGNUM

1936. évi első kötetének tartalma:

Szekfű Gyula: Előszó.

Félegyházy József: A katolikus történetszemlétet és egyház-történetírásunk feladatai.

Nagy Tibor: Az eusebianus reakció és a pannóniai ariánizmus kezdetei.

Belitzky János: A csornai premontrei prépostság alapitása és birtokszerzeményei a nemzetségi kegyuraság korában.

P. Gyenis András S. J.: A magyar püspökségek helyzete a mohácsi vésztől 1600-ig.

vitéz Kárpáthy-Kravjánszky Mór O. Praem.: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya.

Clauser Mihály: Pázmány Péter írói műhelyéből.

Horányi Lukács János O. Cist.: A márcsai görögkeleti püspökség kialakulása.

Kelényi B. Ottó: Marco d'Aviano és a barokk állammisztika.

Meszlényi Antal: II. Rákóczi Feren felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták.

Bónis György: Házassági törvényjavaslatok a XVIII. század elején.

Schoen Arnold: A buda-tabáni Szent Katalin plébániatemplom.

Ember Győző: Egy katolikus államférfi a XVIII. században.

Csapodi Csaba: Kinek tartották Szent Istvánt a XVIII. században.

Hermann Egyed O. Praem.: A bécsi államtanács és báró Andrássy Antal rozsnyói püspök sequestratiója.

Ára 10 P.

Megrendelhetők *dr. Ember Győző* címén: Budapest, VII., Elemér-utca 39. Postatakarékp. csekksz. száma: 53.700.

A

REGNUM

1937. évi második kötetének tartalma:

Vanyó Tihamér dr: O. S. B. főiskolai tanár: Az egyházmegyetörténetírásról.

Bálint Sándor dr. egyetemi magántanár: Népünk imádságai.

Karsai Géza dr. O. S. B főiskolai tanár: A szinjátszás vallásos gyökerei.

Balanyi György dr. egyetemi rk. tanár: Magyarországi Boldog Ilona.

Gábriel Asztrik dr. prémontrei gimn. tanár: Szent Erzsébet magyarsága nyugati szemmel.

Barta István dr. budapesti egyet. könyvtári tiszviselő: Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek.

Kónyi Mária dr. tanár, egyházközségi nővér: A bátai apátság Szent Vér ereklyéje.

Pásztor Lajos tanárjelölt: Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát az egyházi és világi pályáról.

Murarik Antal dr. joggyakornok: A lélekváltság.

Miklósy Zoltán dr. orsz. levéltárnok: A magyarországi archipresbyterek.

Clauser Mihály dr. Széchenyi-könyvtári tisztviselő: A patrióta Pázmány.

Babics András dr. egyetemi tanársegéd: Radanay Mátyás pécsi püspök kinevezése.

Kisbán Emil dr. székesfővárosi tanár: A Pálosrend eltörlése.

Gárdonyi Klára dr. Széchenyi-könyvtári tisztviselő: A biedermeier kor vallásossága.

Ifj. Iványi-Grünwald Béla dr. egyetemi m. tanár: Széchenyi István gróf vallásosságának kérdése.

Ára 10 P.

Megrendelhetők *dr. Ember Győző* címén: Budapest, VII., Elemér-utca 39. Postatakarékp. csekksz. száma: 53.700.

Contenu des deux premiers volumes. — Inhalt der zwei ersten Jahrgänge.

Vol. I. Bd.

Gy. Szekfű: Avant-propos. — Vorwort.

J. Félegyházy: La conception catholique de l'histoire et les problèmes de l'historiographie religieuse en Hongrie. — Die katholische Geschichtsbetrachtung und die Aufgaben der ungarischen Kirchengeschichte.

T. Nagy: La réaction eusébienne et le début de l'arianisme en Pannonie. — Die Reaktion der Eusebianer und der Anfang des Arianismus in Pannonien.

J. Belitzky: La fondation de la prévôté à Csorna et ses acquisitions à l'époque du patronage familial. — Die Gründung der Probstei der Premonstratenser zu Csorna u. die von ihr erworbenen Grundbesitztümer im Zeitalter des Patronats der Familien.

A. Gyenis: Les évêchés hongroises depuis la défaite de Mohács (1526) jusqu'à 1600. — Die Lage der ungarischen Bistümer von der Mohácser Schlacht (1526) bis zum Jahre 1600.

M. Kárpáthy-Kravjánszky: Gromo, capitaine de garde de Jean Sigismond. — Gromo, Gardekapitän des Johann Sigismund, Fürst von Siebenbürgen.

M. Clauser: Pierre Pázmány, l'écrivain. — Kardinal Peter Pázmány als Schriftsteller.

L. Horányi: L'histoire de l'évêché orientale à Márcsa. — Geschichte des or. gr. Bistums zu Márcsa.

B. O. Kelényi: Marco d'Aviano et la conception mistique de l'État au XVIIIe siècle. — Marco d'Aviano und die mystisch-barocke Staatsidee.

A. Meszlényi: La politique religieuse de l'insurrection du prince François II. Rákóczi et les jésuites. — Die religiöse Politik des Fürsten Franz Rákóczi II. u. die Jesuiten.

Gy. Bónis: Projets de loi matrimoniale au début du XVIIIe siècle. — Eherechtliche Gesetzvorlagen am Beginn des XVIII. Jh.

A. Schoen: L'église de la paroisse de Ste Catherine à Bude. — Die Pfarrkirche der Hlg. Katherine in Buda.

Gy. Ember: Un homme d'État catholique au XVIIIe siècle (E. Borié.) — Ein katholischer Staatsmann im XVIII. Jh.

Cs. Csapodi: S. Étienne dans la littérature du XVIIIe siècle. — Die Gestalt des Königs St. Stephan in der Literatur des XVIII. Jh.

E. Hermann: Le Conseil d'État à Vienne et la séquestration du baron A. Andrássy, évêque de Rozsnyó. — Der Staatsrat in Wien u. die Sequestration des Bischofs von Rozsnyó, Baron A. v. Andrássy.

Vol. II. Bd.

(1937.)

T. Vanyó: De l'histoire des diocèses. — Über die Geschichte der Diözesen.

S. Bálint: Les prières du peuple hongrois. — Die Gebete des ungarischen Volkes.

G. Karsai: Les sources religieuses de l'art dramatique. — Die religiösen Quellen der dramatischen Dichtung.

I. Barta: La culture hongroise à la fin du moyen âge et ses relations avec les universités occidentales. — Die ungarische Kultur zu Ende des Mittelalters u. ihre Beziehungen zu den ausländischen Universitäten.

M. Kónyi: La relique du Saint-Sang à l'abbaye de Báta. — Die heilige Blutreliquie in der Bataer Abtei.

A. Gábriel: Ste Élisabeth et son origine hongroise dans la conscience de l'Occident. — Die Hl. Elisabeth u. ihre ungarische Abstammung im Bewußtsein der westlichen Völker.

Z. Miklósy: Les archipresbytères hongrois. — Ungarische Archipresbyter.

L. Pásztor: L'opinion de Pelbart de Temesvár et d'Osvat Laskai sur les carrières séculaires et sur les carrières ecclésiastiques. — P. von Temesvár u. O. Laskai über die geistlichen u. über die weltlichen Berufe.

M. Clauser: Pierre Pázmány, le patriote. — Der Patriotismus des Kardinals Peter Pázmány.

A. Murarik: Donum pro salute animae.

E. Kisbán: L'abolition de l'ordre de S. Paul l'Ermite. — Die Auflösung des ungarischen Paulinerordens.

K. Gárdonyi: La religiosité de l'époque Biedermeyer en Hongrie. — Das religiöse Leben in den Biedermeyer-Zeiten in Ungarn.

B. Iványi-Grünwald: Sur le problème de la religiosité du comte É. Széchenyi. — Zur Frage der Religiosität des Gr. S. Széchenyi.

A. Babics: La nomination de M. Radanay, évêque de Pécs. — Die Ernennung M. Radanay's zum Bischof zu Pécs.

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
SZEGED
Időszaki Kiadványok